

С 821(477)
182

КУЗЬМА ГРИБ

Хоча лист
і не дійшов

Купцов

КУЗЬМА ГРИБ

**Хоча лист
і не дійшов**

ВИБРАНІ ТВОРИ

**Для середнього
шкільного віку**

**Художник
ВАСИЛЬ ЄВДОКИМЕНКО**

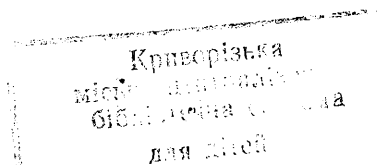
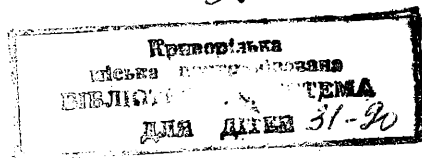
КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1990

ББК 84 Ук 7-44
Г 82

До книжки українського радянського письменника, лауреата Республіканської літературної премії ім. Лесі Українки ввійшли повісті «Назустріч юності», «Побратими», «Бойове завдання» та оповідання про героїзм підлітків у роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

В книгу українського советського писателя, лауреата Республіканської літературної премії ім. Лесі Українки вошли повісти «Навстречу юности», «Побратимы», «Боевое задание» и рассказы о героизме подростков во время гражданской и Великой Отечественной войн.

Передмова
Олександра Пархоменка

Г 4803640201—055

M206(04)—90

ISBN 5-301-00657-6

БИБЛИОТЕКА-ОСВІТА

© Видавництво «Весёлка»
1980, передмова
© Василь Євдокименко,
ілюстрації, 1990

СИМФОНІЯ ПОДВИГУ

Кожен, хто прочитав хоча б одну з багатьох книжок Кузьми Гриба, зберігає в пам'яті привабливі, яскраво й виразно окреслені образи мужніх людей, здебільшого підлітків. Їхні душі й характери розкриваються в умовах смертельної боротьби на перехрестях нашої історії. Не випадково чи не найголовніший об'єкт творчої уваги письменника, його визначальна тема — громадянська та Велика Вітчизняна війни. Самовидець й учасник боїв за владу Рад на Україні в дитинстві, він стає одчайдушним командиром народних месників у боротьбі з фашистами. Тож більшість сюжетів, епізодів, образів його оповідань та повістей — не витвір письменницької уяви, а частка життя, тієї суворой реальності, яку пережив, вистраждав сам Кузьма Кіндратович. Випробувань, які посилала йому доля, вистачило б на кілька життів. І все ж він залишився таким, яким ми його знаємо: життєлюбом, оптимістом.

Народився Кузьма Кіндратович Гриб 30 жовтня 1910 року в селі Верхівці Тростянецького району на Вінниччині в родині селян-незаможників. Щойно виповнилось дев'ять років — а хлопець уже у вирі бурхливих подій: допомагає кінногникам легендарного Котовського, ходить у розвідку, дістає важливі відомості... 1922 року стає першим піонером на селі, а в 1924-му вступає до комсомолу. Навчався майбутній письменник у Вінницькому педагогічному інституті та Київському інституті народної освіти (так тоді називався університет). По закінченні навчання працював у редакціях газет. Утім, його дедалі більше вабила робота з дітьми, тож перейшов невдовзі до школи. Учителював на Вінниччині та Черкащині.

Коли спалахнула Велика Вітчизняна війна, Кузьма Кіндратович працював викладачем Тальняківського технікуму на Черкащині. З найвірніших, найвідважніших учнів створив підпільну групу, яка згодом переросла у великий партизанський загін. Народні месники знищували фашистів та їхніх прислужників, пускали під укіс ворожі ешелони, висаджували в повітря мости, склади зброї. В Уманському, Тальнівському та Маньківському районах пам'ятають антифашистські листівки, відозви, заклики, які кликали до боротьби, вселяли в зболені людські серця віру в близьке визволення. За мужність у боротьбі з ворогом Батьків-

щина нагородила партизанського командира орденами й медалями. Проте не дрімали й сталінські людологи. Звели наклеп, нависили ярлик, висунули безглузді звинувачення. Усе перетерпів, але в перемозі правди над кривдою не зневірився. Як справжній комуніст.

Бачене, вистраждане, переболене не могло згодом не втілитися в художні образи, не ожити в численних оповіданнях, повістях, документальних і публіцистичних творах. Ще юнаком пробував свої сили в літературі: складав вірші, дописував до газет. Але справжня літературна праця прийшла пізніше — були вже за плечами нелегкі дороги і досвід: педагогічний і бойовий.

Події Великої Вітчизняної війни, зокрема участь у боротьбі юних месників, лягли в основу першої повісті письменника «Бойове завдання» (1958), якою, власне, він і розпочав розробляти цю глибоку тему. Витоки масового героїзму радянських людей, їхнього ратного подвигу, психологія підлітків, котрі в часи воєнного лихоліття дорослішали так рано, — ось головні мотиви його творчості. Після «Бойового завдання» Кузьма Грив одну за одною видає збірки оповідань та повістей: «Побратими» (1960), «Алінка» (1960), «Зрадливі кульбабки» (1961), «Климко» (1966), «В зоряну ніч» (1970), «Подарунок командира» (1970), «Перший постріл» (1974), «За Унавою — партизани» (1975), «Митя-партизан» (1976), «Партизанські таємниці» (1979), «Назустріч юності» (1980) тощо.

...Ще гриміли бої громадянської війни, а в дитячих душах уже зароджувалось велике почуття любові до республіки трудящих, вершився подвиг в її ім'я. Яку дорогу проверстали зв'язкові київського більшовицького підпілля, герої повісті «Назустріч юності», йдучи на зв'язок зі штабом Щорса! Скільки перебороли труднощів, яку мужність виявили, які небезпечні пригоди пережили! І ні на мить не завагались. Не похитнулись. Про одне лиш думали — про виконання бойового завдання.

Такі ж приваблює й шестеро друзів з повісті «Побратим». Від дитячих ігор непомітно для самих себе вони переходять до реальної боротьби, стають відважними розвідниками. Хлопці навіть не знають іще, як давати присягу, але слова їм підказує серце: «У кому з вас велика любов до рідного краю, до бідного люду, хто хоче служити революції, за яку бореться Ленін, хай клянеться кров'ю, що ніколи не зрадить!..» Їхня присяга глибоко западає в душу. Читаєш — і віриш: ніхто не зламає її навіть під тортурами.

Або згадаймо лаконічне, сповнене експресії оповідання «Щирість». Надворі люта зима 1919 року. Червоноармійцеві, котрий був на постой в селянській хаті, видали шмат матерії на онучі. Зрадів боєць — ногам буде тепліше. Та глянув на хазяйську

дівчинку — спохмурнів: платтячко з мішкови́ни, дірка на дірці, ноги ганчі́р'ям обмотані. Віддав малій тканину на спідничку... Аж тут — тривога: бій!.. Принесли після бою червоноармійця на шинелі. «На грудях рана, сорочка в крові, а з розірваного черевики голий палець стирчить». Невимовно тяжка правда.

Художньо-психологічною напругою позначені й інші твори про революцію та громадянську війну, зокрема оповідання «Моя вчителька», «Перший постріл», «Зустріч з розвідником», «Як я був кіннотником», «Климко». А ще їм притаманні художня простота й майже документальна достовірність.

Пригадується, років тридцять тому письменник опублікував у журналі «Барвінок» оповідання «Алінка». Як сколихнуло воно юних читачів! Потокіом пішли листи-відгуки на твір. Діти щось уточнювали, докопувались до деталей, а головне — вимагали від автора нових творів про юних героїв, таких, як Алінка, котра, ризикуючи власним життям і життям усієї своєї сім'ї, врятувала партизанського командира.

У творах Кузьми Гриба про партизанську боротьбу чимало автобіографічного, за образами партизанів, підпільників неважко вгадати самого автора та його бойових побратимів. Інколи один і той герой виступає у кількох самостійних творах. Такий учитель Мартин Корнійович, з яким ми знайомимось у невеликій повісті «Друкарня підпільників», затим зустрічаємося в оповіданні «Симфонія подвигу».

Чи не найсильніше враження з-поміж «партизанських творів» справляє оповідання «В зоряну ніч». «...Над степом падають зорі, а курним путівцем котить парокінна підвода. На ній двоє: дорослий і підліток — Микола й Павлик. Везуть зброю партизанському загонові. Несподівано перед селом окрик: «Стій, хто їде?!» Партизанів оточують поліцаї й фашисти. Доки не пізно — треба щось чинити: Микола ж бо одягнений у поліцейський мундир. І він приймає єдино можливе тут рішення: будь-що дати Павликові змогу втекти з підводою, виконати бойове завдання. Скосивши з автомата кількох ворогів, партизан повалився на землю, земля була гаряча й відлунувала тупотінням копит.

— Утік мій Павлик! Довезе!..— востаннє черкнула крилом його думка, і в погаслих очах застигла радість.— І кулі не здоженуть.

А Павлик вже під лісом, коли коні зовсім вибилися з сил, оглянувся.

Над селом, де залишився Микола, впала зірка і погасла...»

Оповідання здобуло високу оцінку не лише на Україні — 1966 року його відзначено Міжнародною премією соціалістичних країн за кращий твір для дітей.

Простежується у творчості Кузьми Гриба й тема дружби народів. Показові з цього погляду оповідання «Тіме» та «Заради брата».

В основі першого — допомога українського народу голодаючому Поволжю. Зворушує доля маленької Фатьми, яка зовсім випадково опинилася в українському селі. Кінець твору глибоко символічний: маленька татарка стає сестричкою українському хлопчикові...

Ще більшої психологічної глибини досягає письменник в оповіданні «Заради брата». Все село зігнали фашисти на майдан. Тоді вивели знеможеного полоненого, котрий будімо заявив, що звідси родом. Отож дивіться люди, впізнавайте: ваш — одпустимо, чужий — розстріл, скажете неправду — смерть усім! Німіють люди з жаху. Коли напруження дійшло до краю, з натовпу озвалася дівчинка Галинка: «Він брат мій, брат!» Вона кинулася до полоненого й припала личком до його пропахлих гарматним порохом рук.

— Галинка я, Галинка,— шепотіла, заглядаючи у його рідні, сині, як небо, очі.

— Никогда не забуду, сестренка...— прошепотів він ледь чутино».

Цікавить письменника й тема школи («Без оцінки»), трудового виховання малечі («В грозу»). І все ж провідною в його творчості залишається тема героїзму юних. Діти й підлітки виступають поруч з дорослими, борються разом з ними, переймаючись їхньою відвагою, високою моральністю, переконаністю.

У своїх повістях та оповіданнях Кузьма Гриб не прагне догодити молоді, а сумлінно й послідовно йде своїм шляхом, вивіренним класичними традиціями літератури. Тому й має таке визнання серед широких кіл юних читачів. Недарма книга його повістей «Назустріч юності» 1986 року удостоєна премії імені Лесі Українки. Творчість для нього — то палка любов і повсякденна праця, вітха й розрада. Саме творчість підтримувала, коли доля завдавала тяжких ударів. І насажує нині.

Олександр ПАРХОМЕНКО

Оповідання

МОЯ ХУДОБА

Ще малі ми були, як батька на війну цар забрав.

Не повернувся батько. Чи в полон потрапив, чи, може, в землі сирій навіки заснув — не знати. Мати щодня на панське поле працювати ходила. Заробляла вона мізерно, але якось жили на світі білому. За ласощами не дуже вбивалися. Тільки одна біда найбільше дошкуляла: не було в нас ні садиби, ні поля. Продали все, як батька не стало. Жили в тітки. А тітка та була багата, лиха. Ото давала нам комірчину, щоб жити, а гратися ніде не дозволяла: ні в саду, ні на подвір'ї. «Спориш,— каже,— топчете!»

Бувало, як тільки піде вона куди — ми бігом у сад. А він у неї густий, запущений, жалкою кропивою та бузиною весь поріс. Хашчі такі, що пролізти не можна. Сидимо тихо, прислухаємось, поки тітка — ні сіло ні впало — як крикне:

— У, іроди! По саду лазите, траву топчете? Я вам покажу сад, що й кісточок своїх не познаходите!

Ми з братом зірвемось і драла з того проклятого саду на шлях. Там і граємось.

Шлях той широкий, а довгий — кінця-краю немає. Дідусь розказували, що колись тим шляхом чумаки по сіль їздили. Виривається той шлях в чисте поле, в'ється між ярами та дібровами, зникає в захмареній даліні чорного лісу. Обабіч шляху столітні дерева ростуть: пахучі липи з солодкими бруньками на пагінцях, шерхкі граби, лапаті клени.

Набігаємось ми на шляху та й посідаємо під плотом. А в плоті синичка гніздо в'є, кінське волосся носить, пухом встеляє. Певно, вже й яєчка знесла. Злетіла з плоту, сіла на старій колоді й цінкає, хвостом помахує, навкруги роздивляється, чи не помітив хто гніздечка її.

Ми відходили від плоту: жалко пташини. А гратися хочеться в щось цікаве-цікаве!

Знову вибігаємо на шлях і сідаємо під деревом. Над головою розвісив гілля листатий клен, накрив нас тінню, а біля ніг калюжа дощової води, глибока — і дна не видно, лише хмари та небо синє-синє. Це ми перепинили дощову воду й зробили калюжу. Тепер це наша калюжа.

Сядемо на березі, ноги у воду зануримо: ляп-ляп! І зникне одразу небо, лише чорна каламуть зостанеться. А кучоховості жабки — плиг! плиг! — з мокрого берега у воду. Ждемо. Проходить хвилина, друга — вода устоюється. Заспокоєні жабки одна за другою виринають з води, голівки повернули до нас, задні лапки розчепірили, ледь помахують ними, щоб на воді втриматись.

— Правда, Дмитрику, ми найбагатші люди в селі? Правда? — питає Марко.

— Ні, ми бідні,— відповідаю йому.— У нас нема кожуха, нема корови. І в хаті чужій живемо.

Марко замріяно дивиться в просвітлілу калюжу. Маленькі жабки, в котрих недавно відпали хвости, сміливішають, видряпуються по мокрій стінці наверх, гріються на сонці. У воді сновигає безліч пуголовків з широкими, як листя дерези, хвостами. Марко думає вголос:

— Нічого, що в нас нема кожуха й корови! Зате глянь, скільки в нас тут усякої худоби! Осьде вівці,— тикає він пальцем на пуголовків.— А це рогата худоба. Бач, як надувалися, наче молоко з поля несуть! — киває він на вже величєньких з виряченими очима жабок.

Я мовчу. Простягаю руку до великої сіро-зеленої жаби, що сидить недалеко на сухому й дивиться на мене банькатиими очима.

— Манько, йди сюди, дурнєнька, йди.

Жаба ще більше надувається, важко піднімає своє животате тіло на каракатих ніжках і повзе на долоню.

Ця жаба стала ручною з самого малку. Вона звикла до моїх рук і не боїться. Вперше я спіймав її тоді, як в неї тільки-но відпав довгий хвостик і з'явилися маленькі ніжки. Я прив'язав жабку довгою м'якою ниткою за ніжку й прип'яв кілочком до берега. Вона спочатку пручалася, смикалась, а потім вгамувалася.

Кожного дня я ходив до калюжі, смикав за ниточку, і жабка пливла до мене, вилазила на сухий берег. Я приносив їй цяцькованих і білих метеликів, мушок, волохату гусінь. Жабка напиналась, зіпершись об землю передніми ніжками, з широкого рота вихоплювався довгий липкий язик і блискавично ловив даровані ласощі...

Коли вона вже досить підросла, а її ровесниці покинули калюжу й розбрелись по садах, я від'язав і свою жабку.

«Втече чи зостанеться?» — думав я цілий вечір, аж поки не заснув. А вранці, як тільки пробудився, побіг до калюжі: є чи нема? Тінь моя впала на прозору воду калюжі, злякала малечу, а приручена жабка спокійно лежала на воді під самим берегом. Ой, як зрадив я, що вона не зрадила мене, не втекла!

Жабка плигнула на берег і подибала до моїх ніг. Вона стала зовсім ручною...

От і зараз холодна жаба повагом, з ноги на ногу, пересувається по моїй долоні, зручніше вмощується і жде смачної подачки. Я простяг руку, спіймав біленького метелика на синій квітці лопуха, подаю його жабці. Метелик вигинається гнучким пухнатим черевцем, мотає вусиками, а жаба — хвать! — і нема його. Марко, як зачарований, сидить, мовчить, потім торкає мене за лікоть:

— Дмитрику, ану вчи її говорити!..

— Зараз заговорить, — відповідаю і підношу жабу до своїх вуст. Щодоуху дму на неї, і жаба наповнюється повітрям, стає товстою.

— Жабко, кажи: ква! — наказую їй.

— Ква-а! — відповідає жаба, випускаючи з рота повітря.

Марко сміється, б'є в долоні, підстрибує, а жаба, скільки б разів не подув на неї, стільки разів і квакне.

Так бавимося ми біля калюжі цілий день. Увечері прийде мати додому, гляне на наші ноги, вдарить об поли руками:

— Що це ви, діточки, наробили? Шкіра на ногах, як рілля, чорна, потріскалась. Гляньте, кров з ранок повиходила! Ой, коли б уже ця проклята калюжа та висохла мені, а то пропадете ні за що ні про що!

— Мамочко, а де ж ми тоді гратися будемо? — питаємо крізь сльози. А що, як від її проклять наша калюжа справді висохне?

А мати дістає з комина покришку, майне на хвилину до сусідки й несе звідтіль сметану. Ми кричимо не своїм голосом:

— Не мастіть, мамочко, не мастіть, бо болить дуже!

А мати заспокоює:

— Терпіть, хороші мої. Це сметанка, несолонна вона. Ось я ганчіркою вам обмотаю, заснете — і вщухне біль, на ранок все загоїться. Тільки не лазьте знову в ту калюжу погану, під хатою грайтеся.

— А як тітка Федора не дає, гонить з подвір'я?

— Тоді на порозі сидіть, вона й не чіпатиме вас.

Я не вгамовуюся:

— А чого вона лається? Хіба тільки їй треба подвір'я, а нам ні? Дідусь кажуть, що то її багатство заїло. Кажуть, треба забрати в неї землю — тоді й подобришає.

Мати кладе на мою голову шершаву долоню і вмовляє тихо, лагідно:

— Спи, синочку, спи. Прийде час — все заберуть у неї, бідним людям оддадуть, бо не своєю працею все те придбала... А тепер спи, і хай батько присниться тобі...

А вночі й справді снилося мені, начебто додому з війни батько вернувся: такий великий, в шинелі солдатській, з гвинтівкою й списом за плечима...

* * *

Одного разу, коли вже вечоріло й надворі почала спадати задуха, ми спокійно сиділи над своєю калюжею і замріяно дивилися в бездонну її глибіню. Небо на дні калюжі здавалось нам більш чарівним і привабливим, ніж справжнє. Ми сиділи і мріяли: от щоб у нас крила вирости! Цілий день літали б ми над лугами й садами, сідали б відпочити на он ті скелясті хмари, перелітали б з дерева на дерево, і ніхто не гонив би нас, не казав би, що траву топчемо... Полетіли б аж на край світу, де жар-птиця сидить у золотому теремі. А там ясно-ясно!..

Але чому це небо в калюжі враз почорніло, що за тінь впала на нього? Ми підвели голови. По той бік калюжі

стояла з лопатою тітка Федора, вся якась чорна, страшна, на відьму схожа. Не говорить, а наче сичить до нас:

— Талапаєтесь?

— Ні, ми так, граємося,— відповідаємо тихо, а потім злякано схоплюємося з місця.

— Ану, киш звідцїля, щоб і духу вашого тут не було! Я закидаю цю калюжу.

Ми відступились, стали під плотом. Ждемо, що буде далі. Однак тітка Федора не закидала калюжі, а лише розкопала загату, котру ми з Марком зробили. Вода сама витекла, і дно калюжі оголилося. В густому чорному мулі копошилися, наче рибки, що попали на міліну, хвостаті пуголовки. І це все, що зосталося від казкового царства!

Мене огорнув невимовний жаль. Ледве стримуючи сльози, я схопив брата за руку, й ми побігли геть від ненависної і страшної жінки.

Коли ранком ми підійшли до своєї калюжі, то вона вже зовсім висохла. На дні її, замість бездонної блакиті з кучугурами білих хмар, сірів потрісканий мул. Всі жаби розбрелись, шукаючи собі вогкого притулку в густій садовій траві. По дну тільки коли-не-коли пробіжить довгоногий павук-косарик чи проповзе чорний блискучий жук. Нашої жабки теж не було. Від дорожнього пилу підіймалася задушлива курява, сірою пеленою осідала на зелені листочки споришу, на широке сіре лопушиння.

— А де тепер гратися будемо? — плаче Марко й сіпає мене за сорочку.

— Хочеш он туди, де небо з землею сходиться? Там вже нічия земля! — заспокоюю брата.

— Хочу!

І ми, взявшись за руки, сумно пішли по розпеченій сонцем курній дорозі. Туди, де «нічия земля».

РЯБКО-РЯТІВНИК

Було це давно, ще за старих часів. У нашій сім'ї тоді трое діток росло. Братик Марко три роки мав, а сестричка Оксана тільки-но ходити навчилась. Мене, шестилітнього, вважали дорослим, і, коли батьки йшли працювати на панський лан, я доглядав меншеньких — братика й сест-

ричку. Сусіди, що жили біля нас, залишали й своїх діток зі мною, щоб наглядав за ними.

...Як тільки, бувало, червоний круг ранкового сонця викочується з-за левад, що зеленіють аж ген за річкою,— будить мене мати від солодкого сну. Я нехотя прокидаюсь, зіскакую босими порепаними ногами на глиняну долівку й тру кулачками зліплени повіки. Земля хитається під ногами, худе в'юнке тіло нахиляється, щоб знову впасти на ліжко.

— На ось воду, а це — хліб,— говорить мати, подаючи мені глечик холодної води та окраєць хліба, загорнутий у великий капустиний лист. Я буджу братика, мати бере на руки сонну Оксанку, і ми йдемо в курінь, що стоїть у густому вишняку.

Тут, на соломі, вже сидять нишком сусідські діти. В білих хустинах, з гострими серпами в руках стоять їхні матері. Аж увечері, коли сонце сховається за могилу, придуть вони додому...

Ось і тітка Уляна принесла Яринку,— найменша вона між дітьми. Тепер усі підуть, а мати зігнеться над просвітом куреня, сяде навпочіпки й почне наказувати:

— Доглядай, Дмитрику, дітей, до річки не ходіть, по городу не топчійся, та щоб на черешню високу не ліз, бо впадеш, і ніхто тебе не пожаліє, як заб'єшся.

Наказавши, мати йде вслід за жінками. Залишається нас у курені десятеро: дев'ять діток і десятий собака Рябко. Сидить він разом з нами на соломі, задні ноги під себе підібрав, а голову струнко догори держить. Хвіст у нього сірий, пухнастий, весь у торішніх реп'яхах, а спина й живіт — наче з чорних і білих латок зшиті. Тому й Рябком назвали його.

Яринка ходити ще не вміла, хоч їй вже рік минув, але на одному місці ніколи не всидить. Ось підсунулась до Рябка, вхопила його мокрими від роси руками за пухнастий хвіст, до себе тягне. Гнатко й Устинка за вуха Рябка смичуть, Марко на спину йому сісти хоче, та не може, ковзається. А Рябкові байдуже, звук до дитячих пустоців. Сидить, з місця не зрушить і тільки довгим червоним язиком лизне часом по обличчю того, хто ближче.

— Сидіть, дітки, тихо, ягідок вам нарву,— нарешті кажу я, і ми вдвох з Рябком виходимо з куреня в сад.

Я йду й під старими вишнями збираю біленькі, наче капелюшками накриті печерички. Рябко біля мене — з кошиком в зубах. Тільки простягну руку, щоб зірвати грибок, а Рябко вже підставляє свою морду з кошиком.

От назбирали ми з Рябком печеричок, щоб увечері мати з кулешем зварила, нарвав я повен картуз черешень солодких і йдемо назад до дітей у курінь.

— А в соломі вовк шкрябає,— каже тихенько трілітня Устинка.

— То не вовк, то мишка,— говорить Семенко.— Вовки в лісі. Вовки до нас не придуть: вони Рябка бояться.

Я кладу картуза в коло між дітей. Вони разом, як по команді, простягають рученята, затискують у маленьких кулачках чорні ягідки й підносять до рота...

З'їли ми черешні, що в картузі були. Поглянув я на діток — ой леле! — всі так вимазались, що й не впізнати, тільки оченята блищать. Рябко ягід не їсть, але й йому морду всю обмазали, годувати хотіли.

— Ходімо, діти, до річки, я вам повмиваю личка,— кажу я і беру на руки маленьку Яринку.

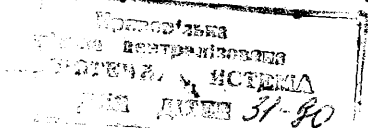
Один за одним через город, стежкою, обсадженою високими лопухастими соняшниками, йдемо до річки. Рябко попереду біжить, часто зупиняється, нас дожидає, коли ми відстаємо від нього. Ось і долина широка. Зелена трава вище голови зростає, над річкою верболіз і осокори височенні.

Прийшли ми до річки, посідали всі рядком на горбочку й дивимось у воду. Дно в річці синє-синє, а по ньому сиві хмари пливуть, і сонце прямо у вічі б'є, засліплює. Рябко теж сидить, хвостом помахує; то він, мабуть, в'юна побачив на дні. Яринку ми посадили за кілька кроків від річки, кубельце з трави звили їй, квіток назбирали, аби тільки до води не лізла.

Річка неширока, через неї на другий берег кладка перекинута. Хто більшенький, перейшли на кладку, ноги у воду позвішували та й бовтаємось. Від бризок і сорочечки, і голови, і навіть береги навколо мокрі стали. Сміємось, кричимо: «Хто дужче!» Коли раптом наче якийсь клубок у річку — бовть! Ми й пустувати перестали. Полякалися, не знаємо, підвиробити. «Хтось з дітей у річку впав», — подумав я і нахилився до води. Аж тут Рябко наш — шубовсь

для дітей

КА-ФІЗИКА

у каламутну воду! Не зогледілися ми, як він уже виніс на берег Яринку, міцно тримаючи її зубами за сорочечку.

Поклав Рябко Яринку обережно на траву, тріпнувся так, що краплі води іскрами розлетілися, виблискуючи на сонці, й спокійно сів над нею. А Яринка мокра вся, кричить, аж посиніла, але жива. Я мерщій схопив її на руки, і всі ми подалися через долину до затишного куреня...

Вечоріло. Сонце скотилося аж до землі, коли прийшли з поля батьки. Ми почали розповідати їм, як Рябко врятував Яринку. Жінки охали, хитали головами, а тітка Уляна, мати маленької Яринки, розв'язала білу хустинку, дістала окраєць чорного хліба, шматочок сала й піднесла Рябкові. Рябко понюхав спочатку хліб, потім сало і взяв у рот.

— Їж, Рябко, їж, хороший...— стиха промовляла тітка Уляна, пригортаючи до грудей Яринку.

Рожевий сніп сонячного проміння з трави переповз аж на верховіття височенної черешні, і в курені настали сутінки. Всі розійшлися по своїх хатах. А ми з Рябком ще довго сиділи вдвох, гадаючи: буде чи не буде мати лягти за те, що не послухались її наказу й ходили до річки.

МОЯ ВЧИТЕЛЬКА

По курній дорозі, обсадженій столітніми липами та клеонами, поволі ступали потомлені клячі, запряжені у віз. Задок воза був розмальований рожевими квітками, люшні, обіддя й полудрабки пофарбовані в зелене, а шпиці в червоне — це означало, що віз приїхав здалеку, що він не простий, а напівпанський. На возі, на валку сіна, застеленому строкатим рядном, сиділа худенька тендітна панночка, запнута чорною хусткою.

Черета вже повернулася з поля, і пастушки, забувши про втому, зібралися на зеленому вигоні біля глибокого глинища з брудною застоюною водою. Тут був начебто молодіжний клуб для кількох вулиць нашого села: святкували Івана Купала, дівчата співали веснянок, влаштовували ігри, а то парубки заводили бійки. І того дня на шляху біля глинища було повно дівтори.

— Диви, пани — на двох одні штани! — крикнув Василько, коли чужа підвода майже зрівнялася з нами. По-

чувши вигук, пані доторкнулася до спини візника, щось сказала йому, і коні зупинилися. Сірий густий пил наздогнав підводу і на якусь мить огорнув пасажирів. А коли осів, пані оглянула нашу босоногу ватагу й махнула рукою:

— Хлопці, ану підійдіть сюди!

Ми несміло підступили ближче. Відважніші вже й за люшні взялися.

А вона питає:

— Школа у вас є?

— Аякже! На Замчиську!

— А вчитель?

Хлопці переглянулись і відповіли навперебій:

— Тепер нема! Жандарми забрали! Тільки сторож один!

— Отож, діти, я не пані, а вчителька. Їду до вашої школи.— Знову оглянула нас, усміхнулася: — Учитись хочете?

— Ні,— скривився Василько.— Пані вчителька за вуха буде смикати, як піп.

По лиці вчительки промайнула тінь. Вона здвигнула плечима, чорна хустка сповзла з її голови й затрималась на товстих конопляних косах.

— Мене звать Надія Никифорівна. Перекажіть усім, хай записуються до школи. Я ось і книжки везу з собою. І не бійтеся, ніхто вас не буде ображати. То що, будете ходити до школи?

— А корову хто пастиме? — задержувато підморгнув Василь.

— Хіба ти й взимку пасеш? — усміхнулась вчителька.

— Зимом чобіт нема! — випалило разом кілька хлопців.

Вона глянула на наші сірі й порепані, як суха земля, ноги, і її великі сині очі затьмарилися:

— А ви знайдіть у що взутися й приходьте. Я почитаю вам дуже-дуже цікаві книжечки.

На прощання кивнула головою. Коні рушили на греблю, до містка. Під валами Замчиська світила вікнами школа. А над хлопцями наче мовчун пролетів. Заніміло дивилися вслід. Я наче шалений рвонув і побіг додому. Від хліва з дійницею йшла мати. Молоко пахло вітром і полем. Я схопив маму за рукав:

— Мамочко, я до школи хочу, вже нова вчителька приїхала!

Мати поклала свою кострубату долоню на моє спітніле чоло, погладила шершавими пальцями:

— Діждемося батька з війни — і підеш.

— Я зараз хочу! — висмикнув я голову з-під її руки.

— Дурненький, ще до покрови далеко. Дядько Василь поше чобітки — й підеш. Сама знаю, яке горе неписьменному.

Менший брат Марко, зачувши, що я до школи збираюся, — в реви.

— Чого ти зарюмсає? — ласкаво глянула вона на брата. — І ти підеш. Бо з ким дома залишу, як на ферму піду? Обидва привчайтеся до письма, а то нікому й батькові написати...

А вже пізно восени, коли на полі закінчилися роботи, ми з Марком пішли до школи. Першим опав лапатий кленовий лист, гарячим зблиском встелив землю. А стежка звивалася, тулилася до плотів, до загат, до вориння і потім губилася в широкій калабані на греблі біля містка. Як перейдеш? Болото таке, що віл ноги не витягне. Ми роззувалися, підкачували штани, високо над головою підіймали чобітки й брели в крижаній грязюці через усе село на околицю, де виднілася школа. Біля ганку в мутній калюжі мили ноги, взувалися і входили в напівтемний коридор. Школа здавалася нам великою, просторою. А насправді — всього два класи, коридор і кімнатка для вчительки.

— Добрий день, діти! — привіталась вчителька, окинувши нас теплим поглядом.

— Здравствуйте, госпожа учительница! — хором відповіли дві групи.

— Спасибі, дітки, — тихо сказала вчителька і сіла за столик. — Ви правильно вітаєтесь зі мною. Такий порядок тепер. Але знайте: я не «госпожа», а дочка бідного селянина. Відпросилася в батька до школи. Боса аж до першого снігу ходила, як і ви. Але вчилася добре, церковнопарафіяльну, як оце ваша, школу закінчила. На іспитах мене помітив інспектор: «Заберу я тебе в двокласне училище, може, вчителька з тебе вийде. Здібна ти до науки». І забрав. Потім учительську семінарію закінчила. Ой, як важко було! І голод, і одягтись нема в що, а я вчуся, вчуся...

А тепер-от до вас приїхала. Хочу навчити вас добра. Для початку я прочитаю вам дуже гарну книгу. От гляньте.

— «Кобзар»! — вигукнули ті, хто вмів читати. Учителька перегорнула книжечку, показала портрет чоловіка з вусами, в смушевій шапці, точнісінько в такій, як носили в нашому селі. Її почала читати...

Вона не пояснювала нічого, але коли в затаєній тиші пролунав її пристрасний голос:

Ви — розбійники неситі,
Голодні ворони.
По якому праведному,
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуете? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!..—

нам було все зрозуміло. А вона читала, і я по-новому бачив те, до чого звук щодня...

Наближався Новий рік. Ми закінчили «Буквар», і вчителька видала нам новеньку, що пахла ще фарбою, читанку. Поверталися ми додому щасливі, наче на крилах. Читанка звалася «Вешние всходы». Я не знав, що означають ці слова. Уявлялися якись довгі-довгі й круті сходи до чогось величного, прекрасного, тільки не такі запорошені, як у нас на дзвіниці...

У хаті, біля столу, сиділа мати. Руками підперла голову, а на білій скатертині лежала жовта листівка, змочена сльозами.

— Чого ви, матусю? — злегка торкнувся її плеча. Вона глянула на мене вологими очима, затремтіла.

— Нема, синку, татуся нашого, в полоні він, у неволі тяжкій германській...

— Не журіться, матусю, вчителька каже, що все одно по-нашому буде. Правда на всьому світі запанує!

— Аби хоч ви щастя діждали, діточки, а мені весь вік батракувати...

— Не плачте, мамочко, ось я вже підріс, допомагати буду! Марко корову пастиме, а я в найми піду!

— Розрада ви моя! — засвітилась крізь сльози мати й обняла мене.— А тепер прочитай мені, синку, хоч старі татові листи... А потім напишемо.

Мати дістала із скрині перев'язані стрічкою листи. Я читав їх один за одним. Коли я пропускав якесь слово, вона допомагала мені, й хата наповнювалась гуркотом бою, стогоном поранених і чорним димом. І серед цього розтривоженого пекла, стиснувши гвинтівку з багнетом, біжить мій батько...

Я ледь пам'ятав тата. В пам'яті лишилися тільки вечірні сутінки, під сволоком, гойдаючи по стелі сіру тіль, горить лампа, в печі палахкотить вогонь, батько сидить біля столу на лаві й награв тужливу бурлацьку пісню. А на ослонах, на постелі, навіть на жовтому околоті на долівці сидять і лежать хлопці, побратими його, співають ту пісню... Жовті, наче вилиті з міді, вуса його звисають униз, а в синіх очах, під мідними бровами, застигла туга...

...Надвечір завітав до нас гість — білявий, років сорока чоловік, сусід наш Горобець Тихін, а по-вуличному «дячок». Він був колись заможний селянин, але збіднів через свою настирливу мрію стати дяком у нашій церкві. Він уже продав морг землі, бичка. Все, що виручив од продажу, відвіз у повіт церковному начальству, але посади й досі не діждався... До церкви він ходить щосвята, читає на криласі, дещо перепадає йому за це від попа, вище, як на дзвіницю, не піднімається. За це й прозвали його люди дячком.

— Добрий вечір! — дзвінко привіталися ми до нього.

— Хай вас бог береже...— відповів сусід.— Як живете? Батька нема, хата чужа, а материні які там заробітки?

Дядько витяг з кишень чорну хустинку, розгорнув її і вийняв з неї молитовника.

— Ану, прочитай ось це.

Я взяв у руки книжечку. Вона пахла ладаном і воском.

— «Радуйся, діво Маріє, радуйся!» — потяг я дзвінким голосом. І полилася по хаті печальна пісня вбогих, нещасних, тих, що втратили надію на земне щастя...

Вмів я читати голосно, виразно, наперед інтуїтивно відчуваючи настрої думки. За це мене завжди хвалила вчителька. Дізнався про це сусід і задумав зробити з мене свого помічника...

І почалося в мене нове життя...

Щоранку Тихін будив мене і вів до якоїсь хати, де перед тим померла дитина. А в той час діти мерли часто...

Я заходив до хати. Мені підставляли стільчик під ноги біля столу чи скрині, я розгортав молитовник у чорній засмальцьованій оправі й починав читати. Я читав нахненно, був наче в чаду солодких і печальних слів.

Чутка про моє «ангельське» читання рознеслася по всьому селі. Кожен день ще звечора приходили заказувати «акафіст». І я йшов, бо після тригодинного читання кожна господиня обов'язково давала свіжу запашну хлібину, горнятко якогось збіжжя і п'ять чи десять копійок. Я віддавав матері зароблене, а в її очах бачив не радість, а смуток.

— Матусю,— запитливо дивився я в її темні глибокі очі,— чому ти сумна? Адже в нас є хліб, пшоно на куліш і навіть гроші, щоб олії купити.

— Гіркий це хліб, синку,— відповідала мати, гладячи мене по неслухняній чуприні.— Вчитися тобі треба, в люди вийти. Щоб не поневірявся в наймах, як я... Бо землі, сам знаєш, у нас нема, худоби теж... Як житимеш?

— А ти на мене, мамочко, надійся... Я таки вивчуся! Зараз буду в хлопців переписувати уроки, а як ти весною на панську роботу підеш — я кину це читання. Ні до чого воно і людям, і мені!

Мати проясніла вся:

— Ні, синку, зараз треба йти до школи. Переживемо якось. Бо не хочу я, щоб ти дячком був та кусні хліба по хатах збирав. У нашому роду всі горді були, з праці жили.

— Добре, піду завтра до школи. А читати можна і після обіду. Мертвим все одно,— вирішив я.

Вранці я вже поховав у торбу книжки, прив'язав до петельки чорнильницю. Тільки хотів вийти надвір, як двері відчинилися й на порозі стала тітка Мокрина. Блискучими од сліз очима вона втупилася у мене і крикнула так, що я онімів од страху:

— Ой синочку, мій ріднесенький!.. Нема мого Дмитрика!.. Убив проклятий австріяка!.. На кого ж я осталася з дітками-сирітками... Ой прийди, синочку, та хоч молитву прочитай за упокій душі його. Бо лежить тіло біле його

десь у снігах холодних... Ой за що ж він голову свою бідну положив у чужій землі?..

Я опустил торбу на землю. Мати благально подивилася на мене.

— Піди сьогодні, синку, хай легше людині буде в горі. Так я знову почав читати.

Спочатку читав над дітьми, а потім, де не вправлявся дячок, і над «усошними» та «убієнними» на фронті імпералістичної війни.

Одного дня у тітки Ярини я читав акафіста за упокій її вбитого сина, як раптом десь під кінець двері тихо рипнули. Люди повернули голови назад, до дверей.

Я оглянувся. Біля порога стояла вчителька. Вона пильно глянула на жінок, підійшла до мене, торкнулась рукою плеча, допомогла злізти з стільчика, на якому я стояв біля горбатої скрині, і тихо сказала:

— Ходімо, а то ти багато уроків пропустив. Не можна так.

І ми пішли. Вона трошки попереду, а я за нею. У школі було вже порожньо, і вона завела в свою маленьку кімнату. Я відчував свою провину. Заніміло стежив за кожним рухом Надії Никифоровни, а вона роздяглась, мовчки повісила на гвіздок шубку, взяла з етажерки книжку, підійшла й сіла біля мене.

— Ти любиш книжки?

— Люблю...

— А що б ти хотів читати?

— Оцю книжку, що у вас. «Кобзаря»...

— Бери. Вона для мене найдорожча, але я тобі її даю. Читай.

Щасливий, я повертався додому. За два вечори я перечитав усього «Кобзаря». Затамувавши подих, слухала моє читання мати. Найбільш зрозумілою була для неї «Катерина», яку доводилося перечитувати безліч разів. І коли я де-небудь помилявся, мати поправляла мене. У нашій хаті тепер щодня й щовечора збиралися молодіці, дівчата, жінки-московки, як тоді називали жінок, чоловіки котрих були в армії... Люди слухали, плакали, ділилися своїм горем, а воно каменем лягало на мою душу, і я думав собі: коли цьому кінець? Запитаю вчительку, вона все знає.

Як я хотів звірити їй свої потаємні думки!..

...Того дня до школи нас прийшло небагато, бо була завірюха. Вчителька вбігла до класу схвильована, на очах слези радості,— і кинулась до нас, малечі:

— Діточки милі, кінець горю, кінець! Царя скинуто! Нове життя — і нові пісні співатимемо замість молитов. Ось послухайте, яка чудова пісня для бідних створена. Слухайте, а потім за мною повторюйте. За цю пісню на каторгу люди йшли, тисячі кращих людей, революціонерів, загинуло, щоб слова її стали дійсністю. І час такий настав! Не пропала марно пролита кров героїв народу. Ану підспівуйте мені:

Чуєш, сурми заграли.
Час розплати настав.
В Інтернаціоналі
Здобудем людських прав!

Не все було мені зрозуміло, а пісня була така велична, так горіли ранковою блакиттю очі вчительки, що я наче наливався силою, підростав, коли повторював за Надією Никифоровною врочисті слова:

Землею будем володіти,
А паразитів жде біда!

Та минав час, а все лишалося, як і раніше.

...Була неділя. Я відігнав корови на толоку й попросив діда Гананя подивитися за ними, за це я його теж послухаюся колись, а сам побіг до вчительки.

З шкільного подвір'я віяло пусткою, воно все заросло бур'яном. Я стежку підбіг до ганку й постукав у двері. За хвилину вони одчинилися. В темному коридорчику стояв Мирон Копачинський. Я знав цього високого чорновусого дядька. Він був товаришем мого батька. За те, що підмовив батраків на страйк у панському маєтку, його жандарми в тюрму забрали. І от він повернувся з Сибіру. Про це вже знали всі.

— Заходь, хлопче, гостем будеш,— підморгнув він до мене.

Я зайшов. У маленькій кімнаті сиділо ще три чоловіки. Я їх знав. Це була сільська злидота, батраки з панського фільварку.

— От добре, що ти прийшов! — привіталася вчителька.— Наші товариші задумали мітинг скликати. Візьми

хлопців, біжи по селу й скликай всіх на сходку. Кажі: землю панську ділити будемо!

— Надіє Никифорівно, я вмить!

Не біг, а наче легів вулицею, через місток. Василь, Іван, Филимон і Оверко сиділи край глинища й кидали грудки у каламутну воду.

— Хлопці! — крикнув я, задихаючись.— Давайте допоможемо вчительці й Копачинському другу революцію робити! Щоб не тільки царя, а й пана з села вигнати, щоб війни не було! Тоді всі солдати додому прийдуть. І твій батько, Іване, і твій, Василю...

Оверко нахилив голову. Його батько вже не повернеться...

— Давайте людей на сход скликати. Там землю панську ділитимуть!

— Давай!

І ми побігли. На тихих вулицях села залунали наші голоси:

— На сход! На сход! Землю панську ділитимуть!

Як потривожений вулик, заворушилося село. старе й мале потяглося на вигін біля церкви. Там, на столі, котрий винесли з церковної сторожки, уже стояв Мирон Копачинський.

— Товариші селяни! Царя нема, а поплічники його, поміщики й капіталісти, залишилися. Ваші батьки й брати помирають на фронті за Дарданелли, а в Петрограді Керенський робітників розстрілює. Геть міністрів-капіталістів! Хай живе Радянська влада!

— Ура! — загукали солдати, спираючись на костури.— Землю давай! В інших селах вже вигнали панів!

Вискочила на стіл Надія Никифорівна.

— А хто вам дасть землю? Думаєте, пан Сабанський? Він нагаями та багнетами захищатиме її! Самі беріть! Ваші чоловіки на фронті убиті, діти з голоду пухнуть, а ви на пана спину гнете. Доки терпіти будете? Геть панів-кровопивців! Самі беріть землю!

— Бий панів! — загукали, заворушилися люди...

— Стійте, люди добрі,— враз почувся знайомий голос нашого дядька.— Що в писанні сказано? Не зазіхай на чуже добро, бо господь покарає тяжко!

— Ми й так покарані!

— Не слухайте вчительки! Вона вже й бога забула, молитов у школі не учить, а тільки пісень крамольних співає з дітьми!

— Вигнати учительку з села, а то через неї всіх покарають! — кричав куркуль Матейко. — Сьогодні вона панську землю ділити хоче, а завтра до вашої візьметься.

— За свою боїшся? — тикнув на нього пальцем дядько Мирон Копачинський.

— А тобі два аршини відміряємо на кладовищі! — не вгавав Матейко.

Я зачаровано дивився на вчительку. Як раптом хтось смикнув мене за рукав. Я оглянувся. Біля мене стояв Оверко. Ковтаючи слова, він видихнув:

— Слухай!.. Скажи вчительці, хай тікає... Черкеси з козаками йдуть... з панського двору. Сам бачив. Матейків син повідомив, що вчителька народ бунтує...

— А не брешеш?

— От хрест святий! Землю гризтиму!

Я впав на землю і рачки поповз до трибуни. Смикнув за спідницю вчительку. Вона озирнулася.

— Надіє Никифорівно! Вас хочать убити! Тікайте! Вони вже з палацу виїхали!

Вчителька скочила на землю. Мирон витяг нагана і сказав мені:

— Непомітно... Поза городами. Ховайтеся в лозах. А я їх затримаю!

— Я нікуди не піду! — сказала Миронові вчителька.

— Партія тобі наказує! — суворо подивився на неї дядько.

Я схопив учительку за руку. В цей час залунав гучний голос дядька Мирона:

— Гляньте, товариші! Кажуть, що в нас свобода... А чому он з панського двору козаки виїжджають? Щоб нагаями по ваших спинах панську землю міряти? Щоб...

Я не дослухав. Потяг за собою Надію Никифорівну. На нас ніхто не звертав уваги. Всі повернули голови до ставу, за греблю, де біля млина з'явилися вершники...

Ми перебігли кладовище, сховалися в густих лозах. З села чулися постріли й невизначний гомін, наче десь у синьому обрії клекотіли лелеки чи дикі гуси, що з дороги збилися...

Учителька сіла на горбик, прислухалася.

— Тобі не страшно?

Я примружив око, серйозно глянув на неї.

— Надіє Никифорівно, а чого боятися? Бога нема, це факт. Ви ж самі говорили. А пан тому сильний, що йому козаки допомагають. А насправді він боягуз. Кажуть, увечері нізащо надвір не вийде!

Учителька засміялася.

— Адже людей бідних більше, і вони зроблять другу революцію. Правду я кажу, Надіє Никифорівно?

— Правду, друже. Нам аби з силою зібратися.

Як смеркло, я привів її до нас додому.

Минуло два дні. Втихомирилося. Хтось убив охоронця маєтку, і пан поїхав до міста. З повіту приїхав якийсь панок, що служив у Петлюри, і пообіцяв скоро поділити панську землю... А нам Надія Никифорівна сказала:

— Діти, ви знаєте, що в Петрограді влада тепер нова — робітнича. Ленін сказав, що і селянам вже час поміщика вигнати.

...І стала в нас Радянська влада. Поміщик утік, землю його між людьми поділив ревом. Учителька носила з собою велику папку й записувала, скільки кому землі наділити, яке майно з панського двору хто одержав. А ранками вчила нас.

У школі було холодно, бузинове чорнило замерзло в пляшечках, зошитів не було — і писали на старих книжках між рядочками. Вчителька ходила між партами, кутала плечі у велику шаль і мріяла:

— Прийде час, і буде у вас зошитів удосталь, і книги всякі, тільки хай ворогів подолаємо...

Одного літнього дня послав мене голова комбіву до вчительки:

— Ось на тобі папери і чимдуж лети до Надії Никифорівни. Скажеш, я просив, щоб переписала, треба в повіт послати. Будемо просити, щоб нам коней дали — комуну організуємо. Бач, скільки бідаків записалось?

Я схопив папку й притис до грудей.

— Дивись не загуби,— наказував мені товариш Копачинський.— Тут людське щастя записане.

— Що ви, дядьку Мироне? Одна нога тут, а друга — там.

Висмикнув сорочину зі штаняг, засунув папери на груди, підперезав паском.

— Біжу!

Пробіг я кроків триста — бачу: згори вершники спускаються. Вже недалеко. Коні добрячі, ситі. А вершники в червоноармійських гімнастерках, в галіфе — то синіх, то зелених, а деякі в червоних, як котовці носять. Вигляд кавалеристів завжди якось зачаровував мене. Я зупинився.

Вже давно відгрімилі бої в наших краях.

Котовці вигнали од нас біляків і подалися, кажуть, на Тамбовщину...

— Ей, пацан, де тут у вас комбід? — запитав у мене вершник, що їхав попереду.

— Отам, над ставом, у панському будинку,— відповів я.

— А голова у вас хто? Комуніст?

— Аякже! Він справжній комуніст, навіть у Котовського служив!

— А ти Котовського бачив?

— Навіть на колінах у нього сидів! — радісно засміявся я.

— Пшол вон, змійониш! — крикнув вершник і підняв нагая. Кінь здибився, зняв куряву, а я присів, увібравши голову в плечі. Ескадрон рвонув і зупинився аж біля огорожі, де був комбід. Я стояв приголомшений.

«Це бандити, бандити... Тільки одягнені, як червоні... А я їм шлях до комбїду показав!.. Що ж робити?!» — біла-ся думка.

Раптом я почув голос учительки:

— Ти чого на дорозі крутишся?

Я кинувся до неї:

— Надіє Никифорівно, бандити!

— Де?! — широко розкрилися сполохані очі.

— Там, до комбїду поїхали. Голова мене до вас з паперами послав, а тут вони... Надіє Никифорівно, я не знав, що то бандити!.. А папери ось!

— Скільки їх? — спитала вона, озираючись.

— Чоловік тридцять... На конях.

— Сховай папери й клич людей! У дзвона бий!

Я притиснув папку до грудей, щодуху побіг у попівський сад і в гущавині під церковним муром зашпортав у пухку землю папери. Потім перескочив через мур і закричав сонному сторожу біля великого дзвона:

— Дзвоніть на сполох, дзвоніть, дядьку! Бандити до комбїду поїхали!

Сторож ухопився за мотуз. Дзвін заревів, заплакав, застогнав...

Не чуючи землі під собою, городами я прибіг до комбїду. Там було пусто. Стоптана трава, поламани кущі... Вітер котить по землі папери, гонить їх у став на схвильовану воду. Жах охопив мене. А де ж голова комбїду, де вчителька?

Я вибіг з подвір'я. Те, що я побачив за воротами, вжахнуло мене.

Прив'язаний мотузом до коня, весь закривавлений, ішов голова комбїду. Бандити п'яно реготали. А дзвін ревів, плакав, кликав на поміч.

Я йшов позаду, з голови до ніг окутаний курявою, і душа моя розривалася від горя й безсилля.

— Ей, пацан,— повернувся до мене один з бандитів.— Біжи до церкви, скажи, щоб не так часто у дзвона бив. Треба повільно, за упокой душі комуніста-більшовика, голови вашого комбїду. Ану, валяй!

І він виїняв шаблю, замахнувся нею. Я відскочив і став на краю греблі, над скелястою прірвою. Кінь гаряче дихнув на мене. Бандит засміявся і смикнув вудила.

— Ура-а! — почув я з того кінця греблі. Від панського палацу почувися постріли: один, другий, потім зататакав кулемет.

— Здавайтеся, бандити, а то всім смерть! — доносилося крізь сиву куряву.

Коні збилися вкупу. В сивій каламуті пилу я побачив, як холодно блиснули шаблі.

— Назад! Назад! — кричали бандити окриплими головами. Я відскочив убік, сповз з насипу. А коні проносилися майже над моєю головою. До мене доноситься дзвінке і підбадьорююче та-та-та-та-та...

Та це ж дядько Сидір зі своїм кулеметом... Видно, загін самооборони Надія Никифорівна підняла. Тепер бандитам не вирватися з села, не втекти з греблі...

Кулі цьвохкали над моєю головою, тарабанили об дах млина. А бандити щось кричали, коні їхні падали, скочувалися в прірву, брьохалися в скаламученій воді... Ось кілька бандитів виплуталися зі стремен мертвих коней, побігли до млина, залягли там і почали стріляти. Інші поскочувалися в прірву й зникли в чагарниках.

— Ура-а-а-а! — долинуло з обох кінців греблі, і два потоки темних постатей з гвинтівками в руках побігли, перескакуючи через мертвих коней і трупи бандитів. Радість полоснула по грудях і змила страх. Я схопився, став видиратись наверх. Попереду бігла з гвинтівкою Надія Никифорівна. Коси вибилися з-під червоної хустини і впали на ліве плече.

— Надіє Никифорівно! Бандити під млином! — закричав я.

— За мною! — підняла вона гвинтівку, кинулася вперед.

— Смерть бандитам! — лунало над моєю головою.

І раптом вчителька зупинилася й поволі почала осідати, спираючись на гвинтівку.

— Що з вами, Надіє Никифорівно? — закричав я.

— Нічого, нічого... Мовчи...

Я схопив учительку за плече. Голова її схилилася мені на груди. Очі в неї були великі, сині, широко розплющені, і в них відбивалася застигла гладінь зеленого ставу.

— Дивіться! Дивіться! — термосив я її за плече.— Бандитів ми розбили... Перемога!

На її очі напливав туман.

Такою була моя перша вчителька...

ПОДАРУНОК КОМАНДИРА

У нашому селі стояли котовці. Щоранку командир ескадрону муштрував бійців, командував ними на плацу. А я зібрав хлопчаків з дерев'яними рушницями та луками і теж командую слідом за командиром.

— Ескадрон, напра-во! Кроком руш! — Це командир. А я собі:

— Хлопці, напра-во! Кроком руш!

Розсердився командир і до мене:

— Забирайся геть із своїм голопузим військом!

Я теж розсердився і до нього:

— Коли будете кричати на мене — Котовському пожалюся!

Аж ось надійшов Котовський, почув нашу суперечку, питає:

— Що у вас за нелад тут?

Командир і доповідає йому, приклавши до червоного кашкета руку:

— Товаришу Котовський, я буржуїв і бандитів бив і не боявся, а ось із цим хлопчаком впоратися не можу.

Котовський поманив мене пальцем, питає:

— Ти чому заважаєш бійцям вчитися?

Я йому відповідаю:

— Хто ваших бійців у бою замінить, коли ворожа куля ранив їх? Не знаєте? Мої хлопці! Ото і вчу їх.

Котовський і всі бійці широко засміялися. Я засоромився.

— Молодець! — легко лягнув мене комдив великою долонею по плечах. — Тільки не треба заважати. А за твою вірність і відвагу що звелиш подарувати тобі?

— Пояс! — випалив я й ткнув пальцем у жовтий широкий ремінь, яким був підперезаний Котовський.

— Ну що ж, — розвів руками Григорій Іванович. — Раз обіцяв — свого слова дотримаю.

Котовський зняв пояс і віддав його мені.

— Щасливо, вояки! — ласкаво помахав він рукою.

Я підперезався поясом і гукнув своєму військові: — Ескадрон, струнко! За мною до яру бігом!

...Пояс той зберігається в мене ще й досі, а перед очима стоїть добре, лагідне обличчя Григорія Івановича Котовського.

ПЕРШИЙ ПОСТРІЛ *

Осінь...Тиша... Бабуся засукала рукава й заходилася мазати стіни халупи. Марко сидить поруч і рушницю достругує. Відклав роботу, здивовано дивиться на стару.

— Бабусю, навіщо ви хату мастите?

— Скоро свято буде, — відповідає. Марко стрепенувся:

— Яке? Може, червоні повернуться?

— Повинні... Бо за миром люди скучили. А то вже два роки колотиться: то їхні, то наші, то знов їхні... А замирен-

* © Видавництво «Веселка», 1974

ня нема. Не хотять пани влади своїє мужикам відавати. Не вигідно їм.

— Бабусю, а що треба, щоб наші швидше перемогли біляків?

— Як що? Сили більшої треба.

— А ви хочете, щоб червоні швидко-швидко перемогли біляків? — прискіпнується до старої хлопчина. Баба аж сердиться: — Та хто цього не хоче? Може, піп і багатий Матейко. А ми що загубили з царем? Твого батька на фронті з германцем. Тепер сиротою ростеш. От прийдуть наші — землі панської наділять. А ні — то й помреш батраком у пана Сабанського.

Край села загавкали собаки. Баба з тривогою підійшла до воріт.

— О, прнеси їх нечиста сила, цих денікінців! Скільки того нещасного люду замордували за панську землю і майно. Але недарма казано: неправдою світ пройдеш — та назад не вернешся. А ці бузувіри, кажуть, до білокаменної Москви дійшли, а тепер босоніж тікають. Не втечете! Щоб вам поперек скрутило, як оце мені від панської роботи!..

Марко повісив рушницю на яблуню, а сам теж побіг до воріт. Послухав бабиних прокльонів, а коли та повернулася домазувати хатину, чкурнув вздовж вулиці до містка. Тільки добіг до містка, як побачив: згори спускаються кіннотники, за ними коні тягнуть гармати, далі сунуть підводи, навантажені чимось важким і пораненими біляками. Марко повернув назад, перескочив рів і застиг у верболозі. Звідтіля він спостерігав за колоною. А коли промчала остання тачанка, він побіг навпростець городами до свого друга Оверка. Той сидів на дровітні й дротом висвердловав у бузиновому цурпалку дірочку. Погляд у нього був зосереджений, личко худе, аж зелене, а босі порепані ноги, що ніколи від дня народження не мали на собі жодного взуття, крім солом'яників, притупували на холодній осінній землі.

Марко зупинився біля нього, видихнув:

— Що ти робиш?

— Не бачиш? — відповів Оверка, не підводячи голови. — Наган!

— Пхе! Навіщо такий? — скривився Марко.

Оверко підвів голову, подивився примруженим оком. Білі, випалені сонцем брови зійшлися над переніссям. Він усе говорив серйозно. А в те, що говорив, — сам вірив.

— Навіщо такий? Чорта хочу вбити! — і враз очі його заграли іскрами, бліде личко ожило, худеньке кістляве тіло зібралось в один рухливий клубочок. Здавалося: ось зараз він злетить, зникне у чарівному світі власної вигадки. — Ти знаєш, яка на чортові шкура? Ось! — і він розвів руками. — Суцільна! Виріжеш на підошву чи підметку — і сто років ходитимеш! Не промокне й не зітреться.

Марко відійшов на крок, мотнув головою:

— Вигадаєш! Чортів нема. То ними дітей лякають та бабів, щоб вони попові подачки носили. Про це нам учителька говорила.

— Що твоя вчителька знає! — спалахнув Оверко. — А у вихорі хто куряву крутить? Природа? Не туди поїхали!.. — підморгнув він і усміхнувся: — Ех, і чоботи ж пошию з чортової шкури! — і тихо, з теплотою в голосі: — Хочеш, дам тобі на пару підметок?

— А як ти його вб'єш, того чорта? — не має сили Марко, щоб повірити другові.

Оверко кладе йому на плече свою руку — сіру, порепану:

— Дуже просто: треба взяти гудзика від попової рясї, сім років підряд святити його на великдень. А потім зарядити в бузинову рушницю й вистрілити у вихор. Чим більший вихор — тим більший чортяка ним крутить. Ото вже не прогав!

Оверко й Марко давно мріяли про чоботи, бодай із чортячої шкури, бо з волячої чи навіть з свинячої скоро не дочекаєшся. Влітку вони ходять босі, а зимою в солом'яних, підбитих дощечкою. Мрія про справжні чоботи не залишала їх ніколи. Та в чортячу шкуру Марко не вірив. Знав: ні бога, ні чорта нема. Все то видумки, щоб обманувати людей. У пісні робітничій «Інтернаціонал» співається: «Не ждять рятунку ні від кого, ні від богів, ні від царів. Позбудеться ярма тяжкого сама сім'я пролетарів!» Ця пісня — як молитва для бідних. Нею в школі заняття починаються. І перед кожними зборами її співають. Марко любив цю пісню, вірив їй. Глянувши на друга, вимовив:

— Я піду до червоних, вони мені й дадуть чоботи. Солдатські.

Оверко спитав насторожено:

— А ти визнаєш, де тепер червоні?

Марко впевнено махнув рукою:

— Взнаю! Куди стріляють біляки — там і є наші, червоні. Давай разом підемо. Хочеш?

Оверко кинув бузиновий цурпалок у траву. Схопився.

— Пішли!

Стояли обидва поруч, рішучі, одчайдушні, готові на все...

Садиби Оверкового брата й Маркового дідуса були поруч, тому хлопці вмить опинилися біля перелазу. Глянули, а все подвір'я заставлене білогвардійськими підводами, кіньми. Біля яблуні — бабуся стоїть, а круг неї — п'ять біляків з шаблями й наганями. Присадкуватий, з довгими вусами осавул гарчав, раз по раз розмахуючи нагайкою у бабусі перед очима:

— Де твій син? Де червоний партизанський загін тепер? Скажеш?!

— Не знаю. Вони зі мною не радяться, — здвигуючи кістлявими плечима, відповідала бабуся.

Осавул важко сопів, нагайка рябою гадюкою звивалася по землі, плуталася в пожовклій траві. Ось він мотнув своїм довгим яструбиним носом, звів догори голову й зупинився гострим поглядом на яблуні.

— А ... ось воно що! — прошипів і швидко зірвав Маркову будьонівку, яку подарував йому дядько Семен, коли йшов до партизанів.

Марко її ще вчора виправ і повісив сушитися. Біляк зірвав її з сучка, зім'яв, шарпнув, щоб розірвати, підніс до бабiniх очей.

— Де він?!

— Не чіпайте бабусі! Це моя! — крикнув Марк і як вжалений кинувся до вусатого, схопив його за руку, щоб вирвати будьонівку.

— А, ось ти яке, червоне щеня! Тепер ви всі заговорите! — і осавул схопив Марка за комір, притяг хлопчину до бабусі. — Так тепер, стара шкапо, будеш говорити, де син? Мовчатимеш — повісимо на гіллі його, як цуценя!

Біляк сатанів, термосив хлопчину, а вуса його тіпалися, обличчя перекошилося від люті.

— Людоньки, нічого я не знаю! А це ж дитина! — благала, схрестивши руки на грудях, бабуся. Біляк замахнувся і вдарив її нагаєм. Марко вислизнув з цупкої руки, підхопився з землі і враз опинився за перелазом. Крикнув тремтячим голосом, тамуючи сльози:

— Бабусенько, я скажу нашим, як ці бузувіри знущаються з вас!

Осавул кинувся за хлопчиною до перелазу, але Марко з Оверком враз опинилися в гущавині. Тепер їх і дідько не дожене, не те що вусань.

Зупинилися хлопчаки край саду. Відхекалися.

— Куди ж тепер? — запитав Оверко.

— До річки... — махнув рукою Марко. — Там наші! Чуєш, як б'ють?

Здалеку доносилися вибухи. Через голови пролітали снаряди, рвалися за селом. Один розірвався серед ставу — вода й чорний мул вихором піднялися вгору. Хлопчики засіли в лозах.

— От чудні! — шепнув Оверко. — Біляків повне село, а вони по воді!

— Поцілити не можуть, не видно їм, — підвівся на ноги Марко.

— Давай скажемо їм, куди стріляти! — прояснів лицем Оверко.

— А там же бабуся... — засмутився Марко. — Треба сказати, хай поспішають село визволити!

— Правильно! — махнув кулаком Оверко. — Швидше біжимо!

І хлопчаки побігли вогким берегом туди, звідкіля чулися вибухи.

Село закінчилося, річечка пов'юнилася вбік. Далі дорога веде полем. Воно вигорблювалося скошеними нивами, зарослими бур'янами межами. Коли вийшли на нагорб, побачили, як через сірий місток одна за одною переповзали важкі гармати біляків. Дорогою, що звивалася од містка, повзли вони нагору, а потім ховалися у видолинку, де чорніла левада, заросла вільхами та осокорами.

— Значить, наші за тою горою, що за левадами, — прошепотів Марко, хоч серед поля їх лише двоє. Оверко не зводив очей з містка й дороги.

— Треба пробратися до наших... Та як місток перейти? Зразу в руки білякам потрапимо,— зривається і знову припадає до землі Оверко. Марко присів навпочіпки, зміряв поглядом далину, подумав, а згодом змахнув впевнено пальцем:

— А знаєш, можна річкою. Вона заросла лозняком. Не помітять...

Оверко кивнув на нього запитливо:

— А під мостом як проскочимо?

— Лататтям голови накриємо,— спокійно відповів Марко.— Хто здогадається?

Встав, озирнув поле. Нікого.

— Давай!

Збігли до річки. Присіли. Скроплена багрянцем осені верба нахилила над ними тонкі віти. В зарослій ряскою калабані зеленіло широке латаття.

Восени вода холодна. Ніхто не купався в цю пору.

— Не злякаєшся? — підморгнув Марко. Оверко почав скидати штанята.

Якась мить — і одержу прив'язали поясками на головах, зверху накрили лататтям. Обережно, тремтячи всім тілом, ступають хлопці у воду все глибше й глибше. Вода холодна, як лід, обдає пекучим жаром. Присідають, щоб зануритися по шию. Обдало таким холодом, що руки й ноги потерпли, не слухаються. Дрібно зацокотіли зуби.

— Пливемо...— ледве вимовив Марко. Оверко підморгнув:

— Давай! Чортові в зуби...

Пливли довго, аж поки, нарешті, не торкнулися руками слизьких дощок лотоки. Вода шуміла на них і заглушала все.

Вони вибралися на мілке, притихли під палею, прислухалися.

По мосту гуркотіли важкі вози зі снарядами. Йшли, відбиваючи лунко кроки, біляки. Цокотіла копитами кіннота. Коли все затихло, хлоп'ята обережно, припадаючи до насипу греблі, маскуючись у бур'янах і кущах, поповзли вперед. Недалеко знову починався верболіз. Шугонули туди. А там такий затінок, що й птах згори не примітить. Сіли на купину плечем до плеча, швидко одягли добре-таки намочену одержину, пішли звивиною річки. І раптом

земля захиталася, і хлоп'ята, оглушені вибухом, припали до холодного берега.

— Глянь! — прошепотів Оверко. Марко повернув голову. Під горою, у рідкому гайку, де хлоп'ята часто пасли худобу, стояли гармати. Марко рахував пошепки: «Одна, дві, три, чотири... А от подалі ще стільки... А біля кринички теж... Аж дванадцять!»

Біля гармат метушилися біляки. Хлоп'ята добре бачили й чули, як офіцер скомандував — і з широких жерл знову вилетів вогонь.

— Це по наших палять...— задумливо прошепотів Марко.— Ой, скільки там вбитих буде.

— То чого ж ми...— зацокотів зубами Оверко.— Скоріше!

Знову ступили в холодну воду. Річка тут була мілка й вузька. Можна й одягненому, тільки підкачати штанята. Тонкі лозини з сірими й жовтуватими листочками обгорнули їх зверху й з боків, сховали од людського ока. Йшли наче темним коридором. Невдовзі вийшли з верболозу і побачили жовту стерню. На краю зжатої поля, на пагорбі — шанці. Там були наші, червоні.

Глянули назад. За сотню кроків, на зеленому бурячинні чорніла земля. Там окопалися біляки. До них ближче.

Як прошмигнути цей простір між біляками й червоними? Та хлоп'ята не задумувалися над тим, що їх зразу можуть скосити ворожі кулі.

— Біжимо! — шарпнув Оверко Марка за рукав. Той рвонув з місця.

В очах миготіло жовте од пшеничної стерні поле, котре зводилося все вгору та вгору. Зі страху не оглядалися, а позаду клекотіло, гупало, над головами свистіли кулі.

А вони, важко дихаючи, все бігли й бігли. Ось напливають на них чорні пагорби окопів:

— Хто такі? Чому на смерть лізете? — потягли їх червоноармійці вниз, на дно окопу.

— Ми... про гармати хочемо розказати вам...— захлипав Оверко.

— За левадою їх аж дванадцять,— підхопив Марко.— З них по вас біляки стріляють — ми бачили!

— До командира їх — це ж розвідники! — сказав один.

Молодий червоноармієць виповз із окопу й наказав хлопцям йти за ним. За пагорбом звелися на ноги. Виструнчившись перед командиром, що сидів на ящику з телефонною трубкою біля вуха, червоноармієць доповів:

— Ось ці пацани лінію фронту перебігли. Знають, де гармати біляків стоять!

Командир запитливо звів брови. Хлоп'ята розказали, що робиться в селі, де гармати ворожі запримітили, як сюди прийшли.

— Ви запевняєте, що до гармат можна непомітно пройти річкою? — з недовірою відповів командир.

— Так, так! Сто або й більше чоловік один за одним пройдуть! — гарячково відповів Марко.

— І ніхто не помітить, бо лозняк густий-густий! — підтвердив Оверко.

Командир оглянувся, гукнув:

— Сидоренко, до мене!

За хвилину перед ним стояв немолодий червоноармієць з чорним чубом на великій круглій голові, досвідчений артилерист.

— Миколо, даю тобі завдання: візьми хлопців, річкою проберіться в тил і спробуйте захопити ворожі гармати. Вдарите з них по шанцях біляків. Це буде сигналом до нашого наступу.

— Буде виконано! — виструнчився червоноармієць, крутнув на місці, побіг за пагорб. Командир торкнувся мокрої хлопчачої одежі. Дав наказ вістовому:

— Негайно переодягти товаришів!

Вперше хлопчаків назвали товаришами.

— Пішли за мною, — кивнув червоноармієць.

Біля зеленої тачанки їх переодягли в чисту солдатську одежу. На плечі накинули сірі шинелі. Хлопчаки зігрілися.

...Минав час. Вдалині, з боків, де місток, маячили освітлені рожевим сонцем верховіття дерев. Звідтіля долітав гул гармат. Завершувався він розривом снарядів тут, на позиції червоних. Потім гармати замовкли. Чулося, як клетотів бій за окопами білих. Потім і він затих. Напружена тиша скувала всіх. Командир сидів біля телефона, але не прикладав трубки до вуха. Він прислухався до німої далечі, звідтіля чекав сигналу.

Червоні бійці теж піднялися зі своїх схованок і напружено чекали.

І всі побачили: серед ворожих позицій, за окопами біляків, розірвався один снаряд, другий, третій... Земля злетіла вгору, все там оповилося димом і пилом.

— Молодець Сидоренко! — змахнув кулаком командир.— Спасибі вам, хлоп'ята! Другу річницю Жовтня будемо святкувати у вашому селі!

Він звів догори руки і випустив одну за одною три зелені ракети.

ЩИРІСТЬ

Була зима 1919 року. Билися червоні з білими, щоб відвоювати щастя для трудящого люду. В нашій хаті червоноармієць жив. І нічого в нього не було, лише гвинтівка, шинель на плечах, а на ногах черевики драні, аж пальці світяться. А надворі морози люті.

Одного разу видали тому солдатові онучі нові: м'які та білі, щоб ноги не мерзли. Приміряє солдат ті онучі, тішиться, що ногам тепло буде. Дав мені на radoщах.

— Поглянь, які. Тепер я ніякого морозу не боюся!

Я взяв ті онучі, мацаю, роздивляюся. А біля мене сестричка стояла. Приклав я їй онучу до плеча і кажу:

— От би гарне платтячко з них вийшло...

— І тепло було б! — каже Оксанка, а сама аж синя з холоду.

Червоноармієць глянув на дівчинку, на сестричку мою: платтячко в неї з мішковини і таке блаженське, таке подерте. А ноги ганчірочками обвиті, щоб менше мерзли. Бачу, очі в солдата стали добрі і такий жаль в очах тих світиться.

— Ну, Дмитрику, — каже він, — дарую онучі сестрі на спідничку. Бери!

Простяг він мені ті білі та пухнасті онучі. Взяв я їх, а сам голову опустив, дивлюся на його черевики драні. Солдат тоді потис мене дужою рукою за плече і сказав:

— Не журися за мене! Ось закінчимо бити буржуїв — всього в нас буде вдосталь: і черевиків нових, і онуч,

і матерії всякої на сукні. Головне — свою, робітничо-селянську владу відстояти нам. Біляків вигнати!

— От зрадіє матуся, як побачить ваш подарунок! — вдячно кажу я солдатіві. — А тепер я заховаю їх...

І тільки хотів вилізти на піч, щоб там їх сховати, як раптом надворі заграв сурмач тривогу — всім воякам у похід збиратися!

Наш червоноармієць швидко одяг шинелю, шапку на вуха насунув, гвинтівку за плече кинув і з порога гукнув:

— До побачення передай матері! З перемогою ждіте нас — зараз бій буде!

Ми з сестричкою скочили на лаву. Прохукали маленькі дірочки в інеї на замерзлих шибках, визирнули у вікно. Вулицею бігли бійці, тягли на коліщатках кулемети, скакали парами вершники. А за селом вже точився бій.

Гули гармати, тріскотіли кулемети. Потім ми почули приглушений, але такий сильний вибух, що задрижали вікна. Оксанка з ляку аж лобом об раму стукнулась. За тим вибухом із страшним завиванням над самою хатою пролетів снаряд і важко гупнув десь на сусідньому дворі. У ту ж мить ми попадали на лаву, потім сповзли на долівку і забилися в найдальший куток під ліжком.

Лежали ми там довго і все тремтіли од страху. А надворі гуло, завивало і так тріщало, немов хто великий і лихий ламав дерева у садку, щоб нам ані яблучка, ані грушки не дісталось влітку.

Надвечір усе стихло. Ми вилізли зі своєї схованки і підійшли до вікна. Надворі наче потеплішало, і важкі краплини звивистими патьоками збігали по намерзлих шибках. Шляхом поверталися червоноармійці.

— Бачиш, вони перемогли білих, бо веселі, всміхаються, — ткнув я пальцем у сіру шибку.

— Давай вийдемо! — просить Оксанка.

Ми скочили з лави, вибігли надвір, вилізли на ворота і бачимо: йдуть та йдуть з-за містка червоноармійці. І всі радісні, всі веселі.

— Перемога! Перемога! — кричать.

Коли глянь, аж з гори несуть поранених чи вбитих. Ось ближче... ближче... Дивлюся, а то бійці на шинелі й нашого червоноармійця несуть! На грудях — рана, сорочка в крові, а з розірваного черевика голий палець стирчить.

Стиснулося серце моє з жалю. А ми так хотіли його з перемогою поздоровити.

...Минуло відтоді багато літ. І тепер, коли я приїжджаю до сестри, ми часто згадуємо того червоного воїна, який нічого не пожалів для нас, навіть життя.

ЗУСТРІЧ З РОЗВІДНИКОМ

От якби маті гвинтівку! Та не яку-небудь, а справжню, бойову. Пішов би я з нею в яр за село — і стріляй скільки завгодно! Патронів у мене надовго вистачить, а от гвинтівки нема...

Так я думав, дивлячись на озброєних гайдамаків, що метушилися на вулиці.

— Дмитрику, ану марш додому! Он кролям трави треба нажати! — гукнула з подвір'я мати і сполохала мої солодкі мрії.

— Іду! — обізвався я, але з місця не зрушив.

За селом глухо татакав кулемет. Розірвалися дві гранати одна за другою, і все стихло. Я постояв ще трохи на шляху і пішов додому. Мати була на подвір'ї. Вона боялася за мене і тому сердилась:

— Чого стовбичиш там? Ідолів тих не бачив?

Я схопив з призьби серп і діряву ряднину, перескочив у сад і побіг на долину. Там швидко нажав соковитої отави, нав'ючив на себе і, покректуючи, заспішив додому. Не дійшов ще й до середини города, як раптом заgrimіли недалеко постріли: бах! бах! І вслід за ними почулися охриплі голоси:

— Стій! Стій!

Я зупинився, підвів голову й побачив, що з сусіднього городу вибіг чоловік з гвинтівкою і поскакав якомсь чудернацько прямо на мене. Хвилину він шарудів густими високими соняшниками, що сховали його від погоні, виринув з них і впав прямо на биту стежку переді мною. Я оторопів.

— Товаришу, браток, сховай! Я червоноармієць, розвідник. В ногу мене...

Розвідник був без картуза, у розірваній сорочці. Праву ногу він підібгав під себе, а ліву випростав, і я побачив, як

чорна латка крові розіллалась по розірваній обмотці. Поранений, дужими руками спершись об твердінь стежки, намагався підвестись, але дарма.

— Сюди, в тернину лізьте! — не роздумуючи, показав я йому на гушавину. Я не раз ховався тут, наробивши в чужих садах шкоди, й добре знав, що ніхто не має бажання нищпорити серед колючих заростей тернини. Хоч поколюся, але знаю, що врятований!

— Лізьте! Швидше, он біжать уже! — шарпнув я розвідника за рукав.

Червоноармієць зіперся на лікті, але, мабуть, від пекучого болю знову розпластався на землі. Тоді він стиснув щелепи, щоб не стогнати, і поповз. Бур'ян і тонке віття терну з рожевими ягідками захитались і замерли над ним. Я присів, щоб розправити траву, зім'яту пораненим, і тільки тепер за стежкою, між бурячинням, побачив залишену червоноармійцем гвинтівку, котра між зеленню відсвічувала яскраво-жовтим ложем.

Я забув про пораненого, про небезпеку, про все на світі. Перед моїми очима була давно жадана гвинтівка. Я замер від щастя.

Збудив мене важкий тупіт. З саду, через городи, слідами розвідника наближалася погоня. Ось гайдамаки плутають картоплинням, ховаються в соняшниках.

Що робити? Я схопив ряднину з травою і жбурнув її на гвинтівку.

В цю мить затріщали, зашаруділи соняшники, важкі кроки вдарили по твердій стежці.

— Де він? Куди побіг? — почув я над собою грізний покрик. Наді мною стояв розчервонілий, з наганом у руці гайдамака. Позаду — другий.

— Туди, на долину побіг! — випалив я.

Гайдамака махнув рукою, і обидва зникли за поворотом стежки. Пробігло ще двоє.

Я пождав хвилинку, озирнувся, чи не бачить хто, тремтячими руками вихопив з-під трави гвинтівку, загорнув рядниною і, незважаючи, що вона була таки важкенька, щодоуху побіг до свого саду. Тут я заліз в густий чагарник, віддихався трохи і став розглядати зброю.

Здавалось, нема вже такої сили в світі, що могла б розлучити нас. Я сидів на сирій землі й тулив до гарячого

обличчя холодний ствол. Долонею гладив відполірований солдатськими руками приклад, і від цього дотику робилось мені солодко.

— Гвинтівочко моя хороша, я тепер нікому нізачо не віддам тебе! — схвильовано прошепотів я і провів долонею від ствола аж на край ложа.

Що це?.. Пальці намацали щось мокре й лишке. Я швидко глянув на руку. Кров!

Світ захитався мені в очах. Страх охопив мене і облік обличчя. Я зірвався на ноги, випустив з рук гвинтівку, і вона впала, сторчма схилившись на гілку бузку.

Я стояв серед густих заростей, окутаний м'якими сутінками вечора. Обличчя моє палало: «Чого ж це я забрав у червоного воїна зброю і втік! А той кров'ю спливає, може, й помер уже...»

Витерши руки об сорочку, я побіг до комори. Там вигріб зі схованки торбинку з патронами й повернувся назад. Схопив гвинтівку і, скрадаючись під кущами, пішов на город. Відхиливши руками колючу тернину, схилився над нерухомим солдатом.

— Дядечку, це я. Ось гвинтівку приніс, а це патрони... Тут багато їх, не жалійте, стріляйте ворогів!

Я простяг гвинтівку пораненому, хоч як жаль було розставатися з нею. Несвідомо притис її до грудей і ледь не зірвався на ноги, щоб бігти геть. Та мені знову стало соромно.

— Дядечку, беріть!

Поранений важко відкрив сині безкровні повіки, хвилину пильно вдивлявся в мене каламутними очима й ледь чутно промовив:

— Завтра — бій — ваше село визволяти будемо... А я в розвідці, і ось бачиш... Підуть вранці в наступ наші, а де кулемети й гармати ворожі — не знають точно. Багато хлопців загине, жаль мені... Я ж усе бачив...

— Дядечку, давайте я піду й розкажу про все! — благаю розвідника. — Я не боязкий. Адже наші недалеко вже, там, за селом. Правда?

— Так, за селом. Але ти малий, не знаєш, що розказувати. Та й спіймати тебе можуть... — ледь вимовляє поранений.

— Ви не бійтеся! Я сяду в човен і очеретами тихесенько виїду до другого села. Ніхто не помітить. Адже сторожа у воді не сидить, правда, дядечку?

— Правда, хлопчику, але...

Поранений підвівся на лікті, скривився, а коли біль ушух і обличчя прояснішало, він взяв мене за коліно і заговорив.

— Бачу, ти наш хлопчина, червоний... А що, як ти допоможеш мені до своїх добратися?.. Я дуже потрібен там... Відвези мене... До річки я доповзу...

— Дядечку, а може, все-таки я сам,— домагаюся.

— Ти наплутати можеш, а командирові треба точно, ще й на карті показати...

— Ну, то гаразд. Довезу вас. Тільки щоб не стогнали, бо на воді дуже луна йде. Пождіть мене, я зараз.

Я збіг на долину, взяв сусідського човна, приволік його в лози і став дожидати, коли стемніє.

На долині й по городах було безлюдно. Лише край села часом стукотіли, захилинаючись, кулемети.

Смерком я пробрався до пораненого, питаю:

— Вам дуже болить, дядечку?

— Ні, тільки сили нема.

— Ну, а потихеньку, помаленьку можете?

— Спробую...

Розвідник рухався дуже повільно. Зупинявся, припадав до землі всім тілом, підводився і знову повз, зрідка глухо стогнучи. Нарешті — берег. Тепер залишилося найважче — посадити його в човен.

— Дядечку, ану нахиліться лише через борт, а я враз підсоблю вам,— попрохав я розвідника. Поранений нахилився грудьми через борт, я напружив усі сили, і він, перевалившись, простягся на дні човна на свіжій осоці, ледь не втративши свідомості. Човен захитався, і на воді побігли кола. Ще мить — і ми в густих очеретах.

У небі висипали тьмяні зорі, моргають, а внизу вода чорна і мерехтливі світлячки на дні — теж зорі. На ставу тихо, лише стебла шарудять, тручуть об човен, хлопотять вода, сколошкана веслом.

Ось і край села. Очерети тут кінчалися, і до чистого плеса ставу підходив битий шлях. Тут водошій.

Я зупинив човна і став придивлятися крізь поріділі стеблини. Бачу, на шляху, тулячись до загорожі, маячать зігнуті постаті.

— Гляньте, дядечку, он гайдамаки...— шепочу.— Їм все на ставу видно. Як ми проскочимо плесо — то й живі будемо. Он знову очерет починається.

— Давай греби, лише не хлюпоти дуже, - підбадьорює мене розвідник, і я бачу, як він весь зіщулився, затиснувши у своїх руках гвинтівку.

Я міцно ухопив весла й тихо занурив їх у чорну холодну воду. Блимнули позаду срібні, як світлячки, бризки, і човен виринув на плесо.

«Швидше, швидше! — безмовно шепотів я, гнаний страхом і надією.— Ще трошки, трошки — і ми у безпеці!»

— Хто там?! — під загатою раптом закопошились тіні, заблмкали постріли.

Бах! Бах! — гухкало, котилося гладінню ставу.

Гаряче вдарило мене по пальцях. Я змахнув рукою, пустив весло і, схопивши губами пальці, відчув теплу солону кров.

«Поранили!» — майнула думка. Я обм'як, завмер від страху, а човен хитнувся убік і сам повернув до берега. Там кричали, стріляли, але мені було байдуже: біль заглушив усе. Я вже збирався заплакати, але в цю мить розвідник натиснув курок і гримнув постріл. Човен смикнуло, захитало, а я наче прокинувся від сну і знову схопився за весла.

— Греби, товаришу, греби — бо загинемо! — чую наказ розвідника, а за тими словами знову його постріли.

Я щосили вдарив веслами, вода хлюпнула за кормою, і човен рвонуло вперед.

— Раз, два, три...

Ще хвилина — і човен знову вривався в гущавину очерету.

Позаду тріщали постріли, над головами цьвохкали кулі, падали м'які кетяги, стяті з верхів очеретин,— але це вже було не страшно.

Нарешті постріли вщухли.

— Ви живі? — повертаю назад голову.

— Живий! А ти молодець! — він, знесилений, лежить на дні човна.

Я простягаю руку, щоб доторкнутися до нього, і мої зранені пальці вдаряються об ложе гвинтівки. Терпкий біль знову охопив руку, та все-таки я погладив ложе.

Гвинтівка і тепер була моєю мрією, але я добре знав: вона створена не для забави.

Човен тим часом поволі приставав до берега.

ЯК Я БУВ КІННОТНИКОМ

Перевозив я човном розвідника червоного, а біляки помітили нас, почали стріляти й поранили мене в руку. Рана не дуже велика, куля тільки черкнула, але кров'ю сорочину й штанята геть заюшило. Зав'язав мені ту рану розвідник хустинкою, а кров просочується-таки. Як вже пристади до берега, червоні бійці підбігли, питають:

— Це хто з тобою, Іване?

А розвідник, якого я привіз, відповідає:

— Хлопча з села. Ось бачите — перевіз мене. Обережно, бо його поранило!

Взяв мене один червоноармієць на руки й поніс до шпиталю. На землю опустил. Тут підійшла лікарка — та така гарна! Халат на ній білий і хрест червоний на рукаві. Хустина теж біла, випрасувана. А треба вам сказати, що до того я ще живого лікаря ніколи не бачив, бо в нашому селі їх не було. У нас як хто захворів, то схоче — вмирає, а як схоче — видужує. Баба Палажка від усіх хвороб на вугіллі й свяченій воді відшпигувала. І ніяких ліків ми не знали. Як ото розріжеш пальця — засиплеш рану землею, плюнеш на неї, розітреш — і це тобі всі ліки.

От і питає мене та лікарка:

— Що в тебе, хлопчику?

А я простягаю їй закривавлену руку. Вона розмотала хустинку, оглянула.

— Дуже болить?

— Та ні...— кажу.— Тільки одержу обляпав. Мама сваритися будуть.

— Нічого,— каже лікарка,— ось перев'яжемо, і все газд буде.

Змастила вона чимсь рану, шматочок біленької ганчірочки поклала і каже:

— А тепер ватою накриємо...— і смикнула з біленької торбинки з червоним хрестом посередині тої вати трошки. Потім почала вже обмотувати бинтом. А я дивлюся їй у вічі та кажу:

— Тіточко, а ви більше цього білого клоччя покладіть, більше!

Глянула лікарка на мене, дістала з торбинки чисту ганчірку, знову обмотує, а я до неї:

— Та ви не жадійте, тіточко. Більше, більше ложіть. Хай всі думають, яка рана в мене велика!

Лікарка засміялась. І отакенну балабуху намотала на моїй руці!

Дивляться червоноармійці, дивуються, жартують:

— Ти глянь, який малий, а рана яка велика!

Я глянув на свою руку — і так мені хороше й радісно, що навіть про біль забув. Ходжу собі між возами, руку на шворці, що через шию висить, тримаю. І спати мені не хочеться. Все дожидаю, коли наші в наступ проти біляків підуть.

Літня ніч — як оком змигнеш — коротка. На світанні, тільки засіріло, червоні в наступ пішли й вибили біляків з нашого села.

Тоді командир, що обозом командував, і кричить:

— Гей, кухарі й лікарі, поранені й хворі, сідайте на вози, їдемо до села, воно вже наше, радянське!

— А ти,— звернувся він до мене,— сідай на бричку, разом поїдемо!

— Не хочу на бричку! — глянув я спідлоба.

— А чого ж ти хочеш? — здивовано питає мене командир.

— Хочу, щоб ви дали мені бойового коня!

— Ага!..— хитро підморгнув командир.— Ти хочеш кавалеристом бути? Так я тебе зрозумів?

— Еге ж! А то воював, воював — і в піхоті.

Командир глянув на мене, засміявся весело й гукнув:

— Гей, хлопці! Там одного бійця поранило в бою, то приведіть його коня сюди!

Дав наказ і побіг поранених на вози вкладати.

А червоноармієць привів до мене коня. Ви щоб побачили, що то за кінь був! Сам гнідий, на лобі — лисина, вухами так і пряде. І не стоїть на місці, все ногами перебирає,

наче до танцю збирається. Глянув я на нього, а серце моє— як горобчик спійманий тріпоче в долонях: тік-тік-тік!

— Вилазь! — кивнув головою червоноармієць, віддавши мені повід.

Я став навшпиньки, схопив правою рукою коня за гриву, а лівою ніяк, бо там балабуха намотана. Скік! Скік! А вилізти не можу. Хоч сядь та й плач. А хлопчики того села обступили мене, сміються, поради дають:

— Ти з хвоста починай!

— Краще драбину принеси! Тоді вилізеши!

Мене аж злість узяла. Я ж таки добре на конях їздив, дарма, що малий. На пасовиську хлопці навчили. Хай, думаю, зубами за гриву схоплюся, а таки докажу всім!

— Ну, коська, коська, соколику ти мій,— гладжу коня по шиї,— опусти трохи голову...

Кінь послухався, форкнув у лице мені й витяг довгу лискучу шию. Я вхопився за гриву, понатужився. Скік!..— і простягся біля копит, задерши ноги догори. А навкруги сміх, жарти. Схопився, стою, думаю: все, не буде в мене коня, не їхатиму верхи в село на задрість усім хлопцям-задавакам. Вже й сльози такі, як горох, покотилися. Аж тут командир підійшов до брички і кричить:

— Гей, ви чого регочете? Нема, щоб людині допомогти!

Підійшов, узяв мене ззаду за штанята однією рукою, під пахву другою і висадив на коня.

Я вхопився за гриву, потім випроставсь. Аж підріс, здається, від щастя.

Сонце вже височенько підбилося вгору. Їдемо ми до нашого села. Попереду музика грає, за музикою — я на коні, виструнчився, поранену руку на виду держу. За мною командир на бричці, а потім вже на возах інші поранені, лікарка, кухарі з кухнею.

Підїхали до вигону. Нема біляків, самі шанці лишилися, скрізь ями від розривів снарядів та ворожі гармати покалічені до неба жерла задерли, мовчать...

Добре червоні білякам дали! Не вернуться!

Вїхав обоз із пораненими до села. А там — радість! Всі на вулицях — і старі, і малі. І друзі мої. Як побачили мене на коні — давай кричати:

— Ти поглянь, поглянь! Наш Дмитро на коні їде!

- Він за Радянську владу воював!
- Він кавалерист!
- Диви, поранений!
- А рана яка!

Музика грає, хлопці кричать, а мені так радісно!

І піднімаю я свою руку з балабухою все вище й вище, щоб всі бачили, як «тяжко» поранило мене.

Приїхали на майдан.

— Стій! — наказав командир.

Усі позискакували з коней та возів, вітаються, поздоровляють одне одного, радіють. І я між бійців, наче рівня їм.

Хіба мені не було чого розказати своїм хлопцям? Я ж таки перевіз червоного розвідника! Поранений, а не схибив.

Довго потім не хотів скидати пов'язки. З гордістю показував усім залатану руку. Але через два тижні моя рана загоїлась. Я зняв бинт, вату, — і тільки біленький знак залишився на долоні. На все життя. Як пам'ять про те, як я малим за Радянську владу воював, як допомагав червоним бійцям із рідного села біляків вигнати.

КЛИМКО

Климків батько машиністом на паровозі працює.

Як принесе хлопчик йому обідати, батько й каже:

— Вилазь сюди, козаче, привчайся залізним конем керувати!

Сопе паровоз, чмихає, коли батько вагони стягає до поїзда. А Климко просить:

— Тату, дайте я свисну раз!

Батько глянє, усміхнеться в чорні вуса й підморгує:

— Свищи, аби всі знали, що й ти машиністом виростеш!

Климко потягне за ручку, а паровоз як свисне! Аж у вухах дзвенить. І хороше Климкові, і радісно...

А тепер батька нема, поїхав з червоними, коли ті відступали. На станції тепер біляки.

Минула осінь і довга зима, а навесні загомоніли люди, що відступають білі і скоро червоні прийдуть. «А з ними й тато мій повернеться», — думає Климко.

Як зацвіли черешні біля хати, заклекотів бій недалеко від станції. Жде Климко червоних. А ті б'ються день, б'ються другий, а перемогти біляків не можуть.

Бронепоезд червоних біля станції в лісі стояв. От командир бронепоезда і наказує машиністові:

— Розводь пару — йдемо в наступ. Зупинимось за семафором, щоб зручніше біляків було обстрілювати. Поїхали!

Побачили біляки бронепоезд — і навтікача з окопів. Ось уже й семафор недалеко, а за ним станція. Але раптом: бах-бах! І машиніст різко зупинив бронепоезд. Це біляки мінами рейки підірвали, так що тепер ні вперед, ні назад не поїдеш.

— Спокійно, товариші, — каже командир. — Полагодимо колію і рушимо далі.

Повискакували бійці з бронепоезда, щоб колію лагодити, та біляки з гармат стріляти почали, земля дибки стала, голови не підведеш! І не полагодили.

Бився бронепоезд з біляками чотири дні. І вже п'ята ніч заходить. І снарядів мало лишилося, і їсти нема що бійцям.

— Ех, — каже командир, — коли б знати, де ворожа батарея стоїть, котра по нас стріляє, то розстрожили б ми її доценту й станцію захопили. Треба в розвідку йти.

— Я піду в розвідку! — зголосився один боєць. Пішов — і не повернувся. Загинув.

— Що робити будемо, друзі мої, червоні воїни? — питає командир засмучених бійців.

— Битися до останнього патрона! — відповіли бійці. — Помremo з честю, а ворогам не здамося! Не на те революцію робили!

І знову сіли біля кулеметів та гармат. А машиніст підкидає вугілля в топку, щоб у першу-ліпшу хвилину був готовий рушити бронепоезд...

А Климко з матір'ю все потерпали: як там червоні в бронепоезді? Як би це допомогти їм?

— Мамо, — сумовито дивиться Климко в материні очі. — Може, там і наш тато?

— Може, — відповідає заплакана мати.

Того ранку стрілянина вщухла. Климко вибіг надвір і попрямував до багареї, що стояла за їхньою хатою, на

вигоні, під старими кленами. Аж чотири гармати націлили жерла в бік бронепоезда!

Артилеристи не гонили хлопчину, а заставляли воду їм носити. Як не хотілося Климкові допомагати білякам, але нічого не вдієш. Мати сказала: «Носи, бо хату зруйнують». І він носив. Коли того ранку вибіг — артилерист крикнув: — Климку, води давай!

Хлопчик нехотя пішов до криниці, витяг холодної води й поніс на батарею. Солдати сиділи на брезенті й грали в карти. Один лежав біля гармати і жував билинку. Климко поставив коло нього відро. Солдат підвівся, напивсь, поїлескав хлопця по плечу:

— Молодець, холодна вода.

Климко присунувся ближче, запитав:

— А чому ви не стріляєте по бронепоездові?

— А нащо? — каже біляк. — Ми їх і так, живцем, візьмемо.

— А в них теж гармати є, вони можуть вас розбити!

— Розбили б, — усміхається солдат, — та не знають, де наша батарея вкопана. Тому й стріляють навгад, а попастися не можуть. А гармати в них — більші од наших. Ми що постріл — то й влучаємо... Тільки пробити броні не можемо. Зате не даємо їм колію ремонтувати. Ще день-два — і вони з білим прапором вилізуть, щоб здатися, а ми їх до стінки — і бах! бах!

— А як вони розвідку вишлють і визнають, де гармати ваші?

— Висилали, — всміхається в прокурені вуса біляк, — та назад не діждалися.

Солдат ліг на спину, а Климко підвівся. Вилив на траву воду, витяг із криниці свіжої і пішов до водокачки. «Може, якимось до бронепоезда доберуся й розкажу червоним, де гармати біляки поставили», — подумав хлопець.

На станції снували військові. Климко перейшов колію. За семафором, на синім тлі неба, чорнів бронепоезд. Коли побігти між рейками, то за кілька хвилин і там будеш. Але бігти не можна, підозріло буде, зупинять.

Климко йде неквапливо. Раз, два, три, чотири... Вгорі розжарене сонце. Праворуч і ліворуч — косогір. Рейки біжать по улоговині, далі вириваються в степ. Там і бронепоезд стоїть.

Вже минув Климко семафор, вже тільки дві колії попереду. Йде тихо...

Раптом згори:

— Стій! Ти куди?

— До вас...— тремтячим голосом відповідає Климко.— Воду несучи...

— Вилазь наверх!

Климко, чіпляючись однією рукою за торішне бадилля, а другою міцно тримаючи відро, видерся нагору, швидко зиркнув очима: за стосами просмалених шпал сиділи солдати. Їх було п'ятеро. За кілька кроків, в окопчику,— кулемет.

— Пийте, вода холодна! — отямившись, проказав до солдат Климко.

Всі потяглися до відра. Хлопчик несміло підступив і сів біля кулемета. Крізь дірку між шпалами виднів бронепоїзд. До нього вже недалеко, одним духом добіг би, якби не стріляли.

— Ну що, цікаво? — спитав кулеметник, напившись.

— Дуже! — вдавано посміхається Климко. Потім каже: — Дядьку, а чому ви не стріляєте?

— Куди? — питає кулеметник у баранячій шапці.

— А в бронепоїзд! — тиче пальцем Климко у дірку.

— Він сталевий — не боїться нас. Наші кулі — як горох від стіни.

— А навіщо ж тоді ви тут сидите?

— Щоб розвідник не виліз.

«Значить, треба самому туди дістатися,— мучить думка хлопчину.— Коли їм не можна вилізти звідтіля, то я до них проберуся».

І Климко підвівся.

— Ну, я вже піду,— похапцем глянув на біляків.

Він узяв порожнє відро й спустився вниз. Внизу — рейки, над ними — небо. Тиша. Тільки велика жовта оса дзвенить над головою. Він махнув рукою, і вона одлетіла. Недалеко попереду маячів бронепоїзд. Думки не давали Климкові спокою: «Хай там що, а я повинен добігти туди й розказати, де батарея біляків стоїть. Тільки треба вечора діждатися».

Він підповз до кущів і сторожко заліг там.

Тихо, навіть вітер не колихне білиньки. Пекло так, що весь лоб вкрився краплями поту. Дуже хотілося їсти, потім пити. Він легенько нахилив відро, і в пересохлий рот скотилося кілька крапель теплої води. А сонце наче завмерло в глибокому небі, ніяк не хотіло спускатися. Поволі минала година за годиною. А чеканню, здавалось, не буде кінця.

Климко почав дрімати. Йому примарилось, ніби прийшов із роботи тато й подає йому великого жовтого бублика. Хлопчина стріпнув руками, щоб взяти його, і... прокинувся. В очі, крізь пруття кушів, світило вже червоне сонце. Воно краєчком торкнулося землі, і тоненька смужка хмари перетнула його навпіл.

«Їсти хочеться,— прошепотів Климко, зірвав листочок, пожував. Він був гіркий, як полин.— А тим, хто в бронепоезді, ще дужче хочеться!» — подумав і виплюнув гіркоту.

Над кущами поволі лягали сутінки. Стовпи уздовж залізниці почали зливатися з темним небом. «Час уже,— подумки сказав Климко.— А то й мати не знають, де я заходівся».

Він підвівсь, глянув на стоси шпал, що ледь видніли в сутінках, і побіг щодуху вздовж насипу: швидше й швидше. Вже скінчився яр, рейки вирвалися на рівний простір. А він біжить і біжить. Раптом в нічній тиші затарахкотів кулемет, десь збоку засвістили кулі. Потім знялася над степом ракета, як удень освітила і стовпи, і бронепоезд. Ось він добіг до глибокої ями перед темним громадям бронепоезда. Цьвохкають кулі об броню: тах-тах-тах! Климко підбіг до чорної мовчазної глиби і загукав:

— Відчиніть, відчиніть!

У відповідь загупали гармати на станції. «Це ті стріляють, що біля нашої хати,— подумав Климко.— Швидше б розказати про них червоним».

— Відчиніть! Я вам сказати щось хочу. Гармати біляків під кленами на плацу, за нашою хатою. Туди стріляйте!

— Швидше під бронепоезд лізь! — почув хлопчина глухий, ніби знайомий голос. Од здивування він аж зачляк. Чув, як десь унизу важко ляснуло залізо, наче відкривали важку ляду. Він хотів кинутися туди, в густу темряву за броньованими щитами, але в цю мить над головою щось

засвистіло. Жмуток зелено-жовтого вогню засліпив Климка, страшна люта сила боляче штовхнула його в груди, і він полетів геть від бронепοїзда.

Хлопчина нерухомо лежав на прохолодній землі. Гуркіт гармат ледве долітав до нього. Але він ясно бачив, як високо в небі до нього окрайцем всміхався жовтий місяць. Місяць швидко наздоганяв чорні хмари, пірнав на якусь мить у них і знову виринав, наче помитий, чистий і ясний.

Потім земля перестала здвигатися, почулось шарудіння, і Климко побачив, як над ним схилився матрос у смугастому тільникові.

— Гармати білих на плацу, під кленами... Туди стріляйте! — прошепотів Климко і побачив, як місяць пірнув у чорну хмару і більше не виринав...

TIME *

Більш як піввіку тому велика спека стояла на Волзі. За все літо ні краплини дощу не впало на потрїскану землю. Посохло все на полях, пропав урожай, голод почався. А держава молода, тільки війна громадянська закінчилася, кругом руїни. Фабрики і заводи не працюють, залізничі зруйновані. У Москві теж робітники впроголодь живуть. Як допоможеш голодним людям над великою рікою Волгою? Чим?

Тоді Ленін сказав:

— Треба зібрати дітей з краю, де голод, і на Україну їх відвезти. Народи наші — брати і не залишать один одного в біді. І росіяни, і українці, і татари — всі за Радянську владу боролися. Сила їх — дружба!

І відправили дітей на Україну. А на Україні багато ще було тоді банд, що проти Радянської влади боролися.

...Стояв теплий літній день. Бандити прив'язали коней і почали дожидати поїзда. Ось загули рейки. Бандити виставили кулемет, наказали поїзду зупинитися. Відчинили двері вагонів і здивувалися: замість багатства — худі, змучені, ледь живі з голоду діти. Сплонув отаман і наказав відступати в глиб лісу. Діти побачили ліс і кинулися

* ©Видавництво «Веселка», 1974

з вагонів. Шукали в траві суниць, їли бруньки з липи, смоктали зелені стебла — голод мучив їх.

Маленька Фатьма вилізла з вагона останньою. Худенька, з довгими чорними косами, з чорними бровами й великими оченятами, що аж блищали на худенькому, блідому, трохи скуластому личкові. Вона широко розставила тоненькі ручки, щоб не впасти, і побрела за дітьми в глибокий ліс. Червоні суниці були солодкі-пресолодкі. Дерев уже не гойдалися, і в очах наче туману менше стало. Вона йшла далі й далі в ліс, шукаючи сонячної галявини, де росли такі смачні ягідки. Фатьма почула, як надривно загув паровоз,— він збирав діток до вагонів. Всі кричали й бігли до поїзда. Побігла і Фатьма. Та несподівано побачила чорне з великим дзьобом пташеня. Дівчинка нахилилася над ним, хотіла спіймати, вже майже торкнулася його хвостика, як пташеня стріснуло крильцями, підстрибнуло й знову зупинилося за два кроки. Фатьма підбігла, нахилилася, торкнулася його спинки, а воно знову пурхнуло, відстрибнуло ще далі, повернуло голівку і наче кепкує з дівчинки: «Не спіймаєш мене!»

— Отже й впіймаю! — сказала дівчинка по-татарськи, бо іншої мови не знала. Але як вона не намагалася це зробити, галчення тікало все далі й далі в гущавину лісу.

Ліс закінчився широкою долиною. За нею блищала річка. Втоmlене пташеня ледь підстрибувало. Дівчинка теж втомилася. Але бажання впіймати пташку перемогло втому. І коли галчення заплуталося у траві, Фатьма впала на нього й схопила обома ручками. Бідна пташка навіть не тріснулася.

Фатьма притисла пташеня до грудей. В обох тривожно стукотіли серця, обоє важко дихали. Та дівчинка була щаслива. А галчення широко відкрило рота й кігтями намагалася подряпати дівчинці руки.

— Дуреньке, не бійся, я тобі лиха не зроблю. Нагодую, коли хліба у вагоні тьотя дасть.

І вона згадала про поїзд. Озирнулася навкруги, пішла назад до лісу. Він був темний і суворий. Голодна, знесилена дівчинка нарешті натрапила на колію. Але поїзда не було. Вона сіла на рейку. Заплющила очі й заснула. Перед нею стояла тьотя Маша і простягала великий шматок

хліба. Фат'яма простягла руку, щоб узяти хліб, а він чомусь віддалявся од неї, а потім зник.

...Вранці того дня хлопчик Кирик, як тільки мама видоїла корову, кинув у торбинку шмат хліба, цибулину і спустив корову з налигача.

— Кирилку, візьми ще шматок сала,— гукнула з сіней мама.

Так завжди було. Сало мама тримала в маленькій діжечці. Це з того кабанчика, що зимою закололи. Сало було дуже смачне, але мати витрачала його дуже обережно. Відріже шматочок, розітре в макітрі з часником для борщу — і все. Навіть вишкварка не вліямаєш. Та коли Кирик почав пасти корову — вона хоч і не щодня, але таки давала йому по шматочку сала на поле. Кирик розтирав його по шорсткій шкорині хліба, злизував намащене і те відчуття смачного розтягував на цілий день. Корову пас на толоці, де все витоптано. Ліс був недалеко, але там не дозволяли.

— Хлопці, гайда по суніці в ліс! — нагадав пастушкам про смачну їжу Кирик.

— По суніці...— скривився Лесь.— А хто залишиться біля худоби?

— Ти! А я отакенну торбу принесу! Солодкі-солодкі! Пішли, Васильку!

Кирик знав, де шукати сонячні галявини. Та як тільки увійшли в ліс, хлопчики зразу відчували тривогу. Насторожила їх потоптана трава у рідколіссі. Значить, пройшло багато коней. Хлопчик пригнувся і запримітив безліч слідів кінських кованих копит. «Знову бандити!» — подумав.

Місяць тому з'явилися вони в селі, нарobili лиха й зникли. А тепер знову їх слід. Куди ж вони подалися?

Нічого не кажучи Василькові, повів його тими слідами. Вони привели до залізничного насичу. Кирик серед стовбурів запримітив коней, а там і обвішаних гранатами та кулеметними стрічками бандитів.

Бандити їх не бачили, вони чатували на рейках. Минуло небагато часу, і хлопчаки почули гудок паровоза. Потім поїзд загуркотів і зупинився. До вагонів кинулися бандити. Коли відійшли, з дверей висипала дівтора і з галасом кинулася врозтіч. Діти кричали незрозумілою мовою.

— Це діти з голодного краю...— прошепотів Кирик.— Бандити хочуть їх повбивати. Давай у ревком, хай котовцям сповістять. Ті дадуть їм жару!

Хлопчаки побігли до села. В ревкомі голова похвалив Кирика і подзвонив у гарнізон котовців. Кирик стояв і дивився на стіну. Там висіло два плакати. На одному червоноармієць показував у Кирикові груди й питався: «Ти записався добровольцем?» На другому стояла змучена голодом жінка й благала: «Допоможіть!»

Цей плакат переслідував Кирика щодня. Голодна жінка з простягнутою рукою стояла перед очима, не давала спокою.

І ось тепер, коли він побачив поїзд з голодними дітьми й бандитів, став сам не свій. Кинув зором на плакати і помчав назад. Не хотілося думати ні про корову, ні про те, що може перепастися від батька, коли вона в шкоду зайде. Біг, а піт заливав очі, втома валила з ніг. Зупинився лише біля колії, де раніше стояв поїзд. На рейках пусто. Сум огорнув хлопчаче серце. Як шкода, що не побачить тих діток, не розкаже, що люди в селі хороші, чекають їх. Та добре те, що бандити не повбивали дітей. Ніде слідів нема!

Кирик стояв, приклавши до очей долоню, і дивився вздовж колії. Рейки блищали на сонці, звивалися стрічками вдалині, танули там, де лісова просіка дедалі вужчала.

Хлопчик зійшов донизу, ступив на рейку й пішов нею, балансуючи руками, щоб не впасти. Думав дочекатися поїзда. Поїзди ходили не часто, тому побачити, як він мчить ліською просікою,— радість для нього.

Нарешті почув далекий посвист. Це поїзд доїжджав до повороту. Він завжди там свистів. Кирик зупинився й почав дивитися вздовж колії. Раптом... він запримітив на рейці якийсь клубочок. Тільки... Це не клубочок, а дівчинка.

— Тікай, поїзд іде! — кричить Кирик. Але дівчинка навіть не ворухнулася. Кирик стояв, здивований. Поїзд наближався, набираючи швидкість. За чорним паровозом тяглося багато жовтих вагонів. Дівчинка спала.

— Тікай! Тікай! — загукав хлопчина й кинувся до неї, підбіг, шарпнув дівчинку до себе, і обоє покотилися з насипу. Поїзд прогуркотів над ними й вихором зник вдали-

ні, обдавши їх вітром. Кирик міцно тримав за плечі дівча, аж поки все стихло. Сердитий на неї за таку необачність, звівся й сердито сказав:

— От дурна! Могло ж розрізати, як черв'яка!

Дівча дивилося на нього великими й чорними, як вуглинки, очима й тисло до грудей галчення.

Чого ж ти мовчиш? Хоч скажи, хто ти така, чия, як звати?

Дівчинка мовчала.

— Тоді відведу тебе у село, може, хто й признає за своєю! — сердито кинув хлопчина й спробував узяти за руку.

— Тіме! Тіме! — з жахом вимовила дівчинка, одсахнувшись убік.

— Хай буде Тіма, але ти чого боїшся мене! Я ж не вовк! Не бандит.

— Тіме! Тіме! — затріпала руками дівчинка, міцно держачи галку.

Дівчинка дивилася на нього широко розкритими оченя тами, простягала руки вздовж рейок і щось лепетала швидко, незрозуміло. Кирик відчув, що то якась мова, незрозуміла для нього.

— Ти що, по-нашому не вмієш?

— Ні бельмес, ні бельмес! — заперечливо хитала голівкою.

— А-а, так ти по-нашому не бельмескаєш! — прояснів Кирик. Він згадав: татарин-червоноармієць часто говорив таке слово. — Тоді все ясно: тебе звуть Тіме, і ти загубилася з голодного поїзда. Підемо в ревком.

— Тіме! — закривчала вона, коли простяг до неї руки.

— Знаєш що, Тімочко? Я тепер за тебе відповідаю. Що скаже голова ревкому, коли залишу тут? Не розумієш ні бельмеса — то слухайся!

Він взяв її за руку і потяг. Зразу вона пручалася, а потім пішла.

Чим довше йшли, тим більше Тіма пручалася. Але то вже було не пручання переляканої дитини, а її безсилля. Ручкою вона міцно трималася за пальці хлопчини, але все плутала ніжками, падала. Підвівшись, вона глянула на нього, щось сказала й заплющила очі.

— Ти, може, ще й хвора? — стеновав він плечима. — Давай понесу!

Дівчинка не розуміла, що він хоче од неї. А він присів, закинув майже безвільні її рученята собі на шию, охопив своєю, ніжки підтримав другою рукою, підвівся важко й поніс її аж до кринички.

Дівчинка побачила воду й ожила, потяглася до неї. Він притримав її за плечики, поки нап'ється. Потім дістав з торбини й розмочив у холодній джерельній воді засохлий за день окраєць, подав дівчинці.

— Їж!

Дівчинка схопила окраєць обома худенькими ручками й почала пожадливо їсти. Кирик дивився, як хліб блискавично зникає, і навіть забув, що він теж голодний. Аж раптом його осяяла думка:

— Та я ж забув тобі ще сала дати!

Він розгорнув шматочок капустиного листу, в якому було загорнуто кавалочок сала, простяг дівчинці. Та подивилася, здвигнула плечиками.

— Їж! — притулив її ручку з салом до губів.

Втамувавши голод, дівчинка зовсім знепритомніла. Лежала на траві, як мертва: личко бліде, худе, аж світиться. Кирик знав, що, коли лежати на сирій землі,— нападе пропасниця. Так помер його друг Андрійко.

— Тімо, Тімочко, на землі не можна довго лежати!

Дівчинка мовчала. Тоді він взяв її і легенько поклав собі на коліна. Вона розплющила очі.

— А тепер спи, спи... тепер уже не застудишся.

Кирик був хлопчик відважний, лагідний, добрий. Це мати навчила бути таким: жаліти людей, тварин, а особливо дітей-сиріток... Він знав напам'ять всі вірші з «Кобзаря», де великий поет писав про них, і завжди плакав, коли читав, як Івась водить сліпого кобзаря...

— Спи, Тімочко, спи... А як встанеш — підемо в село... А там...

І раптом Кирик задумався: а що він там з нею зробить? Треба відвести до ревкому — такий закон: все повинен голова знати, всім допомагати. Ось він Тімочку і віддасть у ревком, а голова її відвезе кудись... «Ні, я не віддам її нікому! Заберу додому, — гаряче думав Кирик. — Буду годувати, доглядати... Але що ж мама скаже?.. У нашій хаті

й так п'ятеро дітей, як маку того. Завжди їсти нічого, батько хліб по скибочках ділить. Не треба казати мамі — сам прогую! Що мені дадуть, а я їй віддам!»

Так вирішив Кирик і почав дожидати вечора, щоб непомітно прийти з дівчинкою додому. Він знав, що хлопці корову приженуть. Вона сама підійде до воріт — бо там у хліві жде її телятко. Мати буде заклопотана вечерею і не помітить, що його нема. І він дожидав, коли сонце сяде за лісом.

Дівчинка не прокидалася. Тоді він став її будити, бо надворі темніло.

— Тімочко, можеш іти?

Дівчинка дивилася на нього й мовчала. Хотів підвести, та вона як мертва.

— Давай на плечі, а то нас тут і ніч застане. Вовки: «А-у-у!»

Ніс він її долинами, поза городи, щоб люди не бачили, потім стежкою через садок уверх. Помітив їх тільки Рябко, кинувшись Кирику до ніг, бо дуже скупив.

Кирик поклав дівчинку на солону, прикрив мантиною, якою сам укривався, і пішов до хати. Мати стояла біля печі, доварювала куліш. Побачивши сина, сплеснула руками, скрикнула:

— Ой падку мій, смутку мій! Де ти блукаєш, синку? Тато на поле пішов шукати тебе, а голова ревкому з хлопцями до лісу. Кажуть, що ти про банду сказав. Ми вже таке думали!..

Кирик сів на лаву й дивився, як мама вийняла горщика з печі, як насипала велику миску кулешу, як налила з чорної пляшки ложку олії і поставила ту миску з кулешем на лежанку. Діти, що тримали вже наготові ложки, враз підсунулися ближче, замахали ними, зацмокали губами. А Кирик сидів і не ворухився. Мама здивовано глянула на нього.

— Чого ти, синку, не йдеш їсти?

Він подивився на неї добрими втомленими очима, потім на дітей, що чотирма ложками молотили куліш, і сказав:

— Не хочу, мамо. Як щось залишиться, то візьму до куреня і там повечеряю.

Мати нічого не сказала, тільки подивилася допитливо на сина. Вона без слів розуміла його настрій. Тому взяла риночку, насипала туди гарячого кулешу і подала синові.

— Іди відпочивай.

Кирик з радістю схопив гарячу риночку. Він не сподівався, що все так станеться, так легко дістане їжі для своєї Тімочки.

Щоб не накликати підозри, вийшов з хати статечно, сонно примруживши очі. А коли опинився на подвір'ї — майже побіг до куреня.

— Тімочко, хороша, тепер ми живемо! На, ось кулешик теплесенький, з олією!

Дівчинка пожадливо їла. Кирик, щасливий, зачаровано дивився на неї. Крізь отвір у курені місяць лив своє лагідне світло, і воно відбивалося в темних очах дівчинки. Раптом зблиски в тих очах згасли. На всю її маленьку згорблену постать впала тінь. Кирик повернув голову і побачив у просвіті постать матері.

— Мамочко, рідненька, не віддаваймо її нікому! Ця дівчинка з голодного краю — з поїзда загубилася. По-нашому говорити не може, а звати її Тіме!

— Синку мій хороший! — тихо сказала мама. — Тіме — по-татарськи — не чіпай. Бідна боялася тебе і так сказала... То хай буде й так... Тільки дитина — це не іграшка. Веди її до хати — треба помити, молоком нагодувати. А де п'ятеро — там і шісте буде. Аби здорове росло!

Отак і жила дівчинка-татарочка в Кирилковій хаті і була всім за сестричку. Навчилася української мови, в школу пішла. А коли питали її:

— Як тебе звати?

Вона, усміхаючись, відповідала:

— Тіме!

ХОЧА ЛИСТ І НЕ ДІЙШОВ

У хаті поночі. Господарі сплять. Біля грубки на стільчику сидить Марко, жмутами соломю підкладає. Вогонь кидається на віхтя, перескакує з однієї стеблини на другу, потім охоплює всі разом, і жовте полум'я теплом хлюпає на лице, на руки хлопчини. Облуплений од сонця й вітру

кирпатий ніс почервонів. На серці потеплішало. Вогонь палахкотів, і Марко задумано дивився на нього. Здавалося йому, що то не солома, а дитинство його згорало, залишаючи, як сірий попіл, темний скорботний слід.

Марко прислухався... Під грубкою на тапчані сопе хазяїн. Він приїхав з лісу — крав громадські дерева, намерзся. На печі влаштувалися господиня і діти. Хлопець напхав повну грубку соломи, підвівся, глянув скося на хазяїна. Швидко витяг з-за пазухи аркуш паперу, розгорнув його, розгладив долонями, намагаючись не шелестіти. В цю мить вогонь застрибав по стеблинах, охопив увесь жмут. Рожеве полум'я впало на портрет чоловіка в кашкеті з червоною стрічкою на грудях.

— Ле-нін!..— вимовив пошепки Марко, а на очі, темні, з відблиском вогню, налетів смуток. Спогад огорнув його...

Було це три роки тому. Гаряче, що аж земля потріскалася, літо тисяча дев'ясот двадцять першого року запалювалося черешнями. На душі у Марка — радість: учителька похвалила, що гарно вірша розказав. Зі школи він побіг прямо до ревкому, батькові похвалився. Там його батько був головою...

Батько стояв біля столу — стрункий, високий, з наганом при боці, в кашкеті з червоним околицем — бо котовець. У руках — білий цупкий аркуш паперу. Марко кинувся до батька:

— Що з повіту одержали, тату?

Батько опустив руку, і Марко вперше побачив чоловіка в кепці, з червоною стрічкою на грудях.

— Це товариш Ленін. Бач, який наш вождь. Нікого з бідних в обиду не дає, а сам життя за революцію не жаліє. В тюрмах сидів, груди йому контра прострелила, а він живий! І завжди житиме в серцях трудового люду. Запам'ятай це!

Батько замовк. Знадвору донеслося тупотіння копит.

— Банда! — схвильовано крикнув батько й схопив гвинтівку, що стояла біля дверей. — Біжи скажи комбідівцям і мамі, хай на сполох у дзвін б'ють, людей скликають, хай...

Марко кинувся до дверей, але вони самі одчинилися, і на порозі став чоловік у волохатій шапці, з наганом в простягнутій руці. За ним ввалилися бандити, і все

перемішалось: лайки, постріли, дзенькіт розбитого скла, останні батькові слова...

Над головою Марко побачив жовте ложе обріза, з очей снопом посипалися іскри, і хтось наче потяг його, а потім штовхнув у глибоку й темну яму...

Коли він прийшов до пам'яті, розплющив очі,— в ревку було порожньо, лиш вітер грався паперами, розсипаними на підлозі. В руках Марко міцно тримав портрет Леніна.

Підвівся, сховав портрет за пазуху. Серце тріпотіло, як у пійманого пташеняти. З пляшечки, прив'язаної ниткою до петельки сорочки, випав корок-затичка, і бузинове чорнило плямами розповзлось по одежі. А в голові стукало, гуло.

Марко вийшов надвір. Біля кам'яної огорожі на стоптаний зеленій траві, покропленій кров'ю, лежали тато й мама. Біля них гурт людей. Побачила його тітка Юхима, заголовила, роздираючи жалем Маркову душу:

— Вбили бандити батька й матір, хату спалили. А на кого ж ти залишився, сиротинко моя вбогая, хто ж за тебе заступиться?

— Радянська влада,— впевнено сказав чоловік у подертій свитині, член ревному.

— Ох, горе наше! Сказано в писанії: не зазіхай на чуже. До мене піде, на шматок хліба заробить,— протягуючи букву «р», сказав сільський багатій Мина Микитей.— Так що не вбивайтеся, Юхимо, вам своїх не прогудувати, а тут ще зайвий рот. Приводьте хлопця, договоримося.

Глянула тітка на куркуля, нічого не сказала, а Марка взяла за руку, повела до вбогої хатини. А в неї ще четверо, одне одного менші. Жили б якось, та в селі голод почався. Розіпхала тітка своїх старшеньких по наймах до куркулів за харч. Довелось піти й Маркові до Мيني. Ось уже третій рік і корів пасе, і коней, і за погонича ходить, коли ниви орють. А взимку худобу доглядає: годує, напуває, гній вичищає. Літом ще нічого, а зимою сутужно — мерзне худе роздягнене тіло. А харчі які в куркуля? Картопля та куліш немащений... Людські діти до школи ходять, товариші вже четвертий клас закінчують, а він...

Тільки роби й роби. Як мертвий за північ на соломі падає.
Ніг і рук не чує...

Гіркота до горла підкотилася. Дивиться Марко на портрет. Подумки шепоче: «Нема кому за мене заступитися, товаришу Ленін. Сирота я. Казав батько, що ти всіх бідних захищаєш. Ось напишу тобі, щоб знав, як я живу».

Хлопчик підвівся, тихенько підійшов до мисника, взяв олівця. Аркуш паперу він давно вже носив у кишені. Сів біля грубки й почав писати, зігнувшись над коліном:

«Дорогий товаришу Ленін! Здрастуй!

Пише вам Марко Безрідний, котрого тата й маму бандити вбили, а він у багаття Микитея баграє, що сили вже нема терпіти далі!.. Все роби й роби, а до школи не пускає. А ви, товаришу Ленін, казали, що треба вчитися, вчитися і ще раз вчитися. А я не вчуся. І в піонери не записався, бо Микитей сказав, як підеш у піонерську комунію, то тай вона тебе й годує... А йому все роби й роби. А я не хочу на куркуля працювати. Кажуть люди, в Ободівці комуну готовці створили, там всі працюють і вчать. А я праці ніякої не боюся, дарма що малий. Тільки до науки мене тягне, всю таблицю множення сам вивчив і писати трохи навчився, а далі не можу, не пускає до школи Микитей. Накажіть, товаришу Ленін, щоб мене Радянська влада до комуні відправила. Я там день і ніч робитиму, аби до школи ходити та з піонерами на сцені виступати, бо я дуже гарно вірші розказую, вчителька мене завжди хвалила. Я можу й на сопілці грати, і на зеленому листі. Накажи, бо мій батько теж котовцем був і за Радянську владу загинув від бандитів.

Просить Марко Безрідний».

Марко тихенько підійшов до скрині, взяв ножиці, вирізав з цупкого паперу конверта, жованим хлібом заклеїв, послинив олівця і написав зверху: «У Москву, самому товаришу Леніну».

Глянув на конверта. Порожнього місця було досить. Подумав і намалював унизу квіточку. Потім голубку. Голубці вчепив півнячого хвоста, і вона здалася тепер йому кращою. Зажмував очі, побачив: приносить поштар листа до Леніна. Той дивиться і усміхається. Як на портреті.

Сподобалися йому малюнки. Прочитав листа і каже: «Молодець, Марку! Будеш учитися!» І на душі стало так тепло-тепло, наче мати долоню на чоло поклала...

Марко підсунув коцюбкою у грубці попіл, одяг батьково-го військового мундира з дірочкою від бандитської кулі на грудях, його ж кашкета з червоним околицем і переламаним козирком, прислухався і тихенько вийшов надвір.

Зима була в розпалі. Холодний колючий вітер понавівав кучугури, переметами перетяв дорогу. Марко озирнувся, чи ніхто не стежить за ним, і пішов. До станції було далеко, але він боявся кидати в скриньку листа, в селі-бо поштар міг віддати його хазяїну. Треба йти швидше, тоді й холод не так пробиратиме. І Марко йшов та йшов... Вітер трохи вщух, і на небі де-не-де засвітилися зорі. Тільки що це за okazія? Він ішов, здавалось, битим шляхом, а стовпів з дротами не стало... Значить, з дороги збився... Де ж та станція? Куди йти? Може, сісти? Відпочити трохи? Ні, ні! Цього не можна робити. Кажуть люди: сядеш утомлений на морозі — більше не встанеш. А Маркові треба дійти. І він дійде. Він самому Леніну листа несе!..

Хлопчик вдивляється вдаль. На чорному обрії блимають вогники. «Ой матінко, це я обік махнув,— шепоче Марко.— Треба тепер навпростець, ліворуч брати». І він бредє снігом. Ноги стрягнуть глибоко. І йому вже не холодно, навіть жарко.

А вогники все наближались. Нарешті зачорніли стовпи, заблищали рейки серед білого снігу. У небо звивався сірий дим з іскрами від паровозів, чулися протяжні гудки.

«Ще трошки, недалеко... Он вже й станція чорніє, вікнами виблискує...»

Сили наче прибуло. Перескочивши колії, ступив на платформу. Зупинився біля дверей. Побачив синю скриньку з гербом. Вийняв листа, притис до грудей, наче хотів тепло своє залишити на ньому, опустив у щілину. На серці стало легко й радісно. Він постояв хвилинку і вже хотів повертати назад, але цікавість перемогла, і він одчинив важкі двері вокзалу.

На нього дмухнуло теплом, задухою і приглушеним гоном. Почувся чийсь голос, і всі зацікавилися. Настала така тиша, що було чути, як риплять стільці. Марко протиснув-

ся наперед. За червоним столом стояв чоловік. Серед німої тиші Марко почув страшні слова:

— Товариші! Велике горе спіткало нашу країну. Вчора помер вождь світового пролетаріату Володимир Ілліч Ленін.

Маркові здалося, що це сон, і він, смикнувши дядька з ліхтарем, перепитав:

— Що він говорить?

— Ленін помер! — той подивився на нього зволоженими очима.

Затрусилося мале Маркове тіло. Клубок жалю підкотився під груди, перетяв подих. З очей полилися сльози. Він повернув голову. Плакали дорослі. Надворі тужно гули паровози. А чоловік говорив і говорив...

Марко вийшов. З-за горбів викочувалося невмите холодне сонце. Мороз студив сльози. І поле, і небо, і сонце, і саме життя Маркове було йому байдуже. «Хай замерзну, помру — нікому мене жаліти», — шепотів, схлипуючи. Марко пішов у клуню, сів у засторонку сіна і все думав, думав. Хазяїн лаявся, нахвалявся вигнати, хазяйка грозилася не дати вечеряти, та йому все було байдуже.

«Нема Леніна, значить, не буде й щастя у мене», — шепотіли його побілілі від холоду губи.

...Минув місяць, другий. Всяка робота Маркові з рук валилася. Якось в березні, коли сніг взявся водою, Марко вичищав гній з хліва. Коли чує — гукають його:

— Ану, хлопче, до сільради йди. Голова викликає!

Марко кинув вила в купу гною і пішов. Ось мур, під яким лежали мертвими його батьки. Ось і ревком. Тут тепер розмістилася сільрада. Голова запитав:

— Кому жалівся на свою долю?

— Леніну листа писав, та запізнився, — сумно відповів Марко. — Якраз тоді товариш Ленін помер і не читав мого листа.

Голова глянув на нього тепло і сказав:

— Ленін помер, та Радянська влада жива. Наказано тебе до комуні відправити. Там і вчитимешся. Розраховуйся з хазяїном, а вранці — в путь. Сам відвезу!

Марко підвів голову. Зі стіни до нього всміхався Ленін у кашкеті і з червоною стрічкою на грудях...

ДРУКАРНЯ ПІДПІЛЬНИКІВ *

Після важких боїв село зайняли окупанти. Перед тим всі дороги були перекриті, і вчитель не міг виїхати. Староста вигнав його з хати, і там розмістилася поліція. Мартин Корнійович оселився в пустій хатинці серед густого шкільного саду, де жили раніше садівник і пасічник. На горі, за метрів сто, височів двоповерховий корпус сільсько-господарського технікуму. Тепер він стояв з розбитими вікнами, опустілий. В саду на пасіці валялася перекинута сотня вуликів. Фашистські солдати пограбували мед, але бджоли не залишили своїх домівок. Фронт одгримів на схід, і в село приїхав комендант, привіз нового директора. Німець викликав учителя і наказав:

— Ти будеш садівником і пасічником. Погано працюватимеш — смерть.

«Я вас нагодую медом! — подумав учитель і почав наводити порядок на пасіці.— Мені аби втриматися у цій хатинці».

Кращого місця для підпільної роботи й не придумати. Садок старий і густий, одним боком виходить на поле. Неглибока річка Тальянка долиною звивається до Сотникового лісу. Кущі порічок і малини заховать що завгодно.

Якось до вчителя прийшли двоє хлопців, його учнів, несміло сіли на лавочку, привіталися:

— Добрий день, пане вчителю!

Оте «пан» було їм ненависне. З тих пір, як на уроках історії та літератури вони зрозуміли справжній його зміст. Тепер воно було обов'язкове при звертанні до всякого німця, поліцая, старости.

Страшний був час. Хто хай словом показав незадоволення, карався смертю. Та люди нехтували страхом. Ненависть горіла в поглядах і словах. І найвідвертішими були діти.

Учитель знав, що за кожне необережне слово на нього чатує смерть, але зрадити надію дітей не міг. Перед ними він не хотів маскуватися, бо не знав, чи зрозуміють тоді його. Тому сказав їм відверто — будь, що буде:

* © Видавництво «Веселка», 1974

— Я не пан, а слуга народу. Я почав боротися за Радянську владу, коли був таким, як ви. Я навчав вас любити Батьківщину — і тому буду боротися з окупантами, скільки вистачить сили і життя. А ви, коли у вашому серці згасла любов, можете продати мене.

— Що ви, Мартине Корнійовичу! Як можна так думати про нас? Ми прийшли запитати, як нам жити далі? — іскристо світилися очі в Павлика.— Біля клубу купа зброї лежить, один поліцай стереже... А ви ж самі вчили, як колись партизани були... А у нас що? Сім поліцаїв все село в страху тримають.

— Ти маєш рацію, Павлику,— відповів стиснено вчитель.— Коли б так усі думали — фашистів скоро перемогли б!

— Ми так всі думаємо! — зірвався на ноги худий білочубий Захарко.— Ви тільки вчіть нас, що робити. Ви ж учитель — повинні все знати!

— Що робити? — учитель озирнувся навкруги. Ніжно шелестіли ледь пожовклі листочки дерев і кущів. Осіннє сонце низько висіло, але тепло його ще лагідне. Треба відповісти зараз, вселити у них віру. Адже вони прийшли за порадою, значить, вірять йому. Він не повинен зрадити їх надій...— Що робити, питаєте... А ось що! — перевів подих, подивився на них гостро, запитливо.— Ви вірите в себе, у те, що, коли потрапите до рук ворога, витримаєте всі муки й не зрадите товариша?

— Віримо! — вихопилися обидва разом. А Павлик підвівся, чорні брови насуплені: — Ви ж самі говорили, що краще вмерти, аніж у неволі жити!

Вчителю було приємно й радісно, що вони пам'ятали його слова.

— То ви клянестеся, що будете вірними і ніколи не зрадите, не видасте нашої таємниці ворогові?

— Клянемося!

— Тоді я приймаю вас до таємної патріотичної організації. Ми будемо боротися з окупантами. Для цього збирайте зброю: гвинтівки, патрони. Все, що попадеться. І ще добре було б — дістати нам радіоприймач.

Так почала діяти підпільна організація в невеликому, далекому од міста селі. Спочатку їх було троє, потім семеро, а потім...

Хлопці відшукували зброю, набойі, тол. Все те ховали у вуликах, на горищі за стріхою, в дуплах дерев, у купі сміття. Одного дня принесли побитого приймача й таку ж друкарську машинку.

— Мартині Корнійовичу,— захекавшись, таємниче шепотів Захарко,— давайте полагодимо й будемо слухати Москву. Що там скажуть, ми те надрукуємо, щоб люди знали. А то різне плещуть... Начебто фашисти вже й Москву взяли...

— Хороша думка,— згодився вчитель, розглядаючи трофеї.— Знайдіть ще лампу й батареї. Тоді щось змонтуємо.

За тиждень приймач був готовий. Невеликий, на одну лампу. Разом з батареями його поклали в ящик.

Щоб ворог не здогадався, де він захований, темної ночі під самим порогом відсунули млиновий камінь, викопали там ямку і в ній заховали ящик. Камінь поклали, як і до того був. Тоненькі провідки замаскували під наличниками дверей, а потім зверху приєднали до електричної проводки.

Тепер, коли хочеш слухати Москву, треба тільки встроїти штепсель навушника в розетку й клацнути вимикачем на стіні. Струму в сіті не було.

Цю хитру, але надійну конспірацію надумали самі хлопці.

Щоночі, коли село спало тривожним сном, вони слухали рідний голос Москви. По черзі, затамувавши подих, тисли до вуха чарівне кружальце. Потім кожен оповідав почуте. Прослухавши, сідали до столу й друкованими літерами писали листівки, щоб ніхто не впізнав почерку. Вранці їх люди читали на дверях колгоспної комори, на зрубах колодязів, на парканах.

Це не задовольняло хлопців.

— Коли б на машинці!..— скептично подивився на свою роботу Захар.

Вони дуже хотіли полагодити друкарську машинку. Але її було так понівечено... І тоді хлопці вирішили знайти іншу.

...Пан Кроголь, власник вантажних автомашин, вирішив заснувати свою контору в їхньому селі. Його машини возитимуть на станцію збіжжя, худобу, мед.

Пан Кроголь влаштував собі квартиру в гуртожитку, де колись жили вчителі, ще й оженився на дочці колишнього

куркуля. Пані Стася любила, коли Захарко їй прислужував: то дров нарубає, то води принесе. А він все роздивлявся, розвідував. А одного дня сказав:

— Є друкарська машинка з українським шрифтом!

— Ну і що! — примруживши око, дивився на нього скептично Павлик.

— А те, що вона повинна стати нашою!

— А як попадешся?

— Чи вмреш, чи повиснеш — раз помирати.

— Та це в крайньому разі, коли виходу нема.

— Я ж кажу не про смерть, а про машинку, яку ми повинні взяти! Головне тут — відвага, що фортеці бере...

Через два дні, вночі Павлик і Захарко, скрадаючись між деревами саду, принесли друкарську машинку, загорнену в дорогу панську шубу, підбиту хутром.

— Машинку для діла взяв, а шубу — щоб відвернути увагу, — прошепотів Захарко.

Вирішили так: машинку обмотати, щоб не зіпсувалася, в стару ковдру й заховати на околиці села в глинищі. До слушного часу, поки не перейде тривога. А шубу викинути в порожню криницю.

Підпільники дуже раділи, що так щасливо закінчилася їхня перша операція. А коли про цю пригоду перестали говорити в селі, вони відкопали машинку, принесли до хати.

— Ніно Іванівно, — кладучи на стіл важку ношу, звернувся Захарко до молоді дружини вчителя, — готуйтеся друкувати партизанські листівки.

Всі підійшли до столу. Хлопець швидко почав розмотувати дорогу ношу. Всі розступилися, даючи місце майбутній партизанській друкарці. Ніна Іванівна сіла до столу, підсунула до себе машинку. Павлик швидко метнувся до полиці, вирвав з зошита листок, подав їй. Друкарка заклала його за валик, звела над клавішами руки, потримала їх так якось мить і підвела догори. Всі зачаровано дивилися то на її руки, то на чистий аркуш. І раптом, зовсім несподівано, тихо й розчаровано вона сказала:

— Друкувати не можна... Тут не вистачає друкарської стрічки.

Це була страшна несподіванка. Де візьмеш таку стрічку в глухому селі? Захарко сидів, похнюпившись.

— Не журіться,— хотів розвіяти смуток учитель,— може, й дістанемо.

— А я думаю, що вона нам ні до чого...— Це Павлик підвівся, і сіра тінь сповзла з його засмаглого лиця. В чорних очах зблиснули вогники.— Коли б нам таку друкарську машинку, яку бачили ми на екскурсії в райдрукарні! На ній такі листівки можна друкувати, що жандарми враз перелякаються. Подумають, що нас тут ціла армія. Бо там справжніми друкованими літерами буде. Давай таку машину викрадемо!

— А як ти її донесеш? — скептично похитав головою Захарко.— Я бачив, таку й вчотирьох не піднімеш. А друкарня в центрі містечка. Там жандармерія. І як перевезеш, щоб ніхто не помітив?

— Не потрібна нам така друкарня, хлопці,— сказав учитель.— Нам би тільки шрифту дістати, а станок самі зробимо.

— Це таких довгеньких залізних літер? — запитав Захарко.

— Так. Тільки вони не залізні, а сплав такий — зветься гарт.

— То давайте тих літер в друкарні візьмемо!

— Проникнути туди важко — там варта. Але в мене є така думка: треба знайти шрифти з друкарні, яку залишили в наших краях частини Червоної Армії, що були оточені ворогом. Треба взнати, де в останній день бою розміщувався штаб Армії. Там і друкарня стояла.

— Я знаю! — вихопився Павлик.— Останній бій був у Небилівці. Наші не могли через Синюху перейти й окопалися в цьому лісовому селі. Про це мені оточенець розказував. А в якій хаті штаб Армії був — дуже просто взнати. Куди телефонні дроти з позицій тяглися — там і головний штаб. Про це зразу вам у селі скажуть.

— Тоді давай завтра й підемо в Небилівку! — махнув кулаком Захарко. Він завжди такий нетерплячий. Як що робити — то негайно.

— Ні, так ми все завалимо,— вирішив учитель.— Треба знайти надійну людину в цьому селі.

— Є такий хлопець,— задумливо промовив Павлик.— Це Сашко Лопата. Знаєте його — він у нас вчився. Хло-

пець розумний, надійний. Мали його до комсомолу приймати, та війна...

— А чи він дома? — засумнівався Захарко. Павлик відповів:

— Куди йому дітися? Ніхто не виїхав з тих сіл.

— Тоді що? Підемо шукати його?

— Підемо!..— Павлик глянув на вчителя, чекаючи наказу.— Це ж недалеко — кілометрів двадцять...

Другого дня надвечір до кімнати зайшли четверо. Вчитель одразу впізнав Сашка. Невисокий, кремезний, зі спокійними карими очима, він ніколи не поспішав. Урок відповідав толково, ґрунтовно.

— Вітаємо! — почулося з-за спини Сашка, і незнайомий хлопчина простяг учителеві худу руку з кістлявими пальцями.— Ну й діла! — підморгнув він.— Ледь не потрапили в руки шуцману. Та я перехитрив його.— І хлопець швидким рухом вихопив з кишені штанів пістолета: справжнього, чорного, новенького.— Це я в одного дістав, зцибрив, інакше кажучи. Тепер живим у руки не дамся.— Він сів на стілець, поклав руку з пістолетом на коліно.— Так що, Мартине Корнійовичу, ми з Сашком згодні з'єднатися з вами і боротися проти фашистів та всяких там зрадників. Як той казав: разом і батька легше бити! — підморгнув до всіх.

Учитель здивовано дивився на хлопця, його розбирав сміх:

— Та ... батька поки що нема за що. Побережемо сили для фашистів. Тільки от сил ще замало в нас.

— Чому замало? Хочете — завтра всіх хлопців з села приведу! А ви як... будете нашим командиром? Ми не проти, хоч у нас є один капітан, ховається в селі. Ми з ним до лісу збираємося. Хлопців я вже підговорив. А як мене звати — знаєте? Терешко Крук. Чули? Мій батько в «Заготзерні» працював. Мама у Москву, на виставку їздила. П'ятисотенниця! Мене хотіли навіть вожатим над третьокласниками призначити! Та війна...

Хлопчина зразу ошелешив учителя темпом розмови. З одного боку, подобалися йому сміливість і рішучість. З другого боку, було в ньому щось відчайдушне, хвацьке, небезпечне в підпільній роботі.

Ніна Іванівна поставила на стіл чотири тарілки пшоного кулешу. Голодні хлопці уминали його, аж за вухами лящало. Коли Сашко вийшов до кухні напитися води, учитель запитав:

— Хто цей Терешко?

— Хороший хлопець, компанійський. Тільки хвастати любить. Я вже йому говорив — не помагас. Але відчайдушний. Поліцаї робили в них обшук, а він у них пістолета вкрав.

— Ну, добре. Вірю тобі. Але за нього ти відповідаєш.

Коли повернулися до кімнати, Терешко з захоплюючими подробицями розповідав Ніні Іванівні, як він витяг пістолет в поліцая.

— Тепер у нас п'ять гвинтівок, відро патронів, дванадцять гранат... Без запалів тільки! А толу — мішок. Його жінки на мило збирали. Смішно, правда?

— Це добре, що ви зброю збираєте. Вона знадобиться нам. Але знаєте, про що я хотів з вами поговорити?

— Скажете! — підморгнув Терешко.— Недарма в таку далеч ішли.

Учитель, наче не почувши його репліки, продовжував:

— Нам за всяку ціну треба знайти армійську друкарню або принаймні хоча б якусь частину шрифту з неї. І думається мені, ту друкарню треба шукати на місцях останнього бою. В лісах біля вашого села, Терешку, билися з ворогом до останнього патрона наші воїни. Більшість з них полягла смертю хоробрих, а багато, уникнувши полону, ховаються в наших людей по селах. Коли б знайти комісара чи політрука, вони б сказали, де в останній день перед боєм знаходилася та редакція й друкарня, в котрій друкувалася армійська газета.

— Та що я вам скажу, товаришу командир,— підхопився Терешко.— Останній бій наших з фашистами був у Небилівці, де Сашкова тітка живе. Про це всі знають.

— Точно,— кивнув головою Сашко.— Тітка не раз розказувала, як наші билися до останнього. А в сусідській хаті штаб був — туди всі дроти з передової тягнулися. Тітка розказувала, що в сусідньому дворі машина стояла, на якій газети друкували. Тільки в той двір міна попала. Хата згоріла, і багато паперу згоріло. Тітка сама не раз розказувала.

Лице в учителя прояснилося, очі заблищали радістю.

— Сашко, ти розумієш, що значить для нас твоя розповідь? Шрифт... Він десь залишився на тому місці. Може, його згорнули на купу, може, прикопав хто. Розпитай добре свою тітку, може, вона що знає про це!

— Добре,— кивнув головою Сашко.— Підемо до тітки. Вона бойова жінка. Якщо знає, де шрифт,— допоможе знайти.

Учитель радів безмірно, наче друкарня, шрифт вже були в його руках:

— Ви розумієте, друзі,— шрифт для нас головне. Буде шрифт — будуть листівки. А це велика зброя агітації. Ми зможемо розказувати народу правду про те, що діється на фронтах, що під Москвою фашистів зупинили. Народ повинен знати правду. Червона Армія веде криваві бої, обороняючись. Та прийде час — і на нашій вулиці буде свято. Вона пожене ворога. Але нам треба допомогти їй.

Вранці Сашко з Терешком пішли додому. Мороз уже кілька днів кував землю, а тепер сів перший лапятий сніг. Мартин Корнійович провів хлопців аж за річку, а вже далі їх супроводжував Павлик. Щоб не здибати яке-небудь лихо, йти краще було поза селом. Фашисти нищили по селах і забирали в людей кожухи, теплі шапки.

Сумно було на серці в учителя. Дерева в саду стояли врочисто притишені, сніг осідав на гілля, на неопалі листя. Чи правильно він робить, що направляє на шлях боротьби цих майже дітей? А що, коли їх спіткає смерть? Адже вони тільки починають жити! Ні, інакше він не може... Краще вмерти, ніж бути рабами.

А Терешко з Сашком вирішили не йти додому, а податися полями та лісом до Небилівки, де жила Сашкова тітка і де, — вони про це напевно не знали, — знаходився штаб радянських військ. Тут знекровлені й знесилені частини нашої армії були оточені танковими полчищами фашистів. Хлопчаки бачили, як до останнього патрона оборонялися наші воїни, як помирали од ворожих куль і снарядів.

Поза городами зайшли до тітки Лукії.

— Ой, соколикун мій! — сплеснула жінка руками, вгледівши Сашка.— Яке лихо з мамою зчинилося? А може, татко прийшов? Швидше кажи! Не муч!

— Та... все по-старому, тітонько: татка нема, а мама живі і здорові. А ми це до вас...

— Та чого ж у таку хурделицю? На полі можна замерзнути! Завіє, і ніхто до весни не знайде! Хто шукатиме? — Вона знову сплеснула руками, притулила долоні до грудей. — Скільки я вже смертей бачила! І де та сила божа та людська, щоб покарати ідола проклятого, Гітлера того, що стільки горя приніс народу!

Вона витирала сльози рукавом білої сорочки та кінцем хустини.

— Тітонько, не плачте, — підійшов до неї Сашко. — Є така сила, що зуміє побороти фашистів.

Жінка перестала плакати й широко відкритими очима подивилася на племінника.

— Сашуню!.. То це, може, ви та сила?! Москву вже вороги забрали! Пропали всі ми, діточки мої. Фашисти все під мітелку вигрібають і нас гірше за скотину мають. Та ні за кого так серце не болить, як за вас, соколята мої. Нам помирати скоро, а вам вікувати в тяжкій неволі!

— Не вірте, тітонько Лукіє! Брехня то, що Москву фашисти взяли! Точно вам кажу! І не будемо рабами, бо Радянська влада повернеться!

— Чи ж не ви її повернете? — зітхнула тітка.

Сашко глянув на Терешка, потім на тітку, сказав:

— І ми, тітонько. А ви допоможіть нам. Ми прийшли... Ми хочемо спитати вас: де дівся той шрифт, що на машині в друкарні був, коли в сусідньому дворі червоноармійці газети друкували? Не пам'ятаєте, куди його викинули?

Тітка подивилася скося, суворо:

— А хіба таке викидають?

Сашко хотів виправити становище.

— Ну, може, закопав його хто десь... Він нам дуже потрібний!

Тітка — руки на груди, сплела пальці:

— А навіщо вам той шрифт? Чи не газетки друкувати?

Сашко знітився. Що їй сказати? На виручку прийшов Терешко.

— Знаєте, тітко, нам потрібні ті букви, що з них слова складаються, бо вони з свинцю, а він важкий і дуже хороші грузила з нього можна відлити. А зараз на Синюсі ри-иби! Хоч греблю гати!

Очі в жінки враз потемніли, губи стулилися в сувору німоту. Вона важко видихнула:

— Так на грузила, кажете, потрібні вам літери!.. А я думала... З тих літер святу правду люди складали! А ви на грузила...

У хаті запала німа тиша. Сашко сердито смикнув себе за нестрижений чуб і обома руками схопив тітку за лікті:

— Тітонько, не вірте, забудьте, що Терешко сказав. Це неправда. Але ми не маємо права сказати — навіщо нам ті літери. Скажіть, коли знаєте, де вони!

Жінка дивилася зверху вниз на племінника:

— Вірю вам, дітки. І все скажу... Вже як почали наші папери палити та всяке військове майно нищити, щоб ворогові не потрапило, покликали тоді мене двоє солдатів, котрі на моїх очах газетки друкували... Взяли важкі ящики, котрі, як щільники з вулика, квадратними чашечками помережені, а в них оті літери. Висипали вони їх жужмом у глибокий окоп на моєму городі й кажуть: «Оце, тітонько, як хто буде питати — скажіть, де воно. Тому чоловікові ці літери дуже будуть потрібні!» Я поклялася, що віддам, коли такий чоловік питатиме.

У снігах вона подала Сашкові заступ, Терешкові лопату, а сама взяла сокиру. Всі троє пішли аж в кінець городу й зупинилися над межею, де росли старі дерева й куці порічок. У селі жодного вогника.

Тітка відміряла три кроки од стовбура вишні й прошепотіла:

— Тут копаймо!

Снігу було багато, та він пухкий, не злежаний. Скоро показалася чорна земля. Сашко вдарив лопатою — вона тільки дзенькнула об тверде замерзле груддя.

— Заступом не візьмеш,— сказала тітка й вдарила по землі сокирою.

Працювали всі троє довго, піт заливав очі, та, нарешті, добралися до свіжої, незамерзлої землі. Тепер справа пішла швидше.

Ось уже розчистили дно окопу. Лопата заскреготіла глухим дзвоном. Сашко випустив лопату, нахилився і кинувся розгортати грудочки шорсткої землі. Пальці намацали щось довгеньке, тверде, гранчасте.

— Є! — підвівся й радісно видихнув він.

Відрами носили вони ті перемішані з землею літери до хати й висипали на простелений мішок, а потім, сівши навпочіпки, вибирали їх у ночви й решето. Літер набралося повне відро. Вони були важчі від заліза.

Тітка пересипала літери у дві торбини, прив'язала мотузки, щоб на плечах легше нести, взявши лямками під руки.

— А тепер, дітоньки, спати.

Сашко подивився на неї благально:

— Ні, тітонько, спати не будемо. Підемо. Нас там дожидають.

— Що ти надумав? Скоро день. Щоб ще якийсь песиголовець не зустрів.

— Ми озбресні,— вийняв Терешко пістолета, помахав ним перед очима жінки.— Нас так просто не візьмуть!

Жінка дивилася здивованими очима.

— Як знаєте!.. Тільки обережно дорогу переходьте. Та попоїжте, а то охлянете зовсім!

Повечерявши, хлопці пішли. Хмари розвіялися, і на чистому глибокому небі висіялися холодні зірки. Мороз забивав дух. Сніг зробився крихким, рипів під ногами, й луна йшла далеко, і це лякало хлопців,— а що, як почує хтось?

Та з села вийшли без пригод. Шлях лежав на північ. Поле, лісом, потім знову рівним полем, аж до великого шляху, що простягся з заходу на схід, яким їхали на фронт фашистські вантажні машини, ревли важкі танки. Все на схід, на схід.

Хлопці підійшли до шляху, зупинилися. Місяць зрадливо вимальював на білому полі їхні чорні постаті.

— Треба перечекати,— зауважив Сашко. Вони причаїлися під самим насипом і слухали, як дрижить земля. Ось утворився інтервал між колонами. Хлопці кинулися на насип, перебігли на в'їжджену до блиску дорогу й скотилися вниз. А там схопилися на ноги й побігли засніженим полем. Важка ноша в'їдалася в плечі.

Ось і село. Іскриться сніг вулицею, місяць виблискує в чорних вікнах.

— Обійдемо краще,— важко видихнув Сашко.— Аби на поліція не наскочити.

Терешко витер долонею спітніле лице.

— Може, проскочимо, а то полем дуже видно нас.

Насторожена вулиця, таємнича. Вони — слід у слід. Терешко попереду. Закінчиться вулиця — буде майдан. У кінці його — сільська управа й поліція. Коли піти праворуч — від того лиха далеченько будеш. Закінчиться вулиця — й кінець селу.

Сніг незайманий, жодного сліду.

— Сплять...— прошепотів Терешко, дивлячись на темні вікна за майданом. Ще кілька кроків — і їх закриють хати.

Терешко пропустив уперед Сашка. Зупинилися, повернули голови.

— Бачиш — сліди свіжі. Хтось тільки що пройшов.

Слід тягся від будинку поліції через майдан і вів на вулицю, куди їм треба йти. Ступав хтось у великих чоботях, плував, спотикався.

— Пішли,— шепнув Терешко.

Місяць стояв високо і так ясно світив, що можна було розгледіти кілля в плотах, качани кукурудзи під стріхами. А слід наче затягував їх у вовчу пастку, і поминути його ніяк було, треба пройти всю вулицю.

Слід звертає ліворуч, до високої глухої хвіртки. Ще не зрівнялися вони з нею, як несподівано вона широко відчинилася і з подвір'я вивалилася сіра постать. На рукаві шинелі жовтіла пов'язка з фашистським павуком.

— Стій! Хто такі?

На Сашка дивилося дуло гвинтівки.

— Що несете? — поліцай опустил гвинтівку, побачивши, що перед ним діти. Простяг руку до плечей Сашкових, мацає.

— Горох несемо,— відповідає Сашко.

— Щось не схоже... Ану, розв'яжуй! — шаринув поліцай за торбину.

Сашко поточився, впав на сніг.

— Ого, добрий горох! — сердито пробурмотів поліцай.— А в тебе? — кивнув на Терешка.— Знаю, який горох! Знайшли армійську грошову касу й хочете привласнити, розбагатіти? Ану, скидай і ти, а то відведу до поліції і капучи обом буде. Швидше!

Терешка обдало страхом. Виходу, здавалося, не було. А поліцай насувався все ближче, обличчя не видно — наче жовтий баняк з чорними отворами очей.

І раптом замість страху в Терешка прокинулася злість — така, яку плекав усі дні на окупантів, на їх прислужників, на тих, хто вже повірив, що Радянська влада не повернеться, хто не вірив, що не будемо ми рабами.

Ніколи!

— Не віддам, гадино!.. Не для тебе несучу!

Терешко висмикнув з-за пояса пістолета, навів на поліця й прошепотів крізь зуби:

— Віддай торбину!

Затуманеним розумом той збагнув небезпеку. В нічній тиші якось дуже голосно дзенькнув затвор. У цю мить Терешко вистрілив. Поліцай похитнувся і впав, розкинувши руки. Торба впала на сніг.

Було тихо-тихо. Потім десь далеко, біля поліції, гримнув постріл. Терешко наче збудився, висмикнув з-під мертвого торбину, подав Сашкові. Схопив гвинтівку й схвильовано видихнув:

— Тікаймо!

Бігти з такою ношею несила. За кілька кроків дух перехопило, серце тіпалося так, наче хотіло вискочити. Борсаючись у глибокому снігу, вони, нарешті, поминули останню хату на околиці села. Дорога, що позначалася вершечками куців на узбіччі, була рівна, пряма, тільки вдалині вигиналася, щоб сховатися у видолинку.

Позаду лунали постріли. Сашко стихив ходу, простяг до Терешка руку:

— Дай я трохи понесу гвинтівку.

Терешко заперечливо хитнув головою.

— Не треба... Я здобув — я й понесу.

Йти було ще далеко. Он сіріють Зеленьки, потім перейти полем, і аж там завидніє шпиль технікуму. Здавалося, тільки впади — не підведешся більше. Та вони були вперті. Одержали перше бойове завдання, а від того, як його виконають, залежала подальша їхня боротьба. Кожен усвідомлював і був гордий тим, що він перший раз у житті виконує таке почесне, таке небезпечне завдання.

Зеленьки обійшли стороною, городами, щоб знову не втрапити в халецу. Коли спускалися полем до Тальянок, Сашко притишив ходу.

— Терешку, з гвинтівкою небезпечно в село йти. Хтось запримітить — і все пропаде. Мартина Корнійовича підведемо.

— Не бійся, не підведемо! — відповів Терешко. — Вовка боятися — в ліс не ходити. То які ж ми партизани після цього? Боїшся — можеш іти окремо.

Сашко замовк. Перейшли дорогу й спустилися в яр. Долина вела аж до саду, обминаючи село. Та все може статися.

Вже місяць зайшов.

Підранок згущував темряву, а он біля скирти соломи хтось копошиться. То люди добувають паливо. Небезпечно когось зустріти.

— Знаєш що, Терешку, я не дозволю тобі нести гвинтівку. Заховаємо її у сніг, а потім заберемо.

— Ти не дозволиш? — зайшовся сміхом Терешко. — А чому ж з поліцаєм не був таким відважним?

— Злякався я... І був би справу загубив. Соромно за те. Але ж зрозумій, Терешку, не можна з гвинтівкою йти в село!

Терешко зупинився, прикусив нижню губу. Не хотілося підкорятися, та осторога підказувала: так не можна. Гвинтівка — не іграшка. Необережним кроком можна все зіпсувати. Розум у хлопця був меткий і гострий. Він окинув зором навкруги, загледів купу старої рогози, скошеної ще влітку на перевесла.

Витяг сніпок, струсив сніг. Скинув з себе фуфайку: в один рукав загорнув дуло гвинтівки, в другий ложе. Обмотав полами. Зверху рогозиною. Підморгнув Сашкові:

— А тепер як? Можна?

Сашко мовчки махнув рукою. Хай уже! Жаль кидати і страшно нести. Може, якимось проскочать — ще темно.

Терешко залишився в одному піджаку, а під ранок мороз дужчав.

Долина привела аж під шкільний сад. Тут снігу навалено стільки, що ноги ледве витягувалися. За оббіленими стовбурами чорніли вікна.

Підійшли до хати. Навкруги тиша. Заклякли пальці вистукують морзянку. Хтось підійшов до дверей.

— Це ми, білі кожухи.

Радість була невимовна! Перед Мартином Корнійовичем лежали справжні літери. Він набрав їх повні жмені, підніс до очей. З цих маленьких літер він складе вагомі, повні болю й правди слова. А зараз до роботи. Найперше — все розібрати, упорядкувати. Тільки хай хлопці відпочинуть. Терешко застудився, бухикає. Видумав же таке — роздягнутому на такому морозі. Треба заварити йому малини.

Павлик жадібно дивиться на мішанину сивих стовпчиків.

— І як ви зможете ними друкувати — ніяк не доберу!

— А от впорядкуємо касу — і сам будеш друкувати, — усміхається вчитель. І до Захарка: — Підеш до діда Семена і попросиш його зробити мені отаку дерев'яну валізку...

Учитель взяв аркуш паперу й почав на ньому щось креслити.

— Дивися: довжина п'ятдесят сантиметрів, а ширина сорок. Усередині хай поділить їх на клітини — кожна по п'ять сантиметрів ширини і довжини. Таких клітин у нього буде вісімдесят. Коли запитає, навіщо така чудасія, скажеш: «Учитель збиратиме колекцію різних трав». Німецьких марок у мене нема — то попросиш діда взяти оцю мою сорочку як плату за роботу. Зрозумів?

Захарко стенив плечима:

— Щось я сам не розумію, навіщо нам ця коробка.

— Це буде наша каса для літер, — відповів учитель. Потім узяв новеньку верхню сорочку, ще не одівану, подав хлопцеві.

Хата столяра була недалеко. Захарко розклав перед ним новеньку сорочку і показав план химерної валізки. Всяке приходилося майструвати дідові, а такого ще ні.

«Тут щось не те, — міркував столяр, — у такий час та щоб серйозний чоловік з бур'янами грався — не схоже на правду. Та коли потрібно — зроблю».

— Забереш надвечір, — сказав старий Захаркові.

Хлопець прийшов за роботою, як смеркалося. Дід Семен поклав перед ним готову валізу, пофарбовану в сірий колір. З ручкою, з клямкою. Подав сорочку.

— Скажеш учителеві, що за святе діло гріх плату брати.

Захарко оторопіло дивився на старого. Невже він проговорився і дід розгадав таємницю?

— Іди, іди, синку,— взяв його за плече дід,— а коли треба що — то хай не криється. Я все, що зможу, зроблю.

Схвилюваний Захарко розказав учителеві все. Це стурбувало Мартина Корнійовича. Та знав діда як порядну людину, що не піде плескати по селу.

А каса для літер була зроблена на славу! Тепер тільки заповнити клітини.

Ніна Іванівна щільно затулила ковдрою вікно. Засвітила три свічки. Учитель постелив на столі аркушки з зошитів і на кожному написав букву чи цифру. Хлопці, Ніна Іванівна і він сам всілися круг столу й почали вибирати літери, сортувати їх — кожну на своє місце.

— А ці ось відламані! — показує Терешко стовпчики без очка.

— Це шпації. Ними розділяють слова. Кладіть їх сюди.

За північ у торбинках нічого не залишилося. Літери переклали в касу. Клітини щільно закрили дощечкою, щоб літери не висипалися, замкнули валізку. Вона була схожа на скриньку, з якою сільські хлопчачи їхали до міста вчитися.

На причілку хати викопали яблуньку, посадили її в дерев'яний ящик. У ямці влаштували схованку. Там тримали патрони, пістолета і гранати. Коли треба щось взяти чи пожити — яблуньку підіймали разом із ящиком. Потім опускали назад у ямку, рихлили навколо землю і ніхто не міг здогадатися, що під щепкою — тайник. Тепер вирішили ховати туди й друкарню — місця вистачить.

— А як же листівки? Чому не друкуємо? — хвилювався Терешко.

— Будуть і листівки! — підморгнув учитель.— Тільки нам ще треба дістати друкарської фарби. От за нею завтра й піде Павлик. Щоб кожен міг сказати — партизанська друкарня — діло і його рук. А тепер спати, друзі! Лягли на підлозі, покотом.

Усю ніч учителя мучило питання: де дістати друкарської фарби? Запитав у друкарні — смерть неминуча. А більше ніде не дістанеш.

Вранці обміркували цю складну й небезпечну задачу. І порішили на тому: Павлик піде в Тальне, містечко над

Гірським Тікичем. Там, на вулиці, що веде до вокзалу, живе знайома тітка Глаша, шахтарка. Вона втекла з Донбасу, коли туди прийшли фашисти. Він піде до неї і попросить, щоб дістала у друкарів фарби. Мовляв, для вичинки конячих та волячих шкур. Щоб фарбувати їх. За це тато дасть ремешо на чоботи друкареві.

Цей набір учитель купив собі на чоботи ще до війни. Вони необхідні для сільської дороги, особливо весною, восени, адже ходив у блаженських черевиках.

Та чим заплатиш, коли хочеться мати таку дорогоцінну й небезпечну фарбу?

— Скажеш тітці Глаші: коли дістане фарбу, батько вичинить шкури і ще дасть на чоботи! Тільки гляди, щоб поліцаї на мосту в тебе це наше добро не забрали!

— Еге, віддам я їм! Не на такого напали.

Павлик взяв халяви, пришви, підшви і вийшов у сіни. Там щось довго вовтузився, потім прийшов і, світячи радісно очима, сказав:

— Ану, шукайте, пани-поліцаї.

Першим кинувся Захарко, потім Сашко — нічого не знайшли. Потім повагом підійшов Терешко, обмацав ретельно Павлика, сказав байдуже:— Халяви на ногах, пришви на животі, а підшви на плечах.

— Це тому, що тобі відомо — щось несе. А так — не здогадаєшся,— махнув рукою Захарко.

Порішили: Павлик заховав ремінь добре і може вирушати в дорогу. А як буде повертати з фарбою, то щоб людні шляхи минав.

До містечка Павлик прийшов десь опівдні. На вулицях всюди фашисти. Наші люди зрідка трапляються. Сидять тихо по домівках. На мосту через річку поліцаї обшукують підводи, перевіряють, що несуть жінки в торбинах чи кошиках.

— Куди йдеш? — скося блимнув на Павлика.

— Додому. Он наша хата,— показав на будівлі під горою. Той пропустив.

Тітка Глаша якраз була дома. Хата її стояла напівпустою, вікна забиті фанерою. Там, де скло залишилося, гірлянди морозної папороті.

— Це ти, Павлику? — здивувалася жінка. — Таким морозом... Знову мамі гірше зробилося? Ой, синку, нічим вже не можу допомогти. Лікаря нашого розстріляли. Поранених червоноармійців переховував. Тут таке робиться! Кожен день на кладовищі розстрілюють. Хоч ти стережися: ні з ким не зв'язуйся, нічого не говори... Як пережити цю лиху годину!

Вона важко зітхнула й похопилася:

— А за чим же ти, синку, навідався з такої далечини?

Павлик не знав, що й говорити. Залякана вона, не схоче, побоїться дістати те, за чим він прийшов. Але спробувати треба.

— Та... хіба це далеко? Чотирнадцять кілометрів! А прийшов я, тітонько, до вас з таким проханням: один чоловік вичиняє шкури... Щоб на чоботи ремінь був, бо тепер, знаєте, сутужно, не дістанеш. От він попросив мене, щоб я йому фарби виміняв, шкури ті фарбувати. Він сказав, що така фарба є лише у друкарів. Йому не багато — кілограмів три. А за це друкарю ось той чоловік ременю на чоботи передав. А як виготовить шкури — то ще дасть. І вам також. Тільки про це щоб ніхто не знав, нікому не говоріть. Бо в німців строго тепер: всякі шкури треба здавати. Та людям теж треба в щось взуватися!

— А так, синку, так. Хто тепер про нас дбає, як не ми самі? Влада не наша, чужа. Одне одному повинні пособляти. Піду попитаю. Один друкар знайомий у мене. Тільки не знаю, чи працює там. Бо тепер до тої роботи допускають тільки німецьких підлабузників, а він був чесний чоловік.

Павлик зігнувся, витяг з-під штанини ремінь на халяви, потім той, що на пришви, на підшви.

— Візьміть, дайте тому чоловікові.

Жінка здивовано розглядала ремінь. Мовчки загорнула в хустину, сховала на груди під жакетку, одягла пальто.

— Ти посидь, а я зараз піду до нього. Може, дістану.

Павлик з тривогою дожидав тітку. А що, як той друкар здогадається і заявить фашистам? Замучать і тітку, і його, Павлика. Та що б там не сталося, він не видасть своїх, не викаже! От жаль тата й маму — не знатимуть, де він подівся...

У хаті було холодно й напівтемно. На вулицю блимотіла одна тільки шибочка. Він прохукав дірочку в крижині й почав спостерігати, що там робиться.

Повз хату дорогою до вокзалу поліцаї та німці гнали великий гурт худоби. Потім проїхали сани, навантажені кожухами і всяким теплим добром, що фашисти награвували у людей для своїх перемерзлих вояк. «Хвастали, що до зими Москву візьмуть, а тепер топчуться, як коза на прив'язі. Думають нашими кожухами врятувати себе!— з люттю прошепотів Павлик.— А Москви їм не бачити, як своїх вух!»

Ось дорогою ведуть фашисти дівчину й двох червоноармійців. Один припадає на ногу, у другого рука підв'язана. Усі троє роздягнені. Як узjali їх — так і ведуть. А мороз лютий.

— Це їх розстрілювати! — хлипнув зі страху й жалю Павлик.— Ех, допомогти б їм!

Та що він міг зробити? Од безсилля сльози бризнули, стисло в грудях.

Та він сидів, аж поки не зачув глухі кроки знадвору. Що скаже тітка? Чи не йдуть слідом за нею по нього?

Двері рипнули, і через поріг переступила тітка, несучи перед себе плетеного кошика. Підійшла до Павлика, вийняла бляшанку, простягла хлопцеві. Фарба пахла гасом. Потім подала загорнутий у хустку ремінь, сказала, пильно дивлячись в очі:

— Друкар переказав, щоб нікому більше не говорив, що фарба — для вичинки шкури. Вона з гасом — і шкуру спалить. Ця фарба не для цього людям потрібна. Це він так сказав.

Вона допитливо дивилася Павликові в очі.

— Я зараз тобі борщу підігрію. Він учорашній, але найдливій, з макухою.

— Та ні, тітонько Глашо, мені не хочеться їсти, я радий, що фарбу дістали.— Він ступив два кроки до неї, простяг білий вузлик з ременем для чобіт.— А це передайте, будь ласка, тому чоловікові. Як же так? Треба заплатити.

Жінка повернула від печі голову. Повільно похитала нею.

— Не треба, синку. Чоловік той сказав, що за святе діло плати не беруть. Коли треба — він ще допоможе.—

Вона знову глянула на банку з фарбою, заметушилася: — Тільки як пронесеш її? На мосту стоять іроди!

— А я подем, навпрошки. Якраз сніг пускається — може, й не помітять.

До хати в саду Павлик повернувся пізно вночі — засніжений, розчервонілий. Піт і розталі сніжинки змочили йому лице, шию, чоло. Чуб весь був мокрий. З утоми ледве переставляв ноги.

— Є! — щасливо видихнув він, подаючи учителеві важку банку з друкарською фарбою.— Тільки друкар переказав, що вона не годиться для вичинки. Як будемо так говорити, то попадемося.

Маргин Корнійович зблід. Справді, як же він не подумав? Адже знав, що у фарбі є гас. Ще один такий необачний крок — все можна загубити.

Запах фарби дратував ніздрі. О, закрутить в носі у фашистів, як вчують запах наших листівок!

Ніч в'юнилася гірляндами лапчастих сніжинок, що зразу засипали слід. Навіть дерев не видно.

— Нічого...— шепоче вчитель, повертаючись від головного корпусу через сад до хати.— Буде й на нашій вулиці свято!

Захарко, відводячи розбухлі од снігу куці порічок, чалапає в глибокій завії до яблуньки, розчищає лопатою сніг, дістає заховану під нею касу з літерами.

Яблунька знову посаджена, валізка в учителя. Стоїть, прислухається. Село спить, його навіть не видно крізь білясті гілки, тільки на майдані, з будинку, де розмістилася поліція, блимає світло. Обсипаний з голови до ніг снігом, він стоїть ще кілька секунд під старезною грушею, прислухається. Біла ніч відповідає йому німотою, і він заходить до хати. Захарко простує за ним.

Двері взято на міцний засув. На столі палахкотять свічки. Сьогодні Ніна Іванівна не пожаліла воску. Його натопили з воцини, котру фашисти викинули з вуликів, забираючи мед. Хлопці притишено сидять за столом, дивляться на розкрити касу з чарівними літерами. Як з них скласти слова правди, щоб кликали до бою?

Учитель обводить поглядом своїх вихованців. Їх ще мало! Та це лише початок. Десь повинен бути підпільний

райком партії. Через нього вони зв'яжуться з Москвою. Вони будуть робити все, щоб допомогти рідній Червоній Армії. А зараз...

— Давайте напишемо текст листівки!

Павлик подав йому з полиці зошита. Учитель розгорнув його, стис між пальцями олівця. Його бліде обличчя з рудуватою борідкою враз стало суворим. А думка билася, знаходячи слова, які давно мали злетіти і вогнем запалити серця. Він писав швидко, майже не думаючи, бо все те було давно вистраждане, вимріяне, переболіле. У хаті стояла вчиста тиша. Тільки очі — чорні Павликові, сірі — Захаркові, рудуваті Терешкові та сині Ніни Іванівни — чекали. Сашкове обличчя було бліде, у карих очах відблискував вогонь від свічок, розливався пожежею.

Мартин Корнійович підвів голову.

— Слухайте текст першої партизанської листівки:

«ТОВАРИШІ!

До вас прийшли партизани! Ми, вірні сьни Радянської Батьківщини, допомагаємо Червоній Армії визволити вас з фашистського пекла. А Червона Армія гонить фашистів од Москви! Скоро пожене їх на всіх фронтах. Так що вдень і вночі допомагайте нам: організовуйтеся у партизанські групи. Руйнуйте мости, залізниці, склади; знищуйте фашистів і їх холоуїв; переховуйтеся, не їдьте до Німеччини, бо там вас усіх замордують. Допомагайте втікачам з фашистської каторги.

Поліцаї, старости, керівники господарств! За кожную краплю партизанської крові ви розплатитеся своїм мерзенним життям.

Кожен запитай себе, чим ти допомагаєш партизанам і Червоній Армії?

Хай живе вільна Радянська Україна!

До зброї, товариші! Смерть фашистським окупантам!»

Учитель поклав на стіл текст листівки. Рука його тремтіла, губи міцно стулені.

— Що скажете?

Всі наче одразу подорослішали. Кожен відчув, що в тих словах висловлені його воля, бажання, надія.

— Гарно! — видихнув Павлик.

— Хай бояться окупанти й запроданці!— потряс кулаком Захарко.

— Треба підписати так, щоб всі думали, що партизанів видимо-невидимо! — зблиснув очима Терешко.

— Щоб не подумали, начебто видаємо ці листівки ми, а не хтось дорослий! — вперше усміхнувся Сашко.

Учитель з вдячністю глинув на всіх:

— А ми і є той «хтось», великий, непереможний. Частина його. Народ! Давайте підпишемо листівку: «Партизан України». От вони й подумують, загарбники прокляті, що нас легіон. І забігають, шукаючи нас по всій Україні!

Усі погодилися.

— А тепер, друзі, будемо набирати текст листівки.

Ніна Іванівна подала Мартину Корнійовичу міцну дубову рамку, планочки, клинці та дзеркало. Учитель показав усім, як з літер складаються слова. Кожному припало скласти якесь слово. У кожного шалено калатало серце, коли пальці незвично вибирали з гнізда літеру, тулили одну до одної, і перед очима вперше заіскрилися наче вогнем обпалені слова. Перше слово — «Товариші» — він набрав сам, показуючи, як це робиться. Друге — «до» — припало Ніні Іванівні, «вас» — набирав Захарко, «прийшли» — Павлик, а найдовше, що увібрало весь вогонь і надію, — «партизани» — набирав Терешко. Він був гордий, схвильований. Довго з незвички шукав кожную літеру, міцно стискав її між пальцями, а коли притулив до слова знак оклику, випростався, обличчя зашарілося. Видихнув, наче скинув з душі велику ношу:

— Набрав! Гляньте!.. «Пар-ти-за-ни!»

Якою врочистістю повіяло від того слова! Заніміли, прислухаючись до ритму власного серця. Бо з цієї хвилини вони вже не прості, непомітні, звичайні, а ті, хто відповідає за долю Батьківщини, хто готовий іти на смерть заради її визволення. Вони — партизани.

Мартин Корнійович підвівся.

— Поклянемося, товариші, що ми ні ділом, ні помислом не зрадімо великій і святій справі боротьби з окупантами! І що ні тортури, ні смерть не зламують нашої вірності. Будемо боротися до повного торжества перемоги.

— Клянемося! — видихнули всі разом.

Учитель брав з їх рук слово за словом, складав у верстатку, зроблену з шматочка бляхи, розділяючи слова шпаціями, потім обережно зсував рядок пластинкою на дзеркало в куток рамки і притискав набір планочкою.

Так вони набрали всю листівку. Потім гранку набору обклали з двох боків планочками і все те стиснули дерев'яними клинцями.

Тепер набір виблискував очками літер, хвилював своєю загадковістю. Хотілося кожному якнайшвидше побачити листівку на папері, потримати в руках, прочитати.

Ще вдень, коли вчитель майстрував нехитрий друкарський верстат з рамки та дзеркала, Захарко знайшов шматок старої велосипедної камери, натягнув її на круглу качалку, зробивши два валики: один для фарби, а другий — щоб ним притискати папір до набору. Фарбу вилили на шматок скла.

Захарко крутнув валиком по фарбі, потім по набору. Павлик поклав зверху аркуш паперу. Терешко чистим валиком притис його до набору і високо підняв над головою першу партизанську листівку.

То було диво... Невимовна радість охопила всіх. Кожному хотілося помацати, подивитися, притиснути її до грудей. Листівка була наче живою істотою, створеною їхніми руками й волею. А те, що вона була надрукована справжніми літерами, які звикли бачити лише в книжках, газетах, — літерами, що розкривали потаємний світ природи й людських стосунків, — здавалося неймовірним! І все це диво сталося в оцій низенькій хатинці серед засніженого саду, посеред окупованого села, за сотні кілометрів од фронту, за триста метрів од поліції.

Це не листівка, це — вогонь їхнього серця, вогонь пристрасті й вірності, вогонь правди й поклику до боротьби. Нехай кожне слово стане дією, кожна літера — кулею.

Тепер вони вже партизани.

Всю ніч друкували листівки, купка все росла й росла. Троє друкували, а троє відпочивали. Змінювалися кожних десять хвилин. Можна було друкувати ще, та не вистачило паперу.

— Досить! — сказав нарешті учитель. — Прибирай, Захаре, всю нашу машинерію — заховасмо, поки темно. А ви, хлопці, — спати, спати!

— Ні, Мартине Корнійовичу,— підвівся Терешко.— Ми з Сашком підемо. Треба, щоб люди знали про нашу роботу. Учитель задумався. Кивнув головою на знак згоди.

— Добре. Ідіть. Поснідаєте — і щастя вам доле. Тільки пам'ятайте: обережність — перш за все. Один невірний крок — і все може пропасти. Довіряйтесь тільки надійним людям. Спочатку придивіться, прислухайтеся — хто чим дихає. Листівки підкидайте. Про нашу організацію ніхто не повинен знати. Головне для нас — розгалузити сітку хоча б маленьких підпільних груп на селах. А на весну, коли вийдемо в ліс, за нами підуть сотні чесних людей. До мене прийдете через два тижні. Розкажете, що чути по селах.

Терешко виструнчився. На обличчі не лише гордість, а й трохи зухвалості:

— Товаришу командир! Покладайтеся на мене, як на кам'яну гору! Через тиждень я хоч двісті чоловік приведу. Тепер у кожній хаті оточенець ховається. То чого ж їм не воювати? Я їх усіх знаю! А ще як побачать листівку, зрозуміють: діє таємний штаб партизанський — всі підуть!

— Правильно, Терешку, підуть,— погодився вчитель.— Тільки ще раз прошу — будьте обережними. Коли хтось запитає, де листівки взяли, скажіть, що знайшли.

Коли поснідали, учитель дав їм листівки. Хлопці надійно заховали їх. Терешко затоптався на місці, зам'явся:

— А як же з моєю гвинтівкою? Залишається, чи я візьму її про всяк випадок?

Учитель здивовано подивився на нього.

— Що ти надумав, Терешку! Серед білого дня з гвинтівкою через село? Хай лежить до весни — тоді візьмеш.

Минуло два дні. Настрій у Мартина Корнійовича — святковий. Вийшов у садок. Ранок ясний, тихий. Од морозу поскрипують дерева. Глянув на яблуньку серед кущів. Сліди замело снігом. Безпечно лежить там їхня друкарня.

Глянув уздовж алеї, що вела до головного корпусу. На засніженій стежці — глибокі сліди. То ще вдосвіта Павлик і Захарко знов приходили по листівки. Треба ж і в сусідні райони понести. У Рогах, в Косенівці, Дзенгелівці й Буках є надійні люди. Ще восени зустрічався з ними учитель. Про це навіть хлопці не знали. А тепер мусив розкритися.

Хлопці надійні. Та чи всі? Характери різні. Терешко дуже запальний...

Він ступав крок за кроком у глибокі сліди. Півроку тому тут вирувало життя, лунали пісні, сміх, жарти. Зараз великий двоповерховий корпус колишньої монастирської церкви вишкірився побитими вікнами. Тільки праворуч, на першому поверсі, де була канцелярія і директорський кабінет, вікна засклені. Там тепер контора окупаційного господарства.

Мартин Корнійович зайшов до контори. Так, за звичкою. За ним числилися сад і пасіка. А яка робота зимою?

В конторі стукотіла машинка, шарудів рахівницею бухгалтер. У другій кімнаті крізь відчинені двері видно було директора. Учитель привітався й став біля стіни.

Бухгалтер підвів голову. Раптом погляд його метнувся до вікна, обличчя зблідло.

— Жандарми...— тихо вимовив він.

Учитель повернув голову до вікна. На ганку — німці у високих кашкетах, у білих кожухах. На подвір'ї — сани, запряжені гнідими кіньми, на козлах — поліцай.

Двері широко, з гуркотом відчинилися, до контори вскочив перекладач Фіялко, місцевий німець. Виставивши перед себе автомата, він крикнув:

— Руки вгору! Ні з місця!

Перше, що встиг подумати учитель: як вихопити пістолета. Та один порух — і всьому кінець. Треба почекати, поки перекладач відвернеться хоч на секунду. Та слідом увалилися ще два жандарми. Один миттю кинувся за бар'єр, став поруч друкарки, висмикнув з машинки папір, на якому вона друкувала, другою рукою вихопив з кишені папірця...

Мартин Корнійович одразу впізнав у тому папірці свою листівку...

Що робити? Невже кінець? Ще кілька секунд — і кінець... А ці три заплатять за його смерть.

А старший жандарм все бігає сивими очима з листівки на текст машинопису. Потім наступає на друкарку, кричить:

— Де кляйне машині? Маленька машина?

Друкарка, нічого не розуміючи, підводиться, тремтить з ляку. До неї підходить перекладач, тисне пальцем у листівку:

— Де у вас маленька машинка, з такими маленькими літерами, як ці?

Зблиснула думка: «Ці м'ясники не розуміють, що листівку надруковано друкарським шрифтом, петитом. А вони шукають машинки... Може, ще рано вмирати?..»

Жандарми й перекладач вже нишпорять у шухлядах столів, у шафі. Щось шкваркотять. Учитель ледь уловлює зміст їхньої розмови: вони хочуть зробити обшук у всьому приміщенні...

Значить, кінець... На самому початку він допустив помилку. В біологічному кабінеті, ключ від якого в його кишені разом з пістолетом, дві пачки паперу. Порівняй з листівкою — і кращого доказу не треба.

Перекладач наказує директору йти за ними на обшук. Перша кімната — замкнений кабінет. Учитель стоїть закам'яніло. Треба вирішувати негайно. Щоб не було пізно.

Цю мить на порозі — директор. Блідий, руки тремтять: — Ключ від кабінету у вас! Відімкніть зараз же!

На кілька секунд запало мовчання. Вийми ключ — і потім страшні тортури, повільна смерть. Можна, треба... вийняти замість ключа пістолета... Та раптом гострий розум підказує ще один вихід.

— Пане директоре, ключ вдома. Дозвольте, я принесу його.

Жандарм гостро подивився на вчителя, перекладач щось буркнув. Вони пішли кридором до іншої кімнати.

Учитель стояв за стіною. Хвилини тяглися довго-довго. Нарешті нижній поверх оглянутий. Жандарми погупали чобітьми нагору.

Він тихо підійшов до кабінету, відімкнув, схопив дві пачки паперу, знову замкнув двері й вийшов надвір.

На другому поверсі чулися голоси, гупання чобіт.

В саду стояла німотна тиша. Над стежкою мріють засніжені кущі. Швидко протоптавши ямку, вчитель кинув туди пачки паперу і загорнув снігом.

Коли повернувся до корпусу, жандарми дожидали його біля дверей.

Того ранку, коли Сашко з Терешком вийшли від учителя, стояв лютий мороз. Доводилося в руках ховати не лише вуха, а й носа. Та вони йшли бадьорі, щасливі. Адже кожен ніс пачку листівок з правдою про становище під Москвою, про початок великої партизанської боротьби в їхньому краї.

Уже виходили з села, коли вдалині замаячила постать.

— Хтось іде,— з осторогою промовив Сашко.

— То не страшно,— відповів Терешко.— Один. Навіть коли й поліцай — впораємося.

Постать наблизилася. То був хлопчина їх років.

— Куди мандруєш? — спитав Терешко. Хлопець довірливо відповів:

— До Тальянок. Може, на роботу приймуть, бо до Німеччини хочуть узяти.

— Яка там робота! — скривився Терешко.— Звідтіля теж гонять. Повертай краще до села і готуй хлопців до лісу, замість каторги. Треба йти в партизани і боротися з окупантами, а не роботи шукати.

— Та де ті партизани! — безнадійно махнув рукою хлопець.— Он вже Москву взяли фрици...

— Брехня! Не вір фашистській пропаганді. Москва стоїть! А фриців гонять від Москви. Ось на — прочитай і товаришеві передай!

Терешко дав хлопцеві кілька листівок. Той глянув, прочитав. Остовпіло дивився на Терешка.

— А ви хто такі?..

Терешко підморгнув, усміхнувся.

— Хто? Хіба не здогадуєшся?

— Партизани... Та невже?

— Доказати? — Терешко підморгнув Сашкові, а той схопив його за рукав. Терешко, ображений, висмикнув з кишені пістолета.— А оце тобі що — цяцька?

Хлопець здивовано дивився на нього широко відкритими очима.

— Ой! А я думав, що ви так собі, хлопці..

— Ото вчися думати і розпізнавати людей. Не по одягу... А як тебе звати?

— Ромка Крук, з Аполянки я... Враз хлопців загітую до партизанів. Тільки як вас знайти?

— Почуєш, де партизани з фашистами б'ються,— отам і я буду.

На перехресті дороги їхні розійшлися.

Ромка Крук від щастя, що зустрів партизанів, наче на крилах летів додому. Тепер йому не до німецької каторги треба готуватися, а до партизанів. Ось він, як смеркне, понесе листівки, підкине їх надійним людям — хай читають. А з хлопцями домовориться!

А як посірів сніг і впали перші сутінки, він пішов вулицею... Засував листівки в щілини дверей.

Он хата писаря сільської управи. Це він заніс до списків Ромку, щоб до Німеччини на каторгу відвезти, бо в Ромки батько в Червоній Армії б'ється, а мати активісткою була... Кинути одну листівку йому — хай тремтить лакуза фашистський...

Ромка якусь мить вагається, придивляється, чи ніхто не стежить за ним. Надворі — ні душі, у вікнах писаря — темінь...

Хлопець просовує руку між дошками загорожі, наколює листівку на цвях... У цю мить двері рипнули, рвучко відчинилися, і в темені засіріла невисока кремезна постать писаря.

Ромка пустився тікати. Вдома довго схвильовано прислухався, чи немає погоні. Стояла тиша.

Вранці його забрали жандарми, а в кишені знайшли кілька листівок.

Побитий, знівечений, він сидів з переламаними руками в управі, а жандарми допитувалися про одне й те ж:

— Де ти взяв листівки? Хто тобі їх дав?

— Знайшов... На полі...— твердив, перемагаючи біль, блідий Ромка.

— Та він учора ходив до Тальянок. Це там йому дали,— сказав писар.

Ось чому і полетіли туди розлучені жандарми.

За тиждень на п'ятдесят кілометрів навкруги маленького села розлетілися партизанські листівки. Їх читали сотні людей, передавали з рук в руки, дивувалися й тішилися, що в їхньому краю з'явилися партизани. Деякі розказували, що навіть бачили, як ті переходили глухої ночі через їхнє село...

Сполошилася жандармерія в усьому повіті. Підпільну друкарню шукали в Тальному, в Умані, в Кіровограді.

Одну листівку приніс до Мартина Корнійовича знайомий учитель:

— Гляньте, друже, десь недалеко діє велика підпільна патріотична організація і партизанський загін. Треба відшукати його!

— Відшукаємо,— погодився Мартин Корнійович.— А зараз, думаю, нам треба робити все, що радять в цій листівці. Як у вас справи?

— У мене чоловік п'ятнадцять. Мої учні. Люди надійні. Чекаємо сигналу. Щоб усі разом.

— Оце вам і сигнал. Як тільки дерева розів'ються — підемо до лісу.

Таких груп, що були зв'язані з Мартином Корнійовичем, було вже кільканадцять, в усіх ближніх селах і навіть за багато кілометрів від Тальянок.

Все йшло, як він передбачав. Листівки збудили притищену силу народу. Турбувало одне: чому приїжджали жандарми в їхнє село? Як на слід натрапили?

Про Ромку, про те, що жандарми повісили хлопця на площі в районі, він довідався лише через тиждень.

Прийшов розхвильований і сумний Сашко. Прийшов сам. Сів на стільця, зім'яв шапку на колінах — навіть роздягатися не схотів.

— Мартине Корнійовичу, біда! Що робити з Терешком? Розказують, що він вже не одному нахвалювався, що сам друкує листівки... Я посварився з ним, бо звинувачує мене в боягузтві. Вимагає, щоб ми негайно напали на поліцейський куш. Він мій друг змалку, але такого я не можу стерпіти! Його спіймають, дізнаються про вас...

Мартин Корнійович сидів приголомшений.

— Що ти пропонуєш, Сашко?

— Відсторонити Терешка. Сказати йому, що ми розпустили свою організацію. Небезпечно, мовляв.

— Це ви давали хлопцеві з Аполянки листівки?

— Ми...

— Знаєте, що його повісили?

— Знаємо...

— Добре,— відповів учитель.— Міркуєш ти правильно. Завтра приходь з Терешком.

Це був несподіваний удар. Сміливість та рішучість були прекрасними якостями Терешка. А його славолюбство привело до небезпеки провалу.

Порушення дисципліни — це найтяжчий злочин в партизанському підпіллі.

Хлопці прийшли на другий день. Терешко тримався гордо, майже не дивився на Сашка, часто мацав себе по кишені, коли чув якийсь підозрілий шерех у сінях чи в другій кімнаті. Учитель суворо глянув на хлопця. Терешко з презирством глянув на Сашка.

— Другом називався. Накапав. Жалітися пішов. А ще клятву давали, що довіку вірні будемо!

— Так... Я твій друг. Ми клятву давали. На вірність. А ти її зламав. Не я тому причина. Ти думаєш лише про себе...

— Не про себе я думаю! — спалахнув Терешко.

Учитель сумовито глянув на хлопців. Поклав Терешкові на плече руку. Той здригнувся.

— Друзі мої! Ви самі бачите, як лютують вороги. Тому я пропоную нашу організацію розпустити, друкарню і зброю знищити.

— Що?! — вихопився Терешко.— Все знищити й дивитися, як вороги знущаються з народу? Перестати боротися?

— Боротьба — не гра. Поки ще не всі розуміють це.

Терешко відступив. Він опустил руки, зневага світилася в його очах.

— Теж мені патріоти!.. За шкури свої боїтеся!..

Учитель сказав суворо:

— Ми клялися не шкодувати життя заради перемоги. Ти порушив клятву. Своєю необачною поведінкою ставиш під удар всіх нас. Віднині ти не член організації. І якщо скажеш хоч слово про нашу роботу — вважатимемо тебе зрадником. Роби висновки, вже не маленький. І ще затям: не думай про славу, думай, як людям допомогти. Коли зрозумієш це — прийме тебе якийсь партизанський загін. На весну вони і в нас будуть. А тепер — здай зброю!

Терешко стояв блідий і не міг вимовити жодного слова. Мовчки простягнув учителеві свій пістолет.

Минула важка, холодна й люта зима. Терешко ходив відлюдний, з Сашком рідко бачився, ні з ким про партиза-

нів не говорив. Але бачив, що Сашко кудись зникав на кілька день. А люди, що ближче до весни, частіше говорили про партизанів, про листівки, що їх начебто з літаків десь кидали. Вже перед святом Першого травня один хлопець показав Терешкові листівку. Приглянувся він, а літери точнісінько такі, як на першій листівці, отій, що він своїми руками друкував. Затамувавши подих, Терешко прочитав:

«КЕРІВНИКУ ПАРТИЗАНСЬКОЇ ГРУПИ

Пропонуємо негайно стати до активної боротьби з німецькими загарбниками. Програма дій: організовуйте людей, руйнуйте мости, залізниці, шосейні шляхи, підривайте чи спалюйте склади. Знищуйте ворожі гарнізони та каральні загони поліції. По можливості з'єднуйтеся з іншими групами у бойові загони. Про героїчні вчинки людей повідомляйте штаб бойових партизанських груп округи для подання Уряду СРСР для нагородження.

Штаб бойових партизанських груп округи»

Образа гаряче хлопнула Терешкові в обличчя.

«Починається велика боротьба, а я збоку стоятиму... Чому не вірять мені?!»

Терешко забіг додому, схопив шмат хліба і уже з порога кинув матері:

— Коли мене довго не буде — не хвилюйтеся. Я з надійними людьми.

Довга дорога, лагідне весняне сонце, западне повітря, напоєне запахом талої землі й цвітом черешень, заспокоїли хлопця. Він довго й багато думав про друзів, про себе. Зважував, міркував, чи правильно поводи́в себе зимою, чи праві друзі, що так з ним поведися.

До хатини серед зеленого саду він прийшов пізно. Постукав умовним кодом у шибку. Хтось відчинив. Світло ліхтарика вдарило йому в очі. Стояв мовчки, не одвертався. Учитель завів його до кімнати. Там було повно людей: з гвинтівками, з автоматами... Терешко окинув їх зором, подивився учителеві просто в очі:

— Мартине Корнійовичу... Товарищу начальник штабу бойових партизанських груп округи! Вибачте... Буду виконувати всі накази, як і належить бійцеві.

— Вірю. Тому й пустив. Через годину підеш з партизанами на залізницю. Поїзд з фашистами підірвете в подарунок до свята.

— Зброї нема!..— сумовито розвів руками Терешко. Учитель усміхнувся, витяг з кишені пістолета, подав хлопцеві:

— Та це ж мій!.. Той самий! — вихлопнув радістю Терешко. Учитель взяв його за плече, підморгнув:

— Вірив тобі — і беріг. А гвинтівку свою у Сашка візьмеш. Він тепер командир бойової комсомольської групи.

Яке щастя, що йому повірили, що він буде знову, завжди, хоч до загину, з друзями!

Хлопець стримував сльози, бо тепер він був партизаном — бійцем великої армії народних месників.

За північ партизани вийшли на залізницю.

СИМФОНІЯ ПОДВИГУ *

Увесь день йшов Миколка, скрадаючись ярами та пере-лісками, до села, де містився штаб підпільної організації. Його послав командир з донесенням. Настала темна весняна ніч, але дорога була йому знайома. Він уже не раз тут ходив за своє партизанське життя. Прийде, бувало, передасть, що треба, відпочине трохи і знову в путь. А за пазухою — листівки партизанські.

Ох, як радіють їм змучені фашистською окупацією люди. Плачуть, читаючи.

Ось і село. Шкільний сад. Скрадаючись між стовбурами дерев, підходить до хати.

Стук... стук-стук!.. стук...— б'є він пальцем по шибці, як умовлено. Через хвилину ринули двері, і Миколка зайшов у хату.

У кімнаті ледь блимає восковий недогарок. Жовтувате світло падає на привітне обличчя товариша Мартина, керівника підпільної організації. Миколка серйозно, по-військовому рапортує:

— Командир партизанської групи товариш Пороховський наказав передати вам, що завдання штабу вико-

* © Видавництво «Веселка», 1974

нано. Сьогодні вночі ми розібрали рейки на залізниці, і поїзд з фашистами пішов під укіс. Розбито вісімнадцять вагонів і паровоз. Це — партизанський подарунок Радянській Армії на честь свята Першого травня. Рапорт передав зв'язковий Микола Пороховський!

— Спасибі, Миколко,— лагідно всміхаючись, простягнув хлопчині руку вчитель.— Молодець, гарну звістку приніс.

— Служу Радянській Батьківщині! — випалив хлопчик.

— Як там у вас? Який настрій у партизанів? — розпитує Мартин.

— Бадьорий. Зараз усі в Пеховім лісі, відпочивають, мене чекають.

Мартин на хвилинку затримав у своїй широкій долоні Миколчину руку, а ліву поклав йому на плече. Його карі очі були сумними, не такі, як завжди в класі, коли він розказував чудесні історії з свого буремного дитинства в дні громадянської війни. Тривога затаїлася в них, передалася хлопчикові. Миколці здається, що вчитель не вірить йому.

— Я правду кажу. Чесне піонерське! Навіть співати всім партизанам хочеться, та батько... командир групи не дозволяє!

— Вірю,— пильно дивиться Мартин Корнійович у темні, з відблиском оченята малого партизана.— Інша біда. Сполошилися, голубе, фашисти після вашої диверсії, готують на ранок облогу. Треба негайно вашій групі вийти з Пехового лісу. Та як сповістити їх до ранку? Хто їх, крім тебе, знайде?

— То я зараз піду назад! — рішуче заявив хлопчик і рушив до виходу.

Мартин зупинив його:

— Ти втомився.

— Ні, Мартине Корнійовичу, ноги анітрохи не болять!

— Ніч, заблукати можеш...

Хлопчина образився:

— Та що ви! Я? Всю дорогу як свої п'ять пальців знаю!

— А не страшно?

— Ні, я тільки один раз боявся, коли на дверях жандармерії листівки ліпив. Тепер нічого не боюся. То я піду...

— Зачекай.

Учитель вийшов у другу кімнату і, повернувшись, подав хлопцеві кілька теплих пірижків.

— Візьми, по дорозі з'їси.

Миколка відмовлявся спочатку, але потім узяв. «Хлопцям принесу, адже вони з учора нічого не їли»,— вирішив він.

— Ну, хай щастить тобі, Миколко,— обняв його Мартин Корнійович.— Йди обережно. Остерігайся засад.

— Знаю, будьте певні, не перший раз!— весело підморгнув хлопець.

— Ну, йди!

Легко скрикнули двері. Хлопчик пірнув у темінь і наче розтав.

За долиною горбилося поле. Пахло свіжою ріллею, туманом. Йде Миколка, а йому так спати хочеться, так ноги підкошуються, що впав би на м'яку землю, руки розкинув і не ворухнувся б. Попереду, в плетиві місячного слява, маячів лісок, а під ним, наче опалі зорі, мерехтіли світлячки. Там станція. Праворуч, з заходу, пронизували темряву спалахи автомобільних фар. Всюди фашисти.

Земля на полі важка, глеювата, великими галамагами до взуття чіпляється, ледве ноги підняти можна. Важко. Пити хочеться. Миколка щипає по крихітці пирога, кидає в рот, але спрага від цього тільки посилюється. Хлопчик прискорює ходу. Йти ще далеко, аж он за те село, що чорніє за мостом.

Ось уже й міст засірів над темінню яру. Завагався Миколка: «Йти прямо чи обминути? Прямо через міст— значно швидше. А в обхід хоч і безпечніше, але довше, бо далі. Аж ген, де кладочка, треба йти! Ні, піду прямо!»— вирішив він і, ступаючи легенько, щоб не гули так лунко дошки настилу, зійшов на міст.

Тиша. Чує він тільки власні кроки та дзюркіт води внизу. Перейшов на той бік, і раптом:

— Стій! Ні кроку!

Хлопець стрепенувся всім тілом, шарпнувся назад, але з канави вже вискочило двоє поліцаїв.

— Ти куди йдеш?

— Додому,— намагається спокійно відповісти хлопець.

— Почекай, почекай! А як твоє прізвище?

Миколка завагався.

— Ану, марш уперед!

Поліцай пропустив Миколу вперед, наставивши на нього лезо багнета.

— Не здумай тікати! — попередив грізно.

«Тікати... тікати... Адже партизани загинуть, коли не повідомлю про облаву. Ось вона почалася. Як ішов сюди — не було їх. Це все карателі, про яких говорив Мартин Корнійович. Бач, скільки наїхало... Тікати, тікати!»

Але як утечеш? Вулиця широка, тини високі, не перескочиш, а ворота всюди зачинені. На подвір'ях причаїлися поліцаї, визирають здивовані, бачачи, як його веде вартовий.

Вже пройшли з півсела. Завернули у двір. У хаті блимало світло.

«Штаб карателів,— догадався Миколка.— Мучитимуть зараз, щоб партизанів видав. Не на такого напали! Тікати... Тікати. А що, як уб'є?»

Страшно Миколці, вмирати не хочеться. Та й партизани як? Їм теж вмирати не хочеться!

Ось вони входять у ворота.

— Що, впіймав циглика? — питає вартовий поліцай.

— Орел! Тільки крила ще короткі,— чує Миколка позаду глузливу відповідь.

«Короткі, кажеш? — скипів у душі хлопець.— Нічого, підростуть скоро!»

Вони перейшли подвір'я. Ліворуч дім, праворуч хлів, а прямо темніє плутане гілля ще безлистого саду.

Біля дверей Миколка озирнувся. Поліцай ішов за три кроки від нього, тримаючи поперед себе гвинтівку з багнетом. Хлопчик сповільнив ходу, непомітно взявся за поли ватника, що висів наопашки, і обернувся до поліцая:

— Куди йти?

— Сюди,— кивнув головою поліцай.

Хлопчик на якусь мить завмер, потім блискавично змахнув ватником і щосили насадив його на багнета. Поліцай шарпнувся від несподіванки вбік, замотав гвинтівкою з ватником, а Миколка вже летів через сад, б'ючись головою об гілки, плутаючись у кущах малини, натикаючись на стовбури дерев. Він перемахнув через тин, городами збіг на долину і оглянувся тільки за селом у густих, недавно розпуклих лозах. З села, навздогін йому, лунали постріли,

свердлили темно-синє небо вогняні кулі, але йому все те було байдуже.

Закінчилась долина, і попереду знову було чисте поле, потім переліски... Миколці так б'ється серце від бігу, що мало не вискочить з грудей.

Він знову відчув, що ноги його наче дерев'яні, не слухаються, заплітаються одна за одну, дихання перехоплює і він от-от упаде.

Миколка зупинився, а може, то ноги самі стали, не знає. Глянув назад і бачить: прямо на нього, розсікаючи передранкову темінь світлом фар, їдуть машини. Їх багато. То, мабуть, гітлерівці виступили вдосвіта, щоб зненацька оточити ліс, знищити партизанів. Миколка стоїть хвилину, другу, наче вкопаний, а світлі вогники фар гойдаються то вгору, то вниз, наближаються...

«Треба бігти через яр! Так ближче», — вирішив хлопець.

Він скинув взуття, жбурнув його чомусь подалі від того місця, де стояв, і побіг. Злість на фашистів, що їхали на машинах, переборола втому і заволоділа всією його істотою. Хлопчик круто звернув праворуч. Шлях цей був набагато важчий, але Миколка не зважав. Він не чув ні болючих ран на ногах, ні студеної води, коли переходив річку, він боявся тільки, що не вистачить сил вилізти на високий берег... Але от він минув уже й яр, широкий, розлогий, і знову вибіг на поле...

Мучить одна думка: не встигне вчасно — загинуть партизани. А йому ж довірив командир попередити бойову групу. Все було б гаразд, коли б не злегковажив, не здумав скорочувати часу і шляху, не пішов на той небезпечний місток. Добре, що обманув запродавця, залишивши на багнеті фуфайку... Але скільки часу втратив!

Миколка поспішає, майже біжить, серце калатає так гучно, що дух перехоплює. Піт заливає очі, шию, солоно лоскоче в куточках губ, а в роті сухо. Хоч би краплину води, бо сили залишають його. А там партизани... татко й мама з ними. Він дав слово попередити, він мусить! Адже його сам Мартин Корнійович похвалив...

Що ж робити? До лісу ще он скільки, а вже зовсім світло. Навкруги все видно: і комини хат у селі, звідкля утік, і телеграфні стовпи, і почорнілі скирти соломи на полях, і той ліс, куди він поспішає...

«Швидше, швидше, Миколко!» — шепоче сам до себе. Не встигне — партизани можуть загинути.

Він біжить над силу. В небі жайворонок срібно мережить пісню. Ось уже ліс насунувся, мерехтять стовбури, кущі, пеньки. Зачорніла ліщина над яром. Це тут! Ось надломлена гілка — його прикмета. Миколка зупинився, оглянувся, свиснув по-перепелячому. Раз, другий. З гущавини обізвалися. Пробігши ще трохи, він, знесилений, упав на покриту торішнім листям землю і, не маючи сили навіть говорити, прошепотів:

— Облава!..

...Невеличка партизанська група залишила ліс. Угорі, над віттям, розливався день. Як вийшли на узлісся, зійшло сонце. Навкруги чисте поле, все як на долоні: вдалині бовванів хутір. Партизани замінували дороги. Зайшли до першої хати. Непривітний, з маленькими злодійкуватими очима дядько десь непомітно зник. Кинулися за ним, а його й слід простиг. Та далеко не міг піти: на хуторі три господарства, а навкруги степ.

Була сьома година ранку. Командир групи, Миколчин батько, показав кожному місце на випадок нападу, а сам з двома бійцями виліз на горище. Звідси видно було в усі боки на кілька кілометрів. У лісі вже почалася облава. Лунали поодинокі постріли, надривно гули машини. Дорога на хутір була безлюдна.

Партизани відпочивали. Посипалися сміх, жарти. Кепкували з кожного, хто злякався. Танкіст Грицько любив співати. Завжди носив він Миколину гармонію, аби тільки той грав під час відпочинку, акомпанував йому.

— Миколко, партизанської! — благає малого.— Тут ніхто не почує!

Микола розминає пальці, бере гармонь, і забігали пальці по клавішах... Пісню підхопили партизани.

В степу під курганом, порослим бур'яном,
Лежить партизан Залізник!..

Сонце котилося до полудня. Захотілося їсти.

— Ото б хлібця з огірочком! — потер смагляві руки Грицько.

— Їсти хочеш? — стрепенувся Миколка.— Та в мене пірїжки! Сам командир на дорогу дав.

Він понизпоряв рукою в кишені, але там залишилися тільки вогкі крихти. Хлопець висипав їх на стіл, поділив на сім купок, закликав рукою:

— Одержуйте, товариші, пайок!

Мати сиділа біля вікна з гвинтівкою, наче байдужа до всього, дивилася на дорогу.

— Мамо, їжте,— приніс їй в долоні дві кушки крихт. Долучив і свою.

Мати одірвала свої налиті тривогою очі від вікна.

— Я не хочу, синку. Сам їж.

Вона погладила його по плечу, відвернула руку з крихтами, усміхнулася. Потім знову поглядом на дорогу — і зірвалася, скочила з лавки.

— Ідуть! — прошепотіла, важко зітхнувши.

Усі зайняли свої місця. Миколка припав до вікна у бічній стіні. До хутора наближались чотири машини. Спочатку вони нагадували чорні коробочки у сірій хмарі пилу — маленькі, ледь рухомі. Та поступово коробочки збільшувалися, набирали певної форми. Ось уже видно кабину першої. Заблищали на сонці фари, замаячили голови ворогів. Хвилина — і передня машина підстрибнула вгору, шарпнулася вбік і застигла на узбіччі, огорнута димом і пилюкою. Така ж доля спіткала й другу. Дві задніх спинилися, ледь не наскочивши на уламки.

Гітлерівці, поспіхом підібравши вбитих і поранених, рушили на хутір, охоплюючи його півколом. Партизани підпустили їх майже впритул.

— Вогонь! — скомандував командир.

І враз ударили постріли з вікон, з дверей. Озвався кулемет. Залишивши кілька чоловік убитими, карателі відступили.

— Ось вам партизанські гостинці! — крикнув крізь вікно Миколка.— Прошу ще раз у гості!

— Скоро прийдуть, не журись,— обізвався від другого вікна Гриць.

І гітлерівці повернулися. Через годину їх було на полі, як комашні. Не знали партизани, що фашисти надумали взяти їх живими, аби все вивідати та покінчити з партизанами в цьому краї.

Бій, нерівний і жорстокий, точився довго. Фашисти атакували безперервно. Їхні кулі решетили стіни, застрявали

в полупаній стелі. У хаті повно сизого задушливого диму, та на це не зважали. Кожен вдивлявся в чорні горбочки, що насувалися й насувалися. Раптом замовк кулемет.

— Грицько, перевір, що там! — наказав командир. Хлопець миттю опинився на горіщі. Солом'яна покрівля не захистила бійців. Залишатися там не можна. Танкіст стяг кулемета, став з ним перед командиром:

— Кінець їм, батьку...

— Лаштуйся біля вікна!

Кулемет знову пришив чорні клубочки до землі. Обличчя в партизанів проясніли.

Та враз відсахнулася од вікна мати, випустила гвинтівку, схопилася руками за груди.

— Миколко! — скрикнула, похилилася, впала. Миттю підбіг батько.

— Тебе поранено?

Мати підняла руку, щоб покликати Миколку, але рука впала додолу.

— Мамо! — кинувся до неї Миколка.

Мати відкрила очі. Він погладив долонею чорні, пересушені вітром коси, торкнувся її лиця. Воно було холодне. В куточках губ зачорніла кров. На жакеті розпливалася чорна пляма.

— Мамочко, чого мовчиш? Адже я біля тебе!

Вона дивилася на нього великими затуманеними очима.

— Чого ти мовчиш, матінко!..— припав головою до грудей.

Тепер уже й він її не бачив. Рясні сльози душили, в хаті все захиталося, пішло обертом.

Батько підтримував матір, і Микола почув його голос:

— Грицю, відтягни Миколу...

Пручатися не було сили. Гриць одірвав його й посадив на стілець. Тепер мати лежала на лаві біля відчиненого вікна. Знадвору доносилися постріли.

— Чого сидиш? — почув Миколка Грицьків наказ.— Сідай біля вікна! Та голови не висувуй!

Микола взяв материну гвинтівку. Вона була важка. Сльози навернулися йому на очі, й усе бачилося, мов крізь густе сито.

Ось за рогом ворухнулася чорна постать, припала до землі. Підвелася. Ось сіла вона на мушку гвинтівки. Він

натис гашетку. Гримнув постріл, і чорний клубок похитнувся, занімів.

Фашисти не вгавали. Партизанів залишилося троє. Батько зарядив останню обойму, зіпер гвинтівку до стіни і до Миколки:

— Синку, подай паперу.

Миколка дістав з полиці купку зошитів. Вирвав чистий аркуш, подав батькові. Той оглянув застиглим поглядом кімнату, сказав:

— Значить, усе. Кінець. Порятунку вже не буде.

Вийняв олівця. Розгладив на коліні аркуш, написав:

«Ми вмираємо за Радянську Батьківщину. Смерть фашистським окупантам! Помститься за нас. Командир партизанської групи Василь Пороховський».

— Миколко!

— Що, тату?

— Ми з Грицьком підемо в наступ... Відвернемо увагу... А ти тікай у степ, там видолонок. За яром лісок чорніє. Передаси нашим. Хай знають.

— Тату, помирати — то всім разом: я не покину вас!

— Так треба! — суворо наказав командир.

Миколка взяв записку, стис у кулаці. Та в цю хвилину батько похитнувся, присів, повалився. Лежав навznak, як живий. Наче ліг відпочивати.

— Татку! — стріпнув руками над ним Миколка.

Хата захиталася од сильного вибуху. Синій дим поповз до вікна. Напівсутінь заповонила все.

— Миколко, ти живий?

Це голос Грицька.

— Живий.

Кулемет здригнувся в Грицевих руках і замовк.

— Жаль, патронів нема.

Знадвору донісся охриплий голос:

— Партизани, здавайтесь, бо хату підпалимо!

Грицько відповів:

— Партизани не здаються!

Тиша. І раптом голос Грицька:

— Тобі не страшно, Миколо?

Блідий, закам'янілий, хлопець відповів:

— Тепер уже ні...

— Отож... Смерть здалеку страшна. По собі знаю. Коли снаряд ударив по танку й він загорівся — я з вогню хлопців своїх витягнув... І не страшно було... Музику б тепер!..

Микола взяв гармонь. Вона лежала згорнута на колінах, а йому здавалося, що він грає. І щось горде, непереможне піднялося з його серця, залило лице, засвітилося в очах. До війни він мріяв стати композитором. Батько заохочував, бо керував військовим оркестром, знався в музиці. Мелодії незнаних пісень переслідували Миколку, бриніли в душі, рвалися на волю, щоб радувати людей.

Він розтяг гармонь, щоб взяти мелодію. Та в цю мить щось штовхнуло його в груди. І симфонія, обірвавшись, померла.

РОЖЕВА ОБКЛАДИНКА *

Сонце підбилося високо, та загубилося десь у мішанині туману з димом і було таке бліде, наче дивишся на нього крізь закоптіле скло. За ярмом, на пагорбі, починалося село. Хат у селі не було. Крізь віття зелених садів над сірою вулицею чорніли згаріща. Вони тягнулися вниз, за річку, і аж на околиці обривалися, підперши задимленими коминами небо.

— Село фашисти спалили тому, що люди партизанам допомагали...— важко зітхає Сашко.

Він стоїть у старому окопі, голова ледь видніє між терпкими мітелками долину. На дні окопу лежить Сергій.

— Не висовуйся, а то помітять.

— Нікого не видно,— крутить головою Сашко.— У селі пусто.

— Їсти хочеться...— стогне Сергій.— Світ замакітрився, перевертається... Не можу далі йти, Сашко... Сам пробирайся.

— Тю на тебе! — гірко усміхається до нього Сашко.— Вуса сходять, а на розум ще й не сіялося. Це коли партизани своїх у біді залишали?

— Потім заберете, як своїх знайдеш. А тепер накрий бур'яном і йди, як смеркне.

* © Видавництво «Веселка», 1974

Сашко зняв з шиї автомата, сів біля Сергія. Пересохла земля пахла житнім хлібом. Дивився в Сергієві затуманені очі, і вони наче пливли до нього. Ні, це він хилився до знесиленого друга.

— Я зараз піду. А ти лежи, не бійся, не попадусь. Знайду щось попоїсти й повернуся.

У Сергія ніс загострився, на чолі — сині жилки, а лице бліде-бліде.

З села тягне горілим. По сірій стінці окопу дряпається жук. Підлізе до середини і впаде, підлізе і впаде. Сашко підсадив його. Той задріботів лапками, зник у бур'янах.

— Автомата я залишаю. Тут два патрони.— Підвівся, похитуючись, зіперся ліктями об стіну, виліз. До села — рукою подати, а як дійти? Ноги ступають, наче чужі, набрякли. Три дні у воді сидів. Тільки вночі на пагорбок вилазили партизани. А кругом фашисти нищпорили. Знемагали партизани з голоду. Здавалося, кінець загонові. Пробиратися крізь оточення немає можливості — набої витратили. Наказав командир вириватися з оточення по-одиноці вночі. Збір призначив за двадцять кілометрів. Вибралися в тил карателів молоді партизани, іти б до призначеного місця — та Сергій зовсім охляв. Тепер аби до села Сашкові, а там дістане на згарипсах попоїсти.

— Дожидай мене!

І Сашко скрадається бур'янистим полем. Реп'яхи до одежі чіпляються, в обличчя колють. Та він до всього звик — другий рік у партизанах.

Спускається у вибалок, потім видирається на гору — і село. Тихо навкруги. Пішов поза городами. Ось кам'яні задимлені стіни — це школа. На подвір'ї купа попелу. «Книжки палили», — подумав, почав штурхати попіл ногою. На самий спід вогонь не пробрався. Лежить стосик журналів — лише краї обгоріли. Підняв, попіл обтрусив. Один журнал цілий, тільки ріжок обвуглений. «Жовтень». «Ой ти хороше моє!» — гладить долонею рожеву обкладинку, на котрій воїн у будьонівці намальований. Оце знахідка! Сашко любив цей журнал. Читав, передплачував. Навіть його вірша там надрукували. Листа редактор написав — на машинці друкований! Всі в школі читали його: і вірша, і листа. Гордився хлопець...

Журнал пахне димом. Сашко сховав його за пазуху. Пішов далі.

Іде Сашко селом, а воно без людей, і від цього робиться страшно.

Зайшов у садок. На осмалених гілках цвірінькають горобці. Між рідким пожовклим листям — переспілі ягоди, зморщені яблука. Хлопець пригорщами зриває вишні, похапцем їсть, і від того, що тамується голод, небо наче прояснюється. «А це Сергійкові,— і він нарвав повні кишені, накидав у картуз.— Досить, потім ще прийдемо!» — озирнувся й побіг на поле, до Сергійка.

— Живий? — питається Сашко. Той хоче посміхнутися, та несила.

— Не приймають на той світ. Кажуть: рахунок малий — тільки три фашисти на мене записано. А треба чортову дюжину. Скільки років маю. Так нас і комісар учив.

Сашко сипле йому на груди м'які вишні.

— Їж, зразу оживеш!

Сергій бере з грудей ягідки, підносить до вуст. Підборіддя здригається, приємний солодкий сік розливається, здається, по всьому тілі. Кілька хвилин — і в очах блиснули іскри. Сашко нагнувся над другом, підморгнув:

— Я ж казав, що все буде гаразд!

Потім рвучко витягає з-за пазухи «Жовтень». Рожева обкладинка з воїном над блідим обличчям Сергія.

— Бачиш, що я знайшов?

Сергій витирає долоні, на яких застигли патьоки рожевої юшки, бережно перегортає журнал. На обличчі ледь заіскрилася іронія.

— Дитячий!..

— А ти прочитай! — і Сашко похапцем знаходить йому шосту сторінку.— Ось про Червону Армію, про біляків. Думаєш, нашим тоді було легше? Прочитай!

Сергій тихо читає, ледь ворухить губами. А коли закінчив першу сторінку, голос його гучнішає, набирається сили, в ньому звучить мужність і жаль до малого героя, що гине в оповіданні, рятуючи розвідника.

— Цікаво? Я його ще до війни читав,— грають щастям Сашкові очі.

Сергій мовчить. Журнал на груди поклав. Дивиться в небо. Воно вже чисте, голубе, лиш де-не-де над селом здіймаються клапті сивого диму. Потім до Сашка:

— Тоді справжні герої були! А ми що? Напишеш, як від фриців тікали, три доби голодні в болоті сиділи, через очеретину дихали?

— А чого ж, і про це буде цікаво прочитати,— каже Сашко.

Сергій підводиться, сідає, перегортає журнал. Примруживши очі, до нього всміхається Ленін.

— От якби він тепер живий був!

— А знаєш,— Сашко до нього,— мені здається, що Ленін живий і тепер з нами. Не віриш? А чого ж ми всі такі... Ну, відважні, чи що. От скаже командир: «Сашко, в розвідку!» Мені страшно, а йду. Чому? Бо то наче Ленін шепоче мені: «Я за народ життя віддав, а ти що, Сашко, забув, як піонерську клятву давав?» От і йду. І наче страху менше стає.

— То в тебе совість говорить,— задумливо каже Сергій. А Сашко:

— А совість теж від нього! Бо все найкраще люди од Леніна взяли.

— Це точно,— киває головою Сергій. Підводиться, поволі стає на ноги. Вони трусяться, не витримують навіть худенького тіла, але все-таки випрямляються. Оглядає степ, небо, ліс за річкою.

— Кажеш, що в селі нікого?

— Певне, всіх фашисти вигнали.

— Тоді підемо. Мені вже легше.

Автомати на плечі. Виповзли. Сонце звернуло з полудня, і розігріте повітря тремтить, хвилями розливається над полями, над притишеним селом. Сашко сховав журнал за пазуху, поправив автомата на плечах. Мовчанку порушив Сергій.

— А що, як туди німці навідалися? У мене сім патронів, а в тебе два.

Насторожені підійшли до села. Воно німе, як і вранці, коли Сашко там був. Йдуть долиною, скрадаючись між кущами. Ось між городами стежка нагору підіймається. Соняшники жовті голови похилили. В кінці стежки — по-

двір'я, а на ній згарище: хата без верха, комин стирчить над нею, а біля порога, на обгорілій бантині, сидить жінка.

Оглянулися хлопці — нікого, підійшли ближче. Сашко до неї:

— Добридень, тітонько!

Жінка мовчки підвела голову. В очах — як у глибокій криниці.

— Фашистів нема в селі?

У жінки губи стиснуті, наче не чує.

— А ви не сердьтеся на партизанів. Набоїв у нас не вистачило. А дістанемо — знову проженемо фашистів.

Жінка мовчить.

— Пішли,— киває головою Сергій. Сашко з жалем глянув на хату, на жінку. Та підвела руку, прошепотіла:

— З-а-че-кай-йте!

В цю мить на стежці зашелестіло. З'явилася дівчинка з відром.

— Ой, наші! — і стала як укопана. Личко радістю сяє, очі блищать.

— Оленко, нагодуй людей,— повертає жінка бліде обличчя до дівчинки. Та метнулася в безверху хату з обгорілими одвірками. За хвилину винесла казанок і алюмінієву ложку.

— Їжте, картопля ще тепла. Тільки ложок нема — погоріли. Одна лишилася.

Дівчинка сіла поруч на осмалену пожовклу траву. Хлопці їли по черзі.

— Спасибі вам, тіточко,— нахилив голову Сашко.

— І тобі спасибі, Оленко,— віддає дівчинці казанок Сергій. Та пильно дивиться на хлопців, шепоче:

— У вас нема партизанських листівок?

— Нема,— розводить руками Сергій. Кинувся руками до грудей, лапнув і вийняв з-за пазухи «Жовтень», простяг дівчинці:

— Ось на, бери. Радянський журнал. Тут все про наших героїв.

Відірвав собі обкладинку, а решту віддав.

— Читай, а це партизанам покажу.

— Ой, спасибі! — взяла, пригорнула до грудей журнал. Потім сторожко озирнулася, впритул стала біля Сашка, прошепотіла: — Зачекайте! — і побігла в гущавину саду.

Повернулася, а в руках торбинка: — Візьміть, це патрони до автомата. Наші хлопці десь добули. Для партизанів.

— Спасибі, Оленко! — зраділи хлопці. — Тепер не страшні нам карателі — буде чим відбитися.

І пішли. Наступного дня зустрілися зі своїми партизанами.

— Ну, хлоп'ята, як добиралися? — запитав зраділий командир.

— З Леніним! — весело відповів Сашко.

— Це ж як? — усміхається командир.

— А так, — виймає Сашко з-за пазухи рожеву обкладинку. — Гляньте: ось воїн червоний, а тут сам Ленін!

Партизани оточили Сашка, а він підняв над головою обкладинку:

— Хочете, розкажу вам, що в журналі було написано?

— Розкажуй! — вагули партизани. Хлопець був найменший у загоні, і вони любили його, згадуючи своїх дітей.

Хлопчик зробився серйозним, як дорослий. Підняв догори аркуш з портретом Леніна. Почав розказувати. Партизани слухали, і очі їхні світилися вірою в перемогу. А на них дивився, примруживши очі, Ленін.

ЗА РІЧКОЮ — ПАРТИЗАНИ *

Відлига з'їдала сніг. На полях чорніли пагорби, а в калабанях лід взявся проталинами. Дорога розкисла, і жінки йшли узбіччям одна за одною. Ноги їх, обуті в личаки і в гумові чуні, будили мертву ранкову тишу під сірим насупленим небом. Жінки йшли мовчки. Одягнені в піджаки, перешиті з солдатських шинелей, в старі бушлати. Рідко хто в довоєнному пальті. Підперезані мотузками, в кожній під рукою дійниця, а в дійниці пляшка молока — це норма, яку дозволяв районний комендант брати додому. І так щодня — шість кілометрів до Ямполья і шість назад, до Орлівки.

Ще на початку зими фашисти наказали всіх корів з села пригнати до району, щоб люди не давали партизанам

* © Видавництво «Веселка», 1974

молока, не підтримували їх харчами. Тому в селі не залишилося жодної худобини.

Кожен день вранці й увечері ходили жінки доїти своїх корів. Для догляду залишалися по черзі на добу. Так день при дні, всю зиму.

Хоча не було сили, та кожна поспішала. Дома залишилися голодні діти в нетоплених хатах. Простяглася вервечка жінок, позаду найменша — Валентинка. Одягнена в за-смальцьовану фуфайку, в котрій брат на тракторі працював, на голові хустка з старої ковдри, а на ногах — великі, не на її ногу личаки.

Онучі вже намокли, зробилися важкими, бо ненароком ступила десь у проталину. Коли ступає, чавкають, видавлюючи з себе воду, залишаючи слід на чистому снігу.

Важко Валі не відставати, адже їй всього десятий мінув. Поспішає, дріботить ногами. Вже два рази впала, дзенькнувши дійницею об груддя мерзлого снігу. Встає поспішно, бо соромно перед людьми. Жінки оглядаються, кидаються, щоб допомогти.

— Я сама, тітонько!

Тяжко Валентині, а що поробиш? Батько і брат у Червоній Армії, а з матір'ю горе скоїлося...

Стояв лютий мороз під Новий рік, з вітром, з метелицею. Поверталися жінки до села, видоївши корів.

Хуртовина помережила ніч, понавівала кучугури, зрівняла дорогу з полем. Куди йти? І блудили жінки довго сніговими заметами, за північ прийшли в село. Та руки та ноги обморозили. А у Валиної мами обличчя — біла пляма.

Змастила олією — пече, болить. Лікаря треба. А де візьмеш? Порадили жінки, щоб попросилася до німецького лікаря. Хоч ворог, а такий лікар.

Пішла до німця-лікаря. Отглянув, щось пошкваркотів, поліз до шафи, довгенько порався там, перебираючи пляшечки та слоїчки, витяг один, подивився шильно на жінку, усміхнувся і почав квачиком обличчя якоюсь мазутою шмарувати. Пекло страшно! Прийшла додому — обличчя взялося суцільною раною. А через тиждень вона осліпла...

— Ірод проклятий, це він дослід робив, як наших людей нищити та сліпити, — дивлячись на нещасну жінку, слали прокляття фашистському лікарю-бузувіру сусідки.

Та словами лиху не зарадиш. Залишилася сліпа жінка з неповнолітньою донькою. Як жити? Не підеш до корови — німці зовсім заберуть. Мусить Валя ходити. Добре, що раніше мати научила, як доїти. Лиска лагідна, дивиться великими вологими очима з вдячністю, коли дівчинка наставляє їй кілька варених картоплин.

Удома Валя поставила дійницю на лавку, пляшку молока на припічок. Рушник, яким витирала коров'яче вим'я, на комин викинула — просушити.

На припічку під ганчіркою домлівала печена картопля. Вихопивши одну, перекинула з долоні на долоню. Тепло приємно зігрівало руки, запах дратував ніздрі. Розламала її, хукає, щоб не опекти рота, а картопля смачна-смачна.

Мати простягла руки. Білі, що нічого не бачать, очі широко відкриті. Підходить до печі, тикає пальцями об лежак,— ще не привикла жити наосліп, навпомацки.

— Там, за комином, пучка солі. Візьми. Більше нема. Та якось обійдемося. Може, не помремо, поки наші повернуться. Аби дожити!..

— Доживемо, мамо. І прийдуть лікарі наші — знову бачити будете. Казала тітка Гафія, що партизани вночі в Орлівці були... Люди їм що могли зносили: картоплю, пшоно. А староста, кажуть, бідон меду дав. І вони його не карали, що німцям служить.

— Не завжди, доню, знати, хто кому служить. Он з Буди жандарми восени поліцай повісили, котрий партизанам допомагав. Все село плакало за ним.

— Він, мамо, не поліцай був, а наш розвідник!

— Та певно ж. Без цього не можна. Як би тим бідним партизанам жити та боротися, коли б люди не допомагали? Тому й лютують фашисти.

Під вікнами майнула тінь, і до хати увірвалася сусідка.

— Людоньки, ховайтеся. Карателі всіх до управи зганяють!

Гримнувши дверима, побігла. Валя і не встигла проковтнути другу половину печеної картоплини, поклала її на припічок.

— Мамо, тікаймо!

— Куди мені, донечко? — склала руки на груди жінка.— Тікай сама.

Заким роздумували, стало пізно. Жандарм вдарив чоботом об двері, одчинив навістіж, автоматом повів.

— Век. Партизан капут!

Валя накинута на плечі матері бушлата, хотіла взяти ще хустку з жердини, та фашист штовхнув її дулом автомата, і вони вийшли.

Біля управи вже зібрали багато жінок, дітей і старих чоловіків. Валю з матір'ю штовхнули до гурту. На ганку стояв жандарм, а біля нього староста. Людей оточили карателі: насуплені, страшні, в касках, автомати на людей.

Жандарм підняв догори руку в чорній рукавиці, зігнув її в кулак. Пальцем до людей ткнув, загаркотів:

— Наказую видати всіх, хто допомагає партизанам. Будете мовчати — розстріляємо заложників!

Люди стояли так тихо, що навіть сніг поскрипував під ногами. Жандарм махнув рукою. Солдати почали хапати жінок, дівчат, дідів і штовхати їх до стіни. Скочив з ганку староста, розштовхує ліктями натовп, наче вибирає жертву. Зупинився біля сліпої, взяв Валю за плече, нагнувся й прошепотів:

— Біжи за річку!.. Там партизани. Хай вночі нападуть... А то... Тільки, що я послав,— нікому ні слова. Зрозуміла?

Валя широко розкритими очима дивилася на старосту. Не знала, що відповісти. Мати все чула. Смикнула дочку за рукав.

— Зрозуміла! — хитнула головою дівчинка.

Фашисти замкнули заложників до пустої школи, огороженої колючим дротом, іншим наказали йти додому й подумати.

Жандарми пішли до старости обідати. Поліцаї сторожили арештованих. Після обіду будуть викликати на допит заложників.

Коли Валя з мамою відійшли, дівчинка запитала:

— Що мені робити, мамо?

— Те, що наказав,— тихо відповіла.

— А де я знайду партизанів? — тривожилася Валя.

— Не знаю, доню... В лісі, напевно. Десь вони там є... Та будь обережною, донечко. Тобі б тільки до посадки, а там ялинки сховають од ворожого ока. Іди, може, й пощастить тобі.

Валя пішла на околицю. Недалеко, за кілометрів чотири, коли підеш на схід сонця, чорніє ліс. Річка Свеса розділяє його з полем. Простягся він уздовж і вшир. Валя не раз була в ньому. Збирала гриби і ягоди. У річці з Матвійком ловила в'юнів.

Біля крайньої хати Валя побачила поліцая в чорній шинелі з жовтою пов'язкою на рукаві. На пов'язці тій фашистський хрест павуком. Як прошмигнути, щоб той посіпака не помітив? Треба обманути його...

Недалеко жив Матвійко — жвавий, меткий хлопчина. Його хата он третя скраю. Їх разом до піонерів приймали. Може, разом щось придумують?

Зайшла до нього. Хлопчик сидів на стільчику і прилаштував до соснової дощечки шматок іржавого дроту — готував ковзани.

— Ти дома?

— А де ж мені бути?

Валя мовчки дивилася, як він вправно, орудуючи молотком, загинав дротину. В хаті, крім них, — нікого. Мати під шопою товкла в ступі просо на пшоно. Тепер каша та картопля — єдиний рятуюнок для людей. Коли й заховав хто який пуд жита, то змолоти на борошно нема де.

— Що, відпустили вас жандарми? — не підводячи голови, запитав.

— Відпустили... — тихо відповіла дівчина. — Хотіла в Свесу до тітки, та шуцман стереже вихід з села.

— А хіба у Свесі в тебе є тітка? Я щось не чув про таке, — здивовано підвів голову хлопчина.

— Тепер є! — опустила очі од сорому за неправду дівчинка, і її худеньке, з загостреним носиком личко почервоніло. — Вона з Буди переїхала... Тільки я забула сказати тобі.

— Шуцмана злякалася? — миттю кинув під лавку недокінчений ковзан. — То ямпільський злодюжка, я його давно знаю. Обкрутимо, що й не зоглядиться.

Хлопчик кинувся надвір і за хвилину повернувся з купою всякого дрантя і став напихати ним піч. В ковбиці, збоку, тліли жаринки в попелі. Сірників не було, і люди вогонь тримали зранку до вечора, цілу добу. Тепер він був вічним вогнем ось уже два роки окупації. Матвійко взяв віхоть сухої соломи, положив на жар, подмухав, як той

спалахнув, підкинув дрантя. Вогонь поскакав із стебла на стебло, охопив усю купу, чорний дим повалив у комин. Матвійко підморгнув Валі:

— Тепер він спіймається на гачок, як дурний коблик. Вже не один так клював!

Валя не розуміла нічого — дивилася й кліпала. Він підморгнув:

— Пішли!

Надворі мати перестала гупати ступою, повернула голову до сина:

— Ти куди іще зібрався? Не знаєш, що в селі робиться?

— Я зараз, мамо. Допоможу Валі й повернуся. А ви не лякайтеся, коли шуцмана побачите.

— Хай на нього дідько дивиться! — з бодем відповіла мати і знову сердито загукала ступою. Матвійко підморгнув Валі:

— За мною!

Біля крайньої хати зупинилися. Поліцая не видно. Недалеко, на косогорі, зеленіли ялинки. Рвонути — і за хвилину будеш там. Та хтозна, де той поліцай. Причайся за хлівом чи в хаті через вікно зирить? Тільки побіжиш, а він, посіпака, і стрільне.

— Почекаємо,— прошепотів хлопчина.— Він скоро з'явиться.

Валя стояла й бачила перед собою тільки зелений вал ялинок, що скочувався аж до річки. А там ліс, а в лісі партизани. І вона повинна знайти їх. Це ж староста наказав. «Староста...— зашепотіла подумки.— А може, він хоче взнати, де партизани, щоб їх фашистам віддати? Може, це він хоче вивірити мене, а потім скарати? Ні, він наче хороший чоловік. Ніхто не скаржиться на нього. Коли мама осліпла, сам прийшов, наказав соломи привезти, проса дати... Тітка говорили, що є в нього наказ партизанський, щоб сім'ям червоноармійців допомагати... Значить, він наш, партизанами поставлений, тільки для обману фашистам служить».

— Вийшов! — випалив Матвійко, смикнув дівчину за рукав.— Пішли!

Поліцай зупинився за кроків десять од хати, повів головою навкруги, дивився на чорну стіну лісу за річкою,

потягся руками вгору, розправляючи кості,— бо хіба це робота — стояти чи сидіти?

— Пане Кереш!— тріпнув головою Матвійко. Поліцай здригнувся, повернувся швидко, схопив гвинтівку, дивиться стривоженими очима на хлопчину.— Вартуєте?

— Вартую...— незадоволено відповів поліцай.

Матвійко підвів догори пальця і, підморгуючи, показав рукою на свою хату.

— Бачите?

— Бачу,— буркнув поліцай.— Топить людина.

— А ви принохайтесь! — повів носом Матвійко.— Чи не пахне часом буряківкою? — і, підійшовши впритул до поліцая, шепнув: — Там самогон женуть! А при новому порядку це заборонено. Хай би краще ті буряки та німецьким солдатам досталися...

Поліцай збентежено дивиться то на стовп чорного диму, що валив з комина, то на хлопчика.

— А ти не брешеш?

— Пане шуцман, мені без потреби. Але чомусь дуже перваком жене. У мене нюх добрий!

Поліцай переступає з ноги на ногу, топчеться на місці, тягне носом холодне повітря.

— Трохи щось пахне. Треба справді перевірити.

Глянув на село, на ліс, непевними кроками рушив до Матвійкової хати. Коли постать його зникла за хлівом, хлопчина шарпнув Валю за рукав, шепнув:

— Як він у хату — ти біжи!

Валя затамувала подих. Матвійко кинувся за поліцаєм. Постаті їх віддалялися. Ось вони за рогом хати сусіда, зайшли на подвір'я Матвійка. Хлопець залишився надворі, а поліцай зник у сінях.

Нікого. Дівчинка важко вдихнула холодного запашиного повітря й рвонула щодуху городом наниз, до соснового видолінка. Бігла й бігла. Зупинилася вже далеко внизу, що й хат не видно. Чорний дим з Матвійкового комина ще валив, свердлив сіре небо і вгорі розпливався. Їй перехопило подих, і вона пішла повільно. Чорна стіна лісу насувалася.

Ось і річка Свеса. Скільки разів тут вона купалася з дівчатками! Лівий берег її горбився, а правий розлігся долиною, тепер засніженою. Де-не-де зеленіли вже купини,

чорніли пні й проталини. Біля річки товпилися кущі, зрідка дерева, а далі починався густий бір, сірий знизу і темно-зелений зверху, засніжений по землі. Віяло од нього тишею, таємничістю і страхом. Що вона там зустріне?

«Я повинна знайти партизанів, а то люди загинуть!» — думала й дивилася на загадкові сліди, що починалися з цього берега, переплигнули через лід і попетляли між кущами та деревами в гущавину лісу.

«Тут я перейду», — подумала, спустилася з берега на лід. Він ще міцний, притрушений снігом. Та раптом незчулася, — це сталося в одну мить! — холодна вода бризнула їй аж під шию. Дівчинка зойкнула. Ополонка була не глибока — вода до пояса, але одягу з'юшило, страх скував всю постать. Вдарила руками об лід, хотіла вилізти, але знову провалювалася у воду. Ось лід потоншав, води стало по коліна, тільки ноги грузли в мул. Насилу вилізла, впала на крижаний берег і поповзла.

Коли зупинилася, підвела голову, річка була вже далеченько позаду. Навколо дерева німі й величні. Сиділа на снігу й дивилася між стовбурами в ліс, і далеко було видно тільки біле простирадло снігу й німі сіруваті кругляки сосон. Вода стікала з одягу, мокрів сніг навкруги, холод почав пробирати тіло, вона спам'яталася.

— Ой, мамочко, де ж я тепер висушуся! — і зірвалася на ноги.

Сіла на пеньок, розмотала поволоки, вирізані смужками з солдатських обмоток, викрутила онучі. Ноги закоцюбли, а холод пробирався до спини, зціплював плечі.

«Треба йти, — подумала й підвелася. — А куди? Піду цими слідами».

Та сліди ті були не людські, а якогось звіра: собаки, вовка, а може, дикої кози. Валя не могла знати. Думала: кудись доведуть її. Може, до партизанів.

Йшла вона довго-довго. Сліди давно вже загубилися. Починалися і зникали другі, плутали між деревами, кружляли. А вона йшла та йшла. Хотіла тільки подалі в ліс, де густі дерева, — там повинні бути, думала, партизани. Мокра одяга зробилася теплою, навіть парувала, а коли зупинялася, то холод зразу охоплював все тіло, і наче не було одягу, а мокрий зашкарублий луб. Придивлялася до снігу,

людські сліди попадалися рідко, та й ті були давні й не знати куди вели.

Чим далі, тим більше її охоплювала така втома, що вже ледве переставляла ноги. А снігу в лісі багато, стригне по самі коліна, холодні крихти сипалися за онучі й танули. Над головою почувся шум,— наче вихор насувався. Підвела голову, побачила воронячу зграю, що кружляла над нею, опускаючись на віття високого, розлогого, що ще не скинув листу, сіруватого дуба.

«Значить, уже вечір, а я й не помітила,— подумала. І коли подивилася на стовбури, то вони наче зробилися товщими, а далина зблизилася, небо наче опустилося, зіперлося на верхки дерев.— Ой, що ж воно буде! Ніч надходить, а партизанів не зустріла! А там людей фашисти розстрілюють!» — подумала й побігла. Але сили вистачило ненадовго. Подих перехопило, і вона пішла повільно, потім зупинилася, озирнулася. Вже не знала, куди йти.

Дівчинка пригадала, як учителька вчила знаходити частину світу по стовбурах дерев. Де мох — там північ. А стовбури, здається, однакові з усіх боків. Підходила, мацала. Та, власне кажучи, навіщо знати, куди йти? Адже вона все одно не знає, де партизани. Та ні, коли підеш на південь, там село. У ньому вчителька живе. Переїхала з Орлівки до батька, як почалася війна. От коли б з нею зустрітися! Ольга Семенівна дуже хороша. Розказувала, як діти допомагали Червоній Армії під час громадянської війни, як Сусанін завів ворогів у болото. Сам загинув, а рідний край врятував... Отак і вона, Валя, сама загинула б, аби врятувати Батьківщину... Та ні, хоч би людей, що в школі смерті дожидають. Ух, прокляті фашисти! Завела б у ліс чи в болото...

Вона аж зупинилася од такої думки. Усміхнулася. «Завела б... А сама не знаю, куди йти і де я зараз. Треба шукати партизанів!..»

Стовбури дерев злилися, небо зовсім упало на верхів'ятя. Тільки сніг ще білів під ногами. Що робити? Кричати, може, почують партизани? А фашисти? Ні, їх тут нема. Вони вночі лісу бояться.

— Дядечку! Дядечку! — глухо розлягається її голос, і десь здалеку, з-за густої темряви, хтось відповідає приглушено:

— Дя-а-у-у!

Ніхто не йшов до неї. А сніг з білого зробився сірим. Тепер йшла й нашттовувалася на стовбури, на куці, на пні, — майже нічого не було видно.

Раптом почула голос, наче хтось відгукнувся:

— А-у-у!

Вона пішла на голос, прискорюючи кроки.

— Дядечку-у! — крикнула з плачем у голосі. Ліс відповів тишею.

Нараз блимнули вогники: один, два... Згасли. Потім щось шмигонуло, і сніг зарипів, зашарудів. І знову тихо.

— То вовки! — стрясло її здогадом.

І не страх, а злість на себе, на безсилля своє охопив Валу. Вона перестала боятися, хотілося, щоб тільки скоріше був кінець цьому лісу.

«А як же люди? Їх там смерть чекає!.. Ось що я зроблю: піду до вчительки, розкажу про все їй. Вона повинна знати, де партизани! Вона так учила нас ненавидіти ворогів... Та як знайти дорогу до села? Де вона знаходиться?» Знала одне — відійшла десь далеко на північ, бо коли б ішла на південь, то натрапила б на село. Значить, треба повертати.

Мороз був не дуже міцний, безрзневий, та сніг під личачками поскрипував, на небі витикалися зорі. Одна, друга. Треба знайти небесного Вожа, він покаже, де Полярна зірка. Так учила Ольга Семенівна.

Довго шукала вона галявини, щоб неба ширший шматок. Нарешті! Віз опустив дишла донизу. Валя в думці протягла вісь через задні колеса. На ній зупинилася Полярна зірка. Як підеш у протилежний бік — там, на півдні, село й учителька.

Радість охопила дівчинку. Аби швидше, щоб до ранку поспіти, щоб ранок не застав, а то все даремно.

І вона спішить, спотикається, падає...

Щось шугонуло попереду, озвалося страшним вереском.

«Це сова. Мені не страшно. Аби до села», — втішала себе.

Ось натрапила на колію дороги. Хтось тут їхав саньми. Це просіка. Недалеко має бути село!

Валя напружує сили й знову біжить. Хочеться зупинитися, впасти, лежати, і хай що буде...

Та ось поріділи дерева. Село! Хатки вимальовуються в жовтому світлі місяця...

Валя обернено ступила на першу вулицю. Хоч би не натрапити на поліція.

В селі тихо-тихо, люди мовби вимерли. Ніде ні вогника. Навіть собаки мовчать. Наче розуміють: як тільки гавкнеш — смерть. І півнів не чути — їх давно вилунали окупанти.

Валя приглядається до підозрілих тіней — то стовпи, а он скалічена гармата. Вже недалеко й хата учительки. Тихо підійшла до дверей, поторгала. Стукнула пальчиками по темній шибці. Страх напав, що так луна розлягалася, чути далеко. Тиша. Постукала ще, голосніше, припала лицем до холодної шибки.

— Хто там? — почувся знайомий голос, і квітчаста фіранка ледь відхилилася.

— Ольго Семенівно, це я. Валя Вовк...

Гуркнув засув, дзенькнула клямка.

— Хто тут?

Валя стояла перед учителькою, не знала, що сказати. Та тривожно оглянула двір.

— Ти сама?

— Еге...

Учителька схопила дівчинку за руку, потягла до сіней.

— Як ти тут опинилася? Нещастя у вас яке?

— Ольго Семенівно, миленька! У нас людей хочуть розстріляти жандарми! Я весь день шукала партизанів по лісі — та ніде нема їх. Знайдіть, скажіть, а то люди загинуть!

— Хто тебе послав? — суворо запитала вчителька.

— Я... я не можу сказати. Не маю права. Це я сама.

Учителька мовчала, важко дихаючи.

— Валю, голубко, це добре, що ти така. Це прекрасно. Але я не знаю, де партизани. Нічим не можу допомогти. Ти знаєш: хто з партизанами зв'яжеться, того жде смерть!

— Я знаю про це, — тихо відповіла дівчинка. — Я не боюся вже. Я думала, що ви...

— Нічого не думай! Роздягайся і зараз же на піч!

Черинь була тепла, та змучене тіло дівчинки тремтіло, з грудей до горла підсувався гіркий клубок досади, жалю.

«Нічого, нічого я не зробила! Лежу на печі, а там люди в холоді смерті дожидають!»

Вона плакала, і її ніхто не заспокоював. Було гірко, що вчителька виявилася не такою, якою вона уявляла...

Світло згасло. Вчителька про щось перешіптувалася зі своєю мамою. Потім тихенько рипнули двері. Мати лягла, а кроків Ольги Семенівни Валя дожидала, дожидала й провалилася в чорну лісову хащу.

Іскристо блимнули два вогники в темряві і згасли.

Валя прокинулася від того, що сонце світило їй прямо в очі. До печі підійшла вчителька, взяла Валю за руку. Обличчя Ольги Семенівни випромінювало радість.

— Спи, Валюно, спи, партизани звільнили ваших людей!

Дівчинка підхопилася, осяяна радістю:

— А як же вони взнали?

— Як? Та ти ж їх гукала на весь ліс. От і почули. А тобі додому зараз не можна.

Валя запитливо подивилася на вчительку. Та затамувала усмішку.

А сонце світило по-весняному!

НА СВІТАНКУ *

Діти все розуміли, і тому батьки од них не крилися. Як приходили вночі партизани, старшенькі вибігали на вулицю й пильно дивилися, чи не покажеться де фриц чи шуцман. Адже в їхній хаті завжди були люди, котрих треба було переправляти до загону. Батько знаходив їх по лісах і селах. Були вкрай виснажені, змучені, особливо втікачі з таборів. Мати приводила лікаря-підпільника. А коли хлопці одужували, то йшли до партизанів.

Грицько бачив, як дядько Іван, що служив комірником у німецькому господарстві, приносив у мішках білизну, фуфайки, чоботи. Батько мостив усе те на дно воза, зверху накидав гною і віз до лісу.

Одної зоряної ночі прийшов дядько Іван і сказав татові:

* © Видавництво «Веселка», 1974

— Ясько, сьогодні робіть діло, а то нестача велика. Можуть фашисти довідатися. Та тільки бийте по-справжньому, щоб кров виступила й синяки були. Бо пожалієте — в могилу заженете.

Грицько вдавав, що спить. А коли вночі тато з партизанами вийшов, він миттю вислизнув з-під ковдри, назирці догнав їх і присів за кущем недалеко від комори. Тато й партизани зупинилися біля дверей.

Комірник сказав:

— Ясько, бий ти, у тебе кулак важкий!

Тато розмахнувся і вдарив дядька Івана. Той упав, але швидко підвівся і сердито сказав:

— Бий дужче, ідоле, а то синяка не буде!

Грицько ніяк не міг зрозуміти, чому дядькові Іванові так хотілося бути битому.

Партизани зв'язали комірника. Ломом розбили замок на складі й пішли.

Біля дверей лежав побитий дядько Іван. Грицеві стало жаль його. Він скочив на ноги й підбіг, нахилився над лежачим.

— Дядечку, вам допомогти? Розв'язати вас?

Комірник перестав стогнати, придивився до хлопця. Впізнав.

— Тікай, сатано, щоб духу твого не було! — зашипів, завертів головою зв'язаний. Грицько відбіг і знову присів у своїй схованці.

А дядько Іван кричав, гукав на поміч.

За кілька хвилин прибіг сторож, побачив, почав кричати ще дужче. На той крик прибігли поліцаї. А комірник стогнав:

— Ой, людоньки, рятуйте, помираю вже... Партизани побили, покалічили, все з комори забрали! Ой, розв'яжіть!

Поліцай нахилився над ним:

— Багато їх було?

— Чоловік сто, а може, й більше... Хіба порахуєш?

— Кого-небудь впізнав?

— Чужі всі... Хотіли вбити за те, що німцям служу...

Гриць згадався, що тут робиться, і більше вже не підглядав.

Батько часто приносив листівки. Мати була неписьменна й давала читати Грицеві. Слухаючи, приказувала: «Так їх, проклятих!»

Вранці мати відносила листівки своїм людям в інші села. Одного разу батько сказав:

— Поїдемо в Соловіївку до дядька Максима. І ти, Грицю, з нами.

Хлопчик дуже зрадив. Тато намостив сіна на віз, застелив рядном, сіли. Снопик осоки тугим перевеслом скручений. Там листівки.

Погостювали в дядька, назад збираються. Тато й каже:

— Ану, Грицю, погуляй в саду. Примічай, який садівник дядько!

Гриць здогадався: хочуть його обманути. Щось мають брати, та його остерігаються. Ну і хай! Дуже йому потрібно знати все!.. Обійдеться. Як схоче, то все узнає.

Одвернувши од батька голову, пішов у сад. Дерев там розкішні, гіллясті — за десять кроків уже нічого не видно. Та коли присядеш — все як на долоні. Він не хотів підглядати, але голова якось сама покрутилася на тонкій ший, і він нехотячи побачив, як дядько витяг з купи гною околот очерету, обтрусив його і подав батькові. Той... Та Грицеві не треба розказувати, він знав, що батько у возі зробив подвійне дно. Та так майстерно, що навіть Грицько не здогадувався, аж поки не побачив ненароком, як батько гвинтівки витягував. Ну, після того він уже все оглядів!

«Значить, ховають...— подумав і випрямився, бо шия почала боліти.— Аби благополучно довести...»

Грицько спостеріг, що батько був насторожений, мати весь час вдивлялася в поле. Та все обійшлося добре. Вїхали в село. На подвір'ї тато підкотив задком воза під двері клуні. Грицько знав: він буде гвинтівки витягати з воза. Наче це йому байдуже, пішов до хати. Там весело розказував малечі, як їздили до дядька.

Віз уже відкотили од клуні, коли хлопчик вийшов надвір. Біля воріт показався дядько Свирид.

— Звідкіля, Іване Матвійовичу, приїхали?

— Та в кума на хрестинах був,— відповів байдуже батько.

— Багато в тебе кумів завелось,—єхидно підморгнув бригадир.

Мати змінилася в лиці. Коли той пішов, прошепотіла:
— У, лакуза, блюдолиз фашистський! Нишпорить, щоб продати кого!

Вночі Гриць почув шепіт матері:

— Страшно мені. Свирид заявить поліції...

Батько відповів:

— Завтра вночі віднесу на партизанську базу. Хлопці на них чекають.

Грицько вже почав дрімати, як у шибку застукотіло: тук... тук-тук... Батько тихенько вийшов і відчинив. Двері скрипнули, і хата наповнилася людьми. Грицько почув знайомий голос командира:

— Яську, невідкладне завдання. Треба знищити фашистські склади. Тітко Мотре, давайте одержу!

Мати внесла німецькі й поліцейські мундири. Ховала їх в потаємній ямі. Всі перевдяглися і здавалися чужими. Навіть тато...

— Не хвилюйся, Мотре, ми скоро повернемося.

Пішли. Мати не спала всю ніч, все ходила по хаті. Грицько теж не міг заснути. Раптом за північ страшна громовиця сколихнула землю, задзеленчали шибки в хаті, і лампа, що висіла під стелею, заколихалася, посуд задеренчав. Потім зблиск роздер темряву, і діти попрокидалися, закричали спросоння. Гриць скочив з лежанки на під, підбіг до матері.

— Правда, мамо, це партизанський подарунок фашистам до наших свят?

— Мовчи, синку! — прошепотіла.

— Мамуню, це вже наші йдуть? — Оленка з печі.

— Так, діточки, то наші дають про себе знати... Та ви спіть!

А вибухи стрясали землю, і вже не було зблисків, бо небо розверзлося вогневою загравою, і стало видно, як вдень.

— Так їм, проклятим! — тисла кулаки до грудей матері.— За наші муки, за всіх замучених!

Як тільки ранок почав розсувати темінь по ковбицях, зачулися батькові кроки. Гриць їх впізнавав, ще коли той пішов далеко вулицею.

— Татусь повертається! — з радістю прошепотів хлопчик. Мати кинулася відчиняти двері. Поріг переступив чоловік у німецькому. Одяг обгорілий. Руки, лице в ранах.

— Ясю, милий, що сталося? — кинулася до нього мати. Він важко опустився на лаву.

— Чула?

— Чула, Ясю, все чула!

— А Василя Харитоновича, командира нашого — нема. Згорів, Мотре!

І він заривався, як дитина. Потім заспокоївся, почав розказувати.

— Ми пробралися до складів, підірвали їх. По дорозі натрапили на склад пального. Знищили охорону. Василь занадто близько підійшов до баків. Кинув гранату. Море вогню залило його!..

Батько, зморений, заснув. У вікно лився передсвітанок. Грицько вийшов надвір. Пожовклий спориш припадав інеш, холодив ноги. За звичкою виглянув на вулицю. З містечка на конях гналися жандарми.

Гриць кинувся бігом до хати.

— Таточку, жандарми їдуть!

Батько не встиг одягтися, як жандарми увірвалися до хати. Схопили батька, зв'язали йому руки. Матір і дітей поставили до стіни.

— Де зброя?! — допитувалися фашисти.

Батько мовчав.

«Гвинтівки в клуні, в сніні заховані. Знайдуть — смерть татусеві. Як же їх переховати? Як винести з клуні?» — билася думка.

Гриць кинув зором по хаті. Широко розкритими, переляканими оченятами діти дивилися на фашистів. А ті нишпорили по хаті, один поліз на горище.

«Треба винести гвинтівки за всяку ціну! Та як вийдеш непоміченим?»

Двері в сніні відчинені. Надвір теж. Грицько зиркнув на жандармів. Вони заклопотані обшуком. Один, з наганом у руці, сидів біля столу й допитував тата. Широка батьківська спина заслонила хлопчика. Він позадкував, переступив поріг. Надворі ясно світило сонце. Було тихо, спокійно. На козлах брички сидів поліцай і тримав віжки.

«Треба сказати дядькові Івану, хай покличе партизанів, хай визволять татуся!»

Хлопчик кинувся поза городами. Комірник стояв з дочкою за кущем бузку.

— Дядечку, татка забрали! — стріпнувся всім тілом хлопчина. — Покличте партизанів, хай відіб'ють!

— Далеко вони...

— У клуні гвинтівки, допоможіть винести!

Дядько Іван ступив крок. Його зупинила дочка. Він подивився на неї, зітхнув:

— Обережно, дочко, а я своїх постараюся знайти!

За якусь мить Грицько і Люба були вже біля клуні.

— Стій на причілку, — прошепотів Гриць. — Я попід стріху подам.

Він намагався непомітно прошмигнути до клуні, та в цей час з хати вийшов поліцай, той, що раніше сидів на бричці, помітив його.

— Стій! Ти куди?

Хлопець з розмаху зачинив двері й grimнув засувом. В одну мить він опинився на сні. Швидкими рухами розгріб його і намацав гвинтівки. Витягнувши одну, він швидко підсунувся до стріхи, заглянув крізь щілину вниз. Там стояла Люба. Простяг гвинтівку.

А поліцай grimотів прикладом по дверях, кричав:

— Відчиняй, відчиняй, партизанське щеня!

А Грицько подавав уже третю гвинтівку. Люба взяла її в оберемок і понесла в лози. Навіть біла хустинка її зникла за зеленим гіллям.

Грицько дивився крізь щілину, й серце його калатало з радощів.

— Далі, далі йди! — хотілося крикнути йому. — Аж за глибокий яр!

Побачив, як Люба повертала межею назад, заспокоївся, скочив на землю, заскиглив:

— Чого ви стукаєте?

Поліцай ударив з усієї сили, дошка відвалилася. У клуні розлилося світло.

— Що ти тут робиш? Зброю ховаєш? — вичавила перекошена пика.

— Від вас, дядьку, ховаюся! — тремтячи відповів хлопець.

Відчинив. Поліцай зайшов до клуні. З'явилися на крик жандарми, почали нишпорити, перекидати сіно. Пішли з нічим.

Коли Гриць вийшов надвір, батька вже не було, його повезли жандарми. Хлопець вискочив у лози й побіг шукати дівчинку.

Він знав: там, за плавнями й трясовиною, на маленькому острівці серед боліт розташувалися партизани. Він принесе їм гвинтівки і залишиться з ними, поки татка не визволять.

А десь за обрієм стогнало од вибухів небо.

То наступали наші.

ТАЄМНИЦЯ *

З'явилася у Наталочки велика-превелика таємниця. Про неї не знав ніхто на світі, навіть рідна мати. Від того Наталочці було трохи соромно, та що робити?! Таємниця на те й таємниця, а не якась там дитяча вигадка.

Це була вже друга її таємниця. А першу вони разом з мамою знали. Як наступали на їхнє село фашисти, у них на городі радянські солдати окоп викопали. Поставили кулемети, і тут таке почалося!.. Ба-бах! Тар-р-р-ра-рах! Тр-р-р! Наталочка була дуже цікава дівчинка й не дуже боязка. Побігла подивитися.

Весь запилений, з закривавленим бинтом на голові, з червоними од безсоння очима солдат глянув на неї і крикнув сердито:

— Тікай, а то вб'ють!

Наталочка з мамою сховалися в ямі для картоплі. А коли бій стихав, дівчинка вилазила наверх, мати давала їй глечик кислого молока, шматок сала, хлібину, і вона несла те бійцям. Вони їли, дякували, хвалили її за відвагу.

Зранку надворі довго ще було чути бій. Земля в ямі осипалася від вибухів. Наталя з матір'ю припали до вогкої стіни й прислухалися. Раптом настала тиша. Десь почувся гуркіт машин, а потім кроки й чужа мова. Вони вилізли з ями. Хата їх була відчинена, і там хазайнували фашисти.

* © Видавництво «Веселка», 1980

Наталочка, побачивши їх, залякла на місці. Вони ловили курей, відкручували їм голови, галасували, сміялися.

Страх скував дівчинку. Ходила, наче на гострі будяки ступаючи. Не знала, де стати, де сісти у своїй хаті. Була наче чужа вдома. А фашисти пограбували татову й мамину одіж, забрали сало з діжечки, розкидали по підлозі геть усі Наталчині зошити й поїхали далі.

— Там же десь наші солдатика голодні!..— прошепотіла дівчинка до матері, схопила краєць хліба, що залишився, вискочила на подвір'я і побігла на город, озираючись, щоб ніхто не помітив.

Буйне зелене картоплиння сягало їй аж до грудей, вгорі світило тепле сонце, над вишнями пурхали синички й горобчики. Наталочка звернула ліворуч, минула жовті голівки соняшників, що зажурилися під тином.

Ось і окоп під гіллястими вишнями. Схилившись на кулемет, лежить червоноармієць. Другий сидить в окопі, голова на груди впала. Дівчинка торкнула за плече того, що біля кулемета:

— Дядечку, вставайте!

Солдат дивився на неї мертвими очима...

Вдома вона припала до матусиних грудей:

— Мамцю, рідна, вони... вже вбиті!

Мати побігла за нею на город. Заніміло стояла над окопом.

— Десь, може, й наш татусь так лежить!..

Відважних бійців, що до останнього патрона билися з ворогом, поклали вони на дно окопу, шинелями накрили, зверху м'ятою й любистком притрусили, загорнули землею. Кулемета мати плащ-палаткою обгорнула і теж прикопала недалеко.

— Нікому не кажи, що в нас кулемет закопаний!

Того дня на солдатській могилі вона посадила айстри і чорнобривці, а місце, де закопала кулемет, так зрівняла, що не впізнати. Зверху різної городини посадила. Отака-то була перша гаємниця.

Минуло два роки страшної окупації. Підросла Наталочка. Розрослися барвінок і м'ята на солдатській могилі. Бує картопля над кулеметом. Ніхто про цю схованку не знає.

Люди почали говорити, що десь у лісах з'явилися партизани. То вони ешелони під укіс пускають, то поліцаїв та фашистів нищать, а то по містах і селах розклеюють листівки. Але Наталочка тих листівок ще не бачила. Кажали люди, коли встати дуже-дуже раненько, ще як і не світає, то можна їх побачити на стовпі чи прямо на стіні якоїсь хати.

Кілька разів дівчинка вставала рано-рано, коли ще було темно, і за кожним кущем та стовбуром їй ввижалось якесь страховисько. Було лячно, але вона пересиливала себе і скрадалась вздовж вулиці, вдивлялася, чи не біліє щось на стовпах чи парканах.

Багато ранків шукала Наталочка партизанських листівок — і дарма. Та одного разу таки поталанило: побачила якогось папірця. І зовсім поруч, просто у бур'янах. Озирнулася — нікого. Взяла до рук синенький аркушик, забігла до хати. Читає, водить пальчиком по рядках:

«Товариші! Всі чесні люди України! До вас прийшли партизани. Допмагайте їм, чим можете. Скоро Радянська Батьківщина буде звільнена від окупантів. Кожен запитай себе: що ти зробив, щоб прискорити час перемоги?»

Затремтіла з радощів Наталочка. Згорнула листівку, під серцем заховала.

От і носить вже стільки днів, як небезпечну таємницю!

— А що я зробила, щоб прискорити час перемоги? — била думка в голову. — Червоне військо ще далеко, а партизани десь поруч. Треба знайти їх і допомогти. А то соромно буде, — шепотіла крізь сльози. — Ну що я скажу, коли до школи підемо, як Радянська влада повернеться? Запитає вчителька: «Галецька Наталя, розкажи, як ти допомагала Радянській Армії виганяти фашистів з рідної землі». А що я відповім? Мала кулемет, закопала його, та не знала, кому віддати. Бо де знайдеш партизанів? Вони ж ховаються. Кого запитати про них?

І Наталочка почала шукати партизанів. Брала кошика і йшла в ліс, наче по гриби чи ягоди. Блукала з ранку до вечора між деревами, заглядала в кущі, в яри й старі, зарослі бур'яном окопи. Але партизанів не зустріла.

«Як знайти партизанів? Кого запитати про них?» — не давала спокою думка.

Одного ранку, коли дівчинка саме збиралася в ліс по гриби, почувла тихі скрадливі кроки на сусідському подвір'ї.

Наталочка добре знала сусіда Володимира Петровича, до війни він був комсомольцем. Одразу подумала: а може, йому показати листівку? Ні, ні! Не можна. І про кулемет теж. Хто його знає, що він за людина: тепер у німців працює їздовим...

Вона присіла за перелазом і раптом в ледь сіріючій темряві помітила чорні рухливі тіні. Вони простували од дверей сусідської хати на город. Наталя затамувала подих. Чорні тіні йшли прямо на неї. Вона зібгалася в клубочок й зацімліла. Тіні стали чоловіками. На грудях помітила автомати. Вона їх ясно побачила, коли дядьки нахилилися над перелазом.

— Ось цією стежкою аж на леваду вийдете,— почувла знайомий голос Володимира Петровича.

— Спасибі, товаришу,— відповів інший голос.— Там ми вже знайдемо...

Тіні зникли на стежці між соняшниками. Сусід постояв хвилинку й повернувся до хати. Наталя у своїй схованці оторопіла од щастя й несподіванки.

«Та це ж партизани! І Володимир Петрович знає їх! Чому ж я не зупинила, не сказала, де кулемет захований? От роззява. Піду і все розкажу. Хай візьмуть кулемет»

Зрозуміло, в ліс вона вже не пішла. А як почувла, що на сусідському подвір'ї загунали кроки, кинулася туди. Володимир Петрович порався біля воза, лаштував його їхати на господарство. Дівчинка несміло підійшла до сусіда, торкнулася пальцями його руки.

— Дядечку, я хочу вас запитати про щось.

— Запитуй, Наталочко,— глянув він на неї весело.

Наталя озирнулася стурбовано, прошепотіла:

— Та не тут... Зайдемо до клуні...

Ця пересторога наче вдарила чоловіка. Він теж озирнувся і, запитливо глянувши на дівчинку, сказав:

— Ну що ж, підемо до клуні.

Переступивши поріг, Наталя схопила чоловіка за руку, потягла в куток, гаряче прошепотіла:

— Дядечку, милий, не бійтеся, скажіть: партизани вдо-
світа вийшли од вас? Я маю дуже-дуже дороге щось
передати їм!

Чоловік відсахнувся од дівчинки, обличчя зробилося су-
ворим.

— Ти що вигадуєш? За такі слова...

— Я все знаю, дядечку... Та ви не бійтеся мене, бо і
я вас тепер зовсім не боюся. То партизани були, я зброю
в них бачила. Вони вас товарищем називали... А я про вас
погано думала. Хочете, я вам свою таємницю покажу? Ось
гляньте!

Рвучко вийняла з-за пазухи складений акруш, простяг-
ла чоловікові:

— Тут пишеться, щоб партизанам зброю віддавати...
А в мене кулемет є... Скажіть партизанам, хай візьмуть
його...

Володимир Петрович глянув на листівку, але не читав.
Пильно дивився на дівчинку, запитав тихо:

— Де кулемет твій?

— На городі закопаний...— прошепотіла по-змовницько-
му дівчинка.

Як зовсім смерклося, Наталочка повела Володимира
Петровича на город і показала на буйне картоплиння.

— Отут...

Чоловік копав, а дівчинка відгортала руками землю;
сторожко прислухалися обоє до кожного звуку. Раптом на
стежці зашелестіли листям соняшники. Біля них зупинила-
ся постать із заступом.

— Мамочко!.. Прости, що не сказала тобі...

Жінка стиснула дочку за плече:

— Ну, ну... доню. Я допомогти прийшла!

Втрюх вони швидко відкопали кулемет, загорнули в
куль очерету, поклали на возика, і коні тихо покотили
його м'якою дорогою за околицю села, до лісу.

Після бою ми потрапили в полон. Взяли нас трьох непритомними. Інакше партизани не здаються.

Через день, коли ми, знівечені на допитах, лежали в камері, до нас укинули хлопчика. Руденький, веснянкуватий, з сірими оченятами, що дивилися на нас з-під білястих брів уперто, не клінаючи. У фуфайці, з високо закасаними рукавами — бо інакше вони звисали б нижче рук; у великих солдатських черевиках, що зміряли багато доріг; у штанях, котрі для нього були занадто короткими і не закривали червоних обморожених литок; на голові зазмальцьований — не знати, якого був раніше кольору — картуз. Хлопчина ступив через поріг, кинув швидкий погляд по камері і, болісно всміхнувшись, привітався:

— Здрастуйте, товариші!

— Здоров!..— озвався Федір.

Хлопчина ще раз ковзнув поглядом по нас, зупинився на мені, бо я тут був найстарший. І потім серйозно, наче сам до себе:

— Знадвору тюрма страшніша. А тут жити можна.

— Тут довго не живуть! — вихопилося в когось.

Камера була вузенька, ми ледве вміщалися в ній, дістаючи ногами протилежної стіни.

Хлопчик потер руки й присів навпочіпки біля дверей.

Я набачився всякого людського горя за роки фашистської окупації, навіть трохи звик, але на згорьованих дітей не міг дивитися спокійно.

І що він, цей хлопчик, міг заподіяти фашистам? Його кинули до нас у камеру. Ми, народні месники, були для ворогів страшні й небезпечні. А він?..

Я підвівся на лікті й запитав хлопчача:

— Хто ти такий?

— Сашко Ісаєв!

— Лягай, Сашко, тут,— показав я рукою біля себе. Хлопці, не змовляючись, відсунулись. Хлопчина запигливо подивився на всіх, поволі підвівся й, наблизившись до мене, сів навпочіпки.

* © Видавництво «Веселка», 1980

— Чому не лягаєш? — легенько ляснув долонею по його плечах. Хлопчик здригнувся од болю.

— Що? Тебе...

— Та... дісталось трохи. Тепер ні сісти, ні лягти. Два дні спати не давали, все на ногах, на ногах...

— А за що тебе?

Хлопець запитливо подивився на мене.

— І за те, і за се...

Що ж, не хоче говорити, значить, має на це підстави...

Я відсунувся ще, скільки міг, мій товариш також. Хлопчик шморгнув носом і ліг на живіт.

Вранці, вже в котрий раз, викликали мене на допит. Слідчий польової жандармерії за всяку ціну хотів дізнатися, чи я командир загону, чи рядовий партизан, за якого себе видавав. Після кількох незначних запитань двері одчинилися, і поліцай вштовхнув до кімнати Сашка. Жандарм подивився на мене, на хлопчину, посміхнувся, витяг із шухляди папірця, показав його мені, і я впізнав свою партизанську листівку.

— Ну, що? — зиркнув фашист на Сашка. — Ти хотів бачитися зі своїм командиром.. Ось він сидить перед тобою. Впізнаєш його? Це товариш Верховий, чи не так? Тепер ваша доля у ваших руках: розкажете все — живими будете.

— Я не знаю цього чоловіка, — похмуро відповів хлопчина, одвернувся до вікна. Надворі падав лапятий, густий сніг.

— Ну що ж, я допоможу вам дещо згадати...

У камері я мовчки ліг на своє місце. Сашко вже був тут. Побитий, знівечений, він, проте, дивився на мене якимось прояснілим, теплим поглядом. То подавав мені води, то натягав на мої плечі пальто, то легенько, одними пальчиками, стирав з мого чола краплі поту. А серед ночі, коли всі спали, він притулювся до мене, накрив наші голови своєю фуфайкою і зашепотів:

— Я знаю вас, товаришу Верховий, я впізнав, хоч і не бачив ніколи!..

— Ти що вигадуєш? — запитав я сердито.

— Не вигадую, слухайте і не бійтеся...

І він розповів мені свою історію.

Родом він із-за Уралу. Батько — військовий командир.

Мати тікала з Сашком з Білгорода од фашистів; на станції під час нальоту ворожої авіації хлопчик загубив її. Довго блукав голодний по степу, намагаючись перейти лінію фронту. Під Курськом його спіймали і разом з полоненими повезли на захід. За Дніпром, де вздовж залізниці потяглися ліси, в'язні надумали тікати. Сашка підсадили до розбитого віконечка, він стрибнув у темінь під насип і сховався недалеко від залізниці.

Потім він знайшов партизанів. Ходив у розвідку, носив шевцю в село партизанські чоботи. З тими чобітьми його і спіймали. Можна було ще якось і відбріхуватися в поліції, та, як на лихо, в його кишені знайшли партизанську листівку. Говорив, що знайшов її на полі, як і три пари порваних чобіт,— не повірили, запроторили у в'язницю.

А листівка та для нього була дуже дорога. Він мріяв зустрітися з командиром Верховим, що підписав листівку, і попросити його, хай він повідомить у Москву, а там передадуть матері, що Сашко живий-здоровий, що воює з фашистами в партизанському загоні, що він...

Та лихо спіткало не тільки його, а й командира...

— Товаришу Верховий, вам треба будь-що на волю! — гаряче видихнув Сашко.

Що я міг йому відповісти, коли мури в тюрмі товсті, а навкруги сторожа й колючий дріт, і кожної п'ятниці в'язнів сотнями розстрілюють?

...Десь перед новим, 1944 роком, коли ми вже чули гул гармат біля Дніпра, нас повели на допит. Тільки не в канцелярію тюрми, а в приміщення польової жандармерії. З нами хотів говорити сам генерал. Я повторював те, що й раніше. Генерал сказав слідчому, щоб завтра нас стратили. Нас повели назад до тюрми.

Попереду йде один конвоїр, позаду другий. Ми з Сашком — посередині. Люди жалісливо дивляться на нас. Я сподіваюсь побачити когось знайомого. Та марно. Чути гуркіт далекого бою. Через кілька днів прийдуть наші. Буде радість і прекрасне життя. А мене не буде. Я востаннє йду вулицею, бачу місто, бачу людей.

Раптом Сашко схопив мою руку, зашепотів гаряче:

— Товаришу Верховий, слухайте: я зараз кинуся на конвоїра, що попереду. Задній побіжить обороняти... А ви

тим часом тікайте в натовп. Я це зроблю он там, де чорніє прохідний двір...

Від несподіванки я стиснув крок.

— Ти що надумав? Життя тобі набридло?

— Ні... Та ви дуже в загоні потрібні. Ви — командир. А я що... Тільки радіограму матері дайте, що бачили мене...

Я схопив хлопчину за руку, міцно стиснув.

— Сашко... хороший... друже... побратиме мій! Я не можу допустити твоєї загибелі. Будемо шукати інший шлях. Попереду ще ніч життя...

— Нічого не хочу знати! Ви повинні послухатися мене!

Він дивився на мене суворо, вимогливо. Коли зрівнялися з будинком, де чорнів прохід, Сашко напружив усю свою дитячу силу, щоб вирвати руку, кинутися на конвоїра. Та я тримав його так міцно, що тільки одна смерть могла роз'єднати нас.

Вже коли за нами зачинилася чорна брама, я сказав уголос:

— Спасибі, синку!

...А вночі на тюрму налетів партизанський загін і врятував нас од загибелі.

ПОПЕРЕДИЛА *

Ранок видався ясний, сонячний, теплий. Неля вийшла надвір. Їй дуже хотілося побачити татка. Як давно вона не бачила його! Хоч як дорослі й приховували від неї, а Неля знала: її батько — партизанський ватажок. На нього давно полювали поліцаї та німці. Багато грошей обіцяли тому, хто спіймає його.

«Ой таточку, якби хоч краєчком ока побачити тебе!» Дівчинка розуміла, що батько не може серед дня з'явитися, і все ж знов і знов виглядала його.

Раптом на подвір'я вбігла знайома жінка. Вона часто бувала в бабусиній хаті, і Неля була певна, що та жінка теж партизанка. Тільки ім'я її дівчинка не знала.

Жінка схопила Нелю за рукав і потягла до хати.

* © Видавництво «Веселка», 1980

— Тікайте! Негайно! Зараз за вами жандарми придуть!

Дідусь зиркнув по хаті, тремтячим голосом наказав:

— Швидше! Все залишаємо...

Коли вже були за селом, почули постріли. То там, то тут у селі займалася пожежа. Фашисти мстилися за те, що селяни допомагали лісовим месникам.

Довелося Нелі цілий місяць переховуватися в сусідньому селі в добрих людей. Тоскно було на серці. Як тільки темно надворі, виходила вона з хати, ставала під деревом, вдивлялася в густу сутінь, прислухалася, чи не почуються кроки, не з'явиться її татусь. Він же повинен дати вістку про себе!

А слава про загін татуся розкочувалася навкруги. Б'є він з партизанами фашистів.

Важко бути самій. «Де ви, мої рідні? Де?.. Нікого нема. Тато в лісах, мама поїхала до тітки Галі в Київ».

Минали дні, тижні. Невдовзі лихе око зрадника набачило дівчинку. І знову добрі люди вирішили врятувати доньку партизанського командира.

— Що вдієш, Нелю! Головорізи! На дитину полюють, наче на звіра...

Дівчинка кинулась одягатися. Ручки тремтіли й не слухалися. Вони в неї в десять років натружені й порепані, як у дорослої людини.

— У місто, до матері поїдеш! — шепотіла тітка.— Та обережно!

Пішла, скрадаючись. Був передсвітанок. Місяць, тонкий і жовтий, як розламаний бублик, звернув ріжками на схід і почав пірнати в чорне марево лісу. Розквітлі дерева окутали село. Зорі над головою тремтіли великі, ясні. «Ой, хоч би місяць сховався!» — прошепотіла. А він наче почув, послухався. Вмочив нижчий ріжок у чорну смужку лісу й давай тонути. Сутінь лягла на село. Таємниче сіріли стовбури дерев, виблискували зорі в темних вікнах.

За селом, на дорозі до станції побачила маму.

— Донечко! — вирвалося розпачливе з материних вуст...

Живучи в місті, Неля весь час думала про татуся. Який він тепер? Певне, бородою обріс, як усі партизани.

Одного червневого ранку Неля вийшла з мамою на вулицю — треба було дістати їжі для сестричок. Тут їх і зустріла знайома тітка Галина, що жила на Рейтарській.

— Зіночко,— прошепотіла вона до матері,— твій Микола хоче побачитися з тобою. О дванадцятій він буде у садочку на Тимофіївській. Ти сядь на лавочці і жди.

Мати зблідла, поточилася.

Неля схопила її за плече. Підтримала.

— Не хвилюйся, рідненька, а то люди помітять! — припала до гарячого лица матері.— Ти йди на побачення, а я побіжу додому, малих глядітиму.

Додому недалеко, можна було й не поспішати, але Неля знала: там сестрички самі. Ой, як їй хотілося побачити татуся, торкнутися його буйного чуба, відчути запах диму й свіжого польового вітру! Хоч здалеку подивитися на нього! Та матері це більше потрібно... Вона так любить його, так страждає, боїться за нього... Хай вони побачаться! А пізніше й Неля побачить, коли він тут.

На серці в дівчинки було так радісно, так хороше! Мама побачить татуся, а потім розкаже їй, який він, що говорив. Неля не йшла, а наче летіла, руками, як крильми, махала. Хотілося співати, голосно сміятися: хай би спитали люди «чому?». А вона не скаже, бо це партизанська таємниця.

У сандаликах на босу ногу, в легенькім білім платтячку, з розтріпаним волоссям, що розсипалося по худеньких плечах, вона влетіла до коридора. Рвучко відчинила двері до кімнати — і замерла!.. Очі її — великі, темні, котрі тільки що вбирали в себе блакить чистого неба,— зразу не могли звикнути до напівтемряви. І все ж побачила несподіване і страшне: біля столу, на табуретці, сидів жандарм у високому кашкеті. Другий стояв біля вікна й дивився на вулицю. На ліжку — поліцай біля притиснених сестричок. Неля зразу впізнала його: він з їхнього села, з Липок!

Серце дівчинки зупинилося на мить, перехопило подих. Поліцай підвівся, розплився в посмішці:

— А-а, ще одне шпаченя прилетіло! Скоро й старі прибудуть.

Поліцай ступив крок, простяг руку, щоб втягти дівчинку до кімнати, та Неля в ту ж мить шарпнулася, вдарила дверима і щодуху кинулася східцями, двором, вулицею.

Навчена татусем конспірації, вона зразу подумала, як тільки зупинилася за першим стовбуром каштана: треба залутати слід. Збити з толку поліцая, а то він, певне, вже вибіг і буде наздоганяти її. І тому вона кинулася в сусідній двір. Перебігши його, видерлась на купу цегли і присіла за розваленою стіною. Серце калатало, як у долонях ввіймане горобеня.

«Вони прийшли за татком! — вдарила гостра думка в дитячу голівку.— В селі вже дізналися, що ми тут живемо і татко до нас прийшов. Рознюхали! Поліцая сільського послали, щоб впізнав його. Треба попередити татуса! Сказати, щоб не йшов на побачення з мамою, а то жандарми спіймають його! За мамою вже, напевно, слідкують».

Неля зірвалася, щоб бігти, та сумна думка враз зупинила її: «А де ж знайду татуса?» Напружила пам'ять, але нічого не могла придумати.

І враз догадалася: тато в тітоньки Галі, на Рейтарській, вісімнадцять! Де ж йому інакше бути? Якось Неля чула, як хвалили тітку за те, що вона зв'язала сільських партизанів з міськими й що листівки допомагала в місті друкувати. Значить, він тільки в неї. Ой, хоча б так!

Неля озирнулася і спроквола пішла вулицею. Глянула вздовж тротуару. Поліцая не видно. Глибоко зітхнула й пішла такими широкими кроками, так швидко, що переганяла всіх дорослих, котрі йшли попереду. Бігти вона боялася, щоб не викликати підозри.

А в цей час у будинку на Рейтарській сидів її татусь Микола. Годинник бамкнув половину дванадцятої. Партизан закрив очі й радісно посміхнувся. На серці було хороше. По-перше, у місті він зв'язався з надійними друзями, і тепер можна буде діставати вибухівку, а по-друге, він зараз побачить свою дружину. В уяві вималювалися кучеряві голівки дівчаток. Скаже дружині, щоб винесла їх завтра на Тимофіївську гору. Він їтиме й побачить їх. Це надасть йому сили, бо важко бути самому. А з Нелею можна буде побачитися й тут. Вона розумна, кмітлива.

Враз у коридорі задріботили кроки. Хтось поспішав. Микола підвів голову. У двері часто застукало. Він швидко підійшов до дверей, прислухався. Було чути дитяче дихання. Відчинив. У напівтемряві стояла Неля. Швидко

переступивши поріг, вона схопилася за ручку, міцно причинила двері й кинулася батькові на шию.

Нарешті вона побачила свого татуса! Та одразу згадала, чого прийшла, підвела голову.

— Таточку, любий, у нас поліцаї! Тебе шукають! Тікай!..

Він схопив її, притис до себе. Та вона відштовхнулася, вирвалася з обіймів, благально подивилася:

— Тікай!..

ЗАРАДИ БРАТА *

Вранці прийшли фашисти. В зеленому розкішному гаї над Дніпром, що розкинувся, ховаючи віттям хутір, поставили гармати, жерлами на Дніпро.

— Век! Век! — ходили окупанти з хати в хату й виганяли людей.

Тут була лінія фронту.

У хаті Друків ховалися два матроси з корабля, що вчора вранці затонув на Дніпрі од ворожих бомб. Їх з води підібрали Галинка з Оксаною. Матроси ледь трималися на ногах: один поранений, другий контужений. Никанор Радіонович та Олена Левківна умовили їх переночувати. А потім, вранці, перепочивши, йти до Києва, де наші воїни і матроси Дніпровської та Пінської флотилій героїчно обороняли столицю.

У хаті їх і застали фашисти.

— Рус зольдат? — грізно запитав довготелесий, навівши на матросів автомата.

— Ні, ні! — стала перед грізним дулом, простягнувши наперед руки, Галинка.— Брати вони мої! Брудер!

Фашист шарпнув з голови Івана кашкета, смикнув за чуба. Коли є чуб — значить, не солдат. Повірив. Але грізно наказав:

— Век!

Взявши, що в хаті потрапило до рук, батько, мати, Оксана й Галинка, а також Іван та Василь, як назвали себе матроси, вийшли на вулицю. Фашист автоматом пока-

* © Видавництво «Веселка», 1980

зав їм шлях на захід. З хутора і з села люди йшли, залишаючи свій домашній скарб і худобу. В супроводі фашистського конвою їх погнали аж до Орлика, за дванадцять кілометрів од рідного хутора й Дніпра.

В Орлику фашисти вже призначили свого старосту, поліцаїв. Почали забирати всіх чоловіків, котрі пробиралися з оточення, і кидали їх у табори. На будинку сільради, де тепер теліпався фашистський прапор, висіло велике оголошення. Галинка прочитала його. Попереджалось, що, коли хто не заявиться в поліцію, буде оголошений партизаном і розстріляний на місці. Дівчинка розказала про це матросам.

— Не будемо вам завдавати неприємності,— сказав Іван.— Підемо за лінію фронту. В Києві наші тримаються. Берегом Дніпра за дві ночі доберемося.

— Щасливо, синки! Та повертайтеся з перемогою! А ми вас ждатимемо...

Коли стемніло, матроси пішли... Щось одірвалося в Галинки од серця тої миті. А як не пройнуть? Сьогодні під вечір, розказували люди, трьох розстріляли фашисти. Партизанами оголосили.

...Сон зморив її вже під ранок. Почула, як надворі репетували:

— Шнель! Шнель!

Галинка накинула платтячко, ступила в парусинові туфлі, вибігла. Шляхом ішли жінки й діти, дідусі й бабусі. Їх підганяли вороги.

— Шнель! Шнель!..

— Що там таке?

— Партизана спіймали! Та такий молодий. Вішати зараз будуть.

Галинка зблідла. Серце відчуло щось страшне. Вона тривожно кинула погляд на Оксанку, яка перелякана стояла на ганку. Вибігла — й мерщій вулицею на майдан. Люди йшли спроквола, озираючись... Чого поспішати на чужу смерть?

Ось і майдан біля колишньої сільради, стоять півколом фашисти в зелених мундирах з автоматами в руках. Молоді, здорові, добре вгодовані. А на ганку...

«Ой людоньки, що це таке!»

Стоїть на ганку... Невже Іван? Побитий, понівечений, одяга порвана, а на закривавлених устах наче усмішка. Очіма шукає когось у натовпі.

Серце в дівчинки забилося так тривожно, з таким жалем. «Врятувала на Дніпрі од смерті, треба було вмовляти, щоб не йшли... А тепер — смерть йому. А в нього мати і сестричка, така, як я, за Києвом. А його зараз...»

Хлопець поволи повертав голову праворуч, погляд його хотів вихопити когось знайомого, тому він так усміхався. Очі, великі, сині, раптом стрельнули просто в душу дівчинки. «Та це ж не він, не Іван! Це зовсім не знайомий мені хлопець! І чуб у нього білий, а в Івана русувий...»

А тим часом фашист кидає у натовп:

— Панове селяни! Доблесне військо фюрера звільнило вас від більшовиків. А комуністи й активісти ховаються в лісах, щоб нам пошкодити. За кожного вбитого німецького солдата ми розстріляємо сто ваших. Оцей,— гітлерівець показав на полоненого,— каже, що житель цього села, що тут його рідні. А насправді ніхто його з вас не знає. Він більшовик, комуніст. Він росіянин, і ми його зараз повісимо!

Натовп занімів. Сотні очей з жалем дивилися на білявого солдата з високим засмаглим чолом. А він все наче шукав очима когось знайомого в натовпі. Й очі його знову зустрілися з очима дівчинки. Чи це їй тільки здалося.

Галинка кинулася до полоненого, припала до нього, повернула голову до ворога:

— Паночку, голубчику, що ви замислили!.. Не стріляйте, це мій брат! Ми йшли... Нас вигнали... З хутора. Він загубився в лісі... Ми шукали його...

Перекладач відступив на крок, здивовано подивився на Галинку, на хлопця, що стояв із зв'язаними назад руками. А дівчинка впала перед німцем на коліна. Чорні коси розсипалися по плечах, заплакані очі вбирали в себе чисте блакитне небо.

— Він брат мій, брат! — розпачливо вигукнула.

— Ти неправду кажеш, дівчинко,— посміхнувся перекладач.— Тільки що я запитував людей. І ніхто з присутніх на майдані не впізнав його. Він не з вашого села.

Галинка підвелася, швидко змахнула кулаком сльози.

— Паночку, то це так. Ніхто не впізнав. Бо ми ж в іншому селі жили! В Рудні Толокунській, над самим Дніпром. А це ж дванадцять кілометрів. Ми йшли, а він і заблукав.

— Та невже жоден чоловік не знає його? — вже кричав перекладач.

— Знають, знають! Чому не знати!

Перекладач підвів догори руку:

— Панове, хто скаже неправду — буде тут же розстріляний разом з цим партизаном і дівчинкою, яка хотіла ошукати німецьких офіцерів. Так хто може підтвердити, що він її брат?

Вийшов наперед дядько Сергій Швець. Погладив вуса, обернувся до людей, вклонився, потім до ворога:

— Це племінник мій... Іван!

Перекладач щось сказав офіцерові, той до людей:

— Два свідка мало. Хто ще знає його?

І тут піднесла вгору руку горда поставою, красива, ще молода жінка:

— Я знаю його. Це мій учень. Запишіть: свідчить вчителька Пригода Антоніна.

Галинка підвела голову. Зустрілася очима з жінкою. Лоскітний клубок вдячності підкотився під горло, стислося з радості серце.

— Спасибі!

Вона не знала цієї жінки, як майже нікого в цьому селі, як і цього хлопця, котрого рятувала од смерті. І раптом почула, як весь майдан загув:

— Знаємо його, знаємо!

— Він наш! Відпустіть!

— А ні — то всіх карайте!

Перекладач підняв руку, вигукнув:

— Пан офіцер тимчасово звільняє цього хлопця, але коли дізнається потім, що він не ваш, одразу скарає всіх!..

Галинка кинулася до полоненого й припала личком до його пропахлих гарматним порохом рук.

— Галинка я. Галинка! — шепотіла, заглядаючи у його рідні, сині, як небо, очі.

— Нікогда не забуду, сестренка! — прошепотів він ледь чутно...

МАМИНА РУКАВИЧКА

У двері били так сильно, що здригалася хата.

— Відчиняй! Відчиняй! — доносилися знадвору чужі голоси.

Мати не спішила відчиняти, навіть не одяглася, а пригорнула до себе Надійку й прошепотіла тривожно:

— Жандарми!..

Фашист вдарив прикладом гвинтівки по вікні, і рама, з дзенькотом розсипаючи скло, полетіла до хати. Крізь отвір увірвалася темрява, а слідом за нею жмут сліпучих променів кишенькового ліхтаря. Затріщали двері під ударами, відчинилися, і з сіней вдарив жмут світла, освітив стіл, шафу, стіну з фотографіями і нарешті засліпив Надійку, і вона нічого більше не бачила, бо очам стало боляче. Ще через мить вона відчула, як її шарпнули од матері, кинули на долівку, боляче вдарили чоботом, і вона полетіла далеко в куток, аж під ліжку. Біль був гострий, пекучий, не давав дихати, і тому не могла підвестися; лежала на холодній долівці, дивилася зляканими очима, а по хаті тупцювали важкі чоботи фашистів, стукотіли стільці, перевертався стіл, і жандарми кричали на маму, били її нагаями, прикладами, а один все кричав:

— Де машинка захована, котрою партизанські листівки друкуєш?

Мати важко дихала, але не відповідала. А той ще дужче кричав:

— Мовчати будеш — на місці розстріляємо!

Мати мовчала. Жандарми повели її. Двері залишили відчиненими, і холодний вітер з сірими сніжинками рвався до хати, котився долівкою аж під ліжку, і Надійці стало дуже холодно.

Надійка вилізла з-під ліжка й зачинила двері. Вітер перестав гасати по хаті, і від того трошки потеплішало. Страх помаленьку відходив од неї, вона озирнулася.

У хаті був такий розгардіяш, так усе розметано, поламано, постіль збурена, одежа розкидана, що Надійка зразу і не помітила вибитого вікна, крізь яке залітали холодні сніжинки. Влетівши, вони осідали білим пухом на лаву, на край столу, на середину долівки, заваленої речами. Одні з них прилипали дівчинці до чола і холодно танули.

— Треба одягтися й обутися,— прошепотіла дівчинка, тремтячи всім тілом, і почала шукати своє вбрання. Довго вона збирала його.

Один черевичок її лежав аж під порогом, розтоптаний чоботом жандарма, а другий знайшла під лавкою. Плаття й пальтечко валялися долі з маминою одежею.

Коли Надійка одяглася, в хаті вже зовсім розвиднілося. Дівчинці зробилося страшно одній, і вона вийшла надвір.

Шляхом йшла якась жінка, опустивши голову назустріч вітру, а слідом за нею в чорній шинелі з жовтою пов'язкою на рукаві поліцаї.

«Цю тітку теж в тюрму повели, як мою маму»,— подумала Надійка і вибігла за ворота. Жінка з поліцаєм віддалилися і ледь маячили в хуртовині. «Це там тюрма, я піду і маму побачу»,— прошепотіла дівчинка скривленими від жалю губами і пустилася бігом по зав'язній снігом дорозі. Але поліцає з жінкою вона не наздогнала: ті сховалися за поворотом. «Швидше треба, швидше»,— шепотіла вона. А йти було важко, ніжки глибоко стрягли в сніг, черевички сковзалися, вона падала ручками в холодний і сипкий, як цукор, сніг, і руки враз робилися червоними, мокрими, і по кінчиках пальців стрибав колючий мороз. Надійці схотілося зупинитися і плакати.

За рогом показалася школа. Надійка знала — тепер там тюрма. Вона підійшла й зупинилася недалеко від ганку, на котрому стояв у довжелезному кожусі поліцаї з гвинтівкою. Щоб зігрітися, він підскакував з ноги на ногу, тупав чобітьми. Коли дівчинка підступила ближче до нього, запитав:

— Чого тобі?

— Ви мою маму забрали в тюрму, моя мама тут у вас,— жалібно дивлячись на поліцає, сазала Надійка. Поліцаї перестав тупати ногами, глянув на двері, а потім до дівчинки:

— Арештовані он там, на другому поверсі,— кивнув головою догори.— А ти додому тікай, а то замерзнеш.

Надійка глянула вгору. І справді: в загратованому вікні без шибок вона побачила голову матері.

— Мамо-о! — крикнула дівчинка і підняла червоні як жар руки.— Мамо! Мені страшно одній у хаті сидіти. Додому йди!

— Донечко, сховай ручки, а то пальчики відморозити! — крикнула згори мати.

Поліцай скочив з ганку, підійшов до Надійки й крикнув, задравши догори голову:

— Ану замовчіть! Розмовляти заборонено!

Мати простягла крізь чорні ґрати руку свою і заблагала:

— Пане поліцаю, дозвольте мої рукавички дочці віддати. Замерзне, бідна, прошу вас.

— Добре, кидай, тільки хай скоріше забирається дочка, а то і її заберуть.

Мати замахала рябенькою плетеною рукавичкою, даючи знак, щоб Надійка ближче підійшла до стіни. Дівчинка підбігла. Мати кинула рукавички. Надійка схопила їх, глянула спідлоба на поліцаю й побігла геть аж на дорогу і вже звідтіля дивилася, як мати помахом руки наказувала їй іти геть.

Надійка не могла відірвати очей од матері, дуже не хотілося їй додому йти, але вона звикла слухатися наказів матері, помахала на прощання ручкою і пішла. Коли школа сховалася за рогом, Надійка зупинилася. «Дай,— думає собі,— надіну мамину рукавичку, може, не так мороз щипатиме». І наділа: спочатку ліву, а потім праву. Рукавички на неї були великі, в один палець півруки влазило. Вона встромила кожен пальчик окремо, натягла рукавичку і раптом відчула, як вказівний пальчик наткнувся на якийсь маленький жмуток паперу, що був твердо зім'ятий і засунений аж на край.

«Що там таке, котре пальчик мені муляє,— подумала дівчинка,— треба його викинути. І вона зупинилася, стягла рукавичку, вивернула в ній палець і витягла звідтіля тверду паперову грудочку. Спочатку вона хотіла викинути її, вже навіть рукою змахнула, але враз зупинилася. «А може, це що мамине? — подумала вголос.— Може, вона мені записку з тюрми написала?» Надійка не раз чула, як з фашистської тюрми в'язні про себе вістку давали. Про це часто говорили в їхній хаті мамині товариші. Вони думали, що Надійка нічого не розуміє. А вона все розуміла, тільки мовчки слухала. Адже їй восьмий рік пішов. Вже і школяркою була б, якби не війна.

Дівчинка враз тривожно глянула навкруги, чи не бачив хто її, стисла паперову кульку в кулаці й побігла додому.

В хаті віяло пустою і холодом. Надійка відвернулась в куток, щоб ніхто не підледів, що робитиме, і розвернула зім'яту кульку. Клантик паперу був весь дрібно списаний. Перше слово Надійка розібрала: то було її ім'я. Далі все так накручено, так дрібно, що всі літери зливалися і нічого розібрати не можна, хоч Надійка вже вміла читати навіть писане.

«Піду до Галі, вона в третій клас ходила, хай прочитає»,— вирішила Надійка і вже взялася за клямку, але зразу ж і зупинилася, подумала: «А що, як там таке написано, що нікому знати не можна?» Вона відійшла од дверей, сіла на стілець, задумалася. Перебирала в пам'яті всіх сусідів, кому б можна було довіритися, але боялася їм показати. «А що, як вони фашистам віддадуть?» Згадала тітку Марію, що часто з мамою про партизанів перешіптувалася. Може б, до неї піти? Але тітка Марія живе дуже далеко, на краю села, аж під лісом. «Піду до неї!»— вирішила Надійка. Скочила зі стільця і враз відчула, як їй їсти дуже хочеться, адже вона зранку в роті крихти не мала. Почала нишпорити. В згортках скатертини під столом знайшла шматок хліба. З'їла його, водою запила. Холодний вітер бив у розбите вікно, і на лаві вже біліла снігова купка, долівка й припічок були мокрі.

Надійка взяла ряденце, котрим мама лежанку застеляла, і закрила вікно. Потім зачинила двері й вийшла на вулицю.

На шляху холодний лютий вітер знову бив їй в очі і рвав одіжку. Людей не видно було. З деяких коминів валив сірий дим і падав на засніжену землю. Дорогу вже зовсім замело. По кучугурах сипкого снігу йти було дуже важко. Надійка раз по раз падала, підіймалася, руки глибоко застрягали в колючий сніг, а кулачок з маминою запискою був міцно затиснутий. Надійка поспішала. Їй дуже хотілося знати, що мама пише у тій записці, може вона просить, щоб їй їсти передали або хустку, бо її так і забрали простоволосу і незаплетену. Швидше, швидше треба до тітки Марії, а та все прочитає і сама скаже, що робити Надійці.

За мостом Надійку наздогнали машини з німцями. Надійка дуже злякалася, що ось скочить один з машини і відбере в неї мамину записку, тому вона зійшла з дороги далеко в сніг і дожидала, поки всі машини не переїдуть.

Але з машин ніхто не вилазив, дорога знову опустіла, і Надійка пішла.

Йшла вона довго-довго. Завірюха з усіх боків свистіла, завивала на сто голосів, снігова курява закрила все перед нею, і нічого вже не видно було: ні хат, ні дороги, тільки білий рій колючих сніжинок. А Надійка йшла і йшла. І вже не було холодно, а навіть душно зробилося. Краплини поту вибивалися з-під хусточки, текли на підборіддя, падали на пальтечко і враз замерзали. Надійка стирала шкаралупки льоду рукавичкою, хукала в неї, щоб трохи зігріти носа, і не зупиняючись йшла.

Через годину чи більше хуртовина притихла. Обрій розсунувся, і Надійка глянула навкруги: село залишилося далеко позаду під чорними тополиними вершками, а тут був рівний засніжений степ.

«Я заблудилася...— подумала дівчинка.— Треба назад іти, а я дуже втомилася. Відпочину трохи. Ось тут сяду»,— підійшла вона до поламаного вітром і негодою кущика. Під кущиком навійний горбочок снігу. Надійка сіла. В ногах зразу полегло. Гарячий піт по всьому тілі почав холонути. Тіло затряслося, як у пропасниці. Зуби цокотіли. «Ось і сонечко виглянуло. Скоро зігріюся»,— подумала вона. А за край степу заходило велике жовтогаряче сонце. Його гостре проміння сліпило дівчинку, але було холодно. «Треба тихо-тихо сидіти, і тоді буде тепло»,— прошепотіла дівчинка. І їй справді ставало тепло. Втома з ніг розіллється по всьому тілі, добралася аж до очей, повіки стали дуже важкі, хотілося спати, а перед очима знову закружляли білі метелики, тільки то вже був не сніг, а пелюстки з вишень, коли одцвітають. І так тепло, хороше Надійці! Надійка засинала, а надворі, здавалось їй, вже літо, сонце пече. Насунула хмара з півдня і вдарив грім: гр-р-р! — і вона прокинулася.

— Ти чого тут, дівчинко? — почула вона голос чоловіка. Глянула — на грудях автомат, а на полиця не схожий. «А, партизан»,— подумала, подивилася на чоловіка, хочє сказати щось, а сльози наче застигли в горлі, ніяк не вимовляються.

Взяв її чоловік на руки, до села несе, озирається. Бачить Надійка: слідом ще чорніють постаті на снігу, за ними йдуть.

Вже коли порівнялися з першою хатою, знову спитав чоловік:

— Чия ти, дівчинко?

— Мені до тітки Марії треба, ось там її хата, за господарством. Мою маму поліцаї...

— Поліцаї забрали? — перепитав стривожено чоловік. І до Надійки:

— Ти тітки Василя донечка? — Надійка мовчала. Чоловік аж зблід.

— А хто тепер дома у вас?

— Вікно побите...— відповіла Надійка і заплакала.

Чоловік притис її до грудей і сказав:

— Не плач. Ось і хата тітки Марії.

Чоловік підійшов до вікна і тричі тихо постукав. Двері рипнули, і вони зайшли до хати.

— Що з Василюю?! — тривожно запитав чоловік тітку Марію.— Ось її донечку за селом на полі знайшов. Вже замерзала.

— Арештована...— тихо сказала тітка Марія.— Як там у неї, ще нічого не знаємо.

— Тіточко, ось лист від матері! В рукавичці кинула мені! — крикнула Надійка й подала тітці міцно затиснену в кулачок рукавичку.

Тітка схопила рукавичку, розгорнула записку.

— Що там? — питає нетерпляче партизан.

— Вона пише, що жде нас,— відповіла тітка Марія.— Тут все докладно сказано. Командирові передай.

Про що вони ще говорили — Надійка не чула. Наче полетіла в чорну яму.

Лежала Надійка хворою в тітки Марії кільканадцять днів. Аж однієї ночі, коли дівчинка вже видужала, трясє хтось легенько її за плече. Вона розплющила очі. І диво: перед нею стоїть мати, а в хаті повно партизанів.

— Мамочко! Ти?..— скрикнула Надійка.— Жива...

І вони міцно-міцно обнялися...

В ЗОРЯНУ НІЧ

Надвечір без усяких пригод приїхали в село Свинарку. А як добре смерклося, повела їх тітка Марія на город. На тютюновій грядці вказала, де яму копати. В ямі лежало

двадцять гвинтівок і патрони. Положив Микола ті гвинтівки на дно гарби, а зверху соломи накидав.

Їдуть степом. Павлик коней поганяє. Микола на полудрабку сидить, ноги додолу звисив. Мовчить. Автомат на жовтій соломі біля нього лежить. Навкруги ніч зоряна. І так тихо, мирно, наче нема війни, нема фашистів, а тільки безкрає колгоспне поле і вони додому повертаються...

Над степом падали зорі. Густо натикані в темніть неба, вони тремтіли, поодиноці зривалися і, залишивши на мить іскристий слід, гасли.

— Дядечку Миколо, а чого більше на світі: зірок чи людей?

— Певне, людей,— відповів Микола і задумався. Дивився вгору, потім повернув до Павлика бронзове лице, і в його карих очах хлопчина побачив відблиск зірок. Голос тихий, але скрип коліс не заглушав його.— Бачив, скільки впало мертвими партизанів того тижня під лісом? А сьогодні в загоні вдвоє більше людей, зброї всім не вистачає.

— Привеземо! — переконливо каже Павлик і махає пугою над кінськими спинами.

Дорога степом рівна, вкочена. Терпко пахне доспіле жито.

— Багато вже проїхали, дядьку Миколо?

— Кілометрів десять.

— То це до загону ще п'ятнадцять залишилося?

— Коли Доброводи переїдемо.

— А ви не боїтеся, що через село?

— Боюся.

Два дні тому командир дав завдання Миколі: перевезти гвинтівки й патрони з села до лісу, де зараз їх жде загін. Микола взяв автомата і попросив, щоб йому в помічники відпустили Павлика. Миколі було двадцять чотири роки, а Павликові дванадцять. Батько Павликів десь на фронті, а матір — до Німеччини погнали. Павлик у партизанському загоні вже два роки. Зрадив, коли сказали, що з Миколою їде.

А над степом падають зорі.

— Дядьку Миколо, а чого ви найбільше боїтеся?

— Смерті.

— А навіщо ви тоді в партизани пішли?

— Щоб жити.

— А в нас люди кожен день падають.

— Зате по-людськи.

Над степом потягло прохолодою і запахло ставом — значить, село недалеко. Щоб не заколисав рівномірний стук коліс, Павликові хочеться говорити.

— Дядьку, а що ви найбільше любите?

— Життя.

Це Павликові зрозуміло, а те, що Микола боїться смерті, в голові хлопчини не вкладається. Адже всі знають, що він найвідважніший у загоні. І найхитріший. Завжди німців чи поліцаїв обдурить. Одного разу з міста німецького полковника в мішку на возі привіз. За нього й орден одержав.

Ідуть. Мовчать.

— Гляньте, знов зірка покотилася! Аж сум бере, як згасає вона.

Микола ворухнув дужим плечем — полудрабок заскрипів. Нагнув ближче голову до хлопчини.

— А знаєш, скільки людей гине там, на фронті, і в наших лісах, містах, селах? Коли б запалити їхні душі, як свічки,— все небо полум'ям взялося б. Зорі погасли б.

— Знаю...

Віз поскрипує, і луна болісно, з тривогою відбивається в серці. Коні форкають — значить, село ось-ось... Мурашки по тілі Павликові снують. Лячно трохи. Щоб підбадьорити себе, він не дає спокою Миколі.

— А скажіть, що ви будете робити, як війна закінчиться і фашистів ми розіб'ємо?

— Гай-гай!.. Та ти знаєш, друже, що я робити буду, як війна закінчиться, як фашистів поб'ємо?! Я бачив багато разів смерть. Вона остогидла мені. Я життя люблю. Я ж майстер на всі руки: і тесляр, і коваль, і комбайнером був. Всяку машину до цурки розберу і знову складу. І збудую я хату після війни, та таку, що самі вікна, без стін, щоб навкруги увесь світ було видно. І закличу усіх вас, партизанів, у гості. Я дуже люблю, щоб до мене гості ходили. Ти їж, пий, відпочивай, тільки розкажуй мені, що в світі бачив, які люди є. Я знаєш чого люблю тебе? Що ти всякими питаннями надокучаєш мені. Так що ти, друже, не сумнівайся, питай.

Підбадьорений, Павлик ще щось хотів запитати, але коні тривожно форкнули, замотали головами.

Микола сказав:

— Щось недобре чує скотина.

— Село Доброводи он за горбком,— прошепотів Павлик, наче його могли почути в слячому селі.

— Тепер прислухайся,— насторожує Микола.

Перша вулиця зустріла їх вибоїнами на дорозі. Колись тут була бруківка. Тепер каміння розповзлося, гецаєш гарбою, коли найдеш на нього, в печінках відбиває. Білі хатки ледь сіріють у темряві, насупивши брови стріх. Застигли дерева. Ніде ні вогника.

Переїхали греблю. Як звернули на вулицю, що з села виводила, раптом окрик з подвір'я:

— Стій!

Коні шарпнули і стали. Перед ними виросла темна постать.

— Що таке? — сердито крикнув Микола, скочив з гарби. Автомат в руках стис.

— Хто їде? — чути голос. Підводу оточили.

— Свої,— вже тихше відповідає Микола.— Не бачиш — поліцай.

Павлик напружує зір. У темряві розпізнає кашкети німців і поліцаїв.

— Слухай, поліцаю,— чується голос.— Ми відступаємо із-за Дніпра, бо там більшовики наступають. Везем пана коменданта і жандармерію. Поламалось колесо у возі, так що їхати годі. Ти віддай нам гарбу, а бери нашого воза. Він хороший, кований, а колесо собі полагодиш. Так що завертай на подвір'я, там все перевантажимо!

Микола кілька секунд мовчав, потім бадьорим голосом вигукнув:

— Добре, пани поліцаї. З охотою поміняюся. Тільки дайте солому відвезти, а то що тут з нею кидатися. Моя хата он там, за тим поворотом. Хто поїде зі мною?

— Нікуди ти не поїдеш! Сказано завертай — значить завертай! Хто тут хазяїн: ти чи пан комендант? Розпустилися!

Той, хто кричав, підбіг до коней, схопив буланого за оброть і потяг ліворуч, щоб вести на подвір'я. В голові Миколи кілька секунд боролися думки: що робити? Тікати

з Павликом у темряву ночі, поки німці й поліцаї поратимуться біля гарби? Тоді пропадуть гвинтівки й набої... А їх ждуть партизани, виснажені боями. Кинутися на ворогів? Тоді неминуча смерть, бо кругом оточили. Але я помру сам, а хлопці набої матимуть.

І не страшні тоді їм німці. За одного — триста житимуть і фашистів битимуть... «Ех, раз мати породила, раз і помирати приходиться!» — стиснув зуби Микола і крикнув сердито до поліцая:

— Стій, гадюко, хай хоч хлопця з воза зніму!

Коні перестали бити копитами. Всі замовкли. Лиш один німець щось гелгоче сердито. Микола кинувся до гарби, нагнувся до Павлика й прошепотів гаряче:

— Я зараз кинуся на них, а ти чимдуж скачи кіньми на поле. Недалеко вже ліс. Зрозумів?

— Зрозумів! — вихлипнув пошепки Павлик.

— Тоді прощай!..

Микола притис до грудей хлопця, потім одірвався і з усієї сили вдарив автоматом коня. Буланій став дибки, рвонув, і гарба вихором понеслася в темряву шляху. Там, де стояла гарба, залишився один Микола. Поліцаї і німці стояли круг нього оторопілі кілька секунд. Німець вистрілив услід підводи, але вона вже сховалась за рогом вулиці.

— Взять його! Це партизан в поліцейській одежі! — крикнув німець.

— Бери! — важко видихнув Микола і натиснув на гашетку. Автомат задріботів у руках. Скошені кулями, падали поліцаї, німці, ніч розпанахувалася зблисками.

— Беріть, беріть! — намагався перекричати він лемент автомата.— Щоб вас земля не прийняла!

Але в цю мить Миколу кольнуло у плече, потім у груди, потім у голові задзвеніло, і руки повільно опустилися. Він повалився на землю. Земля була гаряча і відлунювала стукотом копит.

— Утік мій Павлик, довезе...— востаннє черкнула крилом його думка, і в згаслих очах застигла радість.— І кулі не здоженуть...

А Павлик вже під лісом, коли коні зовсім вибилися з сили, оглянувся.

Над селом, де залишився Микола, впала зірка і згасла...

АЛІНКА

Ми лежали на мокрій землі з міцно пов'язаними руками. Розлучені фашисти підходили до нас і били важкими кованими чобітьми. Мабуть, вони хотіли зігнати на нас свій гнів і своє безсилля. Ще б пак! Семеро партизанів вели з ними цілий день важкий і упертий бій. І лише коли в партизанів вийшли набої, настала тиша.

Фашисти повезли нас до міста, в гестапівську тюрму.

У гестапо нас довго мучили. Вороги хотіли, щоб ми стали зрадниками і сказали, де знаходиться загін, хто допомагає партизанам. Не добившись нічого, осатанілий гестапівець вигукнув:

— В комуністів нічого не дізнаєшся! На світанку всіх розстріляти!

І нас повели в камеру смертників.

Я поволі підвівся; перемагаючи біль, дотягся до заграатованого віконця, аби ще раз глянути на рідні місця. Небо затяглося сивою мрякою і низько опустилось над чорним лісом. Сонце не могло пробити своїм промінням молочно-білу пелену й лише на прощання знайшло вузьку щілину на самому схилі неба, кліпнуло на мить і згасло.

«Невже нам кінець? — подумав я. — Невже згасне наше життя, як згасло зимове сонце, і ми не побачимо більше ясного світанку?»

У розпачі я відійшов од віконця. Стіни в тюрмі товсті, міцні, на маленьких вікнах залізні ґрати, двері, теж залізом оббиті, замкнені. В коридорі ще одні двері, теж замкнені, а ключ у поліцаю, що попід камерами ходить і безперервно заглядає до нас крізь маленьку дірочку, котра вовчком зветься. Внизу двір, огорожений високим муром з колючим дротом угорі, а в кутках — вишки, і на них — фашисти з кулеметами. Вихід один — через ворота, але й там вартовий. Крикне на допомогу — і двадцять чоловік вискочать з караулки з автоматами.

Подумав про все це — і сум мене огорнув. Ліг під стіною, взяв у товариша огризок олівця, що якимось чудом залишився в нього після обшуку, і написав на стіні:

«У цій камері перебували останні години перед стратою радянські партизани. Нас полонили в нерівному бою 20-го

грудня 1943 року. Двадцять днів нас катували, але ми zostались вірні Батьківщині.

Ми вже чуємо канонаду далекого бою. То йде Радянська Армія — визволителька. Відплатить за нас, товариші!

Хай живе вільна Радянська Україна! Смерть фашистським загарбникам!»

Внизу написав прізвища всіх товаришів. Це вперше за дні полону я розкрив наші справжні імена. Фашисти знали тільки псевдоніми. Тепер нам нема чого критися. Хай знають рідні й друзі, що чесно ми помираємо. Потім у кінці дописав: «Вечір. 11 січня 1944 року».

Надворі посутеніло. Малесенький, жовтенький, з довгим чорним хвостом диму, пуп'янок світла, що хитався над черепочком і колихав довгі тіні в'язнів, почав блимати, здригатися. Вогонь не хотів умирати. Він хапався за останні краплі жиру, підтягував їх угору, спалахував, вихоплюючи з темряви скоцюрблені на долівці постаті, потім згасав, звужуючи навколо себе рожеву кулю світла.

— Рано вмирати тобі, каганчику,— жартував Сашко. Він розмовляв з вогнем, наче з живою істотою.— Ми ще живі! Ось я тебе підгожую, щоб і ти героєм був, не вмирав завчасу. Бо не личить партизанові перед смертю квилити!

Сашко кинув на сухий гніт крихти маргарину, і каганчик повеселішав. Підбадьорились і в'язні.

— Миколо, розкажи небилицю яку, чи що, а то поки та смерть прийде, то й померати не схочеться,— почувся з кутка голос Матвія.

— Розказати? Добре, тільки слухайте та метикуйте собі,— зразу почав Микола, невгамовний балакун.— Як розказували мій дід,— хай на тім світі легко ікнеться їм! — було це за царя Демка, як була земля тонка. Тоді пальцем землю пробий і воду пий. Тільки їсти не було чого. А жили так — померати не хотілося. Була в ті часи війна з царем Горохом, вибили-таки людей чи трохи, а Іван і Роман в полон до ворога потрапили. От ведуть їх на розстріл, а Іван і каже Романові: «Давай, куме, тікати будемо!» А Роман зблід, злякано на Івана подивився та й питає: «А гірше не буде?»

Всі засміялися.

— Ну й чудасія! Так, кажеш, питає, чи гірше не буде? — більше за всіх сміявся Сашко.

Про себе я теж усміхнувся, але настрої у мене не покращав.

Мучився я не тому, що боявся смерті, ні, не тому. Я давно переборов страх у боротьбі з гітлерівцями. Чим сміливіше дієш, тим більша удача, лише все обдумуй добре. У всяких перепалках були ми,— знаєте, як партизанам доводилось,— а виходили з перемогою. А тут попались — і нічого придумати не можу. На світанку нас розстріляють. Чи має право партизанський командир хилити голову? Ні, до останньої хвилини — ні! Мені починає настирливо лізти в голову запитання боягуза Романа з Миколиної казки: «А гірше не буде?» Звичайно, не буде!

Але думати більш я не можу. Величезне нервове напруження, що тривало останні дні, спало. Голова моя безсило опустилась на груди, чую, як з дальнього кутка долітають голоси Миколи й товаришів; ними наповнюється вся камера, простір аж під самими хмарами, і я, наче піднятий цими голосами, лину над безкраїми просторами рідної землі. І раптом я в своєму місті! Ось наша вулиця, ось двір. На ганку Ганнуса моя стоїть. Побачила мене й благає:

«Таточку, врятуй! Ось фашисти хочуть забрати мене!»

Я схопив дочку на руки й біжу щосили, а за мною фашисти женуться, от-от наздоженуть. Стріляють, але ті кулі не поціляють мене, я знімаюсь угору, лечу під небом. І от ми вже на залитій сонцем долині. Яскраво-зелена трава вкрила її аж до голубого обрію, а на траві, наче зорі,— червоні маки й жовтогарячі кульбаби.

Я опустив Ганнусю на землю. Радість свободи охопила мене.

«Глянь, пташко моя! — кричу я в нестямі.— Ми вільні!» — І покидаюся.

Чарівний сон ще хвилину тримав у полоні мою голову. Я розплющив очі й на чорній закоптілій стіні побачив загразоване віконце. Тюрма...

До мене підійшли хлопці, питають:

— Товаришу командир, видно, щось гарне вам снилося, що аж заспівали спросоння.

— На волі, товариші, був...

— Ми теж про волю говоримо, та все по-пустому...

— Боїтесь, щоб гірше не було?

Микола присів коло мене навпочіпки, злегка торкнувся рукою мого плеча і заговорив, а всі притихли.

— Ми так думаємо: були ви нашим командиром, воювали разом, гуртом били фашистів, тому й прощення в них не просили. Пам'ятаєте, як ми їх обманювали?

— Пам'ятаю, друже.

— Я розумію, сильні ще фашисти. Але ми ж такі радянські люди?!

— Правильно, Миколо, радянські. І повинні бути хитріші й розумніші за ворогів.

— На ранок нам смерть приготовлена, а ми спокійно, наче ягнята, ждемо її,— вигукнув з кутка Сашко.

Слова докору боляче вразили мене. Сон, котрий привідівся мені кілька хвилин тому, теж був ніби докором за бездіяльність. Я зірвався на ноги, оглянув притихлих в'язнів і заговорив пошепки:

— Так рано ще нам помирати, товариші?

— Рано! — почувися голоси.

— Тоді давайте кожен з вас придумас найкращий план утечі. Ми обміркуємо його. Хоч дехто, а повинен залишитися живим! Попереду ще довга боротьба. Ми потрібні країні живі, а не мертві! Згода?

— Згода! — відповіли всі.

Знадвору, крізь вікно, доносилися зойки, прокляття катам. Постріли один за одним тріскали серед різноголосого лементу. Потім наступила тиша. Лише під ногами, в нижній камері, ще довго чулося то гарчання собаки, що по команді кидався на людину, то жіночі й дитячі крики.

Я озирнувся по камері. В напівтьмі видно, як світяться в кожного очі ненавистю, жадобою помсти. Ці люди готові на все. Вони пережили смерть, і тепер їм нічого не страшно.

Збившись до купи, ми довго радилися, обговорювали найрізноманітніші плани свого порятунку. Зважували все, хто що говорив. І таки придумали.

План наш простий і несподіваний.

У гестапівців було заведено: в'язнів розстрілювати в п'ятницю на світанку. О дванадцятій годині ночі приїжджав патруль. По списку викликали приречених на смерть, у коридорі роздягали й замикали в другу камеру. А ранком садовили людей у машину, вивозили на пустир

за аеродромом і там розстрілювали з кулеметів. Ми знали цей порядок. На тюремному дворі, в камерах з ранку до ранку чулися крики, стрілянина, і тому на шум ніхто не звертав уваги. На цьому й побудували ми наш план.

Находила дванадцята година почі...

Коридорний вартовий востаннє заглянув крізь вовчок у камеру й сів під вікном подрімати. На вишках час від часу зривались довгими чергами кулеметні постріли. Білі ракети краляли яскравими хвостами нічну темряву.

Командувати втечею доручено мені. За нами скоро прийдуть. Треба поспішати.

Я підійшов до дверей і виглянув у віконце. Поліцай спокійно дрімав, опустивши на коліна руки з ключами.

— Хлопці! — тихо сказав я. — Спочатку всім лежати нерухомо. Це ослабить пильність гестапівців. За мою команду кинемося на конвой. Матвію, Миколо, Сашко! Ви найсильніші, лягайте попереду, біля дверей.

Раптом у коридорі нервово задзвеніли ключі, заскреготав замок, почулося тупотіння багатьох ніг.

Зараз відчиняється двері й конвоїри направлять на камеру автомати. Один підозрілий рух — і кінець. Що робити?

Голова моя паморочиться від тривоги, а в шпирці замка вже заскреготав ключ. Двері зі скрипом відчинилися, і на порозі став поліцай.

— Старосто, приймай поповнення на той світ! — гукнув він. Потім широко відчинив двері: — Заходьте. До побачення. На тому світі зустрінемося!

У камеру почали заходити в'язні: обдерті, бліді, скривавлені. Здавалося, вони байдуже переступали цей передсмертний поріг. Я почав рахувати. Ось уже двадцять сьомий. Все пропало! З такою кількістю зразу не домовишся... Один одного ніхто не знає, ставитиметься підозріло. А багатьом здається, що все це сон, що вони не повинні померти.

Мої хлопці стоять зніжковілі, розгублені.

Ось двері з гуркотом зачинилися. Клацнув замок.

Оглядаю прибулих. З поведінки бачу: вони не знайомі між собою, всі з різних камер, але доля чекає всіх одна. Дехто ще не розуміє, що це за камера. Ми пояснюємо, що в ній перебувають лише кілька годин.

До півночі залишилося хвилин двадцять. Фашисти пунктуальні. Ми, семеро своїх, зібралися в кутку.

— Треба виконати задумане,— нервує Микола.

— Все одно помирати! — кричить Сашко, забувши про всяку обережність.

— Хто сказав, що рішення відмінено? — суворо дивлюся на хлопців. Ті зрозуміли мене.— Розійдіться по камері, знайдіть відважних, поговоріть з ними. Через п'ять хвилин збираємося тут.

Я теж пішов до гурту. По зовнішньому виду намагаюся вгадати характер людини, чи здатна вона на рішучий вчинок. Зупиняюся біля кремезного юнака. Він стоїть осторонь, але його неспокойні сірі очі бігають по юрбі, намагаються вихопити когось знайомого.

— Здрастуй! — простягаю до нього руку.

Він подав свою, недовірко й здивовано глянув на мене.

— Не впізнаєте?

— Ні!

— А ви знаєте, що це за камера?

— Знаю.

— Згодні рішуче діяти, щоб, можливо, зостатися живим?

— Згодею на все! — наче відкарбовує юнак, гостро вп'явшись в мене очима.

— Ідіть он у той куток і ждiть мене.

Через кілька хвилин ще з двома партизанами я повернувся на умовлене місце. Там гаряче розмовляли вже чоловік з десять.

Була дванадцята година ночі. Гітлерівці могли з'явитися кожної хвилини...

— Всі ви згодні діяти разом з нами? — питаю хлопців.

— Всі!

— Товариші,— звернувся я до в'язнів,— ви знаходитеся у камері смертників. Зараз нас почнуть роздягати, щоб вести на страту. Але ж ми всі радянські люди! Чи гоже нам так ждати смерті? Ні! Ми повинні зробити останню спробу втекти. В камері створено повстанський комітет. Я керівник його. Отже, всі слухайте мого наказу!

Через хвилину вся камера притихла. Я сів недалеко від дверей, коло мене — Сашко й Микола. В гробовій тиші чую, як б'ються їхні серця.

...Час тягнеться дуже поволі. Вже пів на першу. Вулицею безперервно йдуть танки. Двигить земля, дрижать товстелезні мури, а тіло тремтить, наче в пропасниці. З вікна дме холодний вітер. А катів нема.

Тюрма — це теж школа мужності. На волю б тепер... Ми показали б загарбнику, чому хліб і сіль почім.

Але що це?

Замріяний, я не почув, як відчинились коридорні двері. Заскреготів ключ, і дзвінко клацнув замок. Двері навстіж розчинилися, й на порозі став поліцай.

— Ахтунг! — крикнув він на весь голос.

Всі мовчки, наче мертві, лежали.

— Ахтунг! — крикнув він удруге й остовпів: вся камера була встелена непорушними тілами. В цей час з-за спини поліцая виглянули два автоматники.

— Вони вже мертві! Дивіться! — крикнув перелякано поліцай і обернувся до гестапівців, що стовбичили в коридорі.

— Варум? Почему не слухал? — почувся голос конвоїра. Він проштовхнув коридорного в камеру і сам переступив поріг.

У камері мертва тиша. Ніхто не дихне. Конвоїри розгубилися.

«Пора!» — вирішив я і крикнув, зриваючись:

— Взяли!

І в ту ж мить живий клубок з людських тіл покотився по камері, по коридору. Стогін, шарудіння, стук кованих чобіт об цементну долівку, важке сопіння. Коли з карателями було покінчено, настала напружена тиша.

У наших руках опинилось два автомати, пістолет і три кинджали. Микола, Сашко й Матвій переодяглися в німецьке.

Ми відмикаємо коридорні двері, обережно спускаємось сходами вниз. Попереду Сашко. Він з автоматом, у високому кашкеті жандарма. За ним Матвій. Позаду, замикаючи всю колону, Микола. Ми хочемо обманути воротаря і вийти тихо. Переходимо вузьке тюремне подвір'я. З широкого заграбованого вікна караулки летиться сліпуче електричне світло. На нарах лежать патрулі, один сидить за столом, трое — під стіною на лаві. Всі в шинелях. То конвоїри з гестапо, що приїхали по наші душі.

Я відчуваю, що мирно ми не пройдемо, але думати вже нема коли. Йду за Сашком, руки назад заклав, міцно затиснувши в правій кинджал... Сашко підійшов до воротаря, що сидів на лаві. Ми зупинилися.

З Сашкової голови вилетіли всі німецькі слова. Він хотів сказати поліцаєві німецькою мовою: «Відчини»,— але замість цього нахилився і прошепотів:

— Відчиняй, шкура.

Поліцай зрозумів, хотів крикнути, але його оглушив сильний удар по голові.

— Караулка! — шарпнув я Сашка за плече. Той схаменувся й шугнув похід стіною до дверей, в яких уже показався гітлерівець. Сашко вистрілів у нього, повалив на долівку і вскочив у кімнату. Він випустив у конвоїрів весь заряд.

Тюрма опинилася в наших руках. Хлопці розібрали зброю, відкрили камери. Ми відчинили ворота й обережно почали виходити. Пробиралися темними вулицями, кожної хвилини ризикуючи наштотвхнутися на ворожий патруль. Ми поспішали за місто — подалі від страшної тюрми. Йшли вчотирьох: я, Сашко, Матвій і Микола. Відчуваю, що сили тануть з кожною хвилиною, дається взнаки давня рана. Я перешкоджав хлопцям. Вони молоді, здорові, можуть бігти, а я — ні. Я ледве вже тримаюся на ногах.

— Залиште мене, я сам! — благаю їх, але вони й слухати не хочуть. Враз підхоплюють мене і починають нести. Так ми вийшли за місто.

І раптом з-за темної засніженої руїни:

— Гальт!

Ми остовпіли. Хвилину стояли онімілі, мовчали. Від якоїсь чорної купи відділилась постать, і прямо по нас вдарив яскравий сніп електричного ліхтаря.

— Лягай! — крикнув я хлопцям і в цю ж мить почув в'їдливе татакання автомата. То стріляв німець. У відповідь, не лягаючи, почав стріляти Сашко, за ним Матвій, що впав біля мене, і я побачив, як ліхтар разом з німцем валиться під чорну купу, гасне, як Сашко біжить, стріляє, за ним зриваються Микола й Матвій, теж біжать, але Микола раптом зупиняється, хвилину стоїть, завмерши на місці, і падає. Я теж зриваюсь і біжу, хочу підвести Миколу. Даремно!

До нас підбігли хлопці. Ми підняли Миколу, але він був важкий, без ознак життя.

— Миколко, друже! — припав до нього Сашко. — Ти мене чуєш?

Та Микола вже нічого не чув.

— Що там? — питаю.

— Машина, на ходу. Ждали когось. Четверо їх було...

— Куди тепер?

— Поїдемо! — Сашко взяв на руки Миколу, поніс до кузова.

Спочатку ми їхали шляхом, потім звернули на польову дорогу й поїхали чистим засніженим полем. Кілометрів за тридцять зупинились на околиці незнайомого села.

Миколу поховали в невеликому гаю, під столітньою грушею. Могилу копали кинджалами: довго, до втоми, але залишати товариша так не хотіли.

Я був зовсім знесилений. Бачать мої хлопці, що не можу йти, та й кажуть:

— Товаришу командир! Давайте ми вас понесемо.

— Ні, краще пробивайтесь до наших, а я зайду в село, тут у мене знайомі є, перепочину трохи і прийду.

А сам думаю: «Хай ідуть без мене, бо я лише заважати му їм у дорозі».

Попрощалися. Хлопці пішли в ліс, що чорнів на краю білого поля, а я — в село. Попереду лід блищить — річка замерзла. Ступив на лід, спробував ногою — ніби нічого, міцний. Метрів п'ятнадцять до берега не дійшов, — аж гульк! — і провалився. Вода холодна, крижана, по шию сягає. Одежа відразу важка зробилася, намокла. Ламаю руками лід, ледве на берег вибрався. Скинув одяг, хоч і зима надворі, віджав воду, одягся і думаю: «Куди ж тепер податися?»

Находив ранок. Бачу, в крайній хаті світло блимає. Підійшов до дверей, постукав.

— Можна! — почувся жіночий голос.

Посеред хати молода жінка стоїть, довгі чорні коси розчісує. Глянула на мене й скрикнула. Мабуть, страшний я був: одяг на мені кригою взявся, шапки нема, чуб розкуйовджений, борода інеем обросла.

— Не бійтесь, тіточко, — тихо промовив я. — Я партизан. З тюрми втік. Сили більше немає йти.

Жінка дивиться великими переляканими очима.

— Не вірю,— каже,— що ви партизан. Ви переодягнений поліцай. Мого чоловіка вбили, а тепер ще й наді мною знущаєтесь, кровопивці!..

Я стою біля порога, не знаю, що сказати жінці.

— Олю,— почувся раптом старечий голос з печі,— хіба не бачиш, що чоловік не обманює.

— Що ж, нехай і так. Мені нічого не страшно,— промовила жінка.— Заходьте в хату.

Я ступив кілька кроків. На столі стояло дзеркало, і я побачив у ньому дебелого чоловіка з великою чорною бородою. Ледве впізнав себе.

— Тіточко, дайте бритву! — попрохав я і через хвилину тупою, як ніж, бритвою, почав з болем стягувати волосся. Ще через п'ять хвилин на мене глянув молодий блідий чоловік. Я полегшено зітхнув і озирнувся по кімнаті.

Біля стіни, на ліжку, лежала дівчинка, з кучерявим волоссям, з обличчям круглим і білим, як у матері. Очі її були заплющені, але повіки ледь-ледь здригалися. Я підійшов до неї. Вона подивилася на мене великими карими очима і пошепки запитала:

— Дядю, ви партизан?

Я здивовано глянув на неї, не знаючи, що відповісти, але згадав, що кілька хвилин тому я відкрився і дівчинка це чула, нахилився і теж пошепки попросив:

— Тихо, дівчинко, про це не можна говорити...

— Я знаю, дядю, бо ми теж партизани. Ми довго блукали з батьком по селах, ховалися. І батько, і мати, і я. А зимою важко з дітьми, і батько нас з матір'ю до бабуні відправив. Бабуня хороша. Вони повірили вам, що ви партизан, і я теж повірила, бо у вас борода була. Навіщо ви її побрили? Тепер ви не схожі на партизана. А батька вже нема нашого. Його фашисти піймали...

— Дівчинко, а як тебе звати?

— Алінка,— стиха відповіла вона.

— А скільки тобі років?

В очах її засвітилася радість надії, обличчя засяло:

— Як наші прийдуть, то на той рік у школу піду.

— Хороша рости, тільки розумна будь: щоб нікому ні слова!

Дівчинка від такої недовіри трохи образилась, на обличчя впав смуток.

Я згадав своїх дітей, що теж десь поневірялись, ховаючись від фашистів, і мені стало на душі дуже гірко. Я поцілував дівчинку і відійшов до вікна.

І раптом за селом, на засніженому полі, в передранковій імлі я побачив ланцюг військових. З автоматами в руках, в зелених шинелях, вони оточували село. Троє з них вже прямували до нашої хати.

Тікати було пізно. Двері рвучко відчинилися, і переді мною став фашистський єфрейтор. Чорне дуло автомата грізно дивилось на мене.

— Партизан? — крикнув він з ненавистю.

Я мовчав. Хотілось вчепитися в червону товсту шию фашиста й душити її, щоб здох ще один ворог. Але я був у чужій хаті, я міг накликати смерть на хороших людей. І я мовчав.

А фашист, відступивши два кроки, знову крикнув:

— Виходь! Капут, партизан!

Я стояв скам'янілий. Зробив крок до дверей і раптом відчув, як щось шарпнуло мене. Притулившись до моїх ніг, дівчинка закричала:

— Татусю, любий! Не йди! Вони вб'ють тебе! Я не пущу тебе нікуди! Це мій тато! — Покинувши мене, вона підбігла до карателя й малими рученятами почала відштовхувати його від мене.

Гітлерівець здивовано опустил зброю.

— Фатер? — запитав він дівчинку.

— Мій! Мій! — кричала та і, як маленька пташка, тремтіла всім тілом.

— А-а-а! Гут-гут! Ніхт партизан? — сказав єфрейтор і пішов з хати.

Оторопілий, я все ще стояв і не міг поворухнутися. Алінка припала до мене й плакала.

Я взяв її на руки, притулив до себе, підійшов до вікна. Похмуре зимове небо важко налягало на віття вишневого саду. Сходило сонце. Рожевий промінь ударив у шибку, веселим зайчиком загравав на стіні. Я міцніше притулив Алінку і тихо сказав:

— Ти — життя моє, порятунок мій!

А біля дверей стояла мати Алінки і тихо всміхалася.

ПОДАРУНОК *

Тарасик прокинувся од сильного вибуху і розплющив очі. Надворі сірів затуманений ранок, а біля вікна стояла бабуся і вся тремтіла зі страху.

— Бабусю, це вже наші прийшли? — кинувся до старої хлопчик. Бабуся повернула змучене лице:

— Ні, синку, то фашисти будинки висаджують, місто руйнують.

— І наш будинок висадять?

— І наш. Бузувірам нічого не жалко перед погибеллю.

— А де ми жити будемо? — схопив її за руку онук.

— По світу блукатимемо. Он глянь,— кивнула головою на вікно.— Скоро й за нами прийдуть, виженуть з міста. Одягайся швидко!

Тарасик подивився крізь вікно на вулицю. Там, внизу, по сірій бруківці фашисти гнали на захід старих і малих. Били їх палицями, цькували собаками. Люди падали, підводилися, закривали руками обличчя. Тарасикове серце защеміло від болю.

Він одвернувся і тихо запитав:

— Скажіть, бабусю, а скоро Жовтневі свята?

Бабуся здивовано звела очі:

— Через три дні. А навіщо тобі?

Тарасик таємниче подивився на бабусю і прошепотів:

— Казав мій друг Миколка, що на Жовтневі свята наші обов'язково визволять місто. Правда це, бабусю?

— Правда, синку. Обов'язково прийдуть наші, і ти до школи підеш, бо вже пора... Ну, одягся?

Тарасик швидко натяг штанята, одяг пальто, насунув шапку-вушанку, підійшов до вікна. А там оточені фашистами люди рікою текли в затуманені вулиці, а на тротуарі лежать убиті: один, другий...

Страшно зробилося Тарасикові, принав до старої:

— Тікаймо, бабусю!

Пригорнула його старенька, дивиться в очі, а вони страхом налиті.

— Куди ж ми підемо, синку? Найдуть нас фашисти й розстріляють за непослух. Он як тих, що втекти хотіли.

* © Видавництво «Веселка», 1980

Тарасик замахав руками:

— Не знайдуть! Бабусенько, рідненька, послухай! У мене є така схованка, що ніхто не здогадається, де ми!

Бабуся глянула на нього з довірою:

— Хай буде по-твоєму. Дитячими устами істина мовить. Веди, куди знаєш, може, ще судилося нам побачити татуся й матусю твоїх.

Вона швидко збрала у вузлик якусь одежину.

— Пішли, синку,— і вони погупотіли сходами аж на останній поверх.

Зупинилися біля дверцят, що вели на горище. Хлопчик штовхнув їх, і вони одчинилися. Переступили поріг. На горищі півтемрява. Хлопчик потяг бабусю за собою:

— Ідіть, не бійтеся.

Навпомацки пройшли кілька метрів і наштовхнулися на цегляну стіну.

— Сюди,— потяг Тарасик стареньку. Назустріч їм пробивалася вузька смужечка тьмяного світла. Зупинилися. Тарасик відсунув шматок жерсті — і в очі бризнуло світло. Спочатку в лаз протиснулася бабуся, а потім Тарасик. Вони опинилися в будинку, що стояв виритул до їхнього, за стіною. У цей будинок влучила бомба і пробила всі поверхи. Сходи були завалені, дві стіни впали, лише в одній кімнаті трималася стеля й підлога. Сюди й завів Тарасик бабусю. Тут, у кутку, була його схованка, де грався з хлопцями у партизанів, складав стріляні гільзи, знайдені на згарищах книжки та портрети.

Бабуся примружила підсліпуваті очі, оглянула куток колишньої кімнати й сплеснула долонями:

— Ой людоньки, що це ти тут накоїв? Ти почепив...

— Леніна портрет! — з гордістю сказав хлопчик.

— Та фашисти розстріляють за це, як побачать!

— Я тут їх не боюся, не знайдуть вони нас! А з Миколкою, що з третього двору, ми перед цим портретом поклялися, що теж будемо за Радянську владу боротися. До партизанів збиралися йти, та не знали, де вони. Аж соромно, що нічим не допомогли своїм... А тепер Миколки вже немає, не знаю, де подівся. Ось книжки його,— і Тарасик пішов у куток, з купи книжок взяв одну: — А це — букваря він для мене знайшов. Бачите, тут також Ленін намальований, як маленьким був.

— Сховай все це, синку, бо біду накличеш,— заломила поморщені руки бабуся.

Тарасик постояв, помовчав.

— Ну гаразд. Портрет Леніна я схочу. А клятву свою я все-таки виконаю, допоможу нашим, от побачиш.

— Допоможеш, синку, тільки все треба обдумано робити.

Вона зняла з гвіздка портрет, погладила його тремтячими, спрацьованими, зморшкуватими руками, простягла хлопчикові.

Тарасик сховав портрет і книжечки на горищі, повернувся, сів біля бабусі на розламаний ящик і прислухався. Знизу долинали крики, плач, гарчання собак. Залунали постріли. Так тривало кілька годин. Потім вулиці опустіли й настала тиша.

Минув якийсь час, і на вулиці знову з'явилися фашисти. Вони лопатами й ломами підважували каміння на бруківці, похапцем вишпортували ямку, клали туди якісь тарілочки.

— То вони міни закладають, щоб наші танки підірвалися! — прошепотів, здогадавшись, Тарасик.— От чого захотіли! Як підуть — я ті міни викопаю...

Тим часом фашисти прибрали вулицю, щоб слідів не було, і швидко подалися геть. Тарасик хотів бігти на те місце, але бабуся схопила його за рукав і не пустила.

Так до вечора сиділи вони в напіврозваленому будинку, а як зовсім стемніло, пішли до своєї кімнати.

У кімнаті було поночі, як надворі. Бабуся звичними рухами намацала ліжку, постелила ковдру, покликкала Тарасика. В темряві він скинув черевики й ліг.

А бабуся майже всю ніч не спала. Сиділа на стільці біля вікна, вдивлялася в темінь вулиці, де зрідка спалахували вогники, гриміли постріли. Будинок раз по раз здригався од недалеких вибухів.

Тарасик часто прокидався і спросоння з тривогою запитував:

— Наші прийшли?

Ледь засинів ранок, як почався бій. Так стріляли, що не було чути, коли говорила бабуся. Вона допомогла хлопчикові одягтися і потягла до вчорашньої схованки.

Поволі розвиднялося. Було холодно. На опустілих вулицях

цях між будівлями лежали сиві пасма туману. Неподалеку горів будинок. Здіймався вгору чорний дим. Вітер заносив його до руїни, де переховувалися Тарасик з бабусею, і душив їх, не давав дихати. Як засвітало, на вулицях з'явилися фашисти. Наших Тарасик не бачив. Сидів на ящику, зіпершись підборіддям на холодне бильце ліжка, що застрягло, падаючи, між поламаними дошками підлоги, і дивився на схід, туди, де за громаддям руїн чорнів широкою холодною смугою мовчазний Дніпро. Та бій наближався, підкочувався до міста, тільки не зі сходу, звідкіль хлопчик чекав радянських воїнів, а із заходу, куди тікали фашисти. Ось уже видно, як заметушилися вони, як услід за ними женуться танки. Та це ж радянські! Он як трощать фашистські машини!

Під каштаном на розі вулиці стоїть ворожа гармата, з її жерла щоразу вилітає жмут вогню. До неї поспішає радянський танк. Все ближче, ближче... Біля гармати завихрилася земля — і гармати не стало, тільки дим, і пил, і якісь безформні уламки. Зелені горбочки — то фашисти побиті. Так вам і треба, поганці! А танк через уламки й руїни помчав просто на будинок, де Тарасик з бабусею.

— Ой, хоч би на міни не наїхав! — зі страху прошепотів Тарасик, схопив за рукав бабуся і потяг за собою.

Коли вони збігли вниз, танкіст уже закривав люка.

— Дядечку, не їдьте туди, там міни, міни! Я сам бачив, як фашисти їх закладали! — закричав Тарасик.

Слово «міни» зупинило танкіста, він заляк, тримаючи круглу кришку люка. Відхилив її зовсім, висунувся, підкликав рукою Тарасика.

— Де вони? Ти знаєш?

— Я покажу вам! Їдьте за мною!

Тарасик кинувся бігти, а за ним сунув велетенський танк з зірками на гарматі, і хлопчині було зовсім не страшно, а навіть радісно, весело, і він довів його аж до рогу вулиці, підняв руку, і танк послухався його, зупинився.

— Отут міни! — крикнув хлопчина.

...А за годину вулицею вже ходили радісні люди, їхали машини, — бо ті фашистські міни солдати повиймали. Тарасик стояв на кам'яній брилі, тримав в одній руці шмат

чорного солдатського хліба, а в другій — блискучу польову сумку — подарунок невідомого радянського танкіста. З нею він піде до школи!

ДМИТРИК-ПАРТИЗАН *

Зморені нічною ходою, партизани вранці зайшли до крайньої від лісу хати.

— У вас побудемо до вечора,— сказав я господині.— А вам відлучатися з дому без дозволу вартового не можна.

На ліжку сидів хлопчик. Сутінь не давала розглянути його обличчя. Раптом знайомий дзвінкий голос урвав мої думки.

— Дядю Мартине, це ви! — кинувся до мене хлопчина з ліжка.

— Я...— відповідаю й очам своїм не вірю. Та це ж Дмитрик, мій давній друг і земляк! — Ти як сюди потрапив?

— О,— відповів Дмитрик,— у нас ціла історія!

— Яка історія?

— Маму арештували жандарми, а я ось у тітки переховуюся.

Дмитрик дивився на мене повними туги й рішучості очима.

— Дядечку, візьміть і мене до партизанів! Я ж листівки розклеював!

— Добре,— кажу йому.— Подумаємо. А зараз ось що...

— Що? Наказуйте!

— Поки ми відпочиватимемо, стій на шляху і дивись, чи хто не з'явиться. Як побачиш — дай знак вартовому. Він на подвір'ї замаскується.

— Слухаю! — випалив Дмитрик і вихором з хати.

День минав спокійно. Мінялися вартові, партизани спали, а Дмитрик весь час вартував на шляху. Мені не спалося, хоч попередня ніч була важкою. Господиня варила обід.

— Будіть хлопців своїх,— сказала вона мені.— Обідати час.

* © Видавництво «Веселка», 1979

Невдовзі на припічку парувало сім мисок борщу. Жінка не могла віднести їх до столу, бо на долівці спали партизани. Я вже хотів дати команду вставати, коли це двері шарпнулися і на порозі став Дмитрик.

— Їдуть! Вже до мосту спускаються!

— Тривога! — крикнув я.

Партизани схопили зброю і вибігли надвір, причаїлися за тином. Кілька грузовиків з фашистами спустилися згори до мосту. Скоро вони будуть тут. Треба відступати. Але куди? Перед нами розкинулося на пагорбах село. Ліворуч — степ, а позаду — голий осінній ліс, куди, напевне, і їдуть фашисти на облаву. Думають, що ми там, після того як підірвали поїзд із танками. На роздуми лишилися лічені секунди.

— Відступати до лісу! — наказав я. Хлопці кинулися через тин. Я за ними. Та раптом мене зупинив гуркіт машини. Вона була вже на горі, і я побачив сталеві каски окупантів. Не зупинимо машини — не бачити нам лісу. Наказую двом партизанам зустріти її. За хвилину чуємо вибух, і чорний дим сховав те, що залишилося од ворожого транспорту.

— Тепер усім відступати! — кричу. — І тобі, Дмитрику, і вам, тітко!

Ми побігли до лісу. Фашисти кинулися слідом. Вже в гущавині я зупинився, щоб притримати ворога. Дмитрик ні на крок не відступав од мене.

— Ти чого зупинився? За партизанами, бігом!

За мить його невеличка постать зникла за стовбурами дерев. Зустрінуті моїми пострілами, фашисти залягли. Я скочив на ноги і побіг у гущавину. Наздогнав своїх. На бігу перераховую хлопців. Усі. І тітка з нами. А де ж хлопчина, щось його не видно? Ззаду знову заgrimіли постріли. Фашисти насідали. Забувши про безпеку, я крикнув:

— Стій! Стій!

Всі зупинилися.

— Де Дмитрик? — тривожно вирвалося з грудей.

Хлопці стривожено презирнулися.

— Дмитрику, біжи сюди, ми тут!.. — кричу я. У відповідь лиш лісова луна між деревами котиться: у-у-у! А на мій голос знову злива пострілів і вибухи гранат.

Ще кілька хвилин, і карателі наздогнали б нас. Але, на щастя, ліс погустішав і сховав нас.

Ми прийшли на партизанську базу. На пошуки хлопця послали партизанів.

...Кілька днів я тільки й думав про Дмитрика. Де він?.. Розвідники не принесли про нього ніяких вістей.

Командир загону дозволив мені самому піти на пошуки. Я залишив зброю і пішов по селах і хуторах. Кілька днів розпитував у людей, але про хлопчину нічого не дізнався. Вже коли повертався назад, за селом схопили мене поліцаї, зв'язали і потягли до тюрми. Там допитував мене слідчий польової жандармерії.

— Партизанський розвідник? — кричав він і бив мене гумовою палицею.

— Ні,— відповідав я.— Шукав хліба для родини, а мене й взяли.

— А хто пустив під укіс поїзд з танками? Хто машину з солдатами підірвав? Не знаєш? Так ми знаємо! Ось зараз покажемо тобі свідка — не такої заспіваєш!

Розлючений фашист ще раз вдарив палицею, потім підбіг до дверей:

— Привести!

Рипнули двері, і поліцай штовхнув до мене... Дмитрика!..

Мене мовби жаром обдало. Дмитрику, милий мій Дмитрику! І в цю ж мить блискавкою обпекла думка: хлопець не витримає катувань — і тепер нам обом кінець!

Намагаюся заспокоїтися, щоб не помітив ворог. Дивлюся чужими, наче байдужими, очима на хлопчика. Між нами кілька кроків. Я вглядаюся в бліде обличчя хлопчини. Намагаюся бути спокійним і дивлюся на Дмитрика так, наче вперше бачу. Ось наші очі зустрілися. Впізнав мене!

Що зробить зараз змучений хлопчик? Кинеться, закричить, попросить захистити від знущань? Можливо... І тоді всьому кінець...

— Ну, Дмитрику, впізнаєш цього дядька-партизана? От і добре. Раз впізнав, значить, на волю підеш! — цідить, підморгує, фашист і бере хлопчика за плече: — Як його звати?

І тут закач'яніле Дмитрикове обличчя враз ожило, кров прилила до блілого чола.

Одсахнувшись, він злякано крикнув:

— Неправда! Я не знаю їх! Я не впізнав!

— А ти придивися добре. Може, якраз впізнаєш? Це ж дядько Мартин.

Дмитрикові очі заблищали. Він запитав німця:

— Можна в них руки помацати? Бо в дядька Мартина бородавка на долоні була.

— Мацай! — кивнув головою жандарм.

Я стояв, затамувавши подих. Хоч ніякої бородавки на долоні в мене не було, та всього знову кинуло в холодний піт.

А Дмитрик ступив мені назустріч. Ось він уже поруч, простяг знекровлені рученята, бере мою долоню і... ніжно стискає.

Я стою нерухомо, не знаю, що буде далі, не смію стиснути у відповідь його руки, боюся, що німець здогадається про все. Я відвів погляд од хлопчика, глянув на німця, а Дмитрик на прощання ще раз потис мені руку і сказав жандармові:

— Ні, це не дядько Мартин. В того отакенна бородавка була, а в цього чиста долоня!

Фашист відштовхнув хлопця та до моїх рук.

Не добившись нічого, сердитий жандарм наказав відвести нас до тюремної камери. Там було повно-повнісінько в'язнів. Ми лягли аж біля дверей. Дмитрик горнувся до мене худеньким тілом і шепотів:

— Ой дядежу, я так боявся, що ви признаєтесь!.. Вони ж не знають нічого... Я сказав, що корову шукав у лісі, ніяких партизанів не бачив. А тут стрілянина, й мене арештували. А що я винен? Так фашистові кажу. А в'язні кажуть: хто не признається, а у фашистів доказів нема, тих на каторгу відправляють. А з дороги можна втекти. Так в'язні говорять...

— Спи, Дмитрику, ранок мудріший за вечір.

За кілька днів двері камери одчинилися, і на порозі зупинилися коридорний поліцай і німець, од котрого несло бензином.

— Хто тут у вас механік чи шофер? Панові начальнику треба машину полагодити.

Камера занімала в мертвій тиші. Ніхто не хотів допомагати ворогам. Я переміг себе і скочив на ноги:

— Я механік! Можу полагодити.

В'язні пронизали мене зневажливим поглядом: запроданець!

Дмитрик схопив мене за руку і потяг назад. Я легенько відхилив його і сказав:

— Зачекай, синку, треба пану допомогти.

Дмитрик сів на долівку, сердито одвернув голову. Я переступив поріг і почув, як за спиною грюкнули двері.

За сотню кроків од тюрми в цегляному будинку був гараж. Молодий німець-шофер підняв капот машини і загелготів, показуючи на карбюратор: «Ніхт арбайт! — тобто не працює машина.— Дир-дир — ніхт!»

Я знався на машинах. Було мені відомо й те, що німці-водії вміли лише кермом крутити. Коли щось псувалося, викликали механіка. Видно, і цей такий.

— Все буде гут,— заспокоїв я німця.— Все зроблю!

Я почав поратися біля мотора, а сам тим часом роздивлявся, чи не можна втекти звідси.

Оглянув приміщення. На задній стіні було невеличке загразоване віконце. За ним садок, город.

Німцеві надокучило стояти біля мене, і він пішов.

Я ретельно оглянув машину. Насос не подавав бензину. Можна полагодити скоро. Та я почав розбирати весь мотор, повідкручував усе, що тільки можна було.

Коли німець повернувся, я показав йому на купу частин:

— Мені потрібен помічник, щоб перемив оце. В камері є хлопчина — дайте його.

— Гут, гут! — кивнув головою німець.— Завтра скажеш, кого.

На ніч мене повели до тюрми. Дмитрик сопів, в'язні не дивилися в мій бік.

Вранці, коли за мною прийшов німець, я взяв за плече Дмитрика і сказав:

— Ось цього хлопчика дозвольте взяти в помічники.

— Бери! — гаркнув поліцай.

Майже силоміць я випхав Дмитрика за поріг. Мовчки ми дійшли аж до гаража. Німець побув з нами кілька хвилин і пішов. Надворі стовбичив поліцай.

— Ану, бери он у відрі бензин і перемий деталі! — кричу на Дмитрика. А коли хлопчик схилився над вентилятором, я до нього прошепотів: — Роби все, що я велітиму, без зайвих слів. Зрозумів?

— Ага! — кивнув головою Дмитрик.

Поліцай сидів на камені недалеко від дверей і дивився, як ми працюємо. Я чекав, коли йому надокучить сидіти. Минуло кільканадцять хвилин, він підвівся й пішов до воріт.

— Дивися,— шепнув до Дмитрика,— як тільки повертатися буде — вдар ключем у відро!

Дмитрик підсунувся до порога. Я схопив залізний ломик і почав виривати залізне пруття ґрат. Витяг три товсті гвіздки, і тепер ґрати трималися лише зверху. Хотів відхилити, та в цю мить дзенькнуло відро.

Поліцай повернувся, став у дверях. Осіннє небо було сіре, похмуре. Сіяла дрібненька мжичка. Чорна пілотка на голові в поліцая намокла. Він переступив поріг і став, звівши гвинтівку в руках. Підозрілий рух — і стрілятиме.

Я занепав духом. Як змусити його піти звідси?

Дмитрик перемив уже всі деталі. Я поприкручував куди що треба.

Все готове. Та як позбутися цього запродавця? Може, підбігти, вдарити залізкою по голові? Та кругом німці.

І враз я придумав. Швидко прикручую карбюратор, запускаю мотор і даю такого газу, що чорний ядучий дим швидко наповнює приміщення. Поліцай, бухикаючи, вибіг з гаража. Вмочивши ганчірку у воду, подаю Дмитрикові, наказую дихати через неї. А сам повквапливо випускаю з картера масло, підставляю під мотор відро з бензином. Потім підсаджую Дмитрика до віконця і кидаю його в отвір. Сам швидко стаю на ослінчик, просуваюся у віконце і падаю на якесь гілляччя за стіною. Дмитрик вже на ногах і тепер допомагає мені підвестися.

Ми чимдуж біжимо садом, городом. Ось і околиця міста. Внизу, серед зеленої долини, тече заросла верболозом річка Уманка, за нею — ліс.

Вже як збігли з гори, позаду вдарив вибух. Ми зупинилися.

Там, де стояв гараж, здіймався вгору високий чорний стовп диму.

ОБМАНЩИК

Йорзає на стільці біля столу Димка, носом шморгає, раз по раз ручку в чорнильницю вмочає, нервово пером по порцеляновому дну стукає. Вже всі пальці чорнилом забруднив, вимочжу геть пожував,— а задача не виходить.

Під вікном яблуня крислата. Густі зелені віти жовтими листочками втикані, з-поміж листочків червонобоке яблуко виглядає, манить до себе.

І як це він досі не помітив його?

Знову читає задачу. Для других вона звична, а для Димки важка. Пробував і так і сяк — не виходить. Підійшла мати.

— Димко, може, молока вип'єш, відпочинеш?

— Ось задача неправильна попалася, і розв'язати не можу,— буркає собі хлопчина під ніс, а на матір не дивиться.

— Задача, напевне, правильна,— каже мати.— Ти піди до Галі, вона відмінниця, допоможе тобі.

— Нащо мені твоя Галя! — сердито відповідає Димка. А мати схилилась над ним, хотіла по плечах погладити, приголубити.

— Не лізь! — огризнувся синок.

Жаль огорнув матір. Відійшла. Подивилася на батьків портрет, що на стіні у вишневій рамці висів застлений; край вікна стала, руки на грудях схрестила. Полюнув зір її крізь шибки, крізь вершки тремтячих од легенького вітру дерев кудись у далину скаламученого неба. І зникла кімната, простерлась зелена долина навкруги, залито все сонцем. По долині Димка маленький бігає, рве квіти рожеві, сині, червоні, матері дає. І так їй радісно, легко на серці, що синок хороший, матір любить, жаліє...

Дивиться мати, а очі чистою сльозою застелило, світ затуманило. Не так сталося, як гадалося. Нехорошим хлопчиком росте Димка. Сказано: нема батька — нема й пуття.

Підвів голову Димка, глянув на матір — жаль стало, але нічого не сказав. Встав з-за столу, вистрибнув з хати і побіг вздовж вулиці.

— Галю, дай зошита, я умову задачі перепишу, бо свій задачник Василькові позичив,— брехав, червоніючи, Димка, зайшовши до Галиної хати.

— А чому не задачника просиш, а зошита? — лукаво запитала дівчинка.— На, та тільки не забрудни, та помилок не нароби, переписуючи.

...Урок арифметики був останній. В клас зайшов учитель. Димка сидить за партою тихо. Голова й руки нерухомі, а ногами весь час шарудить, шукає, щоб ззаду чи спереду кого-небудь штовхнути, забруднити сусідові взуття. Всі думки його біля ніг, і він навіть не чує, що в класі робиться. А учитель, поскрипуючи протезом, вже ходить між партами, роздивляється зошити. Ось підійшов до Димки. Постояв, подивився, покрутив олівця у руці, усміхнувся:

— Сам розв'язував чи переписав?

— Сам,— зашарівшись, відповідає хлопець.

— А чому другу дію пропустив?

Димка мовчить. Він і сам не знає, де та друга дія, адже задачу списав. Учитель подивився пильно на нього, потім узяв зошита, згорнув, відійшов до столу і сів обережно на стілець.

Діти принишкли. Вони ждали, що він почне соромити Димку, а вчитель мовчав. Пильно дивився в задній куток класу, наче справді було там щось дуже цікаве. На стелю, на чисте небо кризь відчинене вікно, на учнів.

Була субота, останній урок, і вже декому вчувалося дзеленчання дзвоника, а більшість з нетерпінням ждали, коли вчитель почне розказувати якусь з численних своїх пригод, які так зачаровували їх кожної суботи.

— Дмитре Івановичу, скоро кінець уроку, розкажіть що-небудь!

— Про війну!

— Про партизанів!

— Про те, як поранено вас!..

— Ви обіцяли кожної суботи розказувати! — галасували діти, втомлені мовчанкою.

Учитель оглянув клас, усміхнувся. І та усмішка передалась учням. Всім стало весело, легко. Дехто засовався, дехто згорнув книжки, сховав під парту, і всі приготувалися слухати:

— Ну, що ж, раз обіцяв — розкажу. Хоч, знаєте, важко згадувати ті дні, небагато веселого на війні буває. Страшна це штука — війна. Але що поробиш, як ворог глузд

втривав і напав на нас? Мусили оборонятися, а потім зовсім розбили фашистів, щоб нікому не було повадно нападати на нас. На війні, як і в житті, головне — це дружба. І найнебезпечніші люди — це боягузи й обманщики. Вони й зрадниками бувають. А нема гіршого злочину, як зрада Батьківщини.

Було це перед самим кінцем окупації в наших краях, — тихо продовжував учитель. — Радянські війська вже перейшли Дніпро, а ми, партизани, ще діяли в тилу ворога. Одного разу донесла нам розвідка, що в містечку фашисти збираються наших людей у таборі знищити. «Треба рятувати своїх», — вирішив командир загону, і ми пішли лісом, полем, ярами до того містечка. Підійшли. Вночі це було. Послали розвідників у всі кінці, щоб узнати, яка оборона. Між розвідниками був і молодий ще партизан, Чижик звали ми його. Минуло з півгодини, ми все лежали, притаївшись в чагарниках. Ось і розвідники повернулися, розказують, що і де бачили. І Чижик розказує: так і так, мовляв, біля табору від річки — ніяких дотів, аж до огорожі підповз, ось бачите, як обляпався. Повірили йому. Пішли в наступ.

Учитель замовк, поглянув у вікно, на пом'ятий Димчин зошит, на учнів. Всі сиділи, затаївши подих. Боялися пропустити хоч би одне слово.

За мочарами влізли в річку. Вода холодна, крижана, на дні грузько, ледве ноги витягаємо з мулу. Одежа намокла, обважніла, до тіла прилипає. А ніч темна-темна, лише де-не-де зірка вигляне крізь розірване покривало хмар.

Вилізли на берег. Тихо. Здається, нікого нема. Посуваємося вперед. А Чижик, замість того, щоб дорогу показувати, знай відстає, позаду повзе. «Як-то інші групи партизан, що з других боків наступають на табір, може, вже підійшли, — думаю. — Щоб нам не відстати».

Забралися ми на горб. Вдалині будівля маячить; зблизька якісь пагорбки чорніють.

Раптом звилась угору ракета, освітила нас ясно, сліпуче. Видно як удень стало.

І ожили чорні пагорби. Полився з кожного палаючим струменем вогонь. Зататахкало, засвітило, забухало навкруги. Земля дрижить. Страшне кругом діється.

Чую я, щось опекло мене вище коліна. Болю нема, а ворухнутись ніяк. Лапнув рукою — кров'ю заюшено. Лежу. А фашисти вже хвилини двадцять б'ють по нас. Напружив я сили, підповзаю на ліктях до командира групи нашої. А він лежить, голову на схід схилив, наче рожевий світанок востаннє зустрічати хоче. Я до нього:

— Товаришу Коломийченко!

— Що?! — схопився Димка.

— Це я не до тебе. Це так нашого командира групи звали, — продовжує учитель. — «Товаришу командир! — говорю до нього. — Давайте відтягну вас, поки наші підійдуть». А він до мене: «А живий є хто?» — «Не знаю, — відповідаю йому, — зараз свисну, може, хто озветься».

Не встиг я свиснути, як чую позаду стогін, а потім мову. Ледве впізнаю я по голосу Чижика:

«Простіть, товариші, це я погубив вас... Я лише до річки дійшов, обляпав себе і думав — все добре обійдеться... Обманув вас... А тепер помираю. В груди мене. Прощайте. Вас погубив і сам загинув...»

Чижик замовк. Партизани вдарили з трьох боків і вибили фашистів. Ні один не врятувався. І звільнили в'язнів. Велика радість була на серці, але й смуток гриз його. В нашій групі багато партизан загинуло.

Надходив світанок. У півтемряві я побачив нерухомі тіла товаришів. Озвався до Чижика, але відповіді не було. Він помер, а мені було образливо на нього за такий обман, за смерть товаришів.

«Товаришу командир, ви чуєте мене?» — термосив я тіло його, але той вже не чув мене. Повів я долонею по грудях його, а вони всі в крові. Голова моя запаморочилась од втрати крові, і я знепритомнів. Отямився аж у лісі, в нашому партизанському таборі.

Учитель замовк. Всі учні похилили голови, завмерли в тяжкій задумі. І в кожного була образа на того хто винен у загибелі товаришів.

І раптом серед тиші пролунав голос Димки:

— Дмитре Івановичу, а... як звали вашого командира?

Димка не бачив ні товаришів на партах, ні вчителя, лише закривавлене поле і наче свого батька, що вмирає від смертельної рани в грудях...

— Ні, Димко, тільки прізвище знаю, а імені не запам'ятав...

Тиша повисла чимось важким по кутках наче опустілого класу. Хвилинка... друга...

Задзеленчав дзвоник. Димка йшов додому повільним кроком, не так, як завжди.

Вдома на порозі сиділа мати і загрубілими від роботи пальцями теребила квасоллю. Він наче вперше їх побачив. Хотів підійти, але важкий клубок підкотився під горло, здушив.

Всередині наче щось важке обірвалося.

В ГРОЗУ

Ледь на сході бризнув променем світанок, а Галя вже була на ногах.

— Я не запізнюся? — звернулась вона до матері, що з дійницею ввійшла до хати.

— Ні, доню, тільки що тітка Устина на птахоферму пішла. Ти поїж добре, бо за цілий день наганяєшся там за гусьми.

Справа в тім, що учора біля річки голова колгоспу зустрів Галю та Льоню з Сергійком і запропонував їм:

— Як маєте по долинах тинятися в канікули, то краще ідіть колгоспних гусей пасти. А то вас директор школи дуже хвалить, а на ділі толку з вас не бачу. Згода?

— Підемо! — разом сказали хлопці.

— Чесне піонерське, прийдемо, — додала Галя.

Піонерське слово для неї — непорушна клятва, тому так і поспішала вранці на птахоферму.

Коли Галя підійшла до ферми, птахівниця вже закінчувала годувати гусенят. Жовта і сіра гусяча малеча топталась біля корит, залазила рожевими ніжками в їжу, падала, зчиняла такий галас, що аж у вухах лящало. Старий гусак, побачивши незнайому дівчинку, витяг стрілою шию, засичав і кинувся на неї.

— Навіжений! — з ляку крикнула Галя і сховалась за тітку. Устина кишнула на гусака, і той пішов геть, піднявши догори голову.

— Від гусака не тікай, а хапай його за шию,— наставляла тітка Устина Галю.— Тоді він знатиме, що ти хазяйка над ним.

Галя стояла, зашарівшись по самі вуха.

— А де ж твої помічники, ті два хлопці, що обіцяли голові нашому стадо пасти? — вела далі птахівниця.— Заспали чи, може, гусака злякались?

— Не знаю, тіточко. Вони слово дали, що прийдуть,— відповіла, ще більше ніяковіючи, Галя. Їй стало соромно перед тіткою Устиною за хлопців.

— Ну, що ж, семеро одного не ждуть. А в нас у стаді аж вісімсот гусят. Не будем дожидати, поженем!

Гусята м'ячиками котилися вузькою стежкою на долину. А тітка Устина йшла біля дівчинки і повчала:

— Головне, Галочко, пантруй¹ їх під час дощу. Гуска хоч і водяний птах, а малі гусята в дощ можуть загинути від води, бо пушок у них без жиру. Вони, як курчата, намокають! А змокнуть — замерзають і знесилені падають на холодну землю, вода й заливає їх. Як дощ — ти ганяй їх, щоб зігрілись. Ну, я пішла.

Галя залишилася на росяній леваді сама. Через греблю в поле гуркотили машини. В лотоках² безперервно шуміла вода. Стадо гусят мирно паслося.

Десь опівдні з'явилися Льоня й Сергійко. Вони, наче не помічаючи дівчинки, пройшли мимо, потім роздяглися на березі й пірнули у воду. Вже виринувши, Льоня крикнув:

— Ну що, пасеш?

Галя з гірким докором кинула їм:

— І не соромно вам! А ще піонери, слово голові давали! Як тепер я сама з ними справлюся? Їх аж вісімсот штук!

— А ти навіщо згодилася, гусяча мати? — дражнився Сергійко.

— Як навіщо? Допомогти треба колгоспові.

Хлопчики, не слухаючи її, знову шубовснули у воду.

Час минав повільно. Полуднева спека розморилу гусенят, і вони полягали великим жовтуватого-сірим кружалом на зеленій траві. Галя з'їла з огірком окрасць запашного

¹ Пантрувати — пильнувати.

² Лотоки — канали, по яких тече вода у водяному млині.

хліба, що мати дала їй, і пішла до хлопців. Ті лежали горілиць на гарячому піску, вигріваючись на сонці.

— Лежте, ледарі? А ще героями хочете бути! — промовила дівчинка, сідаючи поруч.

— Мовчи, а то наб'ю! — крикнув Льоня.

— Не дуже хвастай.

— Не зв'язуйся з нею, — байдуже промовив Сергійко.

Сонце вже стояло над самою греблею. На заході, з-за гаю, що розрісся в кінці ставу, виринула широка, на півнеба, хмара. Вершечок її був білий і, здавалось, легенький, а низ, що спирався важкою глибою на верхів'я дерев, — чорний.

Хмара хоч і поволеньки, а все ж таки насувалась. Ось вона вже заступила все небо над ставом, поглинула сонце — і надворі враз посутеніло. Зі ставу подув рвучкий з прохолодою вітер. Шум води в лотоках став гучнішим. Галі зробилось моторошно.

— Тікаймо під млин! — гукнув Льоня і перший зірвався на ноги. Всі троє побігли до млина. Під стіною перевели подих, оглянулись. З темного неба зірвались важкі краплі дощу, залопотіли по листу, захлюпали по воді, розпускаючи широкі кола.

Вдарив страшний, тріскотливий грім. Здавалось, земля розкололась навпіл, затряслась, загойдавшись під небом, і полив дощ. Довгі водяні пасма сірим мотуззям тяглись від хмар аж до землі. Зі стріхи млина воду жбурляло, наче відрами. Вітер крутив її, обливав дітей, і вони промокли до рубчика. Холод ніби збудив Галю. Вона стрепенулася, згадавши наказ тітки Устини, глянула на долину і ледь помітила за сірою пеленою зливи згуртоване стадо. Гусята стояли серед водяного потоку з витягнутими догори шийками, хилились, падали додолу. Пушок на них змок, злипся.

— Ой, мамочко рідна, гусята заливаються! — крикнула Галя і затермосила хлопців. — Біжімо, рятувати треба! — І побігла до гусей.

То тут, то там лежали нерухомі гусята. Ті, що стояли на ногах, повитягували мокрі тоненькі шийки, наче в хмар благали порятунку. Тіло їх посиніло, вода заливала ніжки, от-от завертить, закружляє у вирі розбурханого потоку і вже мертвих понесе далеко за городи...

— Гиля! Гиля! — загукала дівчинка.— Гиля! Гиля! Гусяточка мої хороші! Швидше біжіть звідсіля! Он горбок височенький, там не дістане вода, не залле! Ой, ви ж померзли! Швидше рухайтесь, грійтесь, бо всі загинете! — І вона злегка біла долонями по витягнутих шийках, гнала гусят з вибалка на горбок. А гусята, наче зрозуміли її, опустили голови, закружляли, як у танці, і почалапали брудною водою до пагорка. Галя підхоплювала тих, що вже лежали на траві, термосила їх, і вони оживали, тріпочучи крильцями, підіймали шийки і бігли.

— Швидше, швидше! — гукала дівчинка, женучи стадо на гору.

А на луку вода прибувала і прибувала. То вона з вулиць і городів зі скаженим ревом збігала на долину. Ще хвили-на — і потік знесе і гусят, і Галю...

А хлопці в цей час стояли під стіною млина і мовчки стежили за дівчинкою.

— Льоно, давай допоможемо! — крикнув Сергійко і побіг. Він перескочив потік і ще здалеку загукав:

— Галю, праворуч стадо заверни, потік на тебе!

Удвох діти завернули нерозторопне стадо на пагорок і згуртували його там, наче на острові. А навкруги вирувала, пінилась стрімка вода, і річка вийшла з берегів, несучи у водоверті ломаччя, солому — все, що змила з доріг і долин...

Злива поволі вщухала, відійшла на схід. Сергійко й Галя мовчки стояли по коліна у воді і дивились, як вода спадає і поволі виринають вершечки бур'яну, трави, невисокі горбочки.

Коли чорна ковдра хмар розірвалась і синє, наче вимите, небо клаптями почало відбиватися в заспокоєній воді, Сергійко тихо промовив:

— Ти на мене не сердись?.. Ну... що гусячою матір'ю дражнив?

— Ні, я не серджусь на тебе,— Галя подивилась на нього ясними очима.— Гусеняти мені жаль... Загинуло одне.

— Одне нічого! Могли ж усі загинути, коли б не ти. А Льоно...— Сергійко глянув у бік старого млина.

Галя теж глянула.

Там, біля стіни, стояв Льоня, самотній. І здавалось, що після дощу йому стало дуже холодно.

Потім Льоня відірвався од стін, згорбився і почвалав, не озираючись, до села.

ПАРТИЗАНСЬКА ДІБРОВА

Два тижні Льоня провів у Києві в гостях у дядька. Кожного дня бачив щось нове, цікаве. То їздив Дніпром до Канева, то відвідував музеї, вистави, кіно; ходив годинами по чистих доріжках прекрасних парків або просто блукав вулицями, роздивлявся на старі й нові будівлі, милувався вітринами і на кожному розі пив з автоматів газовану воду з малиновим сиропом.

І от Льоня прощався з Києвом. Дядько завів його в купейний вагон, вмістив чемодан над головою і сів напроти.

— Ну, Льоню, тепер ти знаєш дорогу. Не забувай. Як тільки канікули — то прямо сюди.

— Дядьку, а ви до нас приїздіть. Обов'язково. Мама казали, що сердитимуться, як не приїдете. Адже ви давно не були в нашому селі. А всі говорять — такий чоловік з нашого села вийшов! Шанують вас.

— А так, давно був. Ще до війни.

Хлопець хотів ще щось сказати, але нічого не йшло на думку. Дядько замислився, примружив очі, усміхнувся до хлопця так тепло, що той аж повеселішав.

Справді, яка радість для мами буде, коли дядько приїде! Адже він знаний на всю Україну, не кожен має такого.

Дядько поклав племіннику на плече руку.

— Приїду, друже. Обов'язково! Тягне до рідного села. От так і стоїть воно перед очима: рідне, хороше... Адже я там кожен вибалок, кожен ярк знаю. Ліски над горою, річка... А найбільше до вподоби мені наша діброва. Там я дитинство провів, навчився й природу любити. Скільки там квітів весною, птахів! Зайду, бувало, ляжу, а небо синє, прямо на гілля зіперлось, трави зелені, високі, і все навкруги наповнене співом... Ну, що тобі говорити: сам знаєш. У тій діброві у вісімнадцятому році партизани

переховувались. Я тоді такий, як ти, був... Її довго партизанською звали... Значить, згода, приїду!

Льоня зачаровано слухав дядькові спогади про гарну діброву, напружував пам'ять, щоб згадати, де в їхньому селі є така благодать, але нічого такого пригадати не міг.

— Дядю, а це ви про яку діброву?

— Як про яку? Та про ту, що за рікою, проти вашого городу починається. Хіба є де краща?

І раптом по дядьковому обличчі пробігла тінь, в голосі почулося хвилювання.

— А може, її вже нема, вирубали? Оце шкода...

— Та ні, дядечку, ви тільки приїздіть, діброва буде...— І Льоня осікся, замовк. Він не звик брехати, і тут якось само вирвалось недоречне слово «буде», замість «є».

Льоні зробилося дуже соромно, він не міг дивитися дядькові в очі, не міг вимовити й слова. На щастя, приємний жіночий голос повідомив з репродуктора:

— До відходу поїзда залишилося п'ять хвилин. Громадяни пасажири, займіть свої місця. Проводжаючих просимо залишити вагони.

Дядько підвівся, потис хлопцеві руку і запевнив:

— Ну, так жди мене. Наступного літа обов'язково приїду. Дуже скучив за вами і за нашою дібровою. Я покажу тобі, де була схованка зброї. До побачення! — І вийшов.

Льоня навіть не підійшов до вікна. Поїзд набрав ходи і ритмічно постукував по рейках. За вікном замяготіли будівлі, вагони, димарі, а потім розляглося поле, закрутились, побігли назад телеграфні стовпи, виринали й танули в ярах старі дерева, кущі.

...Підїжджали до Льониної станції. На фоні білястого неба замайоріли тополі. «Які красиві,— подумав хлопець,— а їх теж хтось садив. Тільки давно-давно».

Льоня взяв у багажному вагоні велосипед — подарунок дядька, приладнав на ньому чемодан і вийшов у степ.

Вечоріло, а до села далеченько. На щастя, дорога була вторована машинами, і велосипед пішов легко. На заході сонця показалося село. Перша виринула з-за горбів школа, потім клуб, господарство колгоспу і частокіл телеграфних стовпів. Серце в хлопця закалатало швидше. Нащо вже Київ прекрасний, а додому тягне! Ні, він навіть коли

й вивчиться, то буде тут працювати. Бач, дядька теж тягне на рідні місця поглянути, дарма що в Києві живе...

Згадка про Київ, про дядьків приїзд знову порушила спокій. Льоня глянув ліворуч, де за городами простяглася широка долина. Навкруг неї височіли лісі горби, хвилями спадаючи у видолинок. Де-не-де там зеленіли куші та маячила чудом уціліла груша. Ото і була партизанська діброва...

«Напишу дядькові, що ніякої діброви у нас нема. Хай не приїжджає краще», — вирішив хлопець, наближаючись до своєї хати.

Мати дуже зраділа синові, не знала де посадити, що дати їсти.

— Адже в тому Києві ти два тижні, певно, і яблучка не бачив! — бідкалась вона біля нього.

— Та ні, мамо. В Києві більше садів, як у нашому селі. Мені аж соромно було: стільки городу в нас, а лише кілька кисличок росте, які ще дідусь посадили.

— А тобі, синку, хто не дозволяє садити?

— Ніхто. Я й сам не думав про це.

— Ото ж то!

— Мамо, а то правда, що в нас діброва дуже гарна була і там партизани переховувались? Не теперішні, а ще як дядько малим був.

— Правда, синку. В долині росли вільхи, осокори, а на горбах грабина, клени та акація. Криничка там була, а вода в ній холодна, погожа! Їдем, бувало, з поля, завернем у діброву, а там холодок, затишок, а нап'єшся — аж сили прибавиться. Сидиш, і додому не хочеться йти. А тепер все те запустило, річку замулило, горби вигоріли, а на долині трясовина утворилася та одні жаби плодяться. Війна все те лихо накоїла.

— А знаєш що?

— Що, синку?

— Дядько Мартин до нас приїде. Я запросив його, а тепер і не радий.

— Чому?

— А тому, що він хоче в діброві побувати, а вона де? Що там залишилося? Глянь: одні куші, козами обскубани! — махнув за вікно рукою.

Голос матері прозвучав якимось непевно, винувато:

— Так він же до родичів приїде, а не до діброви?

Льоня підійшов до вікна, глянув на пустир за річкою.

— Мамо, а мені можна там дерева посадити? Хай би знову росла діброва.

— Садити можна: застромив прута, він і росте собі, гілля розпускає. Тільки толку не буде — поламають.

— А я гонитиму!

— Ет, хто там послухає тебе!

— Послухають!

— Роби як знаєш,— всміхнулася мати.

...Прокинувся хлопець ще до схід сонця.

— Ти куди так рано? — здивувалася мати.

— Діброву садити!

— Чи ти глузд маєш? Хто влітку садить дерева? Це восени зробиш, як лист опаде. Ти он до школи готуйся.

Пішла на роботу мати, а Льоня взяв ножика й на долину побіг. Так кортить йому почати посадку!

Вирівав молодий пагінець, що ріс з пня осокура, обшмагав його, цьвохнув, потім застругав грубший кінець і застромив у вогку землю. «Цікаво! — подумав він.— І так всю долину засадити можна! Це не важко, тільки осені діждатись треба».

Навкруги виднілось зрідка заросле кущами поле. Тут вешталися, помахуючи хвостами, корови. На горбі маячила постать хлопчини.

— Сашко-о! — гукнув до нього Льоня.

— Агов! — почулось у відповідь.

— Давай сюди-и!

— Біжу-у!

Через хвилину вони вже були разом.

— До нас дядько приїде! — з гордістю сказав Льоня.

— Ну і хай! — відповів Сашко.

Льоною така байдужість образила:

— Ти не махай, а жени звідцїля корову!

— А тобі яке діло? Що, це твоя земля? — скипів Сашко.

— А таке, що більше тут пасти не можна. Тут я діброву посаджу!

— Руки короткі!

— Як треба буде — простягнемо!

Так вони посварилися.

...Дні тяглися поволеньки. Вже закінчився вересень, жовтень і за кілька день наступали Жовтневі свята, а листя на осокорах трималося цупко, ледь бралось багрянцем, і йому байдуже було до чужих переживань.

Хлопець кожного дня ходив на долину, торкав легенько пальцем листя, потім шарпав з усієї сили. Гіллячки гоїдалися, нагиналися донизу, а листочки були живі.

Нарешті одного осіннього погожого дня він прибіг з долини і крикнув на радіощах:

— Мамо, вже падає!

— Хто? — злякалася мати.

— Листя з осокорів падає! Всю землю встелило. Завтра діброву почну садити, от побачите!

Ранком наступного дня він нарізав цілий оберемок прутиків з вільхи, осокора та верби, застругав з грубого кінця, щоб легко було в землю стромляти, скинув черевки і побрів у мочариння. Вода враз обпекла його холодом, він ухнув, переставив ноги, але на берег не вийшов. «Ні, не злякаш мене. Все одно посаджу!» І, зціпивши зуби, він став тикати в м'яку твань прутик за прутиком, один від одного за чотири кроки, намагаючись тягнути рівний ряд. Так він пройшов аж на той бік долини і виліз на суше. Ногам враз потеплішало, але вони були червоні, як варені раки, і до того ж зморщились. Дрож проймала все тіло. Але Льоня знову ступив у крижану твань.

Хлопець так захопився роботою, що вже не відчував холоду, хоч ноги задубіли і ступали, ніби чужі. Закінчивши роботу, вийшов на берег. Частокіл прутиків затанцював через долину кількома рядами, ряди були нерівні, але байдуже: серце так і завмирало від радіощів. Адже це він посадив, він! А весною розві'ється все, сплететься гіллям і ніхто не визнає, що тут майже пуста була. Аби тільки дядько не спішив приїжджати, хай краще підросте все!

Як не радісно йому було, але холод дався взнаки. Зуби стукотіли, що несила було їх спинити, а одежа зовсім не гріла. До хати швидше! Він скулився і побіг, спотикаючись об пересохле гарбузиння.

У хаті було занадто тепло. Мати готувалася до свят, і пахтіло чимось смачним, не буденним. Щоб зігрітись, Льоня роздягся й ліг під грубою. Йому обпікало ноги, спину, а він все тремтів, не міг зігрітись... Нарешті тепло

якось враз розлилось по всьому тілі, він став легкий, наче не лежав, а був огорнутий лише повітрям; все навкруги переверталось, пливло, і він сам летів кудись все далі й далі, не відриваючись від постелі. Болло не відчував, нічого не бажав, а до нього приходили люди, про щось питали, термосили, і тоді голова кололась надвоє, робилось боляче і неприємно. Хотів утекти, але несила було й підвестися.

Так минуло чимало часу, Нарешті він пірнув у якийсь легкий спокій, а коли прокинувся, у хаті було повно яскравого світла.

За вікном, на горбах, іскрився незайманої білизни сніг.

— Мамко, а надворі сніг...— були його перші слова.

— Вже зима, синочку! А ти на ось яечко з'їж.

— Не хочу!..

— Треба, дитинко, поправляйся, а то он скільки днів пропустив у школі!

Льоня видужав і став знову відвідувати школу.

Одного разу, пообідавши, він вже хотів сідати за граматику, як раптом крізь вікно побачив на долині зграю хлопчаків. Посадкою гасав на лижах Сашко, а всі інші на дощечках, прив'язаних до черевиків. Льоня скипів. Швидко накинув на плечі пальто і без шапки побіг через город на долину, провалюючись у глибокому снігу. Після хвороби сили ще не зовсім вернулись до нього, і він задихався, спітнів.

— Ти... Ти чого посадку ламаєш?

— Яку посадку? — здивувався Сашко.

— А це хто зламав?

— Хіба то я? — хизувався Сашко.— Дивись, як я викручувати вмію! — І він пішов, вихиляючись, між рядами. Зачепив одну, другу, третю лозину, а вони крихкі на морозі, так і ламаються.

Льоня не стерпів, побіг за ним. Сашко крутнувся, щоб утекти, але зачепився і впав на лозину, зламав і цю. Не пам'ятаючи себе, Льоня кинувся на нього, схопив за лижу. Сашко смикнув, щоб вирватись... і лижа тріснула.

— А бач? Наробив? Хто буде відповідати? Лижі не мої, а шкільні. Хлопці бачили, що ти зламав! — лементував Сашко, сядячи на снігу.

— Тобі лижу жалко? — крикнув над ним Льоня.—
А посадки ні? Це я для тебе садив? Щоб ти ламав? Га?
— Дай йому, Льонька, дай, щоб не задавався! — гукали хлоп'ята.

Зчинилась бійка.

...На другий день, після уроків, на раді загону розбирали бійку між Сашком і Льонею. Принесли і зламану лижу.

Говорили багато, запально. Голова ради загону Галя Ясень не давала спокою Льоні, все допитувалась, все дошукувала істини:

— Ти, Льоню, не крути, а чесно розкажи. Ти ж піонер. Чому поліз битися? Навіщо поламав державне майно?

— То Сашко винен! — гукали хлопці.

— Він його посадку ламав!

— Сашко сам задирака!

— А Льоня теж молодець, не міг інакше — зразу битися!

— Він не бив його!

— А лижа як, сама поламалася?

— Сама! — кричать піонери, не слухаючи Галі, котра заспокоювала їх. І тут Галя раптом второпала, що бійка зчинилась неспроста. Вона рішуче стала вимагати пояснення:

— Що за посадка, про яку ви говорите? Де вона?

Всі дивилися на Льоню, ждали відповіді, а він мовчав. Він не міг, не хотів виставити себе на сміх. Хіба можна було розказувати, що його дядько Мартин Корнійович приїде з Києва поглянути на якусь діброву? Ні, він всього не може сказати!..

З останньої партії хтось вигукнув:

— То Льонька дерева садив, а Сашко поламав їх!

І знову піднявся гармидер. Галя заспокоїла всіх.

— А я так міркую,— почала вона, гостро дивлячись на Сашка,— коли Льоня посадив дерево — то навіщо ж ламати? Коли ми садимо навкруг школи, на шляху, нам серце болить, як його кози обскубують. Але й битися не треба. І лижі поламали, тепер платити доведеться.

Льоня зірвався з місця.

— Думаєш, мені жалко? За лижу не заплачу? Ні? Заплачу! Але навіщо він дерева ламає? Там колись діброва росла, партизани в ній збиралися, а як гітлерівці виру-

бали, то, по-вашому, вже й кінець їй? Он ви в Києві подивіться — парк біля парку, і ніхто не ламає. А в нашому селі дерев менше, як людей. Хіба це правильно? Я хотів діброву посадити, а він ламає. Я не буду за таке мовчати!

І він сів, задиханий, розчервонілий. З-за столу підвівся старший вожатий Вася.

— Цікаво. Значить, ти хотів посадити діброву?

— Хотів. І посаджу! — запально відповів Льоня.

— Молодець! Тільки один ти з цим не впораєшся. А думку ти подав добру. Я так міркую: діброву, про яку говорив Льоня, ми посадимо всією піонерською дружиною. Це справа серйозна й усім потрібна. В мене є така пропозиція: старшим призначити Льоню.

— Правильно!

— Льоню! — загукали піонери.

— А командиром групи по охороні посадки призначимо Сашка, — вів далі Вася. — Любив ламати — хай любить і охороняти. Він меткий, і ніхто в нього шкоди не зробить. Ти не заперечуєш, Сашко?

— Ні, — тихо відповів той, радіючи, що все повернуло на добре.

— От і правильно, — сказав Вася. — Дамо Льоні на допомогу ще кількох піонерів. Це буде штаб по вирощенню діброви.

— Галю запишіть!

— Сергія!

На тому зборі й закінчились. За лижу, правда, довелося платити навпіл, порівну.

Коли вже вдома Льоня пообідав і виглянув у вікно, то побачив, як по засніженій долині ходить Сашко і підіймає зламані прутики посадки.

Через тиждень хлопці зробили трьохметрову крокву, виміряли пустир і намалювали на великому аркуші план.

— А зверху що написати? — спитала Галя.

— Напиши: «Партизанська діброва», — запропонував Льоня. — Її колись так називали.

— Пиши! Згодні! — загукали всі.

Так і написали. Прийшла Василина Петрівна, учителька, допомогла розпланувати, де які породи дерев садити,

де кущі, а де насипати клумбу чи прокласти доріжки. На папері діброва виглядала, як гарний килим.

Надворі було тепло, сонячно. Хлопці їхали з навантаженою підводою, і обличчя їхні сяяли від радості.

— Везуть! Везуть! — загукала малеча, коли підвода наблизилась до посадки. Деревця миттю розхапали. Всі працювали дружно, з охотою, снували, наче бджоли в роздратованому вулику.

А Першого травня, на радість всім, деревця розпустили бруньки. Вишні й черешні де-не-де зацвіли білим і рожевим цвітом.

Охоронна команда Сашка, озброєна саморобними гвинтівками й шаблями, по кілька разів на день оббігала посадку, відганяючи прибудних кіз.

...Надійшло літо. Зразу вологе, лагідне, а потім з сухими вітрами, і ні одного дощу. Осокори й вільха, котрі в долині росли, піднялися високо, вже більше як по метру пагінці вгору повиганяли, а все, що росло на горі, стало в'янути, всихати. Жаль було дивитися, як чахнуть і вмирають молоді деревця.

Льоня взяв відро і почав поливати ті, що росли ближче до кринички. Але води було обмаль, та й чи здужає він усе полити?

Засмучений, сів хлопець над криничкою.

— Що? Поливати треба!

Льоня підвів голову. Перед ним стояв голова колгоспу.

— А чим? Ось полив трохи — і нема води!

Голова сів над криничкою, глянув на обміліле дно.

— Так, води обмаль. Навіть річки пересихають. Але наша он ще цідить,— і він показав на зарослу зеленою лозою річечку.— Треба звідтіл носити.

— Далеко, не здужаю багато,— безнадійно протяг хлопець.

— А ти збери дітвору.

— Нема, у полі всі...

— Як нема? А охоронна команда? Вони теж відпо-відають.

— Відповідають, це так, але...

— Але — дуже мале, а ти вже великий і щось краще придумай! — насмішкувато промовив голова і пішов.

«А й справді,— подумав Льоня.— Як раніше я не додумався всіх хлопців покликати». Він кинув відро і щодуху побіг до села загадувати піонерам, щоб йшли рятувати діброву.

Наступного ранку, наче та комашня, заснувала між молодими деревцями дзвінкоголоса дівтора. Той з відром, той з коновкою. І враз закипіла робота. Не пройшло й півдня, як всі дерева були вдосталь политі. Напилася спрагла земля, повеселішали дерева.

— Наша взяла!

— На славу буде діброва!

І справді, на славу росла діброва, хоч кілька разів доводилося поливати її, поки не пішли липневі дощі.

Малі й дорослі раділи тепер зі своєї праці. А найбільше радів Льоня. Він вже не боявся, що має приїхати дядько.

А діброва росла, розвивалася.

Сашко ревниво охороняв кожне деревце. Навіть кози пізнавали його здалеку і тікали геть.

Минало літо.

Якось Льоня прийшов додому і сів писати листа.

«Дорогий дядю!

Першого вересня цього року ми відзначатимемо свято молоді у Партизанській діброві, яку Ви так любите і бажаєте побачити. У нас все молоде, то хай Вас не здивує, що Ваша діброва теж молода, наче весною посаджена. Але вона квітне, як наша піонерія!

Свято в нас буде дуже цікаве. Дівчата наплетуть вінків, і ми уквітчаємо ними вишню, що росте над Вашою криничкою. Приїжджайте, Ви будете задоволені. А діброва росте, як із води.

Ваш Льоня».

Він заклеїв листа, надписав адресу, замріявся. Заплющив очі і уявив, як вгорі вже мережить небо гілля. Сплітається. То діброва росте.

Повісті

Назустріч юності

Грюкнули і широко розчинилися двері. На порозі стояв кремезний матрос у чорному бушлаті, з-під якого виднівся смугастий тільник. Матрос був підперезаний широким поясом з мідною пряжкою, а безкозирка, на якій я навіть не встиг прочитати назви корабля, збилася набакир.

— Де Катерина? — гримнув він і схопився за одвірок.

Я був не з лякливих, бо жили ми з сестрою на околиці міста, а тут всі хлопці урвиголови. Насупивши вицвілі одлітнього вітру й сонця брови, відповів:

— Не знаю. Не ходжу за нею.

Кинувши книжки на стілець, уже глузливо додав:

— Може б, ви двері зачинили? Зима ж тепер!

Матрос зразу наче обм'як, опустив руки, зачинив двері, а очі його благально зупинилися на мені.

— Братухо, ти зрозумій, сестра потрібна мені!

— Якщо потрібна, то й шукайте собі! — буркнув я і відвернувся.

— Та зрозумій ти кінець кінцем,— простяг широку долоню матрос,— становище зараз дуже серйозне. Німці наступають! Український радянський уряд звернувся до трудящих із закликком рішуче боротися з ворогом, а ми тут з тобою гиркаємося, мовби чужі. Хіба я в тебе довір'я не викликаю? Глянь!— і він витяг з кишені папірця, розгорнув перед моїми очима.— Бачиш? Це наказ уряду, а ти тут фокуси свої показуєш.

Мене наче вітром змело. Я побіг на вулицю. Не тому, що злякався, ні, а тому, що мені сподобався той матрос, його відвертість. Зрозумійте: мені вже більше десяти, учуюся в третьому класі, а всі говорять зі мною, наче з маленьким. Він перший заговорив серйозно... І я біжу, біжу! Мені здається, що коли я не знайду Катерини, то німці негайно прийдуть до міста, заведуть знову свої порядки і мене вже не приймуть до гімназії. Тоді мені доведеться працювати по чотирнадцять годин на тютюно-

вій фабриці, і я пожовтію, схудну, як сестра. А я неодмінно повинен закінчити гімназію.

Сестру я зустрів на перехресті залізничних і трамвайних колій, за мостом.

— Матрос тебе чекає, каже, німці наступають! — випалив, ледве переводячи подих.

— Який матрос? Боренко Микола? — аж побіліла сестра.

— Не маю звички розпитувати!

Я вихопив у неї пакунок з книжками, і ми побігли. Ось і наше подвір'я. Тільки-но я переступив поріг, Микола широким кроком підійшов до мене, потиснув руку, наче давньому другу, і щиро усміхнувся:

— Дякую, друже, дякую! — рвучко повернувся до Катрі.

Я, звичайно, не все міг второпати з їхньої розмови. Я звик до цього і не дивувався. Бо ці дорослі, що скинули царя, зробили революцію і місяць тому вигнали Центральну раду, завжди говорили про щось таємниче. Я відчув лише гарячий потиск Миколиної руки і був щасливий. Сестра називала мене дорослим лише тоді, коли треба було принести води чи нарубати дров. А коли наші вели бій, то наказала навіть з хати не виходити. Але все це пусте. У мене вже є десяток обойм і три гранати. Скоро й гвинтівку роздобуду. Тоді хай спробує втримати!

За своїми міркуваннями я навіть не помітив, як матрос і сестра вийшли.

В хаті стояла тиша. Сутеніло. Світити в мене не було чим. Я зірвав з календаря листочок (двадцять третє лютого 1918 року), сховав його у книжку і ліг спати.

На другий день школа нагадувала потривожений вулик. Бідні шепталися по закутках, а багаті ходили гусаками і нахвалялися: от прийдуть німці і наведуть порядок! А тим часом у школі ніякого порядку не було. Малих відпустили додому, а старші самі порозбігалися. Я вибіг на вулицю і побачив, як крокують колонами робітники й червоногвардійці. Попереду однієї з колон ішов мій матрос Микола Боренко. Він був з гвинтівкою, оперезаний навхрест кулеметною стрічкою. В першому ряду зліва йшла Катерина. Я підбіг до неї, смикнув за рукав і запитав:

— Що, сьогодні війна буде?

Сестра не глянула на мене. Дивлячись прямо перед себе, відбиваючи важкими чобітьми крок, вона сказала:

— Іди. Негайно додому йди!

— Не піду.

— Чому?

— Бо я теж за робітничу владу воювати хочу.

Катря не відповіла. Кроки багатьох ніг зливалися в один. Микола обернувся до колони і заспівав:

Смело, товарищи, в ногу,
Духом окрепнем в боротьбе,

В царство свободи дорогу
Грудью проложим себе!

Бійці дружно підхопили пісню. Біля перетину колій усі зупинилися і зразу ж почали будувати барикаду, перегороджуючи головне шосе.

Кілька днів місто тривожно чекало німецької навали. Першого березня була відлига. Сірий в'їдливий туман клубився над дахами, плутався в кущах і гіллі дерев. Із святошинських лісів віяло прохолодою. Звідтіля ж долинав гуркіт недалекої канонади. То партизани стримували німців.

Бійці стояли за стосами шпал, за купами каміння, притиснувшись до грудей гвинтівки, і мовчки вдивлялися в ранкову імлу. Шосе спустило, і з нього віяло тривогою і невідомістю.

Я сів під стіною безверхої кам'яної будівлі і напружено вслухався у клекіт близького бою. Як мені хотілося стояти поруч з бійцями! У мене навіть кишені були набиті патронами, але я боявся показатися на очі Катерині. Вона скаже Миколі — і той зразу прожене мене.

Бій все наближався. Ось глухо забовкали гармати, завилли, свердлячи небо, снаряди, залунали вибухи, стрясаючи все навкруги. Я зіщулювся, кішкою припав до уламків цегли. Небо, що почало синіти, окуталось жовтим пилом. По залізних дахах, наче горох, розсипалися шрапнельні льотки. Тепер я вже не міг добрати, звідки стріляють: ззаду, спереду чи з боків? Здавалося, ще хвилинка — і земля потріскається, накриється скалками розбитого неба.

— Сестричко, пораненого візьми! — раптом виразно почув я серед громовиці вибухів. Підвівшись, побачив, як, притримуючи торбинку з червоним хрестом, пробирається крізь громаддя шпал, брухту та залізничка моя Катруся. Ось вона впала за купою каміння. Я не витримав і побіг туди. Катря схилилася над пораненим. Я бачив, як на жовтій, з солдатського полотна сорочці розтоптанною квіткою розливалася червона пляма.

— Не треба, сестричко, мені вже не допоможе...

— Нічого, нічого, це пройде. Куля далеко від серця,— крізь сльози заспокоювала моя сестра. Її вправні руки швидко перев'язували пораненого. Вона обійняла його за плече, намагаючись підвести. Я бачив, як напружилися її тонкі руки, яка натуга відбилася на запиленому обличчі. Мені так хотілося допомогти їй! Вискочивши з-за рогу розвалені будівлі, я переліз через розкидані шпали і в цю мить відчув, як після глухої канонади просто над мою головою засвистів снаряд.

— Лягай! — почув я хрипкий окрик, і в цю ж мить могутня хвиля штовхнула мене в груди. Я вдарився головою об шпалу, іскри сипонули мені з очей і згасли. Кілька хвилин я лежав, окутаний пилом і гірким димом. Я хотів зіпертися ліктем об землю, як враз почув над бровою різкий біль. Схопився за чоло рукою — кров залила пальці. Я затиснув рану долонею і підвів голову. Від купи каміння бійці несли пораненого, поруч зігнувшись ішла Катерина. Я схопився й собі кинувся за ними. Кроків за двадцять, прикритий з боків шпалами, лежав за кулеметом Микола. Його безкозирка зсунулась аж на потилицю, чуб кільцями прилипає до лоба. Коли матрос перестав стріляти, то відкидав пасмо долонею, протирав кулаком очі і, знову закам'янівши над кулеметом, примушував його дрібно здригатися.

Я зупинився біля Миколи і подивився в щілину між шпалами. Вояки в темно-зеленім одязі бігли просто на нас. Ближче й ближче. Я бачив їхні обличчя, навіть багнети на гвинтівках, широкі, як ножі. Кроків за сто від нас вони падали. Одні лежали нерухомо, інші продовжували повзти, скочувалися в придорожній рів, але їх змінювали інші. Микола підвівся, швидко скинув бушлат і залишився в самому смугастому тільнику.

— Давай-давай! Давно чекали вас, голубчиків. Ось вам українське сало, хліб, молоко!..

Він з люттю стискав кулемета, і той безперервно викидав з чорного, що вже світилося жаром, дула вогонь, і знову падали, падали вороги...

— Кінець. Не втримаємось...— Він зустрівся поглядом зі мною.— Ти чого тут? — але відразу ж забув про мене і крикнув до хлопців, що лежали вздовж барикади: — Наказую відступати!

Бійці один за одним залишали барикаду. За кулеметом лишився один Микола. Я бачив, як німці проривалися з обох боків дороги і знову падали.

І в цю мить повз мене промайнула Катря. Вона підбігла до Миколи, впала біля нього, вхопила за плече:

— Ти залишаєшся? І я з тобою!

Микола одірвав руки від кулемета, міцно поцілував її, потім відштовхнув од себе і крикнув:

— Наказую відступати! Я прикрию вас, а потім наздожену!

Катря заклала на кілька секунд. Потім схопила медичну сумку з червоним хрестом і побігла. Я виліз наверх мішків. Тепер мені добре було видно все навкруги. Праворуч бігли до лісу бійці. Їх наздоганяла Катерина. Ще хвилина — і вони сховаються між рудуватими стовбурами сосон. Барикада без людей лякала своєю німотою. Пострілів майже не було чути. Не показувалися й німці.

Та ось на шосе заторохкотіли машини. Гуркіт все наближався. З-за пагорба викотився мотоцикл і пішов прямо на нас... Почали вискакувати німці, що причаїлися в ровах. Я затамував подих, хотів крикнути, але в цю мить знову затахкотів Миколин кулемет — і мотоцикл, звернувши праворуч, перекинувся догори колесами.

Тільки-но я хотів злізти з мішків, як перед нашою барикадою піднявся вихор з каміння, дощок, щебеню. Все огорнула сіра курява. Я не скотився вниз лише тому, що застряв поміж мішками. Коли піл трохи осів, я скочив на землю і побіг туди, де лежав з кулеметом Микола. Але його там не було. Здивований, я стояв кілька секунд. Враз купа землі й цегли заворушилася і я побачив Миколині ноги.

— Дядечку, я зараз допоможу вам! — вигукнув я.

Я встиг відкинути півдесятка шматків цегли, як купа заворушилася і тепер переді мною сидів, обтрушуючи землю, Микола. Він хотів щось сказати мені, але не зміг. Лице його було бліде, як папір, а губи геть посиніли. Він схопився на ноги і зразу ж упав.

— Ви поранені, гляньте! — скрикнув я, показуючи на його закрявавлені ноги.— Треба перев'язати!

Микола наче щось згадував чи впізнавав мене, а коли впізнав, кинувся до кулемета:

— Ех, патронів нема!..

— Дядечку! У мене є! Повні кишені! Ось гляньте!

І я почав витягати обойми просто на його широкі закрявавлені долоні.

— Бери, ось так набивай стрічку, а я ноги перев'яжу...

Не встиг я закласти й однієї обойми, як на шляху заревли броньовики. Я глянув у пролом, вибитий снарядом у нашій барикаді, і побачив, як прямо на нас сунуть чорні машини — без людей. Я кинув на коліна кулеметну стрічку, припав зі страху до горячого плеча матроса, але він в цей час висмикнув з-за пояса гранату, підняв її врівень з головою — і до мене:

— Ну, прощай, братухо; помремо во славу революції, щоб ворогам не здаватися!

— Не треба вмирати, не треба! — крикнув я і схопив його за руку.— Я винесу вас, як тільки смеркне. А тепер повзійте он туди, там льох в руїнах. Я допоможу!

Рука його трохи ослабла. Він сперся нею на цегляну брилу і застиг, прислухаючись до гуркоту.

Я щосили шарпнув його і потяг за собою. Микола хотів відштовхнутися, але біль пронизав його тіло, він упав на землю і застогнав.

— Повзійте, повзійте швидше! — смикав я його за брудний тільник.

Він підвів голову, в невимовному зусиллі рвонувся всім тілом раз, вдруге, втретє...

Через деякий час ми опинилися на дні напівтемного льоху, в який скотилися через пробоїну.

Минуло кілька хвилин, і стіна зруйнованої будівлі задрижала, моторошний гуркіт машин заглушив усі звуки й покотився Брест-Литовським шосе кудись до центру міста.

Замість нього чувся лише розмірений тупіт чобіт. Солдати марширували кроків за сорок од нашої схованки. Було страшно, і здавалося, що на світі залишилося тільки нас двоє, а навкруги самі лише вороги...

А німці все йшли і йшли. Почало смеркати. Сизий туман котився з низин Дніпра, сотався між стовбурами сосон, застеляв чорні вирви на землі. Я тихо виповз нагору і причаївся за стіною. Потім обережно визирнув з-за рогу, ступив крок, другий і, трохи осмілівши, зайшов на якийсь подвір'я, зупинився біля воріт, де вже стояло кілька жінок і дітлахів.

— Глянь, гайдамаки йдуть! — закричав хлопець моїх літ у великих маминих черевиках і в солдатській шапці з відірваним вухом.— Жупани сині, на шапках шлики. Красиво як!

— Вони вже показали свою красу, як арсенальців розстрілювали,— обізвалася молода жінка з дитиною.— Он Мироненка і сьогодні ще знайти не може дружина.

— Підмога нашим буржуйчикам буде,— сказала друга жінка і, швидко озирнувшись, побачила мене.— А ти чий?

— Татів і мамин! — сердито відповів я.

Жінка підморгнула:

— Який колючий!

— Колючий, щоб кози не з'їли! — відказав я.

А сам подумав: це хороші жінки, за Радянську владу стоять. Тільки хлопчина щось дуже гайдамаків розхвалює. Я підійшов до нього, штовхнув рукою під бік. Він сердито глянув на мене і насторожився.

— Ти за буржуїв чи за червоних?

Від несподіваного запитання сиві очі хлопця засвітилися рішучістю. Тепер він зовсім не скидався на того хлопчину, що захоплювався гайдамацьким одягом.

— Так тобі буржуїв захотілося? — підперши боки руками, насунувся він на мене.— Так тобі Радянська влада не подобається? А знаєш, що мій батько — кочегар на бойовому кораблі? Не знаєш? Ні?

Не встиг я змигнути оком, як уже лежав на мокрому снігу. А він, підкосивши мене ногою, гордо задрав кирпатого носа.

— А-а, так ти битися? — простогнав я і поволі підвівся, вже забувши про те, що він також ненавидить буржуїв

і що батько його пролетар. Як же це так? Щоб мене, Василя Тура, першого хлопця на все передмістя, та якийсь там хлопчисько на землю повалив?!

— Ось тобі! — розмахнувся я і з усієї сили вдарив... жінку, що стояла між нами.

— Що це ви, як зведенюки, зчепилися? Чого не поділили? Мало вам того, що чужі шкуру знімають? — сердито, але тихо, щоб не почув хтось збоку, заговорила жінка... — Ану, марш додому, шибенику! — гримнула на хлопця. — І ти йди, звідкіля прийшов! — крикнула мені.

Хлопець відбіг кроків на п'ять і показав на мене рукою:

— Це Васько. Він школяр, я його знаю. Певне, панок.

— Пани — на двох одні штани! То чого ж ти битися лізеш? — сердито глянула на нього жінка.

— Щоб не задавався, що дуже грамотний! — розплився в усмішці хлопчина.

— Ой, Ладику, Ладику. Повернеться батько, то всипле, що тільки пара клубками з тебе піде.

— Дивіться, що німчуря везе! — раптом вигукнув Ладик.

Жінка повернула голову. Шість пар дебелих гнідих тягли довжелезні гармати. Сталеві гостроверхі каски виблискували на головах чужинців, і від того блиску мені різало по самому серці. Я мовчки пішов через розгороджені дворища, через пустирі до перетину колій, де була наша барикада і тепер в холодному льоху лежав поранений Микола.

Я думав, що його робити? Сам матроса не донесу. Іти він не може. Лежати тут — без їжі, з непере'язаними ранами — це значить вірна смерть. Хай почекає трохи, а я піду додому і, може, знайду когось із хлопців. А там видно буде. Тут тихо, передмістя наче вимерло. Ніде ні вогника, ні душі. Навіть собаки з переляку поховалися. Отак лісом, між соснами, по снігу якимось і дотягнемо його до нашої хати... Тільки видно дуже надворі... Великий, як діжка, місяць бризкав на покриту білим снігом землю холодним промінням і наче кепкував з мене. Густий туман, що раніше плував між деревами, тепер осідав іскристим інеєм на гілках.

— Скажу, хай потерпить, — прошепотів я і поліз по купі битої цегли до льоху.

Коли я зупинився в проломі стіни, то побачив, що весь куток, де лежав матрос, залитий яскравим місячним світлом, а Микола, зіпершись однією рукою об брилу, другою тримає спрямований дулом у своє серце наган. Я кинувся до нього, схопив за руку, притис її до своїх грудей, захлипаю, бо кричати в мене не було сили:

Дядечку Миколо, не робіть цього!

Матрос наче прокинувся од сну.

— Ти чого тут? — важко дихаючи, слабим голосом прошепотів він. — Наказую тобі, іди звідси. Мені вже нічого не допоможе. Швидше йди!

Я підвівся. Велика образа спустошила мене. Не було ні сил, ані слів. Я стояв і дивився на матроса. Він тримав біля грудей нагана і дожидав, коли я піду. Лице його пашіло. Очі заступив туман, і вони вже були не сині, а сірі, каламутні. Я любив його за те, що він перший повівся зі мною, як з дорослим. Я послухався б всякого його наказу... А де знайти таких слів, щоб він послухався мене?

І я згадав. Тіло моє наповнилося силою. Ступивши крок до Миколи, я крикнув:

— Товаришу командир! Іменем революції наказую вам жити! Здати зброю!

Лице моє вкрилося мурашками. Я закам'янів і раптом побачив: Микола простягає мені наган. Я забрав його і сховав за пояс. Обличчя в матроса зробилося суворим. Я припав до нього і відчув, як горить в жару його тіло.

— Я зараз, дядечку! От лише знайду бушлат, вкрию вас, а потім додому заберу. Тільки зачекайте трошки!

Відірвавшись від нього, я кинувся до виходу і раптом в півтемряві наткнувся на невеличку постать...

— Хто тут? — я вихопив з-за пояса наган. — Говори, а то стрілятиму!

— Васько, ти що, здурів? Та це ж я, Ладик. Ішов за тобою, щоб помиритися...

— Ти все чув і бачив? — тремтячи від злості, спитав я.

— Авжеж, чув і бачив! — запально відповів Ладик. — Тільки ти мене не бійся, я свій. А те, що почав битися, це тому, що ти до гімназії ходиш. Я думав, що ти з паничами заодно.

— Добре. Я прощаю і вірю тобі,— сказав я, не відводячи нагана од його грудей.— Тільки поклянися, що нікому ні слова не скажеш, що бачив і чув тут.

— Їй-бо, присяй-бо, ні слова, ні півслова нікому. Клянуся. Хочеш, землю сиру перед тобою буду їсти! — стукнув себе в худі груди Ладик.

— Їж, коли правду кажеш!

Ладик здвигнув плечима, скривився, глянув на мене благально, а потім зітхнув і, нагнувшись, зашурхотів пальцями по щепеню, шукаючи чистої землі.

— Тут лише бита цегла,— показав він руді камінчики на брудній долоні.— Але нічого, зуби в мене міцні.

Я мовчки й суворо дивився на нього, аж поки він не підніс ті шматки до рота. І я почув, як заскреготіло під його зубами. Мені зробилося не по собі, наче це не він, а я гриз тверду цеглу, і я крикнув:

— Досить! Випльонь, я вірю тобі.

— Скрипить дуже,— сказав Ладик, випльовуючи.— А так нічого, смаку ніякого.

Я сховав нагана за пояс. Ладик поправив солдатську шапку з одним вухом, шморгнув носом, набираючи в груди повітря, і запропонував:

— Знаєш що? Перенесемо твого солдата до нас. Мама в мене хороша. Тільки здається сердитою. А так — добра. Вона навіть сестрою милосердя на «Арсеналі» була, поранених перев'язувала. А бойова — страх!

— А де твоя хата? — спитав я.

— Он там, за муром, прямо над шляхом! — махнув рукою Ладик.

— Так не годиться,— засумнівався я.— Німці чи гайдамаки можуть знайти його. А він командир. Більшовик. Знайдуть — і твою маму, і його розстріляють.

Ладик замислився. Потім тихо запитав:

— То що ж нам робити з ним?

— А от що... — і я допитливо глянув на Ладика: — Ти знаєш, де я живу?

— Ні. Але десь за перетином колій. Ти звідтіля до гімназії ходиш,— сказав Ладик.

— Я ще не ходив до гімназії, а лише в міське училище. А живу на Дачній.

— Знаю! Я там синиць ловив! — захоплено відповів Ладик.

Я притишив голос і майже пошепки сказав йому:

— Отже, пораненого треба перенести туди. Та хіба ми подужаємо? Якби знайти якісь санчата...

— У мене є! — видихнув Ладик. — Ти почекай, я зараз!

— Іди, тільки обережно, нікому ні слова!

— Добре!

Ладик зашарудів битою цеглою, видираючись нагору. Я постояв кілька секунд. Надворі була тиша. Праворуч блимало рідкими вогниками місто, а ліворуч застигла посріблена місяцем барикада. Я побіг до неї. Розкрив купу, якою був присипаний Микола, і наткнувся на щось м'яке... Поклавши бушлат на шпали, я продовжував шукати кулемет. Бита цегла, пісок, всяке сміття, дошки, залізо — все це перемішалось із снігом, що почав братися вологою. Руки в мене замерзли, пальці майже не слухалися, задубіли. Але треба... Ще, ще трохи. Он там пошукаю... Нарешті рука намацала щось тверде і гладеньке. Кулемет! Ніжки застряли, стрічку придавив шматок шпали. Ану, піднатужимось трохи... Куди б його захвати? Звичайно, в льох, туди, де Микола лежить... Але що це майнуло біля дощатої загорожі? Ближче й ближче, клубком котиться... Та це ж Ладик із санчатами своїми!

— Ось... дістав... Ніхто не помітив, як я їхав, — задихаючись, прошепотів він.

Я глянув — сани як сани. Такими бідаки з лісу ломачця везуть. Можна й хлопчину, і навіть двох посадовити. А як вмістити дорослого чоловіка, та ще й пораненого?

— Замалі трохи!.. — міркую вголос.

— Ти не турбуйся! — впевнено махнув рукою Ладик. — Я ними по два мішки вугілля возив!.. Ось тільки дошку приладнати треба.

Він метнувся до барикади, за хвилину притяг дві довгі дошки і поклав на санчата.

Микола лежав, розкинувши ноги, спираючись головою об розбитий ящик. Я торкнувся його плеча, накрив бушлатом.

— Дядечку, одягайтеся, поїдемо!

Матрос застогнав. Тіло його так і пашіло жаром, хоч в льоху було морозно.

— Ладику, тягни сани сюди! — повернув я голову до отвору.— Дядечку, а ви потихеньку, помаленьку, тільки ледь-ледь підсуньтеся. Ось саночки — і ми повеземо вас. Ладику, бери за ноги, а я під руки. Отак. Вище, вище...

Микола зіперся руками об щєбїнь, і нам полегшало. Але сидїти на санках він не міг, все хилився.

— Ну, Ладику, тепер тягни, а я підтримувати буду.

Ладик шарпнув за мотузок. Санчата пискнули по битій цеглі й замовкли.

— А ти не смикай, а рівномірно вези. Нам аби тільки нагору витягти.

Я чув, як крекче Ладик. Санчата важко рушили і поскреготїли вгору, потїм покотилися легше — спочатку між розметаними шпалами, дошками, потїм між кущами, стовбурами сосон і навислим гїллям ялин, потїм уже зовсім легко покотилися в яр, бо ми боялися їхати через міст вулицею, і зупинилися аж біля чорних рейок, що перетинали нам шлях.

Довелося б нам добре намучитися, поки перетягли б санчата через чотири високї рейки, та, на щастя, Микола наче прокинувся, прийшов до пам'ятї. Зразу смикнувся всїм тїлом, намагаючись підвестися з санчат, але страшний біль примусив його опуститися. Він подивився праворуч, потїм лїворуч вздовж колїї, зіперся руками об шпалу, підтримуючи своє тїло, і санчата враз полегшали, переповзли рейку, другу, третю, четверту, і ми потягли їх тепер косогором, потїм вибралися на рівне, потїм попетляли між соснами до шляху, котрий нам обов'язково треба було перетяти.

— Ладику, он бач — за тою огорожею моя хата виднїє. Ти зачекай, а я подивлюся на вулицю, чи не вартує хто.

— Іди, тільки недовго, — прошепотїв Ладик. — А то твій Микола замерзне. Бачиш, уже знову руки на снїг опустив.

Тривога охопила мене. А що, як по шляху їще йдуть колони чужинцїв? На хвилину зупинився, обїявив руками сосну, затамував подих і прислухався. Примїський бїр відповїв менї гулом задубїлих на морозї верховїть. Здалося — на свїті нікого, лише я, малий, немїчний, і цї таємничї столїтнї велетнї, і їх незрозумїла мова-стогїн. А де ж люди? Вони там, на шляху, причаїлися в будинках без свїтла, щоб не накликати лиха. І менї треба туди, на

плях... Побіг назад, схопив мотузку від санчат і прошепотів, важко дихаючи:

— Ладику, давай швидше, на вулиці — нікого!

Коли ми підтягли санчата до чорної смуги дороги, мене раптом взяв якийсь страх: а що, як тепер там з'явився хто-небудь? Треба знову перевірити.

Залишив Ладика під ялиною. Ступав обережно, а сніг, як на зло, рипів так гучно, настирливо, що його, здавалося, чути хтозна-куди. Ось і дорога. Але що це? Вдалині маячать дві постаті. Вони наближаються, виростають, вже можна роздивитися багнеті, що стирчать за широкими спинами, вже можна розрізнити, що один з них німець, бо на голові гостроверха каска, а другий — гайдамака в смушевій шапці.

Прикипів до сосни і чекав. Патрулі мовчки пройшли дорогою повз мене і розтанули в синюватій імлі. Почекав ще кілька хвилин. Що ж воно буде далі? І бачу, вони виринають з темряви і простують знову до мене. «Ну, що ти тепер робитимеш, Васильку? — думаю собі.— Поранений не може довго на холоді лежати. За всяку ціну в хату його треба. А як?»

Нервово змахнув рукою... і вдарився нею об суху ломачку. Тонкі гілки затріщали і посипалися на іскристий сніг. Здавалося, що тріск розлігся по всьому бору, що мене почує патруль, і я затамував подих. Та ні: патрулі пішли собі. Вони й не уявляли, що кроків за тридцять я причаївся за стовбуром. Треба якнайшвидше перескочити вулицю, поки вони не з'явилися знову! Ближче не можна виїхати, бо там огорожі з обох боків, собаки, не перевезеш чужим подвір'ям.

Я необережно повернувся. Якась гілка дряпнула мені обличчя, але болю я не відчув. Враз майнула думка: от дивак, та ми ж його ломаччям закидаємо!

Швидко підбіг до розлогої ялини:

— Слухай, Ладику! Миколу треба гілками прикрити, а то там патрулі!

Ладик кинув мотузку і показав мені на темну купу між стовбурами:

— Он ялину зрубали, а гілля, бач, лишилося.

Тепер санки здавалися ще важчими. Але небезпека наче подвоювала сили. Нарешті до наших воріт вже залишилося кілька кроків.

— Давай! — з притиском прошепотів Ладик. Я широко відчинив ворота, і ми в'їхали на подвір'я, під самий поріг. Двері були незамкнені, на клямці висів замок без ключа. Ми з Ладиком швидко скинули гілля і потягли санчата в сіни. Найважчим нам здався хатній поріг, але тут нам знову допоміг сам Микола. І коли я зачинив двері, грюкнувши в сінях засувом, Микола підвівся на саночках і сів, опустивши на долівку поранені ноги. Його втомлені очі повільно оглянули кімнату, зупинилися на мені, на Ладиду:

— Ех, братки, навіщо я вам такий потрібен!

— А ви потрібні не нам, а революції,— весело, щоб підбадьорити матроса, сказав я і підійшов до нього.— А тепер давайте як-небудь на постіль виліземо. Ми візьmemo вас під пахви, а ви помаленьку, потихеньку... Ану, Ладиду, заходь з того боку.

Матрос, перемагаючи біль, зціпив зуби, а підборіддя задер вгору так, що я бачив лише його м'язисту шию і гострий кадик. Він намагався легко зіпертися на наші худі плечі. Я схопив його за руку і крикнув уже спесердя:

— Та ви не жалійте нас, а міцніше спирайтеся? Ну, ну!

Він шарпнувся, змахнув руками, як птах крильми, і повалився на застелене картатою ковдрою ліжко.

— У-у-у! — вирвалося з його грудей.

Я стояв перед ним, і мені хотілося трохи потішити його. Та не знав, що сказати. Торкнувся його руки:

— Дядечку Миколо, вам хоч трохи полегло?

Це я запитав тихо, але матрос прийшов до пам'яті і важко зіперся на лікті. Гудзики в міцних петельках на бушлаті затріщали, один упав на долівку, покотився під лавку. Микола ще раз натужно охнув і сів. Велика забруднена рука почала загортати штанину, і я побачив, як запеклася кров на Миколиній литці.

— Перев'язати б, братки, поки вся кров не витекла...— важко видихнув Микола.— На ось кортика... ріж!

Руки мої затремтіли.

Я метнувся до скрині. В кутку, у вузлику з марлі, мати збирала всякі шматинки, там були довгі й широкі бинти з білого чистого полотна. Вихопив той вузлик, розв'язав на лавці, вибрав з нього все, що було найдовше і найширше, жмутом приніс і всунув до рук пораненого матроса.

Він узяв одну стрічку, обережно обмотав нею ногу на литці, зав'язав, спустив широку холошу і показав мені праву ногу.

І знову руки мої тремтіли, коли я різав закривавлену штанину, і знову мені було млюсно від чужого болю. Перев'язуючи рану, тільки дивувався, як терпляче переносять біль матрос. Бувало, пальця вріжеш — і аж біля серця защемить. А тут он яка рана! Терпи, голубчику, терпи, матросику...

Коли я закінчив, він затих.

— Поїсти б йому чого...

Я намацав на столі пів черствої хлібини і відрізає окрасць.

— Дядьку Миколо, може, ви хліба з'їсте? — підніс йому шматок. — А завтра я кулешику зварю. У нас ще повна пляшка олії залишилась. Ну, їжте хліб!..

— У-у!!! — важко простогнав Микола і відхилив мою руку.

— Хворим чаю дають чи молока, — прошепотів Ладик.

— А де ж його взяти? — відповів я сердито. — От розвидниться — тоді, може, роздобудемо...

Обережно, навшпиньки ми відступили од ліжка, сіли на лаву. Темрява в хаті була густа, м'яка, і тільки жовта пляма з перехрещеною рамою на долівці відганяла нічний страх.

— Ладику, хочеш їсти?

— Ага!..

— Давай поїмо!

Я розламав окрасць навпіл. Ну й смачний же хліб після цілоденної голодухи!

— Тепер я додому піду, — сказав Ладик. — А то мама подумують, що десь вбили.

— А завтра прийдеш? — насторожено подивився йому в очі.

— Прийду! — твердо відповів він.

Я похитав пальцем перед його обличчям:

— Тільки про матроса — ні мур-мур! Зрозумів?
— Хіба я що?! — сердито дихнув мені в обличчя Ладик.— У мене ще не такі таємниці є. Навіть тобі не скажу!
Я скочив з лавки. Оце так друг!

— Не скажеш?

— А для цього, може, клятву треба дати, щоб довірити...— винувато прошепотів Ладик.— Я ж давав...

— І я дав, але тобі ось довірився!

Ладик стояв мовчки. Я не бачив його очей в темряві, але відчував, як він пронизує мене поглядом.

— Знаєш?

— Що?

— Вийдемо надвір!

— Пішли.

Ми зупинилися на ганку.

— Значить, дружба навіки? — повернувся до мене Ладик.

— Навіки! — випалив я.

— І таємниць ніяких? Все розказувати один одному?

— Ось хрест святий!

— Та ні-і. Тепер попівська клятва не дійсна. Тепер пролетарською честю треба клястися.

— Клянусь пролетарською честю і світовою революцією! — видихнув я залпом.

— І я клянуся! — простяг мені долоню Ладик. Ми міцно потисли один одному руки.

— Ранком побачимося, а зараз треба маму заспокоїти.— Він нахилився і взяв мотузку, прив'язану до санчат.

Я повернувся до хати. У темряві чулося важке дихання Миколи. Руки в мене були наче налиті. Ноги підкошувались. «Треба відпочити»,— подумав я і виліз на лежанку. Ще хвилину — і я опинився б на печі. Хоча вона холодна, бо два дні ніхто не топив, але місце було звичне, моє. Там валялись стовчена, тонка, як млинець, подушка і батьків кожух. Швидше б лягти. Та коли я озирнувся на постіль, де чорніло велике Миколіне тіло, розкрите, з рукою, що біліла на грудях, мені зробилося соромно: оце товариш! Засне на печі, а хворому, може, води захочеться... Чи вкрити треба... Так, так! Авжеж треба вкрити, а то зовсім замерзне.

Швидко скочив на піч, схопив кожуха і вкрив Миколу. Потім зняв з печі подушку, поклав її на лежанці і ліг, навіть не скидаючи черевиків, щоб швидше можна було схопитися.

Заснув зразу, наче провалився в глибоку, наліту літеплом річку. І нічого спочатку мені не снилося. А вже потім здалося мені, наче я сиджу за барикадою, а на барикаді стоїть Микола. В руках у нього кулемет, і він кричить: «Дай, дай патронів!» Я дістаю з кишені обойму, простягаю до нього руку, а він не може дістати. «Дай, дай!» — кричить він і тиче в мене дулом.

Коли я прокинувся, сивий ранок пробивався крізь вікна і наче памороззю вкрив усе в хаті.

— Дай, дай! — стогнав Микола.

Я схопився і підбіг до нього.

— Що вам, дядечку? — спитав його тремтячим голосом.

— Кулемета подай, набой! — схопився він і тут же безсило впав, заплющивши очі.

— Дядечку, я привезу кулемет, повірте, — нахилився над ним.

І як це я забув про кулемет? Треба негайно сховати його, поки ще ніхто не знайшов!

Хлюпнувши в обличчя кілька пригорщей холодної води, бо, сказати правду, не любив умиватися, витерся швидко рукавом, накинув на плечі батькову фуфайку, відчинив сінешні двері і... побачив перед собою дебелу постать тітки Орини.

— А я думала: де ти дівся? Наказувала Катерина доглядати. Я вже три рази надвечір приходила, а тебе бігма. Давай, думаю, може, вранці застану. Ану, як там у тебе в хаті, — все задубіло?

Тітка Орина легенько відштовхнула мене, переступила поріг.

— Тіточко, ви... не йдіть туди! Там тепло й прибрано. А я зараз побіжу до міста. Ви пізніше приходьте, бо я часу не маю!

І я загородив двері. Тітка Орина здивовано глянула на мене, відступила на крок і аж руками сплеснула:

— Тю-тю, навіжений, де це видано, щоб рідної тітки до хати не пускати? Що в тебе там — тифозні завелися?

— Ну, я вам кажу, повірте, там все гаразд, а повернуса...

— Е, ні, голубчику, тут щось не те! — Вона відвела мене рукою, неначе гілку в лісі відсторонила, так, що я поточився, а вона, дзенькнувши клямкою, увійшла до кімнати. Швидко окинувши її очима, тітка зупинилася поглядом на постелі і повільними, обережними кроками наблизилась до скрині. Змірявши нерухому постать Миколи, очі її зупинились на мені. Матрос застогнав, і вона кинулася до нього. Її широка долоня враз опинилася на мокрому чолі пораненого.

— Куди влучило? — гостро глянула на мене.

— В ноги,— наче винуватий, відповів я.

— Чому не сказав мені?

— Так!..

— Теж знайшовся! Людину рятувати треба! — суворо подивилася на мене тітка. Потім, швидко скинувши блаженське пальтечко, в якому вона завжди ходила з Катериною на тютюнову фабрику, тітка Орина підійшла до пораненого, закотила чорну холошу, побачила закривавлену ногу і аж назад подалася.

— Матінко моя! — сплеснула вона руками. Микола прокинувся і застогнав.

— Патрони, патрони давай! — крикнув він.

— Ой, уже й марити почав!..

Вона повернула голову:

— Васильку, біжи до лісу та наріж дубових гілок молоденьких. А калина зустрінеться — то й калину ріж. Та не гайся там! А хату замкни, щоб не зайшов хто-небудь...

Мацнув по кишені — там у мене був пожик, подарунок батька покійного. Сказав їй:

— Я швидко, тіточко, а ви дивіться тут. Він усе марить...

— З твоїм доглядом та лікуванням можна навіки заснути!

Далі я не слухав і швидко побіг. Зачинив ворота, озирнувся, чи ніхто не стежить за мною, перескочив канаву, щоб іти до лісу, як раптом відчув, що в живіт коле щось холодне. «Та це ж Миколин наган,— подумав я.— Треба віднести, заховати десь у хліві чи на горищі, а то загублю... Ні, це вже зроблю потім, як прийду!»

За кілька хвилин вже був у лісі. Дуби росли на галявинах, високі, розлогі. Я переходив від дерева до дерева, все далі й далі, аж до яру, де внизу товстими струнами чорніли рейки. Он, за перетином, наша барикада... А там, в льоху, кулемет.

Нарівав пруття, потім швидко спустився в яр, перебіг рейки, видряпався нагору і за кілька хвилин уже був за нашою барикадою... Оглянувся — нікого нема, тоді шмигнув у льох. Миколин кулемет лежав, як і вчора, на битій цеглі, широко розкинувши високі лапи. «Заховати швидше, а вночі з Ладиком перевеземо!» — підганяла мене тривога.

Знайшов найтемніший куток, дошкою, що потрапила під руки, вишпортав довгий рівчак у щebenі, зламав на зависах лапки кулемета і поклав його на дно.

Зверху прикрив кулемет тою ж дошкою, закидав битою цеглою.

Сонце вже зійшло, велике, жовте; гострими холодними променями воно прорвало пелену туману, що клубочився над Дніпром і дарницькими лісами, освітило бані церков, дахи будівель, прорвалося крізь сиві стовбури сосон і освітило залишки барикади. Як сиротливо, сумно і навіть страшно виглядала вона тепер — мертва, без своїх захисників! Я обійшов барикаду. І вже мав звернути на шлях, як раптом біля пролому побачив... гранату! Вона лежала просто перед моїми очима — маленька, кругла, з блискучим кільцем.

Озирнувся, швидко схопив її й засунув у кишеню. «Оце так! — тьохнуло від радості моє серце. — Тепер можу навіть з Миколою на пістолет помінятися! Граната — це не жарт. Кинеш на ворогів — сорок чоловік зразу наповал. Тільки щоб у кишені сама не вибухнула. Повертатимусь тихенько, а потім викручу капсуля...»

Але йти потихеньку та помаленьку я не зміг.

То поспішав підтюпцем, а то й біг. Біля воріт на мене вже чекав Ладик.

— А я думав, де ти? І хата замкнена, і вікна закриті. Як же там матрос наш? — розводив руками хлопець. — Я оце трохи сушених груш приніс, узвар буде — це ще краще за чай!

— Тихо, там тітка Орина, а вона знаєш яка сердита?

— Яка тітка?! — гостро вп'явся в мене очима Ладик.

— Ну, яка, яка! Моя, рідна, мамина сестра.

— І ти видав їй нашу таємницю — пораненого революціонера?

— Я не видав! Вона сама прийшла! І нічого нам її боятися — вона теж пролетарка.

...Хоч надворі ясно світило сонце, вікна в хаті були завішені й день проривався лише крізь щілини. В печі палахкотів вогонь.

— Пішов по масло — і в печі погасло! — сердито глянула на мене тітка Орина.— Давай скоріше!

З пруття вона зварила жовту терпку юшку, зробила примочку, поклала її на поранені Миколині ноги. Потім напоїла його узваром із Ладикових груш, поклала матросу на голову рушник, змочений у холодній воді, і все потішала його. Микола наче ожив.

— Світла в хату пустить,— тихо сказав він. А коли тітка Oriна кинулася до вікна і сонце бризнуло в хату, я побачив на блідому, з рожевими плямами обличчі матроса ледь вловиму усмішку.

— Ти... тут, Васильку? — простяг він до мене руку.

— Тут, дядечку, тут. А це ось Ладик. Ми вдвох вас на його санчатах привезли.

— А... німців багато на вулиці?

— Ні, вони всі в центрі міста. Людей, кажуть, вночі до тюрми забирали.

Миколині очі тривожно поповзли по кімнаті. Тітка Oriна підійшла до нього, поклала долоню на чоло й сказала:

— Не бійся, товаришу матросе, убережемо тебе од лиха, вилікуємо, тільки одягу треба змінити на звичайну. Скидай, серденько, тільки одягу треба змінити на звичайну. Скажемо, що свій лежить. На тиф хворий. Чуєш, Васильку, зараз же напиши на воротях: «Тиф». Пани ой як бояться цього слова. Ніхто до хати не зайде.

Я схопив вуглину, вибіг надвір і вивів товстими буквами: «У хаті хворі на тиф». Потім пішов з Ладиком до хліва, де колись стояв наш Буланко, а тепер лише віз, на якому спав я улітку, намостивши запашного сіна.

— Бачиш? — вийняв з кишені гранату і підніс Ладик до очей.

— Диви... Справжня! Тільки ти капсуля викрути, а то ще вибухне. Одного матроса на шматки розірвало — бать-

ко сам бачив. Хочеш, я відкручу? — і Ладикові очі заграли нетерпеливим щастям.

І справді, Ладик уже знався на гранатах. Він так швидко і вправно все те розкрутив, що я тільки ахнув.

— А тепер неси капсуль окремо, а гранату окремо. Зарядиш, коли кинути її в ворога доведеться. Знаєш як?

— Угу!

— А як забудеш — я тебе навчу.

Ладик озирнувся, потім ще й двері причинив і пошепки:

— Ти знаєш, скільки в мене гранат таких і набоїв! Тільки — ша! Це таємниця...

— А хіба ми не клялись, що між нами не буде таємниць?

— То між нами, а я про інших говорю.

— Згода,— ляснув я Ладика по плечі.— А тепер підемо скажемо тітці Орині, що на воротях написано: «Тиф».

Як не довіряв тепер я Ладикові, але мені не хотілося, щоб він знав, де буде схований Миколин наган. Тому, як тільки він переступив поріг, я метнувся назад і швидко сховав наган у сіно на саме дно воза. В хаті вже було впорано, і тітка Орина збиралася йти. На Миколі біліла сорочка мого батька. Матросова одежа, скручена вузлом, лежала в кутку.

— Васильку,— підвелася тітка Орина.— Все це сховай на горищі та добре зашпортай в сіно. А з хати мікуди не виходь, доглядай хворого: може, води подати чи їсти. Он я куліш зварила, ти також поснідай. А надвечір я знову прийду.

Тітка вийшла. Ми, притихнувши, дивилися на матроса. Він лежав із заплющеними очима. Я витяг горнятко з кулешем. Зняв кришку. В ніс ударило смаженою олією.

— Ладику, давай разом поснідаємо,— простягнув я другові алюмінієву ложку.

— Я... вже снідав,— випалив Ладик.

— Коли? Так рано? — Я здивовано подивився на нього.

— А хоч би й вчора! Я такий, що можу три дні не їсти,— підморгнув мені Ладик.

— Терпіти всі ми можемо, а нам треба сили набиратися...— І я таємниче прошепотів: — Ти знаєш, що нас попереду жде?

Ладик ніяково знизав плечима. Мені навіть приємно зробилося, що він не знає, що відповісти. А я не раз чув від Катерини: «Нас чекає велика боротьба з ворогами робітничого класу. Ми повинні бути сильні, як Спартак».

— А ти про Спартака чув? — запитав я.

— Це як Піддубний?

— Ні, Спартак був рабом у римлян. Він проти панів розпочав повстання гладіаторів, ну, таких борців, яких змушували до кривавих поєдинків між собою. А потім його розіп'яли...

— А навіщо він здався? — гаряче заперечив Ладик.— Тато казав, що більшовики не повинні здаватися. Краще смерть в бою, аніж в полоні! Я ніколи не здамся в полон!

— І я не здався б! — з жалем відмовив я і підсунув горнятко ближче до Ладика. Ми так молотили ложками, що аж за вухами ляцало. Не минуло й кілька хвилин, як проглянуло дно горщика. Ладик запитально подивився на мене:

— Чекай, а що матросові залишиться? Вишкребки?

Я здвигнув плечима:

— А й справді... Куліш хоч і не дуже корисний для хворого, але що ж даси?

— Я придумав! — Ладик високо підняв над головою руку з ложкою.— Підемо й дістанемо хворому молока!

— А за що купиш? Де грошей візьмеш? — сумовито протягнув я.

— Грошей не треба,— діловито махнув рукою Ладик.— Ми заробимо на молоко. Підемо й заробимо.

— Де ти заробиш?

— А ось послухай: поїдемо на Куренівку, там є такі господарі, що по три корови тримають. Молоко колись панам розносили. Ми нарубаємо їм дров, а вони за це дадуть нам молока.

— Справді!.. Ну й молодець ти, Ладик! Тоді пішли швидше.

За хвилину я сховав на горіщі Миколину одежу, знайшов у коморі вже поржавілу пилку, на дровітні — сокиру, взяв бляшаний казанок, котрий батько з війни приніс, підперезався солдатським поясом з мідною пряжкою, пилку віддав Ладик, сокиру застромив за пояс, замкнув хату і сказав:

— Поїдемо чи підемо навпростець?

— Хіба ми в бога теля з'їли, щоб пішки ходити? — презирливо усміхнувся Ладик.

— Тоді поїхали!

Причепилися на трамвай ззаду, за буфер. Ладикові це — не первина, а мені якось ніяково було: а що, як хтось з учителів побачить? Хоч їхати було непогано: ні квитка ніхто не питає, ні боків не тисне — воля! Так ми дісталися на Поділ, а звідти — на Куренівку.

Вже біля Куренівського базару Ладик сказав:

— А знаєш, ми тут не розживемося. Підемо на Велику Мостицьку або на Вітряні Гори. Там є хазяї, що теж мають корів. Може, не пожаліють молока.

Ладик потряс пилкою, я міцно стиснув топориче.

— Ну що ж, пішли,— відповів я байдуже, бо мені було все одно, куди йти, аби молока дістати.

На Вітряних Горах нас обвіяло дніпровою прохолодою. Після міської пилуки тут був рай. Вузька брукована дорога тяглася вгору, а по обидва її боки — обгороджені тинами і цегляними мурами садиби.

— От куди на полювання по яблука йти! — підморгнув мені Ладик.

— Спробуй! — кивнув я йому на ворота, де був намальований великий пес і напис: «У дворі злий собака».

— Та це лише в куркулів. Вони самі як собаки. Тільки на базар усе таскають, а нема, щоб бідній людині дати. Бідні собак не тримають, бо самі голодні.

— Та в них і молока нема,— усміхнувся я з якимсь боєм.

— Ет, нам все одно, аби молока дістати,— махнув рукою Ладик.— Давай зайдемо ось у цей двір... Тут, видно, є корови.

Я заглянув у щілину між дошками. Біля сарая височіла купа свіжого гною. Ладик поторгав клямку хвіртки:

— Ей, хто там є, відчиніть!

Крізь шпарку ми побачили, як до хвіртки підійшла дівчинка і спитала:

— Хто там?

— Це ми,— відповів Ладик.— Скажи мамі, що дровору би прийшли.

Дівчинка якусь мить постояла, потім тонким пальчиком втерла полупаного на горбочку носа і відсунула засув.

— Добрий день,— поважно поздоровкався Ладик, потім переступив кам'яний поріг, пройшов кілька кроків по вимощеній рудою цеглою доріжці і допитливим хазяйським оком оглянув подвір'я:

— Нічого собі...

Все було тут добротне, хазяйське: мурована цегляна хата, хліви на кам'яному підмурку, кований віз, скирта паші. Пахло свіжовидоєним молоком та коров'ячим гноєм.

— Ідіть до хати, тітка прийде зараз,— примружила очі дівчинка.

Біля хліва стосами лежали грабові дрова впереміш з білокорою березою. Ладик підійшов, торкнув поліняку рукою і до мене:

— Тут на два дні роботи.

— Доведеться попотіти,— задумливо відповів я.

Дівчинка відкрила сінешні двері. Я цюкнув сокирою об поліняку, і ми з Ладиком зайшли до хати. В сінях пахло обмішкою і картоплею, вареною в лущайках. У хаті було світло і тихо. Дівчинка вихопила з-під печі ганчірку і змахнула нею по лавці, витираючи невидимий пил.

— Сідайте,— усміхнулася вона.

Правду сказати, дівча мені сподобалося. Я страх не люблю, коли хто маніриться чи задається. А ця, хоч дочка багатих людей, поводитья, як давня знайома.

— Ти ходиш до школи? — кивнув я на купу книжечок під божницею.

— Ходила, а тепер корів пастиму,— відповіла дівчинка, увібравши довгу худеньку шию в кістляві плечі.

Ладик поважно сів на лавку. Ноги його у великих солдатських черевиках не діставали до долівки. Поли порваної на ліктях фуфайки розлетілися в сторони, стара шапка зїхала набакир, але він сидів такий спокійний, такий поважний, наче йому не десять років, а цілих двадцять, як матросові Миколі.

— Ой, який ти смішний! — сплеснула руками дівчинка.— Наче в книжці намальований. Ти сирота?

— Не сирота, а пролетар! — скоса глянувши на неї, відповів Ладик.— Мій батько знаєш хто? Він...

Ладик осікся, блимнув на мене, закусив нижню губу і сердито до дівчинки:

— А ти хвастай своїм багатством! От повернеться Радянська влада, не такої затанцюєте.

— А я не хвастаю, бо це багатство не моє. Це тітка мене за свою взяла, щоб я їм корів пасла, бо голодно в нас на селі,— кинула на своє виправдання дівчинка.

— А як тебе звати?

— Ксеня.

— А мене,— хотів сказати Ладик, але в цей час рипнули двері і на порозі стала огрядна молодиця з дійницями, в яких білою легкою піною билося запашне молоко. Молодиця подивилася на нас сердитими очима, поставила дійниці на лаву і, лагодячи цідилко над глечиком, запитала:

— Це що за злидні ти в хату пустила?

— Це не злидні, тіточко, а дроворуби! — защебетала дівчинка.

А Ладик поправив шапку на голові і серйозно відповів господині:

— Нам, тітко, молока треба, мати захворіла.

— То за чим же діло стало — купляйте. Нам все одно: чи на базарі, чи вдома продати.

— Та в нас грошей нема.

— Усіх старців молоком не нагодуєш! — махнула сердито рукою жінка.— За нема — суду нема. Ідїть собі, чого хату холодити!

— Та ми, тіточко,— косить очима на мене Ладик,— думали вам дрова порубати, а ви нам за це — молока.

— Ой господи, царице небесна, спаси мене од таких робітників! — сплеснула долонями жінка й голосно зареготала: — Спаси й помилуй!

— А ви не смійтеся, ми вдвох!

— Ой, вдвох та з'їли горох, який свиням зварила! І жінка затряслась, затіпалась ситим, дебелим тілом.

Я дивився то на тітку, що аж зайшлася від реготу, то на Ладика, що мінився на обличчі від образи й люті. А він стримався і майже благальним голосом попросив:

— Та ви, тітонько, не жалійте, відпустіть нам хоч глечик молока. Ми за це вам чим хочете відробимо.

— Ну й робітники пішли тепер! — не вгавала господиня.

— Повірте, мама хвора, семеро дітей у хаті, а батька нема...— скривився у жалісливій гримасі Ладик.

— Нема батька, кажеш? — перестала реготати жінка і взялася товстими, як колоди, руками в боки.— А може, твій батько з більшовиками повівся, а я твою матір годуватиму та його злиднів? Не діждете? Слава богу, німець прийшов та порядки тверді заводить. Злодіям та шарлатанам спуску не дасть. Он в минулу неділю повісили одніого, що хлібину з воза казенного вкрав.

Я стояв ні живий ні мертвий. Ще хвилинка — і я кинувся б на цю куркулиху, що зраділа приходу німців, і задувив.

— Так, кажете, не дасте молока? Не дасте? — майже впритул підійшов до жінки Ладик. Очі його налилися злістю.

— Не дам! — сказала жінка, і на її широкому лиці на мить застигла переможна усмішка.

— Ну, що ж, — відповів спокійно тепер Ладик.— Коли ви нам, тіточко, жалієте глечик молока, то ми вам від імені Червоної Армії подаруємо таку штуку, що з вашого добра самий попіл залишиться!..

— Ваша Радянська влада вже й так мені допекла, що тисяча карбованців чистим золотом в банку пропала! То чим же ти мене злякаєш, ти-и — два вершка від горшка.

Ладик примружив око, глянув на жінку, на мене, на дівчинку, що принишкла біля столу.

— Ану, Васько, давай бомбу...

Я знизав плечима.

— Давай, давай! Таких людей не варто жаліти. Бачиш, як вони нас жаліють?!

Я швидко засунув руку в кишеню, намацав там гранату і дав її Ладикові. Той взяв, підняв догори руку і сказав так серйозно, що я насправді злякався, навіть забув, що граната не заряджена:

— Прощайтеся, тіточко, з життям і з своїми коровами. Зараз бомба вибухне.

— Ой! Синочку, що ти робиш? Схаменися! — скрикнула тітка. Обличчя її зблідло, руки тремтіли, а рот скривився від жаху.

— Ага, страшно? — усміхнувся Ладик.— А ми ще до світової революції доживемо, коли жодного буржуя ніде не

буде, навіть на Вітряних Горах.— Ладик підморгнув мені і показав рукою на двері, перед котрими стояла, наче розп'ята, хазяйка. Потім оглянув хату, вдаючи зовсім байдужого і сказав:

— Бомбу ми залишимо в хаті. Вона вибухне, коли ми підемо. Де б її покласти? Ага, ось сюди.

Він спокійно підійшов до лави, вибрав найбільший глечик, де біліли вершки, підняв над ним гранату й урочисто опустив у глечик... Махнув рукою до мене:

— Пішли.

Жінка, сторопіла й здивована, якусь мить стояла біля одвірка, мовчки пропустила нас, тільки очі її тривожно бігали, а товсті губи то стулялися, то розтулялися, наче у викинутого на берег карася.

Ми вже вийшли надвір, як раптом жінка розпачливо заверещала:

— Ой синочки, рідненькі, заберіть свою бомбу!

Вона підбігла до нас і схопила мене за плечі:

— Хлопчику, милий, забери її, ту бомбу! Нічого не пожалію для вас!

Я завагався. Повернутись за гранатою — не знаю, що скаже Ладик, вирватися од тітки не можу. Її дебелі руки міцно вчепилися мені в плечі.

— Ну, що ж,— сказав Ладик.— Коли хочеш — винось бомбу. Просто з глечиком. Ми її в яр викинемо. Хай там вибухне. Вам глечика з молоком не жаль? — повернувся він до тітки.

— Беріть, беріть, синочки, тільки швидше винесіть ту погибель!

Я підвів голову і гордо вийшов з хати. На порозі закам'яніло стояла дівчинка, не відводячи очей від залитих молоком боків глечика.

— Не бійся, вона не вибухне,— сказав я дівчинці.— Я зараз винесу.

Жінка благала:

— Ну, швидше, швидше. Потім набалакається.

Я повільно ступив ще два кроки, взяв глечика і виніс його надвір. Позаду йшла хазяйка, тремтячою рукою гладила мої плечі й приказувала:

— Ой, ти хороший, милий, слухняний хлопчина, дай тобі, боже, здоров'я! Тільки ти далі, далі неси це нещастя.

На розі мене чекав Ладик.

— Далі, далі несіть! — кричала жінка услід нам.

Кроків за двадцять починався глибокий і широкий яр, котрий розділяв Пріорку і Вітряні Гори. Ми зупинилися над яром. Ладик глянув на мене, потім на дім господині і раптом повалився на землю.

— Ой, ой, тримайте мене, а то помру зо сміху! Баба бомби злякалася, а нею тільки гвіздки забивати!.. Ой, тримай мене, Васильку, а то в яр скочуся!

— Тю, навіжений! — крикнув я, стоячи над ним з глечиком в руках.— Ти скажи краще, що тепер робити? Мало того, що жінку на смерть перелякав, а тепер ще й радіє!

— Та як нам не радіти! — схопився на ноги Ладик.— Давай швидше перелий молоко в казанок, а глечик — он туди, в яр. Як бомба, лусне!

— Дурень ти! — скривився я.— Хіба можна так: людей обманювати, а потім ще й глечики їхні бити?

— Он ти який!..— презирливо подивився на мене Ладик.— Значить, буржуїв жалієш? Може, і молоко назад віднесеш? Хай вона ним свиней годує, а наш поранений матрос і на березовій корі вичуняє...

— Хіба ж я за буржуїв? — Все в мені скипіло, глечик у руках тремтів, молоко розхлопувалося.

— Ой, тримайте мене вдвох, а то один не втримає! — єхидно сміється мені просто у вічі Ладик.— Сестра його разом з моїм татом на війні кров за Радянську владу проливають, а він боїться буржуйського глечика в яр кинути!

— А чим глечик завинив? Хай він буржуйський, але зробив його не буржуй, а пролетар, такий, як твій батько. Я сам у Біличах бачив, як такі глечики гончарі роблять. А вони ж не буржуї.

— Ну, годі! — махнув рукою Ладик.— Молоко в казанок перелий, а глечика хоч назад віднеси.

— І віднесу! — сердито сказав я.— Відв'язи казанка. Жінку я застав біля хвіртки. Вона стояла як заворожена. Я простяг їй глечика і сказав:

— Будь ласка, тіточко, ось ваш посуд, цілий!

— Ой! — скрикнула вона, але, побачивши, що глечик порожній, зраділа: — Спасибі, спасибі, любий хлопчику. Ось я тобі за це щось дам. Почекай!

Вона метнулася до хати й за хвилину винесла мені півпаляниці та грудку жовтого масла.

— Спасибі, тіточко!

— Ти диви! — вигукнув здивовано Ладик, забачивши в моїх руках таке багатство.— А... сокира й пилка де? — злякано зупинив він мене.

— Справді... Оце так okazія! — почухав я потилицю.

— А що, як вона розсердилась і не віддасть, та ще й німцям заявить, що в нас гранати!

Та, на щастя, з-за рогу показалаась дівчинка: в одній руці вона тримала пилку, а в другій — сокиру.

— І ти налякалася? — спитав її Ладик.— Не бійся, ми тебе не скривдимо, бо ти теж пролетаріат!

Дівчинка усміхнулася.

...За годину ми повернулися додому. Очі матроса були вже не такі каламутні, як учора.

— Дядечку Миколо, ось ми вам зараз молочка дістали, і масла, і паляниці бідої. З'їсте — і враз очуняєте! Беріть!

Їв матрос нехотя, помалу, і нас це засмутило. Але ми були такі настирливі, що він до ночі таки випив глечик молока і з'їв півгрудки масла.

Наступного ранку до мене знову прийшов Ладик.

— Ну, що, пішли по молоко!

— Пішли! — зрадів я.

На цей раз ми залишили пилку й сокиру вдома.

Повагом заходили ми до хати. Починав Ладик:

— Добрий день, тіточко.

— Добрий день, хлопче. Що скажеш?

— Ми, тіточко, просимо, щоб ви подарували глечик молока на перемогу світової революції.

Тітка здивовано дивилася на нас, а потім вибухала:

— Не дам!

— Ой, дивіться, щоб жалкувати не довелось!

— Хай твоя мати жалкує, що такого виродка має!

Ладик брав у мене грізну чорну гранату, оглядав хату, потім підходив до лави, де стояли пузаті глечики з молоком, і опускав її у крайній. Далі події розгорталися, як і першого разу.

Так ми полювали на молоко майже місяць. Слава про нас рознеслася по всіх околицях. Вітрянні Гори, Западинка Пріорка, Шулявка, навіть Теличка знали про нас. Нам ще

багато чого треба було для пораненого матроса. Треба було білого хліба, м'яса; щоб він швидше одужував, треба було діставати ліків.

— Знаєш що? — якось сказав мені Ладик. — М'яса ми на базарі роздобудемо. На Подолі, на Житньому. Тільки з головою треба діяти.

— Тоді поїдемо на Поділ.

— Поїхали.

На Житньому базарі все нагадувало потривожений вулик. Ми похалися до м'ясних рядів. Великі сталеві ножі виблискували на сонці. За прилавками стояли ситі кабанники в засмальцьованих фартухах. Ну, як ти попросиш у такого? Він і говорити не схоче, не те щоб кісток дати.

— Давай спробуємо, — запропонував Ладик.

Підійшли, придивляємося. Низенький, з оченятами, що запливли жиром, кабанник зиркнув на нас, стукнув колодочкою ножа по прилавку:

— Ну що скажете, молодці-покупці?

— Дядечку, дайте хоч фунт м'яса на користь світової революції! — простяг до нього руку Ладик.

— Що?! От я зараз тобі дам! — І дядько вдав, наче хоче вийти з-за прилавка.

— То ми вам теж дамо! — кивнув до нього головою Ладик. — Ану, Васько, давай сюди бомбу!

Я подав йому гранату. Ладик рвучко підніс догори руку:

— Не дасте — злетить ваша будка, що й кісток свинячих не позбираєте!

Оченята переляканого торговця тривожно забігали, ніж затремтів в оцупкуватих пальцях. Я не встиг зморгнути оком, як раптом хтось штовхнув мене в спину. Я відскочив, і в цю мить дебелий, у засмальцьованому фартусі кабанник раптом схопив своєю великою, порослою чорним довгим волоссям рукою тоненьку Ладикову руку. Він підняв його так, що Ладик однією ногою торкався землі, друга ж теліпалась у повітрі.

— Ах, так ось як тепер більшовики за світову революцію борються!

В очах мені потемніло. Я бачив лише чорну гранату в руці Ладика. Пальці його, тоненькі й білі, тримали її так міцно, що аж посиніли.

— Не пускай, не пускай, а то вибухне! — благав м'ясник тремтячим голосом, а сам все дужче стискав Ладикову руку. Кілька секунд я стояв наче заворожений. Але це тривало лише кілька секунд. Я наче прокинувся, схопив товстого дядька за плече, повиснув на ньому, зубами уп'явся в його волосату руку і відчув щось солоне на своїх губах. Дядько вереснув, тріпнув плечима, і я впав. І зразу ж побачив біля себе на землі Ладика.

— Тікаймо! — крикнув я, схопивши його за руку, в котрій він тримав міцно затиснуту гранату.

Ми кинулися в натовп, а навздогін нам неслися вигуки:

— Більшовики з бомбою на базарі! Ловіть їх!

Додому ми прийшли ні з чим. Дуже хотілося їсти. Та про себе нам було байдуже. Головне, щоб наш матрос був не голодний! Тому ми взяли пилку, сокиру й пішли заробляти працею насущний хліб.

Брали нас на роботу неохоче, бо вистачало дорослих заробітчан. Але зрідка робота попадалася. Який-небудь панок, перукар чи торговець брав нас на роботу для розваги. Надвечір, втомлені, ми йшли до м'ясника й купляли, що дешевше: тельбухи. Зате куліш виходив на славу: їси й губами прищмокуеш. І нам, і матросу вистачало того кулешу.

А тим часом матрос наш почав видужувати... Рани на ногах загоїлися, і тільки чорні струпи ще показували болюче місце.

Був кінець теплого квітня. Сонце припікало, набубнявіли бруньки на деревах, парувала земля, пішла в ріст зелена травичка, бур'яни та всяка кузька. Ми з Ладиком теж із радощів поскидали свої фуфайки, шапки, черевики й бігали босі, в самих сорочках та штанях. Ех, гарно весною!

Радісно збуджені, поверталися ми додому. На серці було легко. В солдатському казанку в нас було повно молока, в жовтім цупкім папері — свинячий кендох і здір, під пахвою в Ладика — солдатська хлібина...

Коли ми прийшли, Микола сидів на призбї й грівся на сонці. Ми не боялися, що його хтось викаже. З сусідів до нас мало хто заходив, бо знали — сироти живуть. Німці отаборилися в центрі міста, а тут і гайдамаки не з'являли-

ся. Микола мружив до сонця очі й крутив у руках ціпка, на котрий спирався.

— Ну, хлопці, як сьогодні заробітки? — весело спитав він.

— Ой, було ж нам, дядечку Миколо, мало не засипалися. Натрапили, прямо скажу вам, на гайдамаку! Ладик тільки до мене: «Ану, Васько, давай нашу бомбу, хай рознесе хату цим буржуям!» А господиня як ухопить кочергу, як трісне по плечах спочатку Ладика, потім мене та давай репетувати на всю вулицю. Ледве втекли.

— Що, що ти кажеш? — нахмутив чорні густі брови Микола.— Про яку це ти бомбу?

— Та не бомба, дядьку Миколо. Це граната, я її там, на барикаді знайшов. Ми нею лише бабів лякали, щоб молока дістати.

— Яких бабів? — здивовано спитав Микола.

— Та... всяких, що багато корів мають.

— Ану-ну, розкажіть мені все, як було, кого й за що лякали...

Ми сіли поруч з Миколою і почали розповідати. Він насупився, кошлаті брови його зійшлися на перенісці, очі звузились.

— Оце і все? — питає.

— Все,— відповіли ми.— Більше нічого. Хрест святий. Навіть запал в іншій кишені тримали.

Матрос ударив себе долонею по коліні й сказав:

— Ех, ви, борці за світову революцію! Мене, революційного матроса, та буржуйським молоком поїли, та ще й добували його нечесним способом, людей обманювали... А я думав...

— Дядьку Миколо! — аж підскочив Ладик.— Та які це люди! Це проклята буржуазія, що по п'ять корів має, сама молоком жере, німцям продає, а що залишиться — свиням. Сам бачив! А ви кажете!..

— Я кажу! — схопився й собі матрос.— Я кажу, що руки й серце революціонера повинні бути чисті, навіть коли вони в мазуті. Більшовики нікого не обманюють...

— Так ви хочете, щоб ми насправді заряджену гранату в глечик кидали? — наступав на матроса вже сердитий Ладик.

— Ха-ха-ха! — зареготав на всі груди Микола.— Ну й чудні хлопці! З вами щоб говорити — треба гімназію закінчити, а я тільки чотири класи встиг. Гаразд! Прощаю вам на перший раз пролетарську невідомість, а надалі дивіться мені!

— Дядечку! Та ви як скажете — так і буде. За вас хоч на край світу, хоч на саму найлютішу смерть.

— Спасибі, хлопці, за вірність революції і пораненому матросові. Переможемо — пошлемо вас у найвищі школи-академії, і будете ви там усякі науки вивчати. І що на небі, і що глибоко в землі, ви знаєте. І зробимо так, щоб голонних і роззутих не було...

— Дядечку Миколо, що треба зробити, щоб швидше той час настав? — нахилився я до матроса.

— Насамперед,— відповів той,— стати німим, як риба, і відважним, як лев... Зумієте?

— Ми все зуміємо! — вдарив я себе в груди. Очі матроса світилися радістю:

— Гаразд. Вірю. Вже ділом довели, що на вас можна покластися. А скажіть, ви знаєте, що таке конспірація?

— Звичайно, знаємо! — гордо підхопився я.— Конспірація,— я почав говорити майже пошепки,— це коли революціонери таємно на збори сходяться і тільки п'ятірками, щоб жандарми не дізналися.

Матрос задоволено глянув на мене, усміхнувся й запитав:

— А чому п'ятірками?

— Ет, нащо питаєте,— каже Ладик.— Як багато людей знає— хто-небудь попадеться і всіх видасть. А п'ять — це не те, що сто!

— Правильно! — матрос поклав йому руку на плече.— Революціонери — такий народ, що товаришу довіря, але завжди обережний. Зайвого не треба знати. Все може статися. Так я кажу чи ні?

— Звичайно, так,— погодився Ладик.— Хай тебе живцем сплять, а ти не кажи!

— Тому, хлопці,— і матрос таємничо оглянувся,— я вам однаково обом вірю, ви справжні молоді більшовиченята. Коли щось доручаю одному — інший знати не повинен. Згода?

— Звичайно! — погодився я.

А Ладик:

— Ображатися і не думаємо — на те конспірація...

Матрос прислухався, чи не йде хто, і — до Ладика.

— Стань на воротах і дивись, чи не йтиме хто. А я з Васьком поговорю.

Коли Ладикові кроки затихли за рогом хати, Микола сів і зашептав:

— Ваську, друже, доручаю тобі дуже відповідальну справу: зв'язатися з нашим більшовицьким підпільним комітетом. Один необачний крок, зайве слово — і можуть загинути товариші, а головне — наша спільна справа... Так-от слухай.

Я напружився, боячись пропустити слово. А матрос вів далі:

— За Галицьким базаром, ліворуч по бульвару, третій будинок. Запам'ятав?

— Ага!..

— На другому поверсі квартира номер сім.

— Квартира номер сім...— повторив я.

— ...Стукнеш колодочкою по дверях чотири рази. Полічиш до п'яти і знову постукаєш. Як відчинить двері чоловік в окулярах, з вусами й чорною бородою, ти запитаєш: «Великі швейцарські годинники лагодите?» Він відповість: «Тільки в майстерні. А плату беру натурою». Після цього ти зайдеш і скажеш: «Я від матроса. Він поранений, залишився в місті». А далі все, що сам захочеш.

— Ой, дядечку, та я йому таке розкажу! — трусонув кулаком.— Як ви до останнього билися, як біль перемогли!

— Ну, добре,— усміхнувся Микола.— Про це — потім. А головне — щоб вони знали, де я.

Він стис мені плече й сказав:

— Зараз п'ята. За годину будеш там.

— А... Ладика можна зі мною? — несміливо запитав я.

Микола докірливо глянув на мене.

— Так оце така конспірація?

— Ви мене не зрозуміли! — запально сказав я.— Він тільки до базару поїде зі мною.

— Тоді можна! — погодився матрос.

До трамвая ми бігли з Ладиком, немов лошата, що вирвалися з тісної обори на простір. На серці було вільно і радісно, адже йду за таємничим дорученням більшовика-

матроса до ще більш таємничих більшовиків! Значить, у місті не тільки Микола, а багато таких, як він, може, в кожній хаті! А коли їх зібрати разом, в один загін, то буде ціла армія, і вона прожене німчуру і гайдамаків. А я допомагаю їм... Хоч Ладик не знає, куди я йду, але він мій друг. І коли що — завжди допоможе. А зараз мовчить, не розпитує, лише скоса дивиться на мене. Звичайно, йому цікаво, про що ми з матросом говорили. А, бач, розуміє, що таке конспірація...

Мені навіть сподобалось, що пасажери в трамваї вважали нас за босяків і прикладали долоні до своїх кишень, коли ми намагалися протиснутися до вагона. Значить, ніхто не подумав, що я їду по завданню більшовика і навіть сам, як сказав Микола, вже більшовиченя...

Аж ось і великий, розмаїтий Галицький базар. Чого тут тільки нема! М'ясо, риба, бублики, солдатські шинелі й офіцерські мундири, поліські личаки й німецькі ковани черевики, жовтий, як маляс, цукор і солодкі півники на паличках. Ех, щоб то гроші! Та тепер, власне, і грошей не треба, бо все не продають, а купують на міньки — міняють. Хочеш купити горня — давай два горнятка збіжжя; хочеш черевики — давай мішок жита. Та дарма, потерпимо, аби тільки наша влада повернулася, щоб тільки Ленін дав наказ вигнати німчуру, а тут ми всі підемо війською на неї.

Коли ми зупинилися на розі першого будинку, я сказав Ладикові:

— Зачекай отут, за тумбою. Тільки не підглядай, куди я піду.

— Иди,— моргнув мені Ладик, а сам сховався за тумбу.

Я пішов не оглядаючись. Зупинився біля третього будинку. Він ховався в затінку зелених дерев. Двері в коридор були відчинені, по дорозі я нікого не зустрів і тому швидко пішов сходами нагору. Не встиг я перевести подих, як опинився на площадці другого поверху. Одні двері ліворуч, другі — прямо. Над ними віконце, а на них жовта цифра — сім. Значить, тут.

У коридорі було тихо. На чолі в мене виступив піт. Я витер долонею лоба і стукнув у двері: раз, два, три, чотири. Порахував до п'яти і знову постукав. Але ніхто не відчиняв. Я постояв кілька секунд, хотів знову постукати,

але тут почув якийсь тупіт за дверима. Двері відкрилися, і на порозі з'явився чоловік в окулярах, з вусиками, з невеликою чорною борідкою. Він якось дивно дивився на мене втомленими очима, дивився вперто, наче хотів щось сказати, але не міг... Я облизав спрагли губи й запитав:

— Великі швейцарські годинники лагодите?

— Ні,— відповів чоловік. Потім рвучко повернув голову, глянув на когось, хто стояв за дверима, знов обернувся до мене і додав: — Я арештований!

Не встиг я навіть здивуватися, як двері раптом розчинились, з усього розмаху вдарившись об стіну в кімнаті, і я побачив... гайдамаку! Він стояв проти мене, наставивши руку з наганом, а позаду, майже біля столу, в кімнаті сидів справжнісінький німець.

— Ні з місця! Руки вгору! — крикнув гайдамака.

Я знизав плечима, не знаючи, як поводитися далі. Адже мені ще ніколи не доводилося підіймати догори руки за чийсь наказом.

— Заходь сюди! — показав дулом гайдамака. Він підштовхнув мене до столу, де сидів німець. На столі лежав наган, але не такий, як у гайдамаки, а вдвоє більший, німецький, такого я ще ніколи не бачив. Гайдамака швидко зачинив двері, наказав чоловікові, щоб той пішов до другої кімнати, а мене схопив великими кістлявими ручищами:

— Як звати?

— Васько! — випалив я.

— Прізвище питаю! — І він нахилив свого довгого синього носа майже до моїх очей.

Від болю й образи я тріпнув плечем і процідив крізь зуби:

— В мене нема прізвища! Васько — і все вам!

— Я тобі дам нема! — відпустив моє плече гайдамака, і тепер перед самими моїми очима замиготів величезний, як гарбуз, волохатий кулак. — Батькове прізвище назви! — вимагав знову.

— У мене нема батька... — відповів я, майже не думаючи, а в голові в цю мить наче блискавкою промайнуло: це він допитує, хоче знати, де я живу... А там же Микола!

— А де живеш?

— А я... ніде не живу! Я... вуркаган!

— Хто-хто?

— Бур-ка-ган, той що хати не має, а на базарі живе. Бо мій батько був граф Монте-Крісто, він з мамою за кордон утік, а мене по дорозі загубили. От тепер вуркаган я.

— Ти мені не крути, думаєш, дурнішого за себе знайшов? Якого годинника ти хотів лагодити? Хто тебе послав?

— Дядечку, ось вам хрест святий: ніхто не посилав мене. А годинника я в одного спекулянта вкрав, а там пружина тріснула. От і не купляє ніхто... Хочете, давайте підемо, я вам його за так віддам. Мені не жаль!

Гайдамака випростався і через мою голову сказав:

— Що за халепа, пане хорунжий?! Як з ним бути?

Я озирнувся. В кутку кімнати, на стільці, теж сидів гайдамака, але, видно, старший чином.

— А ви й повірили? Чому це він не до майстерні пішов, а на квартиру? — Старший гайдамака встав, підійшов до мене, погладив по голові, взяв легенько за руку й повів до столика, за котрим тільки-но сидів. На столику лежала велика коробка з цукерками. Оце так цукерки! Справжні, панські. Такі, певно, царі та королі їли. От хоч би жменю! Тільки подумав, а гайдамака й каже:

— Хочеш? Бери, їж. Твій батько, як ти сказав, граф Монте-Крісто, то часто такими вгощав!

— Ага! Вгощав!.. — підморгнув я йому й захопив з коробки повну жменю цукерок, швидко потяг їх до кишені, засунув глибоко і раптом... наткнувся кулаком на свою гранату! Ой, що ж воно буде, як гайдамаки знайдуть її! Тоді не відбрехатися мені, не повірять, що я син графа.

— Так який дядя послав тебе на цю підпільну квартиру? — раптом, наче обухом по голові, вдарили слова цього ласкавого гайдамаки.

— Е-е-е, ви смієтеся з мене! — похитав я пальцем у нього перед носом. — Ніякого дяді в мене нема. Мене ніхто не посилав. Сам прийшов. Мені годинника треба полагодити, а то ніхто не купить — поламаний.

— А чому ж ти його не приніс сюди? — хитро запитав гайдамака.

— Так він отакенний! — розвів я руками. — Я спочатку запитати хотів.

— А як ти взнав, де майстер живе? Той дядя сказав тобі? — благають сині, здається, такі добрі очі.

— Та кажу ж вам: ніякого дяді я не знаю!

— А хто ж тобі пароль сказав?

— Який пароль? — здивовано подивився я на гайдамаку. Той хитро підморгнув мені. Потім обличчя його насупилося, очі звузились.

— Не грайся, хлопчику, зі мною. Ти вже не маленький, раз тобі таку відповідальну справу доручили: пароль довірили, щоб зв'язатися з підпільниками. Скажеш правду — і тебе випустимо, і твоїх дядів.

Гайдамака схопив мене пальцями за підборіддя, міцно стис так, що я аж скрикнув од болю, і просиччав:

— Так ти говоритимеш правду, щеня голопузе, чи я тут тобі й амбу зроблю? Будеш?

Біль зразу минув, як тільки він випустив моє обличчя. Я дивився на нього, сині очі його стали сивими, лице бліде, а вуха чомусь червоні. Я це добре бачив. Що ж мені тепер робити? Як виплутатися?

— Дядечку, хороший, я нічого не знаю, я навіть вам годинника віддам, він мені не потрібен. Тільки відпустіть мене. От хрест святий — зараз принесу...— І я заплакав: голосно, з ревом, як ніколи. Обличчя моє страшенно скривилося. Плакав, але відчував: жодна сльозинка не скотилася з моїх сухих очей.

А дядечко знову схопив мене за плече:

— Не хочеш по-доброму? Тоді в тюрмі заговориш, як тебе багнетами поштрикають та шомполами спину помалюють. Посади його до тих, а потім розстріляємо! — крикнув він до вузьколицього гайдамаки, що стояв біля дверей.

Я увібрив голову в плечі, крутнувся на місці, щоб іти, але він знову схопив мене за руку:

— Зачекай! Віддай цукерки! Я думав, що ти справді граф, а ти більшовицьке щеня.

Швидко засунув руку в кишеню.

— Ось вам, усі віддав! — сердито кинув я цукерки на стіл.

Двері до другої кімнати були відчинені. Я переступив поріг. Посеред кімнати, на стільцях, сиділи двоє: той, в окулярах, з бородою, що відчиняв мені двері, і другий, чисто виголений, блідий, з високим чолом.

Сів впритул до дядька з борідкою. Той трошки відсунувся, ласкаво глянув на мене, закинув назад ліву руку

й злегка пригорнув мене. Я зразу відчув його тепло і щирість. Мені дуже хотілося шепнути йому те, що наказав передати Микола. Але в другій кімнаті біля дверей сидів гайдамака. Руку з наганом він тримав на коліні й весь час зиркав на нас своїми налитими ненавистю очима. Той, що сидів за столиком, наче зовсім не цікавився нами, а гортав якусь книжку. Німця мені не було видно, бо він сидів за стіною.

Час тягнувся нудно й довго. Спочатку я розглядав кімнату, а потім вчав розмірковувати: що сталося? А сталося, на мою думку, ось що: хтось, певне, видав цього дядька з борідкою німцям і гайдамакам. Вони арештували його, але не повели до тюрми, а почали ждати, поки ще хтось прийде. Ось і прийшов до нього ось цей лисий дядько. Він теж більшовик, бо дуже розумні в нього очі і серйозний дуже. А потім вони почали ждати ще, і тут я прийшов. Так вони можуть виловити всіх більшовиків, які прийдуть на цю явочну квартиру. Нас поведуть до тюрми, будуть мучити, а потім розстріляють. Ладик сам бачив, як вранці з тюрми на кладовище вели людей. Нас уже не буде, а Микола все чекатиме... А хто їсти дістане? Звичайно, Ладик,— він не залишить матроса напризволяще.

Але що ж тепер робити? Чекати, поки мене до тюрми запроторять? Е, ні, це не в моїй натурі! Треба щось придумати. Але що я можу, коли ці два дорослі дядьки тихо сидять і чекають, поки гайдамаки ще когось упіймають. Та й що вони можуть зробити, коли в них ніякої зброї, а вороги з наганями, з гвинтівками...

«Ну й поправ у халепу!» — я сердито ляснув себе по нозі. Ляскіт був такий гучний, що гайдамаки аж здригнулись, а німець засовався на стільці й показав крізь двері свою товсту засмаглу пику. Арештовані товариші теж здивовано глянули на мене. А я вдарив долонею — і рука моя застигла, не ворухиться, а під пальцями щось тверде... «Та це ж граната...» — майнуло в думці. І здивувався я не тому, що намацав гранату. Я вже кілька хвилин її мацав, коли цукерки витягав, але тоді зовсім про інше думав. Я думав, щоб гайдамаки не знайшли її в мене, а тепер... А що, як тепер витягти її, закласти запальник з кільцем, що в лівій кишені, і... тарахнути в ту кімнату, де вороги сидять у засідці та наших друзів дождають?

Так, це я зумію, тільки осколки і мене можуть вбити, і цих товаришів... А може... я тільки підніму руку, а вони й стрільнуть у мене? Ну що ж, хай стріляють, а я гранату встигну кинути. Мені аби підпільники втекли. Вони б Миколі допомогли, а він би підмстився за мене... А може, віддати її цьому дядькові? Він краще справиться. А як віддаси? Ось почекаю — сторожа втомиться, не буде так пильно стежити за нами, а тоді...

Сиджу тихо, смирно, наче відчуваю свою провину за той ляскіт. Минає хвилина, друга... десята. А я, щоб відчути час, рахую в такт з маятником. Годинника я не бачу, тільки чую: так-так... і я починаю хитати головою вправо-вліво... Гайдамака, той, що біля дверей, подивився на мене, потім позіхнув, кліпнув очима й опустив голову, наче розглядаючи свої чоботи. Я уважно глянув на нього. Він не підвів голови. «Дрімає»,— подумав я та зиркнув на того, за столом... А той і не дивиться на мене: ткнувся носом в книжку й читає.

Нарешті я зважився: потихеньку взяв руку чоловіка з борідкою, що сидів біля мене, й поклав на свою ногу — туди, де лежала граната в кишені. Чоловік враз відчув щось тверде. Якусь хвилинку, сторопів, він перебирав пальцями, наче впізнаючи, що за штуку намацав, потім швидко-швидко почав підкочувати гранату, щоб вийняти. Але вона заплуталась і не викочувалась. Тоді я відсторонив його руку, не спускаючи очей з варті, і в одну мить витяг гранату. Чоловік випростався, і я незчувся, як граната опинилася в його руці й зникла в кишені...

Я сидів як на голках. Що ж далі буде? За хвилину чую, чоловік шкребе мене пальцем по сніні. Потім стукає пальцем. Потім наче риску проводить...

«Ага,— здогадуєш я,— запальник тобі треба!... Ось він, почекай, у другій кишені. А його вже неважко витягти!»

Було тихо. Так тихо, що чути, як дзижчать мухи, як надворі стоголоса, але приглушено гуде базар, як здригаються стіни, коли проїжджає підвода... Я повернув голову й подивився на чоловіка. Обличчя його закам'яніло, а очі такі гострі, рішучі.

І не встиг я опам'ятатися, як чоловік рвучко скочив, притиснув мене до стіни біля одвірка, а сам став на

дверях, піднявши руку з гранатою, і крикнув так, що аж швидко задрижали:

— Руки вгору! Кинути зброю, а то всіх висаджу в повітря!

Тиша тягнулась якусь мить, а мені здалося, що дуже довго. Її порушив гуркіт стільця, потім стукіт об підлогу. Потім знову тиша і важке дихання чоловіка з гранатою.

— Іди, забери зброю,— сказав чоловік, не зводячи очей з кімнати, де варта.

«Кому йти?» — подумав я і глянув на блідого чоловіка, що сидів на стільці. Очі у нього були великі й здивовані. Він наче не міг дійти до пам'яті від несподіванки. І тоді я враз опинився в другій кімнаті. Перше, що впало мені в очі,— це два гайдамаки й німець, які звели руки вгору, а на підлозі — два пістолети й гвинтівка. В одну мить схопив пістолети. Гвинтівка виявилась важкою — я ледве потяг її лівою рукою, бо правою притискав до грудей гладенькі дула наганів. Не встиг покласти зброю, як чоловік крикнув:

— Наган! Швидше подай!

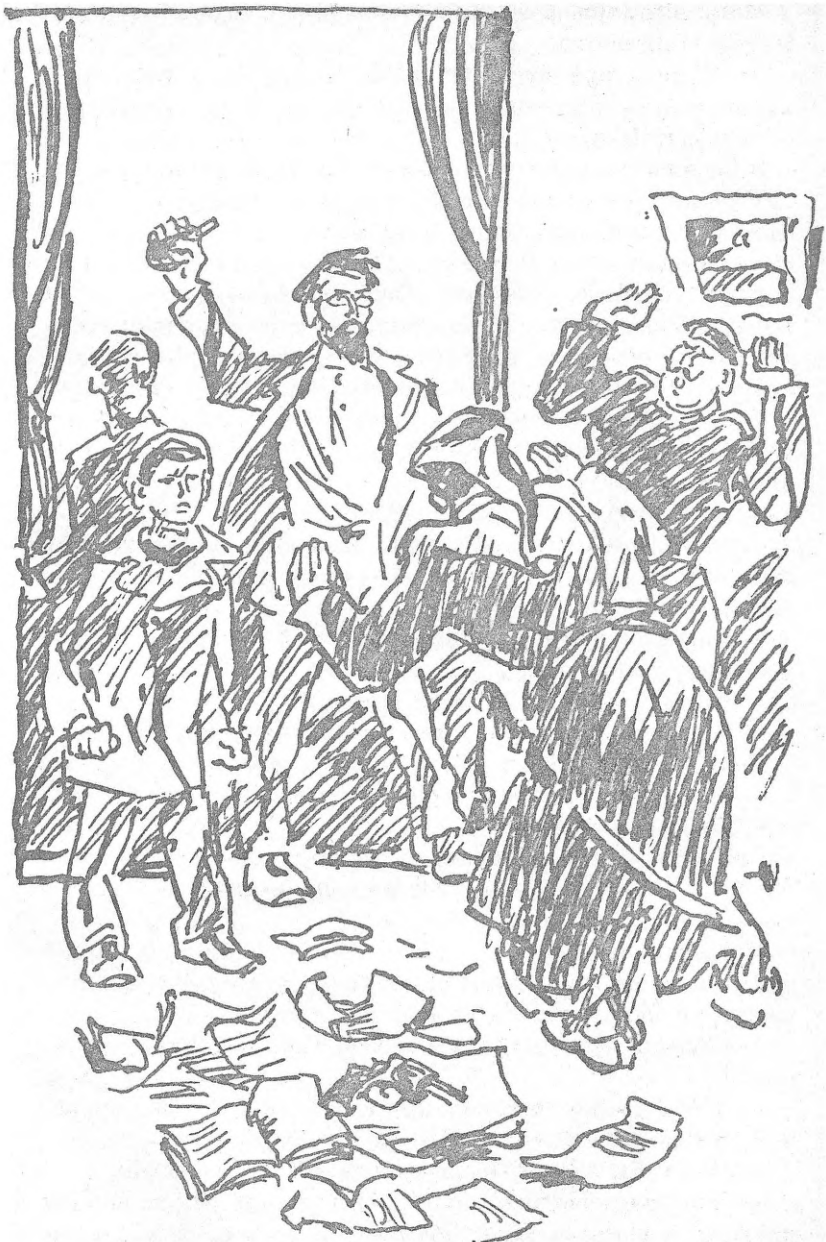
Я подав йому обидва. Він узяв один, наставив на ворогів і знову крикнув:

— Ану, панове, жити хочете — роздягайтесь!

Гайдамаки з німцем якусь хвилину стояли сторопілі, а потім швидко, наче давно дожидали цього наказу, не зводячи очей з чоловіка, почали роздягатись. Я бачив, як тремтять їхні руки, коліна, як тривожно бігають перелякані очі. Ось вони скинули мундири, роззулися, залишилися в самій білизні. І стали такі маленькі, нікчемні й зовсім не страшні.

— Данило, стань на дверях,— кивнув головік своєму товаришеві, який уже наставив на полонених гвинтівку.— А вас, панове,— звернувся до них,— прошу сюди.— І показав на вузькі двері в стіні.— Поки ми вийдемо — ви не подушитесь; кричати надумаете — поб'ємо. Ви ж нас не жаліли.

Вартові, що стали полоненими, один за одним увійшли до маленької комірчини. Крізь відчинені дверцята побачив там на полицях якісь горнятка, на кілку — сито, а в кутку — поламаний стілець.

Останнім зайшов німець. Він одразу повернувся до нас і почав благати:

— Я ест ь арбайтер, робочий. Я не хотел воевать, я хотел делать колбаса. Не надо меня убивайт: у мене кіндер, детті, мамка!..

З його синіх, налитих страхом очей скочувалися сльози.

Тоді дядько-більшовик, який кілька хвилин тому чекав смерті, підійшов до німця і сказав:

— У мене теж є діти і мамка. А ви прийшли на нашу землю: убиваєте, грабуєте. Ось вам і розплата. Та це тільки початок. Тому сидіть тихо! — І він спочатку помахав пальцем, потім стиснув кулак; німець відсахнувся, а чоловік зачинив двері й накинув на клямку гачок.

— Одягайся! — кинув він чоловікові, що тримав наготові гвинтівку. — Ти будеш простим гайдамакою, а я твоїм начальником.

За хвилину вони переодяглися.

— А це теж не залишимо, — сказав чоловік, збираючи одержу. Потім він скорботно оглянув кімнату, хитнув головою: — Пішли!

Замкнувши двері, ми зійшли вниз. Чоловік з борідкою вже взявся за клямку, щоб вийти на вулицю, як раптом зупинився, повернув до мене голову:

— Ти, власне кажучи, як сюди потрапив?

Я примружив око й знову, як тоді, спитав:

— Великі швейцарські годинники лагодите?

— Тільки в майстерні. А плату беру натурою, — відповів підпільник, і я побачив, як іскринки сміху тамуються під його чорними вусами. Потім він наказав:

— Розкажуй, хто послав тебе?

Я глянув запитливо на другого чоловіка, лисого, що ніс на плечах мішок з одягом, закусив губу: говорити при ньому чи ні? Бородань вгадав мої вагання:

— Говори при ньому, не бійся. Сам бачиш — ми усі свої!

— Мене дядько Микола прислав, матрос. Він поранений лежав у мене, — виналив я.

— А де він зараз? — нахилився до мене чоловік.

— Там, за перетином колій. У Святошині. Я вас до лісу проведу, а потім вночі побачитесь. Ми конспірації дотримуємось.

— Молодець! — стиснув мені плече чоловік. — Тепер ти йди попереду, а ми назирці за тобою. За базаром у трамвай сядемо.

Я пішов вздовж вулиці. На розі до мене підбіг стривожений Ладик:

— Що сталося? Чому так довго? — шепнув він.

— Тихо!.. Все гаразд. Мене жандарми затримали, розстріляти хотіли... Потім я тобі все розкажу. А зараз біжи до Миколи і скажи: «Васько все зробив, як наказали. Як стемніє— товаришів приведе».

— А ти чому не йдеш зі мною? — насторожився Ладик.

— Багато знатимеш — скоро постарієш. А наказ виконують без заперечень! — твердо сказав я.

— Слухаю! — шепнув Ладик і побіг бруківкою.

На зупинці за базаром ми сіли в трамвай. Я швидко протиснувся вперед, став між лавами і почав розглядати вулицю.

За перетином колій, недалеко від нашої вулиці, просунувся до виходу, моргнув своїм, скочив і побіг до лісу. За великою ялиною я почекав їх. Підпільники зайшли в гущавину й переодяглися в своє, а гайдамацьку й німецьку одіж сховали в мішок. Витягли з кишень документи, почали читати.

— Гей, Данило, та що ж це ми робимо! — затряс руками чоловік з борідкою. — Ти поглянь: документи гайдамацької контррозвідки — з ними всюди пройдеш.

— Романе Андрійовичу, — сказав Данило. — А як на таких самих натрапимо?

Той усміхнувся, стиснув нагана в руці:

— Вовка боятися — в ліс не ходити! — Потім ласкаво глянув на мене:

— Братимемо приклад з цього козака, — адже він нічого не боїться!

Роман Андрійович, — я вже тепер знав, як його звати, — підморгнув мені й запитав:

— Ну як, справді не боїшся?

— Хоч і страшно, а не боюся! — сказав я.

— Молодець! Як хоч звати тебе?

— Васько! Васько Тур. Моя сестра Катерина теж з більшовиками за Дніпро пішла. А я залишився тому, що Миколу рятувати довелося...

Чоловіки дивилися на мене, як на дорослого, не сміялись, не кешували.

І я це зразу помітив. От увечері приведу їх до Миколи — і такі справи закрутяться!.. Як дамо гайдамакам та німцям, аж тирса з них посиплеться! Адже в мене кулемет недарма прихований, а набоїв знайдемо!..

...Увечері я привів їх до нашої хати. Вони довго говорили про щось притишеними голосами, запально про щось сперечалися. Я вартував біля дверей, а Ладика поставив аж на воротах. До чого вони договорилися — не знаю, тільки Микола з того часу став веселий, радісний, весь час мугикав під ніс пісеньки, а здоров'я шливло до нього, наче з води. Потім він почав кудись зникати, і не було його по два-три дні, а то й по тижню. Куди він ходив, що робив — нам не говорив, а лише всміхався й деколи казав: «Не сумуйте, хлопці, скоро й вам робота знайдеться!»

Образливо трохи було, що нам не довіряють. Думають — малі ще. Думайте собі на здоров'я! А ми з Ладиком уже відер із п'ять патронів у німців та гайдамаків... позичили! Скоро віддамо з вогником! Недарма перетягли Миколиного кулемета з руїн до хліва, розібрали до гвинтика, змастили, а потім самі зібрали. Ех, як витягнемо його на вулицю, як дамо ворогам! А потім у ліс, до партизанів, не з голими руками прийдемо. Совісно тільки перед Миколюю — то ж його кулемет. І чому він не йде до партизанів?

Шкода, що ми не знали й не розуміли всього, що робилося навкруги. А чутки ходили різні. Говорили про те, що Ленін на допомогу нам велику армію посилає, що команду нею Микола Щорс, — такий відважний, що жодна куля його не бере. Місто чекало Щорса, чекало червоних визволителів, боролось без нас, і нам було несила терпіти. А коли буржуйчики в місті зашамотіли, що недовго панувати німцям у нашому краї, бо в лісах партизани, а з півночі йде Щорс, тоді я вирішив:

— Ладику!

А що?

— Давай підемо назустріч фронту! Там Катрю зустрінемо... Розкажемо, що її Микола живий та здоровий. От зрадіє! І батько твій там, певне.

— А чого ж! — схопився Ладик.— Я й сам про це думав. Візьмемо торбу патронів для червоних, щоб не з порожніми руками, і гайда!

Іти вирішили через день. Негарно якось не попрощатися з Миколою. Тітці можна й не говорити. От тільки Ладикова мати може бучу зчинити.

Вранці, ще коли ми з Миколою спали, постукав у двері Ладик. Я скочив з печі, відчинив йому й швидко почав одягатися. Микола лежав і стежив за нами.

— Куди так рано? — повів зламаною чорною бровою.

Я підперезався батьковим поясом, взяв кусень хліба в кишеню, підійшов до ліжка й простяг Миколі руку:

— Ну, дядьку Микола, до побачення. Ми з Ладиком на фронт ідемо.

Микола кілька секунд помовчав, потім сів, схопив мене за руку, притяг до себе:

— Ти... не хворий, часом?

— Та ні, здоровий. Обидва здорові. За тиждень і в Щорса будемо. А там Катерину побачимо, Ладикового батька...

— Васильку, не дурій! — сердито глянув на мене Микола.— Хіба вдома мало роботи?

— Авжеж мало, тому й підемо. Може, Щорс більше нам довірятиме. В розвідку піти чи патронів дістати зуміємо краще за дорослих. Так що прощайте. А кулемет ваш на горіщі, в сіні. І патронів відер троє... Воюйте!..

— Васильку! — схопився матрос.

Я махнув рукою.

— І не просіть, і не благайте — не залишимося. Остаточно вирішили. Адже самі вчили, що треба бути твердим у своїх намірах. Рідних у мене нема. У вас — свої справи. А вештатись по базарах нам не з руки, коли люди кров за пролетарську революцію проливають.

Микола скочив на долівку, стиснув мене в обіймах:

— Браток, та що ж це таке? Почекайте хоч днів два, може, і я щось серйозне доручу вам,— благав м'яким голосом.

— Тоді інша справа. Два дні почекати можна. Тільки знайте: на фронт ми все одно підемо!

На другий день Микола прийшов якийсь заклопотаний, уважно дивився на нас. Потім почухав потилицю і спитав:

— Скажіть, хлопці, чи можна вам доручити таку справу, яку й не кожному дорослому доручиш?

Я стояв перед матросом, дивився на нього знизу й відчував гірку образу: ми так його любили, вірили йому, а він нас ще за малечу вважає...

— Ви що, не довіряєте нам? Думаєте, так собі, граємося?

— Та ні, цього не думаю,— серйозно сказав Микола, а очі його так і пронизували то мене, то Ладика.

— То чого ж ви тягнете?

Микола взяв однією рукою мене, другою Ладика, силоміць посадив біля себе на лаву, обійняв нас, нахилився до мене:

— Тобі далеко за містом колись доводилося бувати?

— Ого-о! — підскаочив я.— Аж за Бровари їздив з покійним татом!

— А я аж до Чернігова на цароплаві доїхав! — похвалився Ладик.

— Їхали...— задумливо сказав Микола.— Та ще й з батьками. А самі отак, як є— без грошей, без хліба, з самим тільки кийком в руках, як прошаки,— чи далеко зайшли б?

— До Одеси! А може, й до Москви! — схопився я на ноги і вже не сідав.— Хочете — до Москви дійдемо, до самого товариша Леніна листа понесемо, що так і так, мовляв, у нас тепер німці з гайдамаками порядкують, життя від них бідним нема, нехай швидше армію свою на допомогу посилає. А ми тут партизанський загін організуємо, в нас навіть і кулемет є, і набоїв троє відер!..

Микола підвівся, очі його заграли зеленим веселим вогнем.

— Хлоп'ятка! Та ви ж самі не знаєте, які ви молодці. Ви ж мої думки, як питоцьки даті, вгадали! — І він знову посадив нас на лаву

— Дядечку, кажіть, не бійтеся,— захвилювався я.— Ми все зробимо. Адже ви нас уже перевірили, добре знаєте. Правда?

— Знаю, тому й рекомендував підпільному комітетові саме вас.

— То кажіть, що нам робити.

— Ви підете, тільки не до Леніна, а до товариша Щорса. Він на кордоні Радянської Росії і окупованої німцями України військо збирає. Сам Ленін дав йому такий наказ. Це дуже далеко треба йти, аж за Чернігів. До кордону наші люди допоможуть вам дістатися поїздом. А там уже пішки. Дійдете до станції Унеча,— там знайдете Щорса і скажете йому, що в Києві є наші люди, вони допоможуть йому розвідкою і всім, чим треба. Хай встановить з нами зв'язок, пароль і все, що треба, вам перед виходом повідомимо. А децю в одержу зашиємо. То як: злякаєтесь?

— Дядечку, та ми тільки й чекали справжнього завдання! — засвітився радістю Ладик.

— А мама твоя що скаже?

— Та вона ще й рада буде; може, там і батька зустрінуть!

— Тільки про це нікому ні півслова! — помахав пальцем Микола. Я аж розсердився:

— Дядьку Миколо! Та за кого ж ви нас маєте?

Микола підвів голову, лице його було серйозним.

— Маю вас за вірних помічників. Тільки справа — важка. Вас можуть спіймати німці чи гайдамаки, будуть мучити, аж поки ви їм всіх таємниць не розкажете, пароль не видасте...

— Це щоб ми... та тим поганцям наші таємниці видали? А цього не хочуть? — І я хотів показати одну штуку з трьох пальців, але посоромився і тільки кулаком потряс.— Та хай мене ріжуть, я їм і слова не скажу!

— А як Ладик? — підморгнув Микола.

Ладик відійшов на два кроки, виструнчився перед Миколою:

— Хочете знати? Ану вдарте, вдарте мене так, щоб аж до дверей полетів. Ану, спробуйте! Не бійтсь, це ж я сам прошу!

Микола насупив брови, підняв догори величезного зasmaгло кулака, змахнув ним!.. І тільки вітер засвістив над самим вухом Ладика. А хлопець стояв нерухомо, трохи збліднувши й прикусивши верхню губу.

— Та ви не грайтеся, а по-справжньому! — аж розсердився Ладик.

— По-справжньому може від ворога дістатися, як небережними будете. А тепер відпочиньте. Вранці поїдете

Але ми вирішили, що виспатися встигнемо, і побігли до Ладикової мами.

— Ну, що ти їй скажеш? — допитувався я. — Адже обманювати не можна, а правди теж не скажеш.

— Скажу, як домовилися, що начебто ми до твого дядька в село підемо, там корову його пастиму.

— А куди скажемо, в Біличі?

— Ні, це дуже близько. Вона ще перевірити захоче, Я чув: десь далеко-далеко є село. Мала Деревичка зветься. От ми й скажемо, що туди твій дядько нас забере. А там наш тато був. Каже, по дві корови кожен господар має.

— Хай буде Мала Деревичка, — згодився я.

А мати Ладикова, почувши, що ми на село їдемо, аж зраділа, Ладика поцілувала, потім і мене пригорнула.

— На зиму повертайтеся, може, вже наші прийдуть, — сказала вона пошепки, озираючись на малечу, що совала ногами на лаві.

— Прийдуть, мамочко, справді прийдуть, — на Ладиковому обличчі заграла посмішка. — Ми це точно знаємо!

— Цить! — смикнув я його за сорочку.

Ладик прикусив губу.

Вранці, коли низьке сонце ще не пробило густого й сивого туману між соснами, двері рипнули і на порозі стала струнка дівчина в капелюшку. З-за її плеча визирав Микола.

— Вставайте, сплюхи! А то перед дівчатами соромно!

«Дуже мені потрібні ваші дівчата!» — хотілося відповісти йому. Але я змовчав, швидко скочив з ліжка, штовхнув Ладика під бока, і за одну мить ми вже стояли одягнені. Микола глянув на нас, зміряв з голови до п'ят і не то жартома, не то серйозно сказав:

— А тепер... скидайте штаненята!

Я глянув на нього сердито, ніяковіючи глипнув на дівчину.

— Ви що, жартуєте?

— Ніяких жартів! Ваші штани нам потрібні для конспірації. У пояс Галя зашиє оці таємні листи. Ви їх тільки самому Щорсу віддасте.

І Микола показав нам дві білі хусточки — легенькі, як пір'їнки, і прозорі, як ледь замутніле скло. На них було щось написано.

— Пам'ятайте, води цей лист не боїться, так що можете й купатися в штанах,— усміхнувся Микола.

Дівчина відвернулася до вікна, ми роздяглись, шурхнули під ковдру і подали штани Миколі. Вони вдвох з дівчиною відпороли пояси, і вона зашила туди листи.

— Готово, козачки,— подав нам штанята Микола.

Ми скочили на долівку, тісно підтягли паски на животах і чекали команди. Микола розказав нам, куди йти, що говорити товаришеві Щорсу. Він міцно обійняв мене, потім Ладика, притис до себе і поцілував. Я, звичайно, не люблю всяких там ніжностей, це дівчатам приємно, коли їх матері цілують, а я й не пам'ятаю, хто й коли мене цілував. Та не пручався, а всім тілом припав до Миколи.

— Давайте присядемо на дорогу, за звичасм,— сказав Микола.

Ми сіли. Чорні брови його насупились, очі зволожились. Потім матрос повеселішав і сказав нам:

— На поїзд ви сядете в Дарниці. Поведе вас туди товаришка Галя. Провідник поїзда доведе вас майже до лінії фронту. А далі пробирайтеся самі. Пам'ятайте, перейти фронт — це не жарт.

— Товаришу Миколо! — стрепенувся Ладик.— Та ми як миші прощмигнемо через той фронт! Не первина в чужі садки пролазити.

— Скажеш гоп, як перескочиш,— взяв його за плечі Микола.— А тепер щастя вам.

Ми вийшли втрьох. Попереду Галя, а за нею я з Ладиком. На мосту через Дніпро патруль не звернув на нас уваги. Слека бабиного літа тремтіла над білими пісками Дарниці десь аж з полудня. А зараз то з дніпрових плавнів, то з соснового бору повівав холодний вітерець, рвав на шматки сиві клубки туману. Далина виянювалась, на небокраї вирізьблювались димарі цегельні, білі хатки. На станції ми затримались біля якоїсь кам'яної будівлі. До нас підійшов насуплений, з чорними вусами і в чорному одязі провідник з ліхтарем.

— Куди вам? — невдоволено кинув він.

— До тітки в Горностаївку,— відповіла Галя.

— Пішли за мною,— кивнув чоловік.

Галя усміхнулася, підморгнула нам і помахала на прощання рукою. Я глянув на неї і подумав: гарна дівчина.

Таку й за сестру не соромно мати. Така ж бойова, як наша Катря.

Ми поспішали за провідником, пролазили під вагонами. Біля довгого ешелону провідник наказав зачекати.

Далеко, аж у голові поїзда, майже біля паровоза, стовбичив вартовий. Ми зупинилися біля вагонів з лісом. Провідник постояв, подумав, подивився навкруги й сказав:

— Підійдіть аж до останнього вагона. Як побачите, що вартовий повернувся до вас спиною, залазьте всередину. Двері я відхилив.

Ми пострибали по шпалах, як зайці. Справді, двері були відхилені. Тільки високо дуже. Хочеш вилізти — треба на плечі стати Ладикові.

— Гляди! — підштовхнув я Ладика.

Ми почали стежити за вартовим. Він ішов поволі, байдуже, наче йому не було діла ні до цих вагонів, ні до чого в світі. Нас він не бачив. Мій шмигнули під вагонами за ешелон. А він наблизився аж до краю поїзда, зупинився, глянув на відхилені двері, взяв обома руками, щоб зачинити, але вони не слухались.

Німець постояв і повільно пішов назад. Ешелон був довжелезний, ми нарахували вже більше сорока вагонів і платформ. Постать вартового все віддалялась.

— Пішли! — прошепотів я. І ми знову шмигаємо під вагонами, перескакуємо рейки. Одним оком стежимо за вартовим, другим у вагон заглядаємо. Як вилізеши, коли ледве дістав руками підлоги?

— Давай вилазь на плечі, швидше! — пригнувся Ладик. Мить — і я скочив йому на худі кістляві плечі, зіперся колінами, потім схопився руками за двері й скочив до вагона.

— Підстрибуй! — подав я руку Ладикові.

І от ми вже у вагоні. Я обережно висунув голову, глянув уздовж ешелона.

— А тут непогано! — І я побачив, як засмагле, в ластовинні біля тонкого носа, обличчя Ладика розпливається в радісній усмішці.

— Як сіно пахне! Понюхай, Ваську!

Сіна було багато, усе спресоване в туки, і пахло так, що аж у роті робилося солодко. Ми вилізли нагору й простяглися під дахом вагона. П'янкий дух сіна та слека навівали

сон. Навкруги стояла дрімотна тиша. Тільки десь вдалині часом протяжно, а часом уривчасто й тривожно надривались паровози. Так ми лежали годину, другу... Нарешті поїзд дзвінко брязнув буферами і плавно покотився.

— Поїхали! — Ладик аж підскочив з радощів.

Вагон похитувався, було так хороше, легко. Тільки розтривожений голод давав знати про себе.

І я згадав слова Миколи про революцію, що буде тоді, після перемоги, коли не стане ворогів на нашій землі.

А яке то щастя буде, коли переможемо! Каже Микола: всього доволі буде. Хліба, сала, одежі. Контра всякі чутки про комунію розпускає. Ну й дідько з тією контрою. Раз Ленін за комунію, значить, там погано не буде.

А поїзд гуркотів, похитувався, стукотів колесами на стиках...

От щоб я був факіром! Щоб у мене була така сила: глянув на звірину — на собаку, вовка, орла, сказав чарівне слово — і всяка звірина йде за мною, куди скажу. І я створив би цирк. На зароблені гроші побудував би великі-великі школи і всім учням безплатно роздавав би підручники, зошити, олівці, — бери, тільки вчися. Навіть одержу безплатно всім видав би... Хороше, коли черевики новенькі, і зошит чистенький, і пиріжок з м'ясом чи з сиром до школи береш...

Поїзд трусонуло, він зупинився. Я прокинувся.

Минуло кільканадцять хвилин. Почулися глухі кроки, потім двері вагона заскрипіли і знизу почувся голос:

— Гей, племіннички, тримайте!..

Вгору до нас полетів полотняний вузлик, м'яко впав на сіно. Ми висипали з нього все, і Ладик крикнув з радощів:

— Тепер живемо!

Я облизав спрагли губи. Пахощі від огірків, часнику, цибулі, чорного хліба, білого сала, червонобоких яблук заглушили навіть пахощі сіна.

— Так... — вирвалося з придихом у мене. — Хороший вузлик. Знає, що племінничкам треба.

— А я вже думав, що капут мені буде, тільки признатися боявся. Добре тобі: все спиш та спиш. А хто спить, той їсти не просить, — каже Ладик. — Ну, чого там довго роздумувати: давай їсти!

Коли ми наїлися, то зробились млявими... Хотілося мріяти.

— Ким ти хочеш бути, Ладику, як виростеш? — питаю.

Ладик мовчить, дивиться в дах, але перед його очима наче не бляха, а безмежне синє море.

— Капітаном корабля. Великого-великого, як «Титанік». Тільки я не буду таким необачним, як той капітан. Не наведу його на льодяну гору, а обмину її... і побачу всі порти світу, всіх людей, які там живуть, всі моря й ріки. І хочу, щоб сталася в морі-океані велика-велика буря, а я за штурвалом — і нічого не боюся, і матроси у мене відважні.

— А я знаєш ким хочу бути?

— Ким? — повернув до мене голову Ладик.

— Комісаром, щоб світову революцію робити. А то що: в нас порядок буде, комунізм побудуємо, всі ситі, взуті, вчитимуться, а там, за кордоном? Бідні негри й робочі люди ще спину гнутимуть на панів. Нам і шматок білого хліба в горло не полізе, коли іншим людям погано. Тому вивчуся на комісара, поїду в Москву до Леніна і скажу: «Товаришу Ленін! Коли ти вождь світового пролетаріату, то давай зробимо пролетарську світову революцію. І як не буде в них буржуїв, то не підуть на нас війною».

— Думаєш, так і пропустять тебе до самого Леніна? — скептично примружився Ладик.

— Чому не пропустять? Товариш Ленін з усіма говорить так, як ось ми з тобою, він же за рівність, за правду бореться, за це навіть у тюрмі сидів — далеко-далеко в Сибіру, де річка Лена тече.

І так мені захотілося швидше потрапити до Щорса, розказати все: не тільки те, що Микола наказував, а й від себе.

А поїзд йшов та йшов... На деяких перегонах і станціях зупинявся, стояв дуже довго. Ми дивилися в щілини між дошками й бачили: в поїздах, що проносилися, німці везли корів, свиней, дубові та соснові колоди. Це вивозили нагробоване, спішили. Знали, певно, що скоро тікати доведеться. І про Щорса, мабуть, знали.

В сутінки на одній з маленьких станцій до вагона підійшов провідник, прочинив наші двері й спитав:

— Гей, племіннички, як ви там?

— Живі, — відповіли ми.

— Скоро ваша станція... Як тільки поїзд притишить хід — стрибайте. Я постукаю вам. Тільки обережно, щоб голови не порозбивали.

— Добре. Що ми, стрибати не вміємо? — образився Ладик.

— Це станція прифронтова, так що усіх перевіряють. Дивіться, не потрапте вартовим у руки. Будьте обережні.

— Будемо, дядечку!

Двері грюкнули. Поїзд рушив і набрав ходу. Пахло туманом і болотами. Крізь щілини під дахом зі свистом проривався вітер, стало холодно. Щоб хоч трохи зігрітися, ми притулилися один до одного. Говорити не хотілося.

Уже пірнаючи в теплу й м'яку дрімоту, я почув, як в задню стінку вагона постукали. Після нетривалої перерви знову: тук-тук-тук-тук...

Ми швидко сповзли з тюків сіна, налягли руками й плечима на двері. Поїзд уповільнив хід. Ми глянули вперед і побачили вдалині станцію. За вікном тьмяно жовтіло світло. Страх перед тим, що зараз доведеться стрибнути в плетиво чорних рейок, сковував тіло. Попереду, тримаючись за двері руками, стояв Ладик. Він повернув до мене скуйовджену голову й крикнув хриплим голосом:

— Плигай за мною!

І вмить відірвався, зник у темряві. «Треба стрибати по ходу поїзда, а то під колеса потрапиш, — шепотіли мої губи. — Треба зараз скакати, отак!» Переборюючи страх, я кинувся вперед, увібрав голову в плечі й стрибнув...

У першу мить я відчув, як на спину навалилося щось важке, потім мене кинуло, підкотило. Різкий біль пройняв усе тіло і вогнем запік у коліні.

— У-у! У-у! — стогнав я, звиваючись, як вуж, обома руками тримаючись за ногу.

Я лежав між рейками, упираючись в одну ногою.

— Піднімайся швидше, а то он поїзд іде! — схилився наді мною Ладик.

— Я не можу! — простогнав я. — Ному дуже забив.

— Ой, горе мені з тобою. Недотепа! — сердито прошепотів він і, узявши мене під пахви, потяг з насипу.

— Пусти, а то помру! — зіціпвши зуби, простогнав я.

— Не помреш! — уже зовсім розсердився Ладик і опустив мене, а сам присів поруч.

— Ой-йой!..

— Не стогни! — скривився Ладик.— А ще герой, світову революцію збирався робити, а тут плаче, що коліно забив!

Мене аж у піт кинуло од його слів. І біль наче став не таким гострим. Тільки нудити почало. Я схопився на ноги й упав.

— Сиди, сиди! — притримав мене за плече Ладик.— Яюсь дотягну. Нам тепер аби далі від станції. А то патрулі застукають.

Я зціпив зуби, підвівся, заскакав на одній нозі. І до Ладика:

— Ти мені плече підстав, яюсь доберемося!

— Доберемося, як рак свисне. Не дурій. Вилазь на плечі!

Ладик присів, я обхопив його руками за шию, і він поніс мене, спотикаючись об каміння, жужелицю, аж за посадку, де починалося рівне поле.

Перелісок був рідкий, трава в ньому вигоріла, пахло кізяками, згарищем і полином. Ніч видалась довгою, зоряною й холодною. Ми тулились один до одного. Дрімота все-таки пересиловала біль,— я наче пірнав у глибокий колодязь. Нарешті нічний морок почав розсіюватися, зорі зблідли, почали окреслюватись контури дерев. Розвиднялося.

— Глянь, он копиця сіна, давай туди! — зрадів Ладик.

Я намагався встати, але нога моя розпухла, зробилася як колода. І знову Ладик ніс мене на собі.

Ось нарешті й копиця. Ми зробили в ній гніздо, і воно захистило нас від ранкової прохолоди. А ми таки добре перемерзли, зуб на зуб не попадав. Стало трохи тепліше, і біль наче притишився. Горіла голова, хотілося пити.

— А я попов би...— сумно похитав головою Ладик.— От дурень я, дурень. Було б того вузлика взяти. Там же ще кусень сала лишився, хліб, огірki... Ех, голова без розуму — як ліхтар без свічки. А позичити його нема в кого,— і він кивнув на мене.— А тепер що будемо робити?

— Ось трохи перестане боліти — й підемо,— і я скривився від болю.

— Підеш з тобою!..— недовіжливо зітхнув Ладик.

Сонце підбилося вже височенько. Воно черкало золотим промінням вершечки невисоких дерев.

Чим вище піднімалося сонце, тим дужче нам хотілося їсти. Нарешті вже не було сил терпіти. Ладик сказав:

— Піду, може, на станції дістану.

— Тільки не попадися в руки німцям,— простогнав я.

— Не вчи вченого! — підморгнув Ладик.— А давай-но я тебе загорну в сіно, щоб ніякий дідько не побачив.

— Загортай, тільки дірку залиш, щоб дихати!

Ладик пішов. Я лежав, з головою накритий запашним сіном. Навколо не було нікого, тільки сивий туман хвилями стелився над левадою та вдалині сіріла станційна водогінна башта, витанцьовували вздовж залізничних колій телеграфні стовпи. Вони то ховалися за насипом і кущами, то піднімалися, наче хотіли вирватися з прив'язі чорних дротів.

Лежати було незручно, і я відкинув сіно. Відчував жар, від якого мутніло в очах. Стовпи над коліями знову застрибали, а водонапірна башта то надміру розбухала, то ставала такою тоненькою, як мій палець. Пахло осінню. Та сонце пекло так немилосердно, що в роті у мене пересохло. Я вже не хотів їсти, тільки пити. «Пити, пити»,— шепотіли мої спрагли губи.

Часом я забував, куди ми йшли і хто я такий. Лежав і дивився в небо. А по ньому пливли хмари: білі, перисті. Коли вони закривали сонце, то ставали зовсім чорними. І в голові робилося порожньо, лише гуло, наче в млині, та весь час цокотіли колеса поїзда. «Пити, пити...» — шепотів я, хоч усвідомлював, що коло мене нікого нема. Ладик пішов... А чому ж я залишився? Що скаже Микола, як довідається про мене? Треба йти, йти... Отак, спочатку зіпертися руками, потім ногами... Ні, ця дуже болить і спухла, як колода. Я на одній піді... Де моя палиця? Ага, ось гілка, я її візьму... Ну, пішли, а то як Ладик сам знайде дорогу? Пішли, пішли, Васько, он бачиш, скільки води навколо? Синя-синя і холодна як лід, тільки б дійти до неї... Та он хтось наче йде, ні, їде. А коні які великі, мчать просто на мене, треба з дороги, а то затопчуть, а колеса як видзвонюють: бам, бам, бам!..

Земля захиталась і закрила півнеба. Потім і неба не стало, лиш чийсь очі: широкі, колочі, тривожні й допитливі:

— Ти чий, хлопчику? Ти чий?! Ти чий?!

А мені не хочеться відповідати. Бач, який хитрий, хоче дізнатися, чий я! А я нічий, сам по собі. Я тобі нічого не скажу. У мене тасмниця велика, і її лише самому Леніну сказати могу та товаришу Щорсу.

Потім нахилилося наді мною багато-багато людей. І сказали: «Понесемо його в ліс». І підняли, понесли, а мені стало так легко, наче вітер мене колише, тільки сонце пече, пити хочеться.

— Води, води! — шепочуть губи.

Розплющив очі. Крізь півтемряву побачив над собою добрі очі жінки в білій хустинці.

— Де Ладик? — зірвався я і знову впав на подушку.

— Лежи, лежи, — жінка поклала свою пошерхлу долоню на моє чоло.

Я ліг. Роздивився. Крізь зашпунте чорною хусткою вікно пробивалася довга смужка золотавого світла.

— Де я?

— У нас. Тебе дядько Семен знайшов, коли по сіно їхав. Усіх питали, чий ти, та ніхто не знав. Не пропадати ж надворі... От і взяли... Ти, певно, не з наших країв?

— Ні...

— А далеко?

— Звідтіля, де німців немає.

— А де їх, синку, нема?! Тільки за руським кордоном. А тепер і в нас, кажуть, війна почалася. Щорс з великим військом іде. А німці й гайдамаки стривожились, вивозять все, що до рук потрапить. Не лише корів та свиней, а навіть гусей на левадах ловлять. Так ми боялися за тебе, так боялися. Ось уже другий тиждень маршиш... — Вона боязко озирнулася й прошепотіла: — Все Леніна і Щорса кликав. Та якогось Ладика згадував. Вже думали — помреш. Ох! То все німота наробила. Скільки сиріт, скільки вдів лишилося. І коли-то кінець лиху прийде? Хай тих німців грім поб'є...

Вона знову поклала прохолодну долоню на моє чоло:

— Ну, як, полегшало?

— Полегшало, тітонько.

— Казав санітар наш, тут такий інвалід без ноги, з фронту, що в тебе запалення, застудився, та до того ще й ногу забив. Тепер уже нога стухла, кров спала, так що скоро ходитимеш. Я тебе калиновим цвітом напувала, м'ятою.— Вона помовчала і знову: — Це ти, певне, з поїзда впав?

— З поїзда...

— Якби ближче, то батьку й матері переказали б, щоб забрали тебе. Чи, може ти сирота?

— Сирота, тітонько.

— І нікого з рідних нема?

— Нікого...— І я підвівся, зіперся на лікті.— Тітонько, а ви не бачили на станції такого хлопця, як я? Він мене має шукати...

— Ой, дитинко, скільки тут безпритульних на станції вештається! Каже мій Семен, що в копиці сіна кожну ніч якийсь хлопчина ночує.

— Так це ж мій Ладик! Я піду зараз туди, він же мене шукає!

Я хотів було скочити з постелі, але жінка стримала.

— Почекай, знайдемо твого Ладика. Ось Мариська прийде і відшукає. Вона бойова в нас, як та пірникоза. Нікуди твій Ладик не дінеться, коли справжній товариш.

— Він справжній, тітонько, справжній! Такого більше немає в світі.

— От і добре, що такого товариша маєш.— Жінка похитала головою, потім прислухалась, насторожилась.

— А он, чуєш, наче хтось іде... Та це ж наше дівчисько!.. Марисько! Марисько! — гукнула жінка, підійшла до вікна.

Двері рипнули й відчинилися, і на порозі стала струнка, з білими кісками дівчинка.

— І де ти все носишся, Марисько? — кинулась до неї жінка.— Бачиш, наш хворий вже до пам'яті прийшов, товариша свого хоче знайти. Ти не бачила там на станції?

— А який він? — підбігла до нас дівчинка.

— Це Ладик,— кажу їй.

— Ой, серденько, та я ж його кожен день бачу! Перекупки його як вогню боялися, а тепер уже й самі годують. Зараз я його тобі приведу! — вона метнулась до дверей.

Довго не було Мариськи. Добра тітка встигла нагодувати мене ячмінною кашею з молоком, напоїти якимось

гірким узваром з лісового зілля. Я зліз з постелі, зробив п'ять кроків до вікна.

Надворі прощався з зеленим листом вересень. Де-не-де жовто-мідно поблискували на гілках листочки, на плоті, на воринні й воротах гойдалося «бабине літо», блищало срібними струнами на сонці. Нарешті я почув кроки,— хтось дуже поспішав, біг. І той хтось був не один. Серце моє затремтіло, я припав до вікна й побачив, як через перелаз перескочила Мариська, а за нею... промайнуло рідне Ладикове обличчя.

— Ладику, братику! — скрикнув я й побіг, перемагаючи біль, до дверей, але вони в цю мить розчинилися самі.

— На, отримуй! — підштовхнула Мариська Ладика, вдаючи з себе сердиту.— Я питаю його: «Ти — Ладик?» А він мені: «А яке твоє діло?» — «Та твій товариш у нас хворий лежить!» — кажу йому. «А як його звати?» — «А хіба я знаю? Він тільки марить: Ладик, Ладик!» Насилу впросила зайти до нас.— І вона знову підштовхнула Ладика в спину, виявляючи так до нас свою ласку.— Ну, цілуйтеся тепер!

І Ладик справді, переборюючи ніяковість, підійшов до мене, подав руку, стис, а потім кинувся, обійняв мене і... поцілував!

Ну, цього я вже не сподівався, бо він же завжди казав: не люблю цілуватися. Але Ладик був мій справжній друг...

— Ну й схуд же ти,— сказав я, вдивляючись у його обличчя.

— Та й ти, правду сказати, білий, як та стіна,— відповів Ладик.

Мариська постояла хвилинку, здивована такою зустріччю, і позадкувала до дверей:

— Ви тут розмовляйте, а я зараз вам їсти приготую.

І зачинила двері. У хаті запала тиша.

— Ти чув? — таємниче прошепотів Ладик.

— А що?

— Леніна в Москві контра вбити хотіла, та не поцілила, тільки поранили дуже.

— Так...— аж присів я від несподіванки.— А я ж хотів до нього добратися.

— Та вже не страшно,— усміхнувся очима Ладик.— Ленін почуває себе добре, вже ходити почав. Це мені один

машиніст на станції розказав. Певно, теж більшовик.— Ладик підійшов до дверей, прислухався і до мене:

— А товариш Щорс уже бій розпочав... Б'є тую контру, аж тирса з неї сиплется. Я вночі навіть вибухи чув. Тут недалеко, верстов, певно, сімдесят, люди кажуть. От якби ти ходити міг!

— Та я ж можу! Глянь.

— Хіба ж далеко зайдеш з тобою, коли нога ще болить?

— Та вона не дуже! От розходжуся — і завтра в до-рогу.

— Ну, дивись, а то й тебе шкода мучити, і до Щорса треба швидко дійти. Бо навіщо ж нас тоді послали!

— Ще ніч переночуємо — і гайда! Згода?

— Побачимо по погоді й по твоєму здоров'ю,— хитро підморгнув Ладик.

А на порозі з гарячим борщем стояла Мариська.

На третій день, як тільки зійшло сонце; ми з Ладиком були вже на ногах. Швидко вмилися з дерев'яного відра й зібралися було рушати, та перестріли господиню, що йшла з городу.

— Куди ви так рано, діточки?

— Підемо, тітко, а то я вам і так клопоту завдав,— відповів я.

— А ви хоч дорогу знаєте?

— Людей питаємо.

— Та остерігайтеся в дорозі. Он там,— вона показала рукою на схід сонця,— знову війна. Кажуть, Ленін Щорса послав, щоб цю нечисть вигнати!..— І вона закусила в мовчанні губи.— А тепер почекайте, я хоч попоїсти вам дещо дам!

Вона винесла хлібину й грудку масла, загорнуту в канустяве листя.

— В дорозі знадобиться, беріть. Та не соромтеся людей просити, як зголоднієте. Люди ж не звірі. Кожен радий своєму допомогти.

— Спасибі, тітонько!

— Хай береже вас доля від усякого лиха. Щасливо, дітки!

І ми пішли. Мені було важко. Нога боліла, кожен крок, наче шпилькою, колов у серце. Я терпів мовчки і навіть Ладикові нічого не говорив, а то взнає та й скаже, щоб

відпочивали. А там десь Щорс б'ється. Микола на нас надіється, а ми що? Вилежуватися будемо? Ні, ми будемо йти вперед. Хай навіть мої ноги попухнуть від болю. І так стільки днів прогаляли!

— Ну, як, дуже важко? — Ладик запитливо заглядав мені в обличчя.

— Ні! Анітрішечки! Хочеш, навіть бігти можу!

— Не бреш. І сам бачу, що тобі боляче. Ти потерпи!

— А я й терплю...

Ми йшли шляхами, польовими й лісовими дорогами, йшли стежками і навпростець. Ішли три дні, ночували де прийдеться — то в копиці сіна, то в ожереді. На четвертий день ми ясно чули гуркіт, а надвечір навіть татакання кулемета.

— Бій недалеко, — тривожно озирнувся Ладик.

— Значить, тут треба дуже обережно. Будемо триматися осторонь сіл і хуторів.

— А їсти що? — запитав Ладик.

— У лісі не пропадемо! Тут і грушки дикі, й ожина.

Того дня ми вже тримались осторонь дороги і йшли просто на гуркіт канонади, лісами, ярами, долинами. Переходили струмки, річечки й болота. Їли те, що давав ліс. Але на серці була радість: ще трохи — і будемо серед своїх. Тільки щоб благополучно фронт пройти! І ми йшли.

Коли сонце спустилося, підійшли до якогось села. До нас долинали постріли, іржання коней, навіть голоси. А ще далі, за селом, раз у раз чулося татакання кулеметів.

— От і прийшли, — сказав Ладик.

Давай пересидимо до ночі, а потім — в обхід, — запропонував я.

Ладик довго обдивлявся, а потім сказав:

— Правильно ти кажеш — обійти треба. Підемо ліворуч — там тихо.

— Певно, болота там, — сказав я. — Значить, безпечно.

— Пішли, — махнув рукою Ладик. — Пересидимо, щоб не помітив який дідько.

Ми пробиралися в гущавину все далі й далі. Під ногами чвакало, часом ми провалювалися в трясовину. Нарешті вибралися на горбок, спустилися у видолинок, за яким маячили солом'яні стріхи хат. Раптом почувся плач дитини.

— Що таке? — насторожився Ладик.

— Ану, подивимося,— прошепотів я.— Тільки тихо.

Крадучись по м'якому прілому листу, ми підкралися до кущів ліщини. Крізь гілки побачили жінку, що сиділа на широкому пні. Ладик підійшов ближче, нагнув гілку.

Жінка схопилась, і на її молодому засмаглому обличчі застиг страх. Вона притисла дитину до грудей.

— А ви хто такі, що тут робите? — тремтячи, запитала вона.

Ми презирнулися. Що їй сказати? Видно, жінка своя, теж ховається.

— Ми, тіточко, хочемо на той бік. Там наші родичі.

Жінка трохи заспокоїлася, потім тихо сказала:

— Ой, хлопчики, перейти дуже важко. Всюди їхня варта.

— А ви чого тут сидите? — спитав я.

— У свекра була. Зібралася додому,— наше село недалеко, он за тим лісом,— а тут війна почалася. Тепер хоч пропадай у цьому болоті. Вдома корова, а мати старі, що зроблять? — бідкалася жінка.— Там ще й синок старшенький.

— То що ви думаєте, так і сидіти тут? — зажурено спитав її Ладик.

— Чого ж сидіти? Трохи смеркне — піду через болото. Може, тут варти нема.

— А болото дуже грузьке? — зацікавився Ладик.

— Ой, страшно, дітки. Торік один наш чоловік корову шукав, що заблукала в лісі. Так його і корову лише зимою знайшли, з криги видовбували.

— А як же ви з дитиною підете? — спитав я.

— Не знаю, а пройти треба. Бо чи мені тут, чи їм там — однаково погирати. А ще воно, голодне, спокою не дає: кричить як навіжене. Ніде тихо не пройдеш. Та дорогу я трохи знаю. Якось минемо лихо. А вам теж, кажете, туди?

Туди, тітонько. Давайте разом підемо.

— Що ж, добре. А я думала: засмокче болото — ніхто й не знатиме.

— Не бійтеся, якось доберемося,— підбадьорив її Ладик.

— А ви давно і здалеку йдете? — вона запитливо подивилася на нас.

— Здалеку, тіточко. І давно,— відповів я.

Маленький хлопчик уже не плакав, а сукав ніжками, тягся до нас і белькотів:

— Ма-ма! Ма-ма!

— Як тебе звати? — нахилився я над хлопчиком.

— Петрусем його звать! — усміхнулася щаслива мати.— Петриком. Він у нас уже розумний, не буде плакати, як через болото йтимемо. Не будеш плакати, Петрику, не будеш?

— Бу-бу, бу-бу! — бубонів хлопчик.

А сонце тим часом сідало. Тіні дерев розтанули на галявинах, намітка туману огорнула верхів'ття, і небо зробилося чорним, а кущі великими, загадково настороженими.

— Ходімо,— прошепотіла жінка.— Я попереду йтиму, мені дорога знайома.

Ми пішли. Зразу ще було нічого, виднілись стовбури, шелестів під ногами лист папороті, а з правого боку все ближче й ближче долинали тріскотіння. Ми підійшли до лінії фронту. Десь тут, праворуч, на сухих горбах, німці з гайдамаками, а їм, чути, відповідають наші. Липилося тільки перейти болото, і ми зустрінемо своїх. А жінка забирає все праворуч і праворуч.

— Тітонько,— прошепотів я,— там же німці.

— Знаю, але ліворуч — трясовина, не пройдемо. А так, потихеньку... Аби тільки Петрусь мовчав.

Трясовина обступила нас. Ось видно вже горби, зарослі кущами.

— Ну, тепер швидше, швидше, — повернула голову жінка й побігла. Ледь помітні чорні силуети дерев замиготіли, відступаючи назад. А на горі вже спалахували вогники, чулися постріли. Жінка все бігла, притиснувши до грудей дитя, і я чув, як шелестить під її ногами трава, тріщить сухе ломаччя. І раптом гуп — і вона зникла з моїх очей, впала, і крик Петрика розірвав насторожену тишу. Жінка схопилася, знову побігла, а дитя зайшлося плачем. Грім пострілу розлігся над головою, потім щось блиснуло, знову постріл і грізне:

— Стій!..

Жінка зупинилася як вкопана. Ми з Ладиком могли чкурнути вбік і розтанути в темряві, але було жаль бідну молодицю з дитям, і ми теж зупинились. Я побачив попереду три постаті, враз яскравий промінь ліхтаря засліпив мене.

— Тьху, та це жінка з дітьми! — вилаявся один.

— Веди їх до штабу, там розберуться, чого серед ночі лінію фронту переходили.

— Ану, праворуч, і не думайте тікати — куля враз надожене!

Жінка йшла першою, а ми за нею, в оточенні солдатів. Петрик, наче зрозумівши, якого лиха накоїв, мовчав, як води в рот набрав.

За півгодини нас привели в село. Ми побачили білий дім з великими вікнами, на залізному даху якого вигравало бліде проміння повного місяця.

«Це штаб,— подумав я.— А фронт у той бік, звідкіля нас привели. Небо затягло, мабуть, на дощ. Бач, місяць тільки те й робить, що за хмари ховається. Це добре. От щоб справді дощ полив,— тоді й тікати краще, бо мала надія, щоб нас випустили. Та й взагалі, навіщо ми зв'язалися з цією жінкою? У нас — своє, а в неї — своє. Її потримають і випустять, як дізнаються, що вона й справді з сусіднього села. А нам як? Треба все товаришеві Щорсу розказати, а ми тут через якогось малого Петрика більшовицьку справу завалили... І жінку, і хлопчика жаль... Чим вони завинили? Хіба можна людину в біді залишати? А як вишлутатися з цієї халепи? Побачимо. Може, і не такий страшний чорт, як його малюють. А тепер треба все примічати, все рахувати — це нашим знадобиться».

— Куди йдеш? На подвір'я завертай! — крикнув солдат з гвинтівкою, штовхнувши мене в бік. Гайдамака, що йшов попереду, завів нас до сіней, а сам пішов до кімнати. За хвилину двері відчинилися, і він махнув рукою:

— Заходьте!

У хаті за столом, на лаві і навіть на ліжку сиділи військові: тут були німці й гайдамаки — я впізнав їх по одежі. Оцей лисий, з чорними вусами, певне, генерал. Він сидів за столом, а перед ним розстелена велика, як у нашій школі, карта.

Німець глянув на жінку, що стояла з дитиною на руках, на мене, на Ладика й знову на жінку. А потім заговорив щось по-своєму.

— Пан генерал питають, куди ти йшла з дітьми? — звернувся перекладач до жінки.

— Я, паночку, додому йшла. Ми ось тут, недалеко, за тим болотом живемо. Прийшла до свекра, а тут війна. Хто ж знав, що вона станеться. Пустіть, паночку, а то там дитина, корова.

Перекладач щось заторохкотів до генерала по-німецькому, той теж щось йому сказав. Перекладач знову звернувся до жінки:

— Це все ваші діти?

Жінка поволі повернула голову, глянула на мене, на Ладика, облизала бліді губи, знову повернулася до німця.

«Признає нас за своїх чи відмовиться? — майнула думка.— Як відмовиться — будуть нас допитувати».

— Так, паночку, це мої діти... близнятка,— тихо вимовила жінка.

— А як їх звати? — ласкаво запитав перекладач.

— Е-е...— наче застогнала жінка. І тут я все зрозумів, вихопився:

— Мене Васько, а його Ладик. А це Петрик. Ми з Ладиком в один день народилися... А Петрик малий, ще й говорити не вмів, тільки «мама»...

— Чого ви вночі хотіли перейти фронт? — запитав перекладач.— Виходить, ви не просто мамка, а більшовицький розвідник. Ви тут роздивилися, все примітили, порахували солдатів, побачили, де гармати стоять,— і давай назад, щоб своєму Щорсу все розказати! Так?

— Ой, ні, паночку, я нічого не знаю, я у свекра була, а тепер додому треба. Там же корова недоєна, молоко перегорить.

Жінка підійшла до столу ближче, впала на коліна:

— Пустіть мене, паночку, пустіть, я нічого не знаю!

Німецький генерал щось сказав перекладачеві, той підступив до жінки й гаркнув, замахавши нагаєм:

— Так ти не хочеш сказати правду? За це ми тебе, більшовицького шпигуна, розстріляємо разом із твоїми щенятами! Говори все, як перед попом!

І тут жінка наче заніміла. Вже не просила, не благала, а лише притискала до грудей Петрика і злякано дивилася то на нас з Ладиком, то на генерала.

— Так що? Не хочеш помирати? — взяв її за підборіддя пальцями гайдамака. — Тоді можеш відкупитися. І діти твої цілі й здорові будуть. Служила більшовикам, а тепер нам послужи. Чуєш, що я кажу?

— Чую, — пошепки відповіла жінка.

Гайдамака-перекладач послухав, що казав його генерал, а потім знову звернувся до жінки:

— Коли хочеш жити, зробиш ось що: ми тебе переведемо через фронт. Ти роздивишся, що там робиться у Щорса. Порахуєш, скільки війська в нього, скільки піших і кінних, скільки гармат. Прийдеш, розкажеш — і ми тебе знову переведемо через фронт, просто додому з дітьми.

Я стежив за обличчям жінки: піде вона зраджувати своїх чи вирішить краще померти, але не зганьбити себе перед червоними воїнами. А жінка стояла мовчки. Раптом вона усміхнулася, вклонилася німцєві:

— Я все зроблю, як пан наказав: коней порахую і солдатів і вам розкажу. Так що ведіть нас.

Вона швидко загорнула Петрика в пелюшки, схопила мене за плече, підштовхнула до дверей:

— Пішли, діточки, бачте, який пан ласкавий!

— Е-е, — почекайте, голубко, це не так буде! — зупинив її рукою гайдамака. — Твої дітки залишаться тут. Ми їх нагодуємо, напоїмо. А як не повернешся або нас обманеш — ну, що ж, тепер війна: розстріляємо їх за те, що мама не послухалася, не вожаліла своїх діток. — І він наказав солдатів, що, виструнчившись, стояв біля дверей:

— Візьми в неї дитину.

Солдат обіпер гвинтівку об стіну і впростяг великі, як клешні в рака, руки за дитиною.

— Давай-давай, поняньчимо! — прохрипів він.

— Не дам! Не дам! — скрикнула жінка й кинулася до дверей. Гайдамака перегородив їй шлях. Перекладач схрестив на грудях білі, з довгими пальцями руки:

— Ну, що ж, тепер я бачу, що ти хотіла нас обманути: дітей забрати й до нас не повернутися. Тоді, як більшовицьку шпигунку, ми тебе зараз розстріляємо. Але спочатку дітей, щоб ти бачила, як вони помирати будуть, і знала,

що ти сама винна в їхній смерті. Гаврило, забери в неї дитину й розстріляй.

— Зараз!

І Гаврило звіром кинувся до жінки. Жінка поточилася, зіперлась об одвірок, лице її зблідло, як полотно, і очі стали дикими, несамовитими.

— Ну, то що, востаннє питаю: підеш? — підступив до неї перекладач.

— Піду...— простогнала жінка.

— Бариленко! — наказав перекладач гайдамаці.— Проведи її та розкажи, як назад повернутися.

Гайдамака скочив, схопив її за руку й потяг до сіней.

— Ну, а цих, Гаврило, ти в комірчині замкни.

Нас штовхнули в сіни.

— А... з малим що робити? — запитав Гаврило.— Не няньчиться ж мені з ним!

— Віддай хлопцям, вони забавлять,— обізвався той.

Гаврило подав нам Петрика, зачинив дверцята комірчини, дзенькнувши клямкою.

Ми стояли в повній темряві. Навіть не встигли глянути, де тут можна сісти. І, на лихо чи на щастя, Петрик, який доти мовчав, навіть коли його гайдамака від матері забрав, тепер раптом зайшовся плачем. Він так кричав, так репетував, дригав ніжками, що пелюшки розлетілись на всі боки.

— Ну, що мені з ним робити? — перекрикуючи Петриків лемент, запитав я Ладика.

— Не знаю, треба просити світла,— відповів Ладик.

А Петрик все репетував.

І раптом Ладик наче прокинувся й загупав у двері:

— Гей, ви, чуєте? Дитина помирає, а ви в темряві нас тримаєте! Відчиніть, відчиніть а то двері рознесу!

Видно, цей крик надокучив генералові, бо Гаврило відкрив двері.

— Чого репетуєте?! — крикнув він, грізно насупивши брови.

— Ви нам світла дайте! — підступив до нього Ладик.— А то що — посадили в темряву й думаєте, що ми вже не люди?

— Чого там, бачу, що люди, але де я тобі світла візьму. У нас свічки тільки генералові положено!

— То хоч місяця не закривайте! А то темно, та ще й смердить так, що хоч носа затуляй!

Гайдамака відступив од дверей. Срібний окрасць місяця висів під одвірком, і м'яке проміння його освітило комірчину, впало на зарюмсане Петрикове обличчя. І він одразу замовк.

Ми залишилися самі. В хаті, де сидів генерал, щось кричали, дзеленчав телефон. Туди раз у раз бігли то німці, то захекані гайдамаки. Знадвору зрідка долинали гвинтівочні постріли. Гармати мовчали. Ми перезирнулися. Очі Ладика блищали в місячному сяйві. Я спитав:

— Що будемо робити?

— Не знаю... Треба тікати!..— прошепотів він.— Треба Щорса негайно побачити, а то жінка й справді все військо його порухає, німцям скаже. Що тоді з червоними буде?

— Ти правий... Треба тікати. Але ж цей мордатий чорт, Гаврило, за дверима сидить. Чуєш, навіть німців до штабу не пускає, коли пароля не скажуть...

І ми замовкли. Вже й ноги заболіли стояти.

— Присядь трохи,— запропонував Ладик.— Ось відро, чи щось таке чорніє.

Я мацнув рукою і відчув щось липке на пальцях.

— Ой! Та це ж не відро, а справжня мазниця, з якої колеса мажуть. Я на базарі в дядьків бачив. Глянь, вся рука в дьогті... Чим тепер витерти?

— Он на стіні щось висить,— каже Ладик. Помацав і засміявся.— Та це ж хомут! — Зняв його, положив на землю й до мене: — Сідай!

Я сів.

— Їсти хочеться,— прошепотів Ладик.

Він загнував якимись горнятками, задзеленькав пляшками. З темряви виринуло його щасливе обличчя:

— Глянь, огірки квашені! Повний глечик.

Ну, що ж, будемо їсти огірки.

Надворі тим часом почалася буря. Вітер стугонів, за стіною щось гуркотіло, двері зачинялися й відчинялися, місяць зник, поглинутий чорними хмарами. Нарешті великі краплі дощу забарабанили по даху. Ладик нахилився мені до вуха:

— Якраз негода. Всі поховалися. Тікаймо!

— Тікаймо! — видихнув я.— А... з малим що робити?

— Ясно що,— з собою взяти, а то ці гади...— Ладик торкнув рукою Петрика, що, втомлений, мирно спав у мене на руках.— Тільки міцно тримай, а то ще впустиш.

— Ні, не впусу, не бійся...

— А як Гаврило стрілятиме?

— Не влучить у темряві!..

Тільки ми намірилися вийти, як на порозі став мокрий, сердитий Гаврило.

— Ну й служба проклята! Хто тепер прийде в таку негодую? — говорив він сам до себе.

А дощ періщив, вітер завивав, стогнали дерева біля воріт, і нічого не видно, хоч в око стрель!

— Пішли...— прошепотів Ладик ледь чутно.— Ти ліворуч...

— Так він же зразу спіймає...— шепчу я.

— В мене ось квач з мазниці. Справлюся...

Двері до хати були трошки відхилені, й тонкий, як дошка, косяк жовтого світла падав на широке Гаврилове обличчя, освітлював його товстий ніс і спечене на сонці вухо.

Ми переступили поріг комірчини. Ладик тримав за спиною квач, тільки що витягнений з мазниці, й липкий дьоготь крапав на землю, на мої ноги.

— Ви куди? — враз стрепенувся Гаврило й загородив нам шлях. Від несподіванки він мотнув головою, відступив на крок, і в цю мить Ладик змахнув квачем і — раз! — тицьнув його в обличчя вартовому.

— У-у-у! — заревів, як недорізаний бик, кинув гвинтівку й руками затулив очі. Ладик шарпнув мене, ми перескочили поріг і побігли, розтинаючи мокру завісу зливи.

Навкруги лягла сліпа темрява, але ми бігли й бігли, натикаючись на тини, на дерева, стовпи, і знову бігли, хлюпаючи по глибокій воді, місячи грязьке болото, ковзаючись по мокрій траві...

Ми знову потрапили під ту гору, де нас затримали. І, на щастя, в цю мить вгору знялася ракета. На секунду темряву розкололо яскраве світло, і ми побачили вдальні широке поле, а за ним ліс. Ракета розсипалась на міріади іскор, згасла — і нас знову охопила темрява. Десь уже далеко позаду чулися постріли. То, певно, зчинив тривогу Гаврило.

— Ти втомився, давай я понесу Петрика! — кричав мені на вухо Ладик.

— Дарма, скоро ліс. Там візьмеш,— відповів я і поправив на хлопчикові пелюшку. Воно, бідне, не кричало, не плакало, а лише якось болісно скигло.

— Вже недалеко, потерпи, Петрику,— шепотів я, притуливши губи до його холодного вушка.

От нарешті і ліс. Дощ тут не так січе, але йти доводиться навпомацки, інакше голову розіб'єш. Зупинитися б, відпочити під деревом... Ні, ні! Вперед.

Скільки часу ми бігли? Скільки верст? А серце калатало.

— Ладику, он наче вогник...

— То, певно, село...

— В тебе ще вистачить сили?

— Треба... Давай Петрика...

— Не дам.

— Давай, кажу.

Дощ трохи вщух. Злива шуміла десь далеко, а вітер бив в обличчя. І ми вже не могли бігти. Ми йшли, потім ступали, потім ледве переставляли ноги, потім Ладик сказав мені:

— Васько, я вже не можу. Сядьмо.

— Он до того горбка дійдемо,— кажу.

І наче не ми йшли, а горбок насувався на нас. Ближче й ближче. Вітер розірвав хмари, виглянув місяць. І ми побачили багато горбків.

— Давай на цей завертай! — сказав я Ладикові.

— Стій! Руки вгору!

Окрик був такий несподіваний, що я заляк, одерев'янів. Не було сили ні йти, ні говорити.

— Руки вгору! Стріляю! — знову пролунав окрик.

— У мене нема рук, бачите — дитину несучи! — закричав Ладик.

Я підвів руки. Темрява вже трохи розсунулась, і ми знову почули:

— Стійте — і ні з місця!

— Та ми стоїмо, чого кричати! — сердито відповів Ладик. Біля нас зупинився чоловік. Він опустив гвинтівку і, обернувшись, крикнув:

— Семене, це якісь дітлахи!

— Тягни їх сюди! — почулось у відповідь.

— Ану, за мною! — махнув рукою чоловік з гвинтівкою.

Ми пішли попереду. Несподівано бліде місячне світло вирвало з темряви золотаві зірки на кашкетях.

— Ви — щорсівці? — радісно вигукнув я й опустил руки.

— А ви хто такі? — запитав чоловік.

— Ми... Ми... ведіть нас до товариша Щорса, ми все йому розкажемо! — випалив я.

Сірий, умитий дощем і розчесаний вітром ранок завів нас до просторої хати. Біля столу над картою сидів худорлявий чоловік з борідкою. Другий стояв поруч нього. Борода в нього була велика, чорна, з сивиною. Були в хаті й інші військові.

Червоноармієць, що привів нас, виструнчився і, приклавши руку до скроні, сказав:

— Товаришу командир! Привів пацанів. Через бойову лінію просто на окоп натрапили. Нічого говорити не хочуть, тільки самого Щорса подавай їм. І дитину ось несуть.

Чоловік з борідкою пильно глянув на нас:

— Так що скажете, хлопці?

— А ви... справжній Щорс? — запитав я його.

— А хіба не схожий? — усміхнувся чоловік.

— Та ніби схожий... У нас до нього велика таємниця. Доручення від самого Миколи Боренка. З Києва!

— З самого Києва?

— Еге.

— Так викладайте мені ту таємницю, хлопці.— Чоловік встав з-за столу.

— Та вона, ця таємниця, зашита в...— і я звичено замовк.

Щорс усміхнувся і махнув рукою:

— Тоді лізьте на піч і... добувайте всі ваші таємниці!

Коли Щорс перечитав листи київських більшовиків, він враз наче помолодшав, очі вогнем засвітилися.

— Чудово, товариші! Київські більшовики готові нас зустріти. Золоті там люди! Ось двоє з них — який шлях пройшли, скільки труднощів зазнали, крізь ворожі тили і фронт пробираючись. А чому? Бо в кожного душа по-мстою горить, за рідний радянський край життя людина

не жаліє,— і Щорс знову глянув на нас: — Спасибі вам, хлопці, не за себе ви боретесь, а за весь трудовий народ! — і він підійшов до печі, простяг нам руку. Коли ми з Ладиком потисли її, він подивився на Петрика, що тихо сидів на моїх колінах, і спитав:

— А це що за третій розвідник?

— Товаришу Щорс, та це ж Петрик. Маму його німці в розвідку до вас послали і сказали, як не повернеться, то уб'ють і його, і нас з ним, бо думали, що ми теж її діти.

— А-а, так ти синок Марії? — сплеснув він руками.— Ану, хлопці, кличте швидше її!

За кілька хвилин до хати вбігла Петрусєва мати й кинулася до дитини.

— Товаришу Щорс,— сказав я, зіскочивши з печі.— Скажіть нам, товаришу Щорс, коли ви на Київ підете?

Щорс підвів голову, помовчав трохи, а потім сказав:

— Скоро підемо, хлопці. Ось визволимо Чернігів, а потім і на Київ ударимо. І так їм дамо, щоб дітям своїм заказали — не лізьте на чужу землю.

Рожевим блиском усміхнулося на сході сонце нового дня.

Того ранку ми з Ладиком назавжди попрощалися з дитинством.

Бойова юність стукала в наші серця.

Побратими

ПЕРШІ ТАЄМНИЦІ

— Оверку, ти спиш?

— Сплю...— чути з-під ковдри невдоволений голос.

Мартин схилив над товаришем кучеряву, посірілу від морської солі голову. В круглих карих очах його заграли світлі зайчики.

— Прокинься, я тобі щось покажу.

Оверко мовчить. Він калачиком згорнувся під ковдрою і лежить не ворухитися. Сердиться. Вчора він з Мартином лазив під вагонами і так забруднив голову, що розчесати не можна було. Тому й остригли. Наголо! А все Мартин винен. Цілісінський день нишпорили по чагарниках, звалищах, заростях. Що б то було спочатку в морі викупатись, а потім уже додому йти!

Оверко прислухається.

За прихиленими віконницями стогне розбурхане вітром море; глухий плескіт його важких хвиль спітається з дзвінким гомоном пробудженого міста і разом з сліпучо-рожевим промінням сонця вливається крізь щілини в сутінь кімнати. Клубками диму покотились навскіс до вікна міріади неспокійних блискучих пилинок. Оверко бачить все це крізь блаженку зелену ковдру.

Мартин не вгаває:

— Спиш, Макогінчику?

Це вже занадто! Оверко не витерпів. Геть полетіла ковдра, пружне тіло в'юном звислося, і гострі лікті в'їлися в Мартинові груди.

— Ти знов прозиватися? Кажи, будеш? Будеш?..

— Буду! — дзвінко вигукнув Мартин, а сам відскочив, насторожився, ось-ось кібцем кинеться на противника.

Але дарма,— Оверко затих, тільки з-під його чорних густих брів, що зрослися на переніссі, блищать темні очі, а на гостровидому обличчі застигла образа...

— Чого ти? Я жартую...— примирливо говорить Мартин.— Ого який, уже й слова не можна сказати...

Оверко мовчки повертає голову; погляд його на мить прояснів, заіскрився, але зразу й погас.

— Не буду більше з тобою дружити! Сам підвів, а тепер ще й насміхався. Не треба мені такого товариша!

А Мартин і хвилини не може без Оверка — нудно йому. Як би знов помиритися? Він зіскакує на долівку, дістає з підвіконня чарівну кульку — подарунок дядька Мирона. Під сонячним променем кулька заграла всіма барвами. Коли глянути крізь неї — все стає таким незвичайним, прекрасним!

— Дивись, веселка! — підніс її до Оверкових очей.

Той сердито штовхнув Мартина, і цяцька брязнула на долівку.

— Що ти наробив, жандарме стрижений?

— Ось тобі «жандарм»! — Оверко щосили ляснув Мартина. Ще мить — і почалася бійка.

На ліжку підвівся Мартинів батько:

— Це що таке?!

Хлоп'ята притихли і засопли. Батько розгладив шорсткими пальцями рудуваті неслухняні вуса і докірливо:

— Так що це ви, братці, один одного задушити ладні? Негідними словами обзиваєш побратима свого? — Добрі зеленкуваті очі його стають сумними.

— Таточку, вибачайте. Ми вже не будемо так робити, — благає Мартин.

— Справді, не будемо! — підтверджує Оверко.

Тут і мати не витерпіла:

— Чому ж ви мирно не живете? Оверко — сирота, жаліти його треба, а ти, Мартинку... Ой, лихо мені з тобою!.. Порозумнішати пора!

«То хай не б'ється!» — хоче сказати Мартин, але стримується. Йому жалко Оверка, і голос його тремтить:

— Я хочу... щоб ми обидва були розумні!

— А хіба вам боронить хто?

Мати в Мартина лагідна, добра. Обох хлопчиків вона любить. І для батька вони обидва як рідні. Мартин не раз чув, як батько говорив матері: «Знаєш, Оляно, Оверко син мого побратима. Кров'ю ми поклялися стояти один за

одного. Він за нас усіх загинув. Негоже зобижати хлопця». — «А хіба я що?» — ображається мати. «Нічого, я так...» — заспокоює батько.

І Мартинко після тих слів давав собі обіцянку ніколи не зобижати Оверка.

А мине день — забулося, бо приключка до сварки завжди знайдеться...

«Ні, я не буду більше поганим!»

І Мартин, щоб довести це, обняв Оверка за плечі і сказав:

— Тату, дивіться, ми вже помирилися! А ви нам за це книжечку прочитайте. Он ту... — і він киває головою на скриню.

— Про хлопчика! — благає і Оверко.

— Як же вам читати, таким незугарним?

— Ми не будемо більше. Ми помирилися! — І Оверко, широко розкинувши руки, обнімає Мартина.

— Добре, — всміхається батько. А мати знову докоряє:

— Ти їм усякі книжечки хороші читаєш, а вони знову під вагонами нишпоритимуть! Доведеться й Мартина обстригти.

— Ні, ми тільки до моря ходитимемо! Тату, читайте! — просять обидва.

Була неділя, і батько на роботу в майстерні не йшов.

— Ну, читай вже! — згоджується мати.

— Тихо!.. — вдавано сердиться батько. — Знаєш, що від жандармів за це може бути?

— В тюрму заберуть!.. — шепоче Мартин озирючись.

— Ото ж то! — підморгує батько й киває головою на двері.

Мартин розумів без слів. Гачок міцно притис двері до одвірка. Віконниці прихилені. Значить, можна!

Він тихенько ступає до скрині і витягає з-під неї загорнену в хустку книжечку. Батько зручніше вмощується і відкриває її на тій сторінці, де минулої неділі обливши читання.

...Розступилися стіни хатини, зникла стеля, і відкрилося високе синє небо з оберемками сірих хмар над обрієм, а під ним зелений луг, всіяний жовтогарячими голівками кульбаб, а далі жовте море пшениці і зігнуті спини жінок.

Осавул походить, нагаєм помахує, і свист його заглушає передзвін жайворонків...

Чує Мартин — завалували собаки, затрубив ріг. Стривожились жінці: пан на поховання виїхав! Почули той лемент діти, що на долині гралися, сполоханим виводком пурхнули вгору, побігли межею між пшеницею і вівсами. А з лісу мчить пан на коні. Собаки півколом женуть в обхід зайця, і він, переляканий, біжить прямо на дівтору. Пан здійсмає на скаку свою рушницю, мружить п'яне око.

Бах-бабах!

Зупинився Івась. Не сам, ні — якась сила трусонула його, наче вгору підняла і кинула додолу...

«Мамо-о!» — хотів крикнути хлопчик, але слова потонули в громовиці, що падала й падала на його голову. Хтось ухопив маленьке серце рукою, міцно стиснув, а потім кинув у чорну бездонну пітьму...

Помер Івась, лише червону пляму — кривавий слід — залишив по собі на стерні...

«А-а-а-а!» — ридала мати Івася, і той плач покотився по небу.

«Лайдак! — кричить пан, гарцюючи навколо хлопця. — Візьми зайця!»

А хлопчик на стерні лежить...

«У-у-у-у!» — стоголоса б'є в маленькі Мартинові груди жаль, і ненависть вихлопується стогоном:

— Татусю, я помщуся їм за смерть Івася!

А батько.

— Тільки рости розумним, а на твій вік їх вистачить.

Мати стривожилась: рано ще хлопцеві знати про це. Але змовчала.

У хаті стало тихо. Мартин поклав на плече Оверкові руку.

— Ти допоможеш мені панів вигнати, як виростемо?

— Поможу!

— А жандармів не злякаєшся?

— Ні!

У цей час хтось квапливо затарабанив у двері...

НЕОБАЧНА ПОСЛУГА

Всі застигли в тривожному чеканні. Затамували подих. Навіть муха, що снувала по хаті невидиму павутинку, раптом причаїлася. Всі четверо дивилися на двері і ждали. Минула ще мить, і дрібне стукотіння тепер уже почулося від вікна.

— Поглянь, хто там,— тихо каже батько Мартинові.

Мартин скочив з лежанки. Обережно ступаючи, підійшов до вікна. Припавши обличчям до шибки, крізь щілину між віконницями пізнає її, синьооку Конспірацію.

— Хто? — кидається батько.

— Студентка Надя.

Батько швидко виходить у сіни. Дзенькнув засув.

— Заходьте,— чути його голос.

— У вас нікого?

— Нікого.

Дівчина говорить притишено, але крізь розсохлі дошки блаженських дверей майже все чути в хаті.

— В організації провал... З усіх членів комітету врятувався лише Копач. Він тепер там... Листівки до вечора будуть готові. Наше завдання — завтра їх розклеїти... Смерком я ждатиму вас...

— Добре, я прийду,— відповідає батько.

Мартин весь напружився, витяг голову, але дівчина перейшла на шепіт, і він більше нічого не розібрав.

Рипнули сінешні двері. Глухо й дрібно затупотіли каблучки попід хатою. Потім запанувала тиша. І стало чути, як б'ють хвилі об берег, як перекликаються на морі пароплави.

Батько переступив поріг, зупинився на мить, оглянув кімнату. На обличчі його Мартин побачив тривогу, занепокоєння. Мати стояла біля скрині, ховаючи за пазуху книжку, а сама вся тремтіла з ляку, ледь вимовляючи:

— Що там сталося?

— Нічого, все буде добре.

Він глянув на хлопців:

— Ну, козаки, гайда надвір! Погуляйте, поки мати снідання приготує.

Мартин уже звик до того, що дітей завжди відсилають, коли дорослим треба побалакати про щось серйозне.

Хлопці швидко натягли на себе білі матроски з синіми комірцями і вискочили надвір. Ліворуч, за пустирем — плутанина залізничних колій, а праворуч іскристо переливається море. Куди піти? Сьогодні Мартинові все те байдуже. Його мучить батькова таємниця. Він думає з образою: «Не довіряють, вважають, малий ще... А я все одно знаю, що вони проти царя. І батько, і дядько Мирон. Книжки заборонені читають... «Нікому, хлопці, не говоріть про те, що дома чуєте». А хіба я сам не розумію, що за такі штуки жандарми в тюрму забирають? Самі вчать, а потім не довіряють... Ні, все одно я до всього докопаюсь!»

Але даремно Мартин ображався на батька. Той усе робив, щоб виховати сина свідомим революціонером. Він читав йому різні книжки, розказував про історію рідного краю, про боротьбу народу з панами, і хлопець проймався ненавистю до царів і панів. Батько розказував, як він батракував у пана на фільварку і організував страйк, як козаки в людей стріляли. Саме тоді вбили Оверкового татка, а мати його померла з горя... Пам'ятав Мартин, як тікали вони вночі з села від жандармів до міста над морем, як робітники сховали їх. А тепер його батько і всі робітники хочуть царя скинути, а жандармів посадити у тюрму. Мартин їм допоможе, дарма що малий!

З такими думками він проблукав цілий день. Навіть море не вабило його. Він хотів простежити: куди піде батько надвечір. І не вгледів.

— Мамо, де батько?

Та глянула на сина:

— А тобі нащо?

— Так...

Мартин вийшов з подвір'я і попрямував до моря. Вечоріло. Велике почервоніле сонце скочувалось у спраглі степи. Його промені, гострі вранці, тепер притупилися об густий туман. Вітерець з моря ворухнув за день задуху, і листочки дерев, відчувши вологу, випрямились. Нарешті сонце сховалося; поволі насунулася темрява, і лише на морі прослалася місячна стежка.

Враз у тишу ночі вривається чарівна мелодія — хтось грає на гармонії. «То батько прийшов!» Мартин зривається і біжить навпростець додому.

А гармонія плаче, крає душу, зве кудись.

Він зупинився на розі хати, слухає. Він не може висловити це словами, але відчуває, що у звуках батькової гармонії не просто пісня, а саме життя...

Раптом за хлівом заворушилась тінь. «Це Копач»,— впізнає хлопець. Копач підходить до батька, що сидить на призьбі, кладе руку на батькове плече, і мелодія затихає.

— Карпе, сховай...

І Мартинко бачить, як батько взяв з рук дядька Мирона якийсь пакунок, підвівся і зник разом з ним у хліві. Через хвилину звідти почувся скрип дощок, випурхнув кажан з горища, і все затихло.

Мартин зашарудів травою.

— Хто це?

— Я...

— Ти що тут робиш?

— Дивлюся.

— І що ж ти побачив?

— Ніч...

— А-а... Молодець!

З сіней виглянула мати і покликала Копача:

— Заходьте до хати, Мироне Корнійовичу. Чого поночі стояти?

Блимнув сірник, і жовте світло ковзнуло через вікно на чорну в п'ятмі мураву. Копач зайшов до хати. Мартин узяв з ослінчика гармонію і заграв вивчений з батьком марш. Але цікавість свердлила мозок, не давала спокою. «Ну що міг батько заховати у хліві? Звичайно, це конспірація... Але хіба я кому-небудь скажу? Ніколи в світі! А завтра все одно визнаю...»

Тихо, щоб не звернути уваги на себе, увійшов до хати і ліг біля Оверка. Той уже спав. Мартин заплющив очі і удав, ніби він справді міцно спить, а сам став прислухатися до розмови.

Мова йшла про те, що комітетчиків заарештовано. Післязавтра їх кудись повезуть. Але цього не можна допустити. Робітники повинні вийти з червоними прапорами і визволити їх. Треба тільки, щоб про це всі знали. Необхідно вчасно розклеїти листівки...

Мартинові усю ніч снилися арештанти в кайданах: суворі, худі, неголені, і в такт їхньої ходи сумовито дзвеніли кайдани: дзень-дзень, дзень-дзень...

Ранком, коли хлопці прокинулися, вдома нікого не було; двері знадвору виявились замкнені. Мартин відчинив вікно і скочив на призьбу. Сонце піднялося вже височенько.

З міста долинав звичайний гул. На рейді перегукувалися кораблі.

Мартина тягло до моря, на всякий галькою прохолодний берег, але бажання взнати, що заховав батько на горіщі хліва, перемогло. Він озирнувся, чи ніхто не стежить за ним, підбіг до хліва і виліз по драбині на горіще. Тільки ступив крок, як унизу зарепетував Оверко:

— Куди ти, я теж хочу з тобою!

— Гаразд, тільки не йди далеко, бо темно! — наказав Мартин, а сам пірнув у темряву, натикаючись на різний мотлох. Згодом очі звикли, і Мартин оглянув горіще. Все тут було на своєму місці, як і раніше. Хлопець глянув у розсохлу бочку з обручами, що опали, перетрусив старе дрантя, але нічого нового не знайшов. Він хотів уже злазити, як раптом за пожовклою кроквою помітив ріжечок вузлика. Раніше його там не було! Мартин смикнув тугий пакунок, розгорнув його. Там лежала пачка листівок. Ось воно що!..

Хлопчик обережно взяв одну і прочитав: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

А далі великими літерами було написано: «ТОВАРИШІ РОБІТНИКИ!»

Мартин прочитав усе. Його охопила тривога. Чому батько не розклеїв їх? Невже забув? Адже завтра вивозитимуть арештованих революціонерів... Що робити? Може, самому розклеїти листівки? Дядько Копач для цього й приніс їх!

«От зрадіє батько, коли визнає, що то я, його син, розклеїв! — подумав Мартин.— Адже він сам завжди вчить допомагати старшим...»

Сумніви мучили хлопчика, але бажання було настільки непереборне, що він вирішив: що буде, те й буде! Мартин узяв десятка два листівок, сховав за пазуху і раптом почув:

— А я татові скажу, що ти папірці брав!

Біля нього стояв Оверко і посміхався:

— Отже, знай — скажу!

— Я нічого не брав!

— А це що? — і Оверко показав Мартинові на сорочку.
— Мовчи, а то відлущую!
— А навіщо крадеш?
— Дурненький, я не краду, я їх зараз на стіну наліплю; люди читатимуть, а городовий подумає, що ми царя хочемо скинути...

— А мене візьмеш?

— Візьму. Тільки смоли принеси. Вона в бочці біля вагонів.

Мить — і Оверко вже на землі. Мартин тим часом заховав решту листівок на старе місце і теж спустився з горища. Скоро повернувся Оверко з повною бляшанкою липкої й тягучої смоли. Вони вийшли на вулицю.

Мартинові хотілося спочатку піти до моря й викупатися, але за пазухою муляли листівки, нагадуючи про те, що завтра арештантів повезуть у Сибір...

Ні, вирішив хлопець, гаяти часу не можна. Швидше треба розклеїти, а потім уже й купатися. Море не втече!

Хлопці прискорили ходу. Зупинилися біля заводської брами. Мартин витяг одну листівку, намазав кінці смолою, хотів уже приклеїти її, як підвів голову і побачив, що просто до них йде дебелий городовий. Він поспішав, притримуючи шаблю рукою. Мартин похолов. Руку з листівкою він інстинктивно сховав за спину. Але, на щастя, городовий пройшов мимо.

— Гайда! — кинув Мартин до Оверка.

Вулиця була глуха, і перехожі попадалися рідко.

— Будемо тут ліпити, — прошепотів Мартин, коли зупинилися біля довгої кам'яної стіни.

Він намазав листівку, приклеїв, ретельно розгладив, відступив на крок, щоб помилуватися своєю роботою. Позаду почулися кроки. Він оглянувся. Біля нього стояв робітник у шкіряному картузі і суворо дивився на Мартина.

— Ти що робиш? У жандармерію захотів?..

Мартин нічого не відповів чоловікові, підморгнув Оверкові, і обидва кинулись тікати. Зупинились аж за рогом.

— Давай тут, навколо нікого нема, — відсапуючись, сказав Оверко.

Мартин витяг листівку, притулив її до живота.

— Маж! Швидше!

Пальці в Оверка злиплися, не розтуляються. Він ляпає долонею по листівці, а папірець так і чіпляється до руки.

— Ой, що ти наробив, недотепа!

Нарешті все-таки приліпили її до муру. Глянули: стіна велика, а листівка маленька.

— Давай ще, щоб красивіше було! — запропонував Оверко.

— Давай! — Мартинко витяг кілька штук, розклав на землі, щоб зручніше було мазати.

Ось уже біля них зупинився хлопець, за ним дідок з сивою борідкою, якась пані...

Почулися голоси:

— Що там таке пишуть?

— За народ заступаються!

— Це бунтівники! Проти царя агітують!

— Куди поліція дивиться?

Мартин перелякався.

— Тікаймо далі! — гукнув Оверко.

Та в цю мить якийсь панок схопив Оверка за руку. Той рвонувся, і в панка залишилася лише коробка з смолою.

Хлопці побігли вниз, до моря. Сорочка в Мартина висмикнулася з штанів, і листівки розсипалися по широкій бруківці. Хлопці зупинились, щоб підібрати їх, схопили по одній, а решту вітер покотив вулицею далі. Кричали візники:

— З дороги, бережись!

Хлоп'ята кинулись у провулок і спустились крутою стежкою вниз, до залізничних колій. На просоченій нафтою землі стояв залізничник і махав прапорцем. Йому відповідав гудком паровоз.

— Дядьку, це ви повезете арештованих у Сибір? — запитав його Мартин.

— Ідїть геть! Тут і без вас клопоту досить! — махнув на них прапорцем робітник.

— Не везїть, дядьку, ось тут про це пишеться, — і Мартин подав йому вцілілу листівку.

Залізничник здивовано глянув на хлопця, але листівку все-таки узяв. Мартин і Оверко побігли далі. В кінці ешелону побачили вартового в шинелі, з гвинтівкою, що виструнчився біля загратованого вагона.

— У вагоні арештанти сидять? — спитав Мартин солдата.

— Іди геть! — суворо крикнув той.— Стріляти буду! — і трусонув гвинтівкою.

— А ваша гвинтівка галушками заряджена! — крикнув Оверко.— Ви й не поцілите нас!

Солдат засміявся.

— Справді, то ви їх до Сибіру везете? — допитувався Мартин.— Не везіть їх, випустіть! Вони царя й панів хочуть вигнати! Ось візьміть листівку. Там усе написано!

Мартин простягнув солдатові листівку.

— Поклади на землю і тікай! — тихо сказав солдат.

І Мартин зрозумів, що це не наказ, а прохання.

Горді і щасливі від того, що зуміли допомогти дорослим у такій важливій справі, хлопці побігли до моря.

Море було тепле й лагідне. Зелені хвилі підіймали їх, гойдали, викидали на берег.

Вже десь після полудня захотілося їсти, і хлопці побігли додому, спочатку безлюдним берегом, потім видряпались на стрімку кручку. За чорним павутинням рейок побачили свою хату. І чим ближче підходили, тим відчутніше ворушився в грудях сумнів. А що як батькові не сподобається їхня витівка?

На вулиці, біля своїх воріт, хлопці побачили городового. Серце у Мартина стислося, відчуваючи щось недобре. Він кинувся до хати. У сінях зупинився: з кімнати долинали глухі голоси. «Це добре,— подумав хлопець.— При людях батько не лятиме. А згодом охолоне, і все обійдеться...»

Рвучко відчинив двері і аж сахнувся назад: в хаті були жандарми. Мартин заляк на порозі. «Невже хто підслухав, як батько книжку про панів читав?» — подумав він.

Вусатий пристав, що сидів за столом і перебирав якісь папери, підвів голову і запитав батька, киваючи на Мартина:

— Ваш?

— Мій,— відповів батько, що стояв біля вікна між двома жандармами, і глянув на сина.

Що було в тому погляді? Докір і осуд чи гордість за сміливий, хоч і необачний вчинок? Хлопець опустил очі додолу.

— Підійди сюди,— покликав Мартина пристав.

Хлопець не ворухнувся.

— Хто дав тобі листівки і звелів розклеїти? Батько?

Жандарм говорив тихо, лагідно, не так, як хвилину тому. Мартин стояв нерухомо й дивився на комин печі. Там висіла вирізана з журналу картина: вороги живцем палять Тараса Бульбу, міцно прив'язаного до дуба. Огонь уже спалахнув у нього на одежі, страшним червоним язиком обпікає обличчя, а Тарас кричить: «Прощайте, товариші! Згадуйте мене і на ту весну прибувайте сюди знову та гарненько погуляйте!..»

Вогняний язик лизнув Мартина в лице... Ні, то пристав міцно ухопив його жирними пальцями за підборіддя. Хлопчик повернув голову і побачив на столі хустку з листівками, які він заховав на горищі. Очі в жандарма були сірі; він дивився на хлопця не кліпаючи, намагався бути добрим, лагідним. Але великий червоний кулак його лежав на скатерті так твердо, що затиснутий в ньому олівець тріснув. Жандарм розтулив кулак і поклав на стіл три шматочки, прикрив їх долонею.

— Ну чого ж ти мовчиш? Говори. Ти хороший хлопець, допомагаєш батькові розклеювати листівки по місту. Правда? — він погладив Мартина по голові.— Хто вам їх приніс? Ти пам'ятаєш? Розкажи — дам тобі три карбованці на карусель.

— Я не знаю...

— Як же так? Адже цей пан бачив тебе!..

Мартин озирнувся. Біля дверей під палаючим Тарасом Бульбою стояв панок з тонкими вусами, в білому, плескатутому, як корж, капелюсі. Він тримав у руці бляшанку з смолою і сміявся:

— Скажеш, не твоя?..

І раптом хлопцеві наче розвиднилося. «Значить, батька заберуть в тюрму?! І цьому виною я... Мені, як дорослому, все довіряли, про революцію і конспірацію розказували, а я що накоїв! Усіх підвів: і батька, і Копача, і їхніх товаришів. Що робити?»

А пристав усе ще умовляв Мартина то грубо, з погрозою, то тихо, наче кіт муркотів.

Мартин глянув на батька. Очі їх зустрілися.

«Необачний ти, сину»,— промовив батько без слів.

«Правда, таточку, але що ж мені тепер робити? — кричало у нього всередині.

— Маму слухайся, — промовив батько.

Сльози затуманили Мартинові очі. Він відвернувся, і його погляд знову впав на хустку з листівками.

Двері були відхилені. «А що як схопити листівки і втекти?» — майнула думка.

Несподівано для всіх Мартин схопив листівки і кинувся бігти.

— Стій! Стій! — кричали позаду.

Тіло його зіщулилося в клубок, напружилось. В одну мить він опинився біля хвіртки, відчинив її, пересік широку вулицю і кинувся пустирем до моря. Кроків через сто оглянувся — за ним гналися жандарми. Далеко позаду бігла мати. Переслідувачі охоплювали його з трьох сторін, притискаючи до моря. Треба бігти на станцію: там натовп, вагони. Але шлях відрізано.

Мартин біг до моря. Воно уже розстелялось перед ним, гоїдалося хребтами хвиль, ось уже показалися труби пароплавів на пристані, білокрилі парусники, чорні цятки шаланд... Далі бігти нікуди — там урвище...

А погоня все ближче і ближче... Ось він уже чує позаду шарудіння полину.

«Схоплять? Ні!»

Ще мить — і він зупиняється над урвищем. Попереду — обрив, позаду — вороги. «Не дамся!»

Нога ковзнула над прірвою і ледь затрималась на цупкому корінні жовтолистого кущика. Злякався стрімкого урвища і поточився назад, упав. Потім підвівся, зірвався на ноги, але тікати вже не було куди. Жандарми оточили його, простягли руки — ось-ось схоплять.

— Стій, упадеш! — закричав один.

— Не дамся! Не візьмете в мене листівки! Не буде вам за що татуса в тюрму брати! Мамо-о! — крикнув щосили до самотньої жінки, що бігла через випалені сонцем горби. — Я не дамся їм!

Жандарми були поруч.

— Віддай! — крикнув перший, той, хто добіг, і простяг руку, щоб вирвати листівки.

Мартин шарпнувся всім тілом назад, розмахнувся з усієї сили і жбурнув вузлик у море.

Від сильного ривка він втратив рівновагу, і полетів у прірву. А за ним, наче білокрилі чайки, мерехтливою зграєю гойдалися підхоплені вітром листівки...

ПЕРША ПЕРЕМОГА

На щастя, падаючи в море, Мартин попав на глибіню, і вода викинула його на поверхню. Рибалки виловили хлопця, нап'яли вітрила і, незважаючи на погрозу жандармів, що кричали з кручі, спрямували баркас в море. Вже смерком пристали до берега і віднесли напівпритомного Мартина до себе. Під доглядом дідуся, що лагодив сіті, хлопець переховувався у рибальському дощатому курені два дні. Потім засумував дуже, і рибалки змушені були відвезти його до міста. Батька Мартин не застав — забрали в тюрму. Не приходив і дядько Мирон Копач, не з'являлася й студентка Надя. Оверко, що ці дні з ранку до вечора шукав свого друга, дуже зрадів його поверненню.

— А я знав, що ти не втонеш, їй-право...

І він горнувся до Мартина, ластився, як кошеня. А Мартин за ці два дні змінився. Дитячу безтурботність наче змило під час відчайдушного купання, він став неговіркий, задуманий.

— Я за тобою дуже-дуже скучив! — признався Оверко.— Знаєш, що я надумав? Як виростемо, то розіб'ємо тюрму і батька визволимо.

Мартин сумно посміхнувся:

— Думаєш, це так легко? Тюрму солдати охороняють...

— А ми будемо з шаблями і пістолетами, як Тарас Бульба.

Мартин подивився на улюблену картину. Обплутаний ланцюгами, охоплений вогнем, Тарас, як і раніше, гордо кричав козакам вдалину: «Прощайте, товариші!»

Тарас Бульба зі стіни над дверима дивився на хлопця, докоряв йому за той необачний вчинок.

«Як допомогти батькові? Хоч би вирости швидше...»

Мати, котра всі ці дні ходила сумна і мовчазна, нарешті заговорила з хлопцями, як з дорослими:

— Що їсти будемо? Ні грошей, ні речей, щоб продати...

Вона стояла біля мисника, держачи в руках порожнє горня. Обшукала всі закамарки — ніде ні пилинки, ні крупинки. Хоч сядь та й плач. Але тут до матері підбіг Мартин. Радість сповнила його. Жаром облекло його аж до вух, він припав до неї, почав заспокоювати:

— Мамо, ми дістанемо грошей! Ось побачиш!...— Він рвучко відсторонивсь, ухопив за руку Оверка: — Скоріше ходімо до моря.

На пристані готувався до відплиття великий іноземний пароплав. Елегантно одягнені пани стояли вздовж борту і кидали у воду дрібні монети, а засмагли хлоп'ята пірнали в глибінь і виловлювали їх. Полювання це вимагало кмітливості і відваги. Адже в солоній воді треба широко відкрити очі і з блискавичною швидкістю на льоту схопити монету, котра швидко тоне.

Це розважає пасажирів, і вони не скупляться на копійки. Інші, щоб спантеличити хлоп'ят, кидають десяток монет зразу, але жодна з них не впаде на дно, — хлоп'ята виловлюють їх і показують людям з пароплава.

Мартин і Оверко плавали не гірше інших. Але жебракувати, виманювати у багатіїв мідяки вони соромилися. «Людина повинна чесною працею добувати собі на прожиття», — вчив їх батько. Та злидні вигнали хлоп'ят на цей промысел. Вони скинули одяг і шубовснули у воду. Щоб не перешкодити іншим, вони попливли аж до носа пароплава. Пасажирів там обмаль, але ж вони знають, як їх можна залучити.

— Гайда сюди! Ми артисти з цирку Дурова, нікого не обдуримо! Сюди, сюди! — галасували Мартин з Оверком, зазиваючи публіку.

Ось і зібралось більше десятка пасажирів.

Наслідуючи мову вуличних акробатів, Мартин закричав:

— Панове, зараз ми покажемо вам водяне колесо. Плата після закінчення номера.

В одну мить вони з Оверком схопили один одного за ноги — і живе колесо покотилося до дна. Це був важкий і справді артистичний номер. Коли хлоп'ята з'явилися над водою, на них, наче насіння, посипались не тільки дрібні мідяки, але й срібні монети. Хлоп'ята звивалися, наче сполохані в'юни. Більшість монет встигли виловити. Пото-

нули лише ті, що впали далеко від них. Стрижена й кучерява голівки знову виринули з води.

— Браво! Бравіссімо! — плескали в долоні тендітні панянки в крислатих капелюшках, перехиляючись через поручні палуби.

Ці крики привернули увагу, і публіка від середини пароплава посунула на ніс.

До цих пір повноправним господарем у порту був Семко-полосатик, прозваний так за родимку, що темною смугою перетинала все чоло і ліву щоку. Крім нього і двох його помічників, ніхто з хлоп'ят не наслідювався підпливати до пароплава. Він нікому не давав спуску. Хлопці його боялися, ненавиділи, але разом з тим і поважали за сміливість.

Семко-полосатик виринув з води і побачив, що палуба над ним спорожніла. Він не одразу зрозумів, у чому справа. Але, помітивши над водою кучеряву Мартинову голову, догадався... Цього відважного й розумного хлопчика Семко любив за вміння розповідати цікаві історії про панів і козаків, які той чув від батька, а потім переказував босоногій ватазі на розпечених південним сонцем пісках узбережжя. Але такого зухвальства він не міг простити навіть Мартинові. Сплеснувши руками над головою, він пірнув у воду і виплив аж біля своїх суперників. Злість перекосила його обличчя, очі звузились і заискрилися люттям.

— Ти що, задумав перешкоджати мені?!

Він здушив Мартинові руку з такою силою, що кулак, в якому були затиснуті мідяки, ледь не розтулився.

— Пусти!..— крикнув Мартин.

— Йди звідси!

— А це твоє місце?

— Моє. Тут всюди моє!

— Ти ненажера!

— А ти арештант! Твій батько в тюрмі сидить!

Рвонувши руку, Мартин перекинув мідяки з кулака в рот і прошамкотів:

— Хочеш битися?..

Враз Семко легко підскочив на воді, штовхнув Мартина в плече і навалився на нього всім тілом Той пірнув і, схопивши Семка за ноги, потягнув його за собою вглиб. За ними пірнув і Оверко. Він щосили ударив Семка по голові.

Від несподіванки той розтулив рота й захлинувся. Тіло його конвульсивно тріпнулося, фонтан пузирів вирвався з рота і білою гірляндою кульок полетів угору. Хлоп'ята борюкались уже більше десяти секунд, і, хоч як були натреновані, в головах їм почало паморочитися. Вони відпустили Семка і швидко виринули на поверхню. Випливи і Семко, але вже не по своїй волі. Його викинула вода. Він змахнув руками, крикнув і знову став тонути. Мартин злякався: «Ще втопиться!» Злості на Семка більше не було. Він ухопив хлопця за руку. Але Семко заборсався, відбиваючись від свого рятівника. Підоспів Оверко, вчепився в Семкову чуприну, і вони удвох поволокли його до мулу. Дужий матрос витяг усіх трьох на сушу. Семкові друзі зникли, покинувши свого ватажка в біді.

Хлопці лежали на розпеченому камінні й важко дихали. Семко час від часу спльовував. Обличчя його зробилося зелене, як морська вода.

Мартинові стало жалко хлопця. І він простягнув Семкові кілька мідяків:

— На, візьми собі. Думаєш, вони мені потрібні? Це ми матері хотіли допомогти: їй навіть хліба нема за що купити...

— Не треба мені ваших грошей. Я й сам добуду. А з тими я більше не дружитиму.— Він говорив про своїх колишніх приятелів.

— А з нами хочеш? — нахилився до нього Оверко.

— І з вами не хочу. Я й сам собі проживу.

Хлопці встали і пішли мулом на берег. Настрій у них був чудесний. Ще б пак! Вони перемогли найзавзятішого розбихаку серед портової малечі і несли повні жмені грошей. Оверко ще з двору закричав:

— Мамо! А в нас гроші є!

Мати сполошилась.

— Не бійся, ми не вкрали. Це пани нам задарма дали!

— Ви просили?

— Ні, ми їм фокуси у воді показували.

— І не соромно вам! Хіба батько цьому вас учив?

Панам у ноги кланяється, коли вони його в тюрму забрали...

Мартин підійшов до матері, несміливо погладив руку:

— Мамусю, ми виростемо і самі заробимо. Хочеш, я піду чоботи чистити? Добре?

Вона крізь сльози посміхнулася:

— Горе-робітники ви мої! Краще носи собі повитирайте!

...На другий день почалася війна. По вулицях ходили попи з хоругвами; розмахуючи руками, кричали щось пани, а жінки з плачем проводжали своїх чоловіків у військове присутствіе...

Прибігла мати, пригорнула дітей до себе, заридала:

— Вивозять...

Пізно ввечері з'явився дядько Мирон. Він був у білому капелюсі, в рукавичках, хоч надворі стояла спека,— скидався на пана. У нього відросли невеличкі, як у батька, вуса, тільки попелясті, загнуті кінчиками вгору. Обличчя його стало бліде-бліде, наче він довго сидів у катакомбах, куди не заглядали сонячні промені. Мартин зразу навіть не впізнав його.

— Ой дядьку Мироне, яким же ви паном стали! — сплеснув у долоні Мартин.

— Тихо... — підняв до уст пальця Копач. — Я не дядько Мирон...

— Конспірація?..

— Так...

— Тоді я вас не знаю...

— Молодець! Рости розумним!

— Дядечку, а ви пробачили мені за ті листівки?

Копач кілька секунд дивився в карі, широко відкриті, повні довір'я й благання Мартинові очі. Хлопчик теж дивиться й не кліпне. Копач сідає на стілець, притягає до себе хрещеника:

— А сам ти собі пробачив?

— Ні... Але я не буду таким... необачним! Я що завгодно для вас зроблю! І не побоюся нічого! Я навіть Семка-полосатика не злякався!

Очі в Копача засвітилися ласкою, на обличчі заграла усмішка.

— Правильно. Боятися нікого не треба, коли за свої права борешся. Хто боїться, той раб. А з тебе вільна людина виросте! Щоб не тільки за себе, а й за всіх знедолених боровся, як твій батько...

— І як ви, як Надія Конспірація?

— Так. Як усі чесні люди. Тільки язик за зубами тримай, імен не називай...

Мартиніві стало ніяково. Знову випалив невпаад! Адже він добре знає, що таке конспірація...

Ще зовсім маленьким він почув це слово: кон-спі-ра-ція. Його часто вимовляли батько й дядько Мирон, коли довгими зимовими вечорами вели бесіди з робітниками про боротьбу з панами і царями. Він знав, що про це треба розмовляти, зачиняючи щільно двері й завішуючи темними хустками вікна, щоб світло не пробивалося надвір. Він стільки чув таємничого про ту незвичайну конспірацію, що коли одного разу у них на квартирі з'явилася підпільниця-студентка Надя, то він зразу охрестив її Конспірацією. Вона говорила пошепки, озиралася, чи ніхто не підслуховує...

Хлопець рано зрозумів, що на світі є бідні й багаті і що багаті грабують бідних. Цар стоїть за багатих, а коли бідні йдуть до нього хліба просити, наказує козакам стріляти в народ. Хлопець полюбив Надю Конспірацію: синьоока, струнка, а коси в неї сонцем світяться. Він мріяв якнайшвидше вирости, взяти Надю за руку і піти з нею кудись далеко, аж за синє море, до турецького берега, в ту країну, звідки пароплави привозять солодкі ріжки... Вигнати звідти панів і царя,— хай там живуть тільки бідні і хай їдять собі досхочу солодке... Він намагався допомогти дорослим у їхній боротьбі і вчинив усім лихо. Як після цього заслужити довір'я?

Мартин прихилився до Копача і гаряче зашепотів у вухо:

— А коли я виросту, ви довірите мені конспірацію?

Копач поклав свої руки на худенькі плечі хлопчика. Його сірі, під густими русими бровами очі заглянули Мартиніві в душу. Але там було світло. Дядько Мирон зрозумів це. Погляд його потеплів. Він кивнув головою:

— А я й зараз тобі довіряю. Треба буде — на допомогу покличу. А тепер ось вам з Оверком на пам'ять від мене.

Хлоп'ята кинулися розв'язувати зелену тасьму.

— «Том Соєр»! «Гек Фінн»! «Хатина дядька Тома»! «Робінзон Крузо»! «Муму»! «Микола Джеря»! — кричали наперебій хлоп'ята.

Очі їхні світилися радістю.

Мати стояла збоку й плакала. Мартин кинувся до неї:

— Мамусю, чого ти плачеш? Глянь, що дядько Мирон нам приніс!

— Дякуйте, дітки, йому. А зараз збирайтеся! До дідуся на село поїдемо...

— На село?! — хлопці аж підскачили з радості.— Там сади кругом і яблук скільки хочеш! Дядьку Мироне, ви теж з нами поїдете?

— Ні, я залишуся тут. От коли дідусь напише мені, що ви добре поводитесь на селі, не сваритесь і не б'єтесь, тоді приїду провідати вас.

— А як нас зачіпатимуть? — захвилювався Оверко.

— Тоді зв'яжіть розбійника! — засміявся Копач.

Мартин глянув на картину, спитав:

— Дядечку, а від дідуся до Тараса Бульби ще далеко їхати?

— От ти й запитаєш його. Дідусь твій все життя козакував. Він знає.

— Їдемо! Їдемо! — загаласували хлопці, забувши навіть про материні сльози.

ВІЙНА З ДАРМОЇДАМИ

До дідуся вони приїхали надвечір, а вранці, ще й череда не вийшла в поле, Мартин і Оверко були вже на ногах. Їм страх як кортіло познайомитися з сусідськими хлопчачками. Хлюпнувши над цебром холодної води на сонні обличчя, вони враз пожвавішали і, не дожидуючи сніданку, вибігли на шлях. Шлях той був широкий, рівний, обсаджений столітніми липами, кленами та берестами, зарослий по боках спорішем; лише посередині сіріли дві колії курної дороги.

Хлопцям усе було цікаве й незвичайне. Ось бредуть на вигін білі й рябі корови, пристають до черед. Буцаються бички ще не закрученими рогами, колошкають лінєвих корів. Ось прийшов пастушок — босий, у солом'яному брилі, з великою сірою торбинкою через плече. Ноги в нього чорні, поранені. Верхня губа тріснула од вітру пополам і чорніє застиглим кривавим рубцем. Він зупинився, з цікавістю дивиться на білі матроски й чорні короткі шта-

нята незнайомих хлопчаків. Його обличчя, худе, з чорними як смола бровами, на мить заграло посмішкою.

— Приїхали пани, на двох — одні штани! — сказав він, заклав у рот два пальці й свиснув. А з-за дерев, — де й узялись! — сипнула ціла ватага озброєних хлопчаків: у того вирізана з дошки гвинтівка, в того спис з соняшника, а у декого через плече лук, а в руках — очеретяні стріли з чорними просмоленими наконечниками.

Дітвора, як горобина згряя, налетіла й юрмилася біля пастушка. Біляві, чорняві, руді, стрижені й пелехаті і всі як один уп'ялися широко відкритими й здивованими очима в Мартина й Оверка.

— Бачили паничів? — кивнув пастушок до своєї братії. — Вони з палацу прийшли. Зараз нам цукерки даватимуть. Ану, наставляйте кишені! — і він широко розтулив свою полотняну торбу, а всі інші повернулися боком повивертали порвані кишені із забруднених штаняг.

— Пане, пане, дайте цукерочку! — кричав замурзаний черешнями карапуз.

— Пане, пане, у вас штани ще не драні? — підбіг до Мартина і Оверка кругловидий білоголовий хлопчик у штанях з відірваною холошею, але з луком через спину

— Василю, не підходь: ці паничі кусаються! — крикнув пастушок.

Василь вдавано жажнувся, відбіг убік і гукнув до пастушка:

— Іване, глянь, у них у кишнях заряджені пістолети. Бач, рук не виймають...

Мартин і Оверко стояли перед пащекуватою вагагою хлопчаків спокійно, без тіні ляку на обличчях.

Іван закинув через плече торбу, неквапливо розгорнув руками поли потертої свитки з великою білою латкою на спині, і в руці його тьмяно блиснув великий старовинний пістолет, прив'язаний до пояса червоним вовняним мотузком.

— Ну, що ж, тоді будемо стрілятися. Не злякаємося.

І він зробив кілька кроків уперед, спідлоба поглядаючи на міського хлопця.

Мартина така зухвалість обурила. Він стиснув було кулаки, щоб негайно стати в оборону, але згадав Копачеві

слова — і пальці його розм'якли. Проте він теж зробив крок уперед і на всякий випадок широко розставив ноги.

— Думаєш, я злякався тебе?

— Злякався. Знаю я вас, паничів! — презирливо кинув Іван.

— Ми не паничі, ми робітники! — з гордістю вимовив Мартин. — Батько наш паровози лагодив, а потім царя хотів скинути, от його й забрали за це в тюрму.

— Брешеш, — не повірив Іван. — А коли ти правду кажеш, що не панич, то давай поборемось. Побачимо, чия візьме.

— Давай!

І вони насторожились, як півні. Мить постояли в напруженні один проти одного, зважуючи свої сили, а потім блискавично зчепилися і заборсались, зачовгали ногами по росяному споришу. Іван був босий, а Мартин у чорних сандаликах. Вони ковзали по траві, а Іван навалювався на нього з такою силою, так тиснув, що в Мартина аж піт виступив. Нарешті він штовхнув Івана, намагаючись зробити захват ногами.

— Не смій підніжку! Не смій! Чесно треба! — закричала різноголоса ватага.

А Мартин і не думав підбивати ногу своєму противнику. Він майже не чув грізної перестороги, напружував усі сили, щоб не випрямитись. Ще ривок — і вони знову сплелися, стиснули один одного, стали навшпиньки... і повалилися разом набік.

— Наша взяла! — закричав Василь, а вся ватага враз оточила лежачих.

— Ваша?! — аж посинів од злості Оверко, що досі стояв заціплений. — Боротьба ще не закінчена.

Хлопці лежали на зім'ятій траві, міцно стискаючи один одного в обіймах, силкуючись придавити противника лопатками до землі. Важко дихаючи, вони задержували дивилися один на одного, потім якось ураз обидва обм'якли, відпустили руки, і на обличчях у них почала прояснюватися усмішка: непевна спочатку, а потім ясна, як дитяча радість.

— Нічия!.. — тяжко видихнув Іван.

— В силі ми рівні! — радісно підтвердив Мартин. Цей пастушок йому одразу сподобався, і він навіть був задово-

лений, що не поборов його. Хлопці притьмом скочили на ноги і вже стояли поряд, як давні і хороші товариші.

Ні злости, ні розчарування.

— А ти чий? — питає Іван.

Відповів Василь:

— Вони до діда Петрунця приїхали!

— А де ви жили? — допитувався Іван.

— В Одесі, — відповів Мартин. — Це далеко від вас. Треба цілу ніч їхати поїздом.

— А море ти бачив?

— Бачив.

— Купався в ньому?

— Еге.

— Ой, бре... А яке воно?

— Спершу холодне... А ми з Оверком аж до маяка допливали!

Хлопці оточили своїх нових друзів. Недавня ворожість геть зникла, залишилася лише безмірна цікавість. Всі сидять навпочіпки, від здивування пороззявляли роти, затаїли подих, слухають розповіді міських хлопців.

...Мартин водить їх по місту, на пристань, показує велетенські пароплави, катає в трамваях і, нарешті, розсаджує всіх у цирку аж під самою стелею, на гальорці. Вони бачать голову циркачки в пащі лева, їздять на слоні, скрикують від страху за відважних акробатів, що аж під куполом роблять карколомні трюки, а то засипають у гіпнозі...

— Займай череду-у! — пролунав і розвіяв чари охриплий голос старого чередника.

Іван схопився, поправив торбу, але з виразу його обличчя було видно, що йому страх як не хочеться залишати хлоп'ячого гурту.

— А надвечір прийдеш на вулицю? — кладе він руку на плечі Мартинові.

— Прийду! — Мартин теж обнімає його за плечі. — Хочеш, ми цілий день будемо з тобою гратися?

— Мені не можна. Я підпасичем тепер.

— А ми допоможемо тобі! — І до дітвори: — Хлопці, допоможемо Іванові?

— Допоможемо! — загукали всі разом. — Гуртом чере-ду завертати будемо!

І пурхнули, наче горобці, обступили череду, загейкали, зацабекали так, що корови з незвички до того гарמידеру попідгинали хвости, побігли, широко закидаючи вбік ноги.

На полі череда дружно почала пастися.

Іван скинув свитку, розстелив на землі.

— Сідайте.

Мартин сів.

Очі його зупинилися на пістолі, прив'язаному до пояса у підпасича.

— Він справжній у тебе?

— Справжній. Тільки пороху нема.

— А де ти його взяв?

— Це козацький. Ми в дармоїдів його відбили.

— У вас тут є козаки? — стрепенувся Мартин.— І Тарас Бульба?

— Ні, в нас тільки Замчисько козацьке залишилося. Але до нього дармоїди нікого не підпускають. Там ходи підземні є, а в них золото і зброя козацька заховані. Тільки ми тих ходів не можемо знайти.

— То давай разом шукати! Я всі катакомби облазив. А там те-е-емно, хоч в око стрельни, і то я не боявся.

Іван аж розсердився:

— Та кажу ж тобі: дармоїди не пускають. Скільки не воюємо з ними, а подолати не можемо.

— А хто це такі дармоїди?

— Хто дарма хліб їсть. Через них з нашого села всі люди сміються, старцями нас прозивають. А хіба ми винні? У нас усі працюють, тільки вони ціле літо жебрачать, пиячать. Хитрі дуже. Літом сплять свої хатки і йдуть просити на погоріле по чужих селах, де їх не знають. А люди все їм дають: і жито, і горох, і просо, і картоплю. Навіть сало дають, бо вони дуже просити вміють. Люди жаліють тих, у кого хати погоріли.

— А їм палити свої хати не жалко? — здивувався Мартин.

Іван засміявся:

— Думаєш, жалко? У них хати на курячих ніжках. Тільки звуться хатами, а там жодної колоди немає, все з хмизу. І вікон немає, шматочок скла в стіну вмазаний. Стріха з очерету. Восени зроблять, а влітку сплять...

— А золото чому вони не заберуть з підземелля? — дивується Оверко.

Іван лежить, дивиться в безхмарне небо і говорить:

— Не можна! Зачароване воно. Торкнеш — і руки до нього прилигнуть...

Хлопці притихли. Всі повернули голови вліво, туди, де видніються рештки спалених халуп. То Дармоїдка.

У Мартина загоряються очі, його страх як приваблюють таємничі пригоди...

— Давайте сьогодні підемо війною на дармоїдів!

Іван думає. Йому нема коли воювати — треба худобу пасти, на зиму хліба заробити, а то мати й сестра день при дні на панських нивах надриваються. Йому теж пора допомагати — не малий уже! Він думає, а босоноге військо жде. Воно хоч зараз в бій; правда, після такого походу в багатьох із них носи більшають удвоє... Але така вже удача лицарська: або славу здобути, або битому бути!

— Чого задумався, отамане, ходім! — підтримує Мартина Василь.

Василь перший схопився на ноги, за ним усі хлопці, тільки отаман сидить в нерішучості.

— Ходімо. Тільки я останній день у вас за отамана. Ніколи мені. Хто з вас сьогодні відзначиться, того й за отамана вибирайте!

— А пістоль йому віддаси? — недовірливо питає Василь.

— Віддам. Хто буде отаманом, той і пістоль носитиме.

— Ні! Ми не хочемо іншого отамана! — загукали всі.

Іван підводиться. Чорними, як терен, очима він оглядає всіх з голови до п'ят. Густі брови хмуряться: отаман думу думає. Він ще раз оглянув своє військо.

Вирішив Іван — не бути йому більше отаманом. Робота — це раз, по-друге — Мартин. Він і сильний, і розумний, недаремно уподобали його хлопці з першої ж зустрічі... Йому верховодити... І хоч серце стискається від образи, краще все-таки самому відмовитись...

— Іване, будь і далі нашим отаманом!

— Ні, не буду. Іншого обирайте. Я все одно не можу. Худобу щодня треба пасти. А гратися коли? — І голос його був сповнений жалю за втраченим дитинством. — Кого хочете за отамана?

— Мартина! — загукали всі.

— Він море бачив!

— У городі жив!

— Він нічого не боїться! — вигукнув і Оверко.

Іван глянув на Мартина запитливо і суворо:

— Не злякаєшся, коли на отамана будем висвячувати?

— Ні! — твердо відповів Мартин, хоч ще й не знав, що це значить.

— Ну, то пішли он до тої тополі.

Тополя струнка, висока, з обрубаним аж до верху гіллям. На маківці гніздо чорніє.

Наламали лози, обчухрали листя і почали цьвохкати, пробуючи гнучкість.

Мартин зрозумів: його битимуть по спині. Власне, Іванового удару він найбільше боявся.

— Що, вже затрусився? — кепкує Іван.— Гляди: ойкнеш — і все пропаде. Не станеш отаманом, лише дарма відлуціємо.— І він зацьвохкав замашною лозиною перед Мартиновим обличчям. Потім гукнув до хлопців: — Починаймо!

Серце у Мартина б'ється, наче спіймана перепілка, от-от вискочить.

— Струнко! — скомандував Іван.— На пле-че!

Лозини майнули над головами й застигли.

«І хай б'ють,— думає Мартин,— аби швидше. Не дуже воно й страшно».

Раптом він аж підскачів від несподіваного болю в спині. Щоб, бува, не крикнути, схопив рукав сорочки зубами, стис його так, що аж в голові затріщало, і знову відчув страшний удар. Це Іван щосили оперезав його по спині. Мартин ледь не зомлів.

Знову тиша, і потім радісні вигуки:

— Ура-а! Витримав!

— Тепер, Оверку, подай йому грудку землі.

Той узяв з мурашника грудку завбільшки з вороняче яйце, подав. Іван промовив:

— Клянись, що ніколи не зрадиш нас. А коли зламаєш клятву, то хай тебе сира земля не прийме!

— Клянусь! — урочисто промовив Мартин.

— Іж землю!

Мартин підніс до очей грудку, подивився на неї, ковтнув слину і кинув її в рот.

— Розжуй і виплюнь!

Земля на зубах неприємно рипіла; від її кислого присмаку нудило. За всяку ціну Мартинові хотілося довести своїм новим друзям, а особливо Іванові, що він все може стерпіти.

— Досить,— наказав Іван.

Оверко зачерпнув жменю води, підніс другові:

— Сполосни рота!

Тепер за законами ватаги треба пройти ще одне випробування: вилізти на оту височенну тополю і дістати звідтіль з гнізда шуліки яйце чи живу пташину.

Гніздо було на самому вершечку тополі, що височіла над пелехатими вербами і густим верболозом.

Мартин підкачав штани вище колін, поплював на долоні і з маху підстрибнув угору. Руками-ногами, руками-ногами! І от він уже над верболозом, потім над вербами. Перед ним відкрився широкий світ — блиснула дзвіниця, панський палац далеко за ставом. На душі легко, радісно. Мартин не відчуває страху. Здається: тільки відірви руки — і полетиш, як он ті шуліки, що легко плывуть у височині над зеленою долиною.

— Гей-гей! Держись! — кричить Оверко.— Шуліка зараз крилом вдарить!

— Нічого-о! — Мартин ще раз підтягнувся і раптом відчув пекучий біль у литці. Він зачепився за гострий сучок. Мартин мало не зірвався униз. Зціпивши зуби, ще з більшою настирливістю підтягнувся вгору і скоро дістався до чорної шапки гнізда. Шуліка з шаленим свистом шугав над ним, майже черкаючи крилом.

Тополине верхів'яття гнеться під Мартином, от-от трісне. Хлопець упаде і розіб'ється на смерть. Руки починають мліти.

Ось нарешті гніздо. У глибині його причаїлись рудуваті пташенята. Тримаючись лівою рукою, праву швидко засунув у гніздо. Раптом гострий біль пронизав усе його тіло,— то пташеня кігтями вп'ялося у руку. В ту ж мить пролунав пронизливий свист, й він почув удар по голові. Кашкет злетів. Мартин з відчаєм шарпнув руку з гнізда.

Пташеня пищало, било крильми і ще глибше встромляло кігті в посинілу руку.

Перемагаючи біль, Мартин почав швидко спускатися на землю. Два шуліки налітали на нього, а пташеня немилосердно кловало руку. Кров тонкими цівками струменіла від зап'ястя до ліктя.

На середині дерева Мартин зачепився за сучок. Затріщали штани. А хижакі насадали.

Вже недалеко від землі сили залишили його, він відпустив руки і гепнувся об м'яку землю, не випускаючи з руки маленького хижака...

Хлопці кинулися до нього. Схопили пташеня, але відірвати його годі,— так глибоко вгрузли пазурі. Іван здавив шийку шуліченяти пальцями, і тільки тоді воно відпустило Мартинову руку.

Колишній отаман нахилився над Мартином:

— Ну, молодець!

Мартин підвівся. Він був блідий, скривавлений, але очі його блищали щастям перемоги. Адже не осоромився перед друзями!

ПОЛОНЯНКА

— Ну, тепер можете йти на дармоїдів війною! — крикнув на прощання Іван.— А я йду череду завертати на пасовисько. Он дід Мусій буком махає...

І пішов. Не оглядався, бо мов по живому різав — такий жаль його брав за минулим. А воно залишилося тут, над річкою, під зеленими вербами. Залишилося безжурне дитинство — голодне, але повне чарівної романтики. А там, на горі, на спалених сонцем нивах, починається його життя трударя. Рано починається.

Хлопці стоять, мовчки проводжають очима Івана. А він іде і йде, не поспішаючи, статечно, повагом, як дорослий.

У Мартина стиснулося серце, коли Іван пішов. Півдня знайомі, а як здружилися! Наче зросли разом. Як дивно буває на світі: тільки знайшов товариша — і вже нема його! Постояв хвилю, подивився в той бік, де було Замчисько, де виднілися чорні, обпалені стіни Дармоїдівки.

Сонце вже хилилося до полудня. Мартин згадав, що вони з Оверком не їли з самого ранку, як, мабуть, і всі хлопці.

— Додому чи воювати підемо? — запитав він.

— Воювати! — загукали різноголосо.

— Добре! Тільки щоб не плакати, коли наб'ють! А хто злякається і тікатиме, того я сам наб'ю! Чули?

— Чули — не чули, скоро забули! А плакати не будемо! — закричали хлопці, потрясаючи над головами зброєю — луками, списами, дерев'яними гвинтівками чи просто лозинами.

— На Дармоїдівку дава-ай!

Раптом казна-звідки з'явилася Марійка, що якось непомітно замішалася між хлопцями.

— А я не піду! — сказала вона. — Мама звеліла город пантрувати. А вам усім носи порозбивають до крові. От побачите!

Мартин помітив, що після цієї перестороги бойовий дух босоногого війська почав спадати, і, щоб воно не розбіглося, отаман вирішив іти в похід негайно.

— Приготуйсь! — крикнув він. — Станція Ромодани — бережіть чемодани! За мною, вперед!

Густі лози сховали їх. Мартин біг попереду — через мілкі калюжі, через зарості жалкої кропиви, перестрибував через гнилі пні, повалені вербові колоди і рівчаки на межах. Рідка зелена твань чвакала, заляпувала одержу, обличчя.

Нарешті край броду він зупинився і оглянувся. Його воїни, мов ті бісенята: обличчя замурзані, ноги в болоті вище колін, наче в чорних панчохах.

— Лізьте в прядиво, а то нас помітять! — наказав негосно.

Всі сипнули в коноплі.

— Ану подивись, чи нікого не видно там, — шепоче Мартин до Оверка.

Той рачкує на бурячиння, оглядається навкруги.

— Нікого, тільки дим з хліва куриться! — кричить він, забувши про осторогу.

— За мною! — голосно командує отаман і чує, як ватага теж піднялась і шарудить за ним.

— Ура! Ура! — кричить він, першим добігши до обгорілих халуп.

— Ура-а-а! Взяли!!! — кричить переможно Оверко і перескакує через зарослий колючою дерезою рів на ворожу територію.

А з чорного просвіту дверей обсмаленої халупи, як бджоли із сполоханого вулика, висипали вороги і кинулись на Оверка. Мартин одним махом перестрибнув рів і, як дика кішка, накинувся на живий клубок хлопчаків, рятуючи брата.

На допомогу йому кинулася вся босонога команда: навалились гуртом, і переможені вороги повтікали геть аж за пустир, до високих валів Замчиська.

Переможці увійшли в халупу, звідки тільки-но вигнали ворогів.

Стіни були чорні від сажі, полупані. Піч розвалена, а на долівці, між двома обсмаленими щербатими цеглинами, ледь жеврів вогонь. За вогнищем, притулившись до стіни, стоїть дівчинка. Вона в довгій сорочці, у фартушку. Світлі коси, широко відкриті зелені очі. Наче в книжці намальована!

Мартин мов зачарований уп'явся очима на неї, як на диво, не маючи сили відірвати погляду. Але він був воїн, а не звичайний хлопець. Він завоював її! Ступивши крок, запитав:

— Ти принцеса цього замку?

— Я не принцеса, я Устинка! — гордо відповіла дівчинка.

— Чому ти не йшла битися з нами?

Дівчинка знизала плечима:

— Ви дурні, то й б'єтеся, а мені нема коли: ось їсти хлопцям варю.

Мартина така зневага образила.

— Ми не дурні, а розбійники, а ти принцеса. Ми тебе візьмемо в полон!!

— Пхе! Берить... Ось хай тільки куліш доварю.

Її презирство, якась ніби зверхність роздратували Мартину. Він ударив ногою по цеглинах, — і надщерблене горнятко з їжею полетіло на землю, жарини зашипіли, і їдкий дим поліз в очі. Мартин відступив до дверей, і в ту ж мить маленькі Устинчині кулачки забарабанили по його грудях. Вона лупцювала його і несамовито кричала:

— Розбійник! Що ми тепер будемо їсти? Геть звідцїля,

поганий! Он скоро дядько приїде, от тоді вже він покаже тобі...

Мартин схопив її за руку:

— Ти полонена, не маєш права битися! Тримайте її! — гукнув він до хлопців.

Ті шуліками кинулися на дівчину.

— Полонених не б'ють! — крикнув на них Мартин.— Ведіть її!

Він вийшов першим, юрба валила за ним, ведучи в тісному колі полонянку.

Мартин легко перескочив рів і оглянувся. Конвой стояв у нерішучості: як перейти через рів з полонянкою, щоб вона не втекла?

— Пустіть мене, я сама перескочу! — сердито крикнула дівчинка.

Але хлопці міцно тримали її.

— Відпустіть! — наказав Мартин.

Дівчинка легко і спритно перестрибнула через канаву. Ватага спустилася до річки. На кладці помили ноги. Устинка вже забула, що вона полонена: їй подобалася ця компанія...

— Ти добре помийся! — гукає вона до Мартина.— Брудний, наче чортик у болоті!

Хлопець нагнувся над водою, але Устинка випередила його і вологою рукою почала вмивати хлопця.

— Ти що? Думаєш, сам не вмію? — одвів він її руку.

А вона так ласкаво, лагідно до нього:

— Дурненький, мені краще видно, де бруд...

І він не пручався. Устинка витерла його фартушком, пригладила чубчика.

— О, глянь, який ти гарний, глянь! — і нахилила його голову до води, що блищала, як дзеркало.

Мартин уже не вважав її бранкою, це був друг, сестричка.

Щоб бабуся не помітила всієї ватаги, пішли не у ворота, а пролізли через дірку в плоті, прокралися в сад і шмигнули в курінь під крислатою грушею.

Схованка була надійна, затишна. Діти зачинили дерев'яні дверцята і розсілися на торішній соломі.

Устинка була весела: роздивлялася, розпитувала про все хлопців.

Засмутив її тільки Василь:

— Принцеса повинна бути у вінку, а в тебе навіть хустини нема...

— У мене буде хустина!.. Тітка купить, вона обіцяла.— Помовчала хвилику, а потім попросила тихо:

— Пустіть мене, я нарву квітів і сама сплету вінок. Я вмію, ось побачите!

Мартин відхилив дверцята:

— Іди. Он бач, скільки квітів росте — то всі твої!

Устинка усміхнулася:

— Я не втечу, не бійся... Тільки дайте мені їсти!

І всі раптом згадали, що від рання нічого в роті не мали. Розбіглися по домівках.

— І про Устинку не забудьте! — крикнув навздогін Мартин.— Щоб кожен приніс що-небудь попоїсти!

— Принесем! — загукали хлопці.

Скоро Устинка повернулася в курінь з букетом квітів і заходилася плести вінок. Через кілька хвилин він був готовий.

Вона вміло приладнала його на своїй білявій голівці і тепер справді нагадувала прекрасну принцесу з книжки. Мартинові й Оверку хотілося щось зробити для неї хороше, приємне. Вони вибігли з куреня, щоб непомітно пробратися до хати, але на порозі зненацька зустріли бабусю.

— Де поділися, шибеники? Хоч сядьте та поїжте по-людськи. І де це видано: тільки приїхали — і вже шукай вітра в полі. А ми тут цілісінький день побиваємося за вами.

Бабуся була добра і лагідна. Сварилася тільки про людське око. Дала їм повні полумиски кисляку, змішала його навіть із сметаною, чого ніколи не робила для домашніх, накраяла запашного житнього хліба.

— Поїжте та не ганяйте, як той вітер, а посидьте зі мною трохи.

Хлопці їдять та все поглядають один на одного: ну як його нагодувати Устинку? Мартин осмілився:

— Бабусю, ми вже наїлися...

— А хліб навіщо ховаєте?

Тут на порятунок прийшов Оверко:

— Вдома ми завжди надворі їли.

Бабуся не підозрювала, що хлопці хитрують. Насипала

кисляку ще, дозволила снідати на свіжому повітрі під деревом...

— На, їж! — випалив Мартин, подаючи дівчинці полумисок.

Тремтячими руками вона взяла ложку й почала жадібно їсти.

— Ти з хлібом! — умовляв Оверко.

— Я давно-давно так смачно їла,— сказала вона.— Ще як маленькою була. Коли ще мама й тато живі були.— В її великих світлих очах з'явилися сльози.

Мартин поклав їй руку на плече:

— Не журись, Устинко! Тепер ти завжди будеш з нами.

Дівчинка від втоми аж хиталася. Повіки її стомлено злипались.

— Ти спати хочеш?

— Еге...

— То лягай. А я зараз тобі вкритися принесу.

Коли Мартин повернувся з дідовим кожухом, який взяв у сніях з кілка, Устинка вже спала і крізь сон щасливо всміхалася...

ЧЕРВОНІ ЧОБОТИ

Вранці Мартин прокинувся від уважного погляду бабусі. Вона стояла в просвіті дверей і хитала посивілою головою.

— Пташенята мої! Що це за okazія така?

Хлопець схопився, сів на соломі і винувато усміхнувся.

— Це чия дівчинка? — питає вона.

— Цитьте, бабусю, бачите ж, що спить...— зашепотів він, приклавши пальця до губ.— Це сирітка, я її вчора в полон узяв на Дармоїдівці. Вона, бабусю, моя полонена, принцеса.

Не встиг він промовити, як Устина теж прокинулась, защебетала:

— Бабусю, не сваріться, мені тут добре! Я буду вам хату замітати...

— Туга моя, смутку мій! Горе мені з такими робітницями!— Стара сплеснула руками, захитала головою, а потім наче примирилася: — Ходімо, доню, до хати, я хоч голівку тобі змию, а то струпами вкриєшся в тих дармоїдів.

Голова в Устинки справді була розтріпана, в косах заплуталася солома, віночок сповз, і квіти на ньому зів'яли...

Бабуся вийшла, а дівчинка за нею. Мартин кинувся їй собі, але згадав про кожух і повернувся. Згорнув його на оберемок і нищечком одніс до сіней.

У хаті не було ні матері, ні Оверка.

— Бабусю, а де мама й Оверко? — запитав Мартин.

Бабуся глянула на хлопця сумовито:

— Повела Оверка до його родичів. Важко вас обох прогудувати.

Мартинові стало шкода Оверка. Адже вони жили як брати і думали, що й завжди будуть разом. І от на тобі — вже й розлучилися...

Він пригадав, що розмова про це була ще того вечора, як вони приїхали в село. Мама говорила, що поїде до батька на заслання, а Оверка треба відправити сестрі, що заміжня за старшим Матейковим сином. Він уже й забув про цю балачку, і от на тобі! Сумно на серці в Мартинка, але що поробиш...

Бабуся змила Устинці голову, заплела в коси червоні кісники, котрі ще сама дівкою носила, потім довго нишпорила в старезній, кованій залізом скрині і витягла звідтіля вишиту сорочину. Одяглась Устинка і така стала вродлива, що хоч води з лица напийся...

Поставила її бабуся на лавку біля вікна, дивиться не надивиться.

— О, тепер ти в мене справжня принцеса!

І Мартину теж приємно бачити Устинку прибраною. Хочеться, щоб вона назавжди залишилася у них.

— Бабусю, а Устинка тепер буде моєю сестричкою? Так? — ластиться він до старої, заглядаючи їй в очі.

Бабуся хитає головою:

— А дід що скаже?

Мартин таємниче шепоче їй:

Як дідусь прийде — ми її сховаємо!..

Бабуся припала своїм старечим, роками і важкою працею поораним обличчям до рожевого личка дівчинки.

— Хай би її лихо навіки сховалося. Безталанна сирітко моя...

У дідовому домі снідали рано. Ще вдосвіта бабуся готу вала їжу і варила борщ з кислими буряками та мамалігу до молока. Миску ставила на ріг припічка, сім'я сідала на круглі дерев'яні стільці. Усі вставали до схід сонця. Тільки Мартинові сьогодні вдалося поспати довше, і вони снідали з Устинкою, коли сонце піднялося ген-ген.

Поснідавши, діти вийшли надвір. Дідове подвір'я стояло на горбі, і село виднілося звідусіль. Розкинулось воно на горбах та долинах, усе в садах густих. Верби та осокори похилили віття на став широкий. За ставом — панський парк, а в ньому — великий білий палац на три поверхи виблискує вікнами на сонці. Ліворуч, через річку, місток, котрий відділяє село від містечка з убогими, обшарпаними хатинами. Далі — гребля, млин і дорога на панське поле. Ні горбочка, ні ярочка на нім. А селянські ниви порізані крутими горбами, вибалками, так що в дощ і на волах не вихати. Мучаться люди, а вдіяти нічого не можуть. Панські ниви обкопані ровами та обсажені акацією. На селянських — пусто. Височіють тільки три могили з лисими маківками.

На току, під грушею, де вночі Мартин наслухався стільки всяких химер, тепер сидів дід Петрунець і морщив постоло з білої сировиці. Мартин підійшов до діда, Устинка за ним.

— Добридень, діду!

— Доброго здоров'я, синку! — відповідає той, підвівши від роботи сиву голову — А це чия дівчинка?

— Це сирота, дідусю. Вона тепер моя сестричка. Ви не будете лаяти мене, правда?

— Ге, лаяти? То за що ж? Ти хлопець молодець!

— То ви мені, дідусю, пошійте червоні чобітки, як у Тараса Бульби.

Дід дивиться на нього пильно, наче щось пригадує: його маленькі й підсліпуваті очі ніби туман якийсь застилає. Він уже не бачить ні хлопця, ні дівчинки, погляд його звернутий вдалину, спогади заповнили його.

— Червоні чоботи? Он яких захотів...— І голос його притих, затремтів; він озирнувся, щоб ніхто його не підслухав.— А ти знаєш, що мені було за ті червоні чоботи? Не знаєш? Мало душа з тілом не розпрощалася через них!.. То це ж панщина була!

— Розкажіть, дідусю, про панщину! Я в книжці про неї, прокляту, читав. У вас нема такої книжки?

— Є, синку. Та книга на спині моїй написана. Канчуками панськими, кров'ю моєю...

— Розкажіть! Ми тихенько будемо сидіти.

Дід підіймає голову, перебігає зором зарослу мочарами долину, панський лан, рівну, наче стрічка, білу дорогу у вінку зелених акацій і зупиняє погляд на блискучому шпилі панського палацу.

— Бачиш? — ткнув він скоцюрбленим жовтим пальцем.— Блищить, виграє на сонці. А мені, коли гляну на нього, наче ніж в серце.— Він глянув на хлопця, похитав головою: — Зійшли літа, як весняні води, а образу не змили!..

Дід замовк. Дві сльози, чисті, як роса, покотились по зморшках, капнули на зім'яту під ногами соломі, загубилися там.

— Було мені тоді років двадцять...— почав дідусь.— Я ще парубкував, як батько навчив мене шевському ремеслу. Як на ті часи, я добре шив чоботи: і козлячі, і яловичі. А часи то сугужні були. Сказано: панщина. Чотири дні на пана відробляли, а два на себе. Днями на полі, а вночі шию при каганчику. Кину шматок лою в покрішку, скручу з ганчірки гнота, і коптить цілу ніч, що аж вчадію під ранок. Парубки і дівчата хвалили мене за гарну роботу. От заробив я трохи грошей та й кажу батькові: «Тату, дозвольте пошити мені червоні чоботи». — «Ой, не роби цього, синку,— каже тато,— страх не любить наш пан, щоб кріпаки та в червоних чоботях ходили». — «Чому?» — питаю. «А тому,— каже,— що Залізнякові козаки почастували його нагаями. З того часу, як побачить червоні чоботи, скаженіє... Не загубили тоді вони його душу і дарма. Як пес лихий став. Ото як лежав він побитий на долівці, то, крім червоних чобіт, нічого не бачив. З того часу й зненавидів червоні чоботи. Не ший, сину, а то біди навживемо!» — «Що ж то за рід наш,— кажу батькові,— що так дуже пана боїмося?! На злість йому пошию!» І пошив. Та такі, що в селі ні в кого зроду не було. Вийшов на тік пшеницю молотити, а пан як уздрів — і наказує своїм гайдукам: «В'яжіть його — і канчуками, гайдамаку!» Схопили мене, зв'язали налігачем і давай

шмагати з панської ласки, що насилу підвівся та додому придибав. Відходячи, я попросився з паном. «Спасибі,— кажу,— паночку, за науку. Повік не забуду і гарно віддячу при нагоді». А пан сміється. Пішов я додому босий, бо чобіт не віддали. Ліг у клуні на соломі та й думаю: «Чи це вже люди з відвагою перевелися, що мовчки наругу від панів зносять? Хіба в мене сили нема? Хіба не я в неділю воза з парубками прилюдно підняв? І щоб після цього наді мною та якийсь миршавий пан знущався? Та не бути цьому більше!» Перед світанком, прости господи, взяв я сокиру, заліз через вікно в панську світлицю і... прийміть покаяніє нечестивої панської душі. І подався я в світи. Багато літ блукав. І на Бессарабії, і в Чорногорії та на Дону був, навіть на Кубань добрався. А тут воля вийшла, в церквах про неї об'явили. Затужив я за домівкою. Хоч і старий вже був, а приплентався до рідного села. Все тут змінилося: пани до французів подалися, а економ, видно, побоявся мене, бо вже дуже я буйний був. Хто його зна, може, тому і по цей день не згадують пани про заповідяне.

Дід замовк, поглянув повними туги очима за річку, на панський лан, білий палац, і на його восковому, поораному зморшками лобі нахмурились ріденькі сиві брови. Він майже крикнув на хлопця, начебто він був винний у всіх людських злигоднях:

— П'ятдесят літ на волі живемо, а що маємо? Дулю з маком... Панів злякалися? Я б їх!.. А ти кажеш, чоботи тобі червоні...

— Дідусю, я нічого не боюся! Мене навіть отаманом обрали! Учора ми дармоїдів уцент розбили, ось Устинку в полон узяли! Не вірите? Саму спитайте! — І він кивнув на дівчину, що зачаровано слухала дідову розповідь.

Дід уважно подивився на Мартина:

— Дармоїдів, кажеш, розбив? Оце так славно! Своїх, таких, як сам, злидарів,— ти можеш! — Він приклав руки до старечих худих грудей, що виднілися в прорізі полотняної сорочки.— А за що ти їх побив?

— А чого вони в старці записалися?

— В старці, кажеш? Бо вони без хліба сидять. А без хліба залишилися тому, що в них землі нема. От по чужих

селах і старцюють, на погоріле просять... Гай-гай! Весела була казія...

І дід знову розкажує:

— Прадід твій, Устинко, був у пана малярем. Образи в церкві чи там дерева, звірину якусь — усе Юхим умів, як живе, змалювати. А пан у палатах розвішував. Уже перед волею в селі святили церкву. Розмалювати її пан Юхима послав. А той злий був на пана за те, що наречену його продав іншому панові. От Юхим візьми та й намалюй пана в пеклі, серед грішників, котрих чорти луцлять. Сміху такого було, що люди з інших сіл сходилися, щоб поглянути на те диво... От чому, коли воля вийшла Юхимо-ві, пан ні п'яді поля не дав. Тому і в старці його рід пішов... А ти воювати з ними!.. — докорив дід хлопцеві. — Дармоїди не вони, он ті! — Він простяг свою старечу жилаву руку. — Бачиш, де дармоїди живуть. А ти беззахисну сироту в полон... Ай-ай-ай! Який же отаман після цього? Розбійник! Ех, що там говорити: перевелись справжні люди... А пани душать... Ну і хай, може, розуму швидше наберетеся!

Старий узяв хлопця за плече, притяг до себе і прошепотів:

— Про ревлюціонерів ти чув?

— Революціонерів, дідусю, — поправив діда Мартин. — Це ті, що ні царя, ні жандармів не бояться. Вони конспірацію знають. Це дядько Копач.

— Еге, револуціонери. Пам'ятаєш, як вони царя вбили? Та звідки тобі знати! Го-го-го! Відважні то були люди. В мене два дні від жандармів переховувалися. Молотниками прикидались, а насправді — вчені. Що не питаю — знають. Я півсвіту своїми ногами сходив. Вони там не були, а все як по писаному розказують мені про ті краї. Що то, сину, наука. Учись — тоді ніякі тобі пани і царі не страшні будуть.

Дід на хвилинку замовк, погладив Мартина по голові і вже не до нього, а кудись у синю далечінь промовив:

— Гарні були хлопці! Ходять ото по хатах та людей тихо підмовляють панів вигнати та землю між собою поділити... А люди слухають, головами хитають і про своє думають. Донесли начальству. Наїхали жандарми, щоб бунтівників запроторити в Сибір, як батька твого. А вони

в курені моєму ховаються. Тиждень їм їсти носив. Потім пішли в самий Петербург і таки вбили царя. Ну, туди йому й дорога, прости, господи, гріхи наші... Бач які — навіть царя не побоялись, а ти сироту в полон...

Дід докірливо подивився на хлопця. Потім лагідніш запитав:

— А ви часом той... ягідок не хочете?

— Хочемо!

— Ну, пішли, дівко-полонянко!

І ось вони сидять під черешнею і з дідового бриля їдять солодкі ягоди. Але розмова з дідусем глибоко запала в душу Мартинові...

Сонце променіло у вікнах і на даху панського будинку, а Мартинові здавалося, що то вириваються вогняні язики полум'я. Село тепер видалось не таким красивим, як раніш: убогі, перекошені хатки з підсліпуватими вікнами, обшарпані клуні з лелечими гніздами на стріхах, річка з вінком верболозу аж до обрію — все це було рідне, дороге і миле, але вже повите серпанком печалі...

— Ти вже не полонянка, Устинко, — промовив несподівано хлопець, — хочеш, я тебе додому відведу?

— Хочу, бо там діти голодні...

Вони підійшли до хати, зупинилися біля сіней. Він узяв її за лікоть:

— Не журись, ти будеш моєю сестричкою. Я все дістану для тебе: і їжу, і хату. Тільки почекай до того року, як папороть зацвіте. Я секрет один знаю...

У хаті Мартин сказав бабусі, що він хоче відвести Устинку додому. Бабуся дала їм глечик з кислим молоком і хлібину.

— Неси, Устинко, хай діти поїдять...

— Спасибі, бабусю.

— А ти до нас приходь.

— Прийду, бабусю...

Йшли вулицею. У Матейка молотили торішній хліб. Торохкотіла молотарка, а з-за високого паркана виднілися скирти почорнілої соломи. Ступили на греблю. Під глибоким опустом з таємничим шумом переливалася вниз вода. Млин стояв понурий, мовчазний, таємничий. Хтозна, що там всередині?.. Всяке буває. Схопить і потягне, навіть не

питаючи, чи просто людина, чи отаман, аби душа християнська...

Устинка, як тільки побачила з-за високих бур'янів свою убогу хатину, кинулася бігти, гукнувши до хлопця:

— Доганяй!

За хвилину, важко відсапуючись, вони були вже в хаті.

— Устинка?..— здивувався хлопчик, трошки старший за Мартина, з світлою, наче житній колос, чуприною.

Ніс у нього був гострий, губи тонкі, бліді, на худорлявому обличчі, як пшеничні висівки, жовті веснянки. В зеленкуватих, як і в Устинки, очах, світилася неприхована радість.

— Овсійку, я вам кислого молока принесла! Це його бабуся дала. Вона така добра! — Дівчинка підійшла до топчана, поставила на нього глечик, обмокнула палець у сметану і піднесла до губів хлопчика.

— Фе! — удавано скривився той.

— Чудненький, лизни. Дуже смачно!

— Не хочу!

Хлопець неприязно глянув на Мартина: певне, згадав позавчорашню образу.

Два менших насупилися, ладні, здається, на перший поклик брата кинутися на Мартина, що стояв у нерішучості. Битися у нього не було ніякого бажання. Він згадав слова діда Петрунця: «Зі своїми легко воювати, а ти панів спробуй бити!..» І він простягнув старшому хлопцеві хлібину, промовив миролюбно:

— На, бери! Це вам!

Видно, приємний запах свіжого хліба спокусив Овсійка, і він узяв.

— Давайте поїмо, — порядкувала дівчинка. Вона посадила молодших біля глечика, а Овсійкові підставила стільчик на трьох ніжках.

Хлоп'ята заходилися біля їжі так, що не можна було помітити, хто з них спритніший.

— Ну й молотники з вас добрі! — защебетала Устинка, коли найменший перехилив над головою вже порожню посудину.

— Оце так наївся! — промовив Артемко, погладжуючи брудну сорочину на круглому животикі. — Дивіться, як барабан!

Разом з голодом зникла і злість, і Овсійкові очі тепер світилися приязно.

— Передай спасибі бабусі! — промовив Овсійко.

— А в них ще й дідусь є,— сказала Устинка.— Ой, хороший який! Він усе знає. І навіть нашого діда знав!

А Мартин додав:

— Він проти панів виступає. Він революціонер, тільки конспірації не знає.

— Що не знає? — перепитав Овсійко.

Мартин пояснив поважно:

— Революціонер — це той, хто жандармів не боїться і царя хоче скинути, щоб нашу кров не ссав.

— А конспірація?

— Це хто таємницю знає, але чужому не розказує.

— А ти чужий? — питає Овсійко.

— Що ти! — вигукнув Мартин.— Я тепер Устинчин брат. Йй-право! Ану спитай її!

— Еге, він мій братик! — підтвердила Устинка, ласкаво усміхаючись Мартинові.

Овсійко подобрів:

— Якщо ти наш, я тобі теж конспірацію покажу. Тільки забожись, що ні гу-гу нікому!

— Хочеш, землю з'їм?

— Не треба. Я вірю тобі.

— Йому все можна показати, він хороший,— знову підтвердила Устинка.

Овсійко встав, рішуче махнув рукою:

— Ну, то ходімо, я тобі все покажу!

Скоро показалися стрімкі вали Замчиська. Від старого укріплення залишилися вали, що широким колом оточують улоговину. Очевидно, тут колись була неприступна фортеця. Про це свідчила її назва — Замчисько!

ТАЄМНИЦЯ ПІДЗЕМЕЛЛЯ

Крутою стежкою видряпались вони на гребінь валу, спустилися вниз, на покрите травою дно. На схилах і внизу густо розрослися будяки.

Овсійко впевнено йшов попереду, розгортаючи руками густу стіну заростей. Мартин і Устинка за ним. Раз по раз

з-під ніг то випурхне пташка, то вистрибне вухатий зайчик і знову пірне в зелень. Нарешті вони пересікли всю улоговину і зупинилися під заростями терну. Овсійко озирнувся. Коли впевнився, що за ними не стежать, повернувся праворуч. Йти заважало сухе бадилля. Але попереду чекала таємниця, і Мартин ні на що не звертав уваги. Овсійко зупинився.

— Лягайте! — наказав він пошепки.— Тут треба повзти.

Кроків двадцять плазували майже на животі. Аж ось показався якийсь маленький отвір.

— Давайте за мною,— кивнув Овсійко і зник у лазі. За ним полізли Мартин з Устинкою. Незабаром усі опинились у печері. Тут було вогко і пахло цвіллю. Світло пробивалось крізь круглий отвір і тьмяно розливалось по кутках. Овсійко хазяйським оком оглянув печеру, дістав з кишені уламок напилка, кремій, губку з рогози і заходився викрешувати вогонь. За кілька хвилин він розпалив багаття. Спочатку дим наповнив печеру, а потім потягнувся до отвору.

— Навіщо тобі багаття? — запитав Мартин.

— Щоб головешку розпалити, бо в підземеллі темно.

Одна полінячка задиміла і зайнялась жовтим полум'ям. Відблиски його падали на похилені обличчя, і вони здавались якимись таємничими.

— Тепер можна йти. Подерж,— подав він Мартинові головешку, на якій стрибали вогняні язички.

Той міцно схопив її обома руками і тримав, як священну реліквію, боячись дихнути. Овсійко підійшов до стіни і відгорнув бур'ян. За ним була загадкова паща підземного ходу.

Хід був темний, низенький і вузький. За кілька кроків денне світло зовсім зникло. Пітьму прорізував тільки синій вогник головешки. Але й він почав слабнути. Сивуватий їдкий дим заметався розтріпаним хвостом, різав очі, забивав подих. Мартин уже й не радий був такої пригоди, але виду не подав. Овсійко впевнено крокував уперед. Ось пролунав його голос:

— Обережно, тут східці...

Жарина, що пливла в густій чорній пітьмі, пірнула вниз. Мартин зіперся долонею об вогку холодну стіну і став спускатися, намагаючи ногою східці.

— Бачиш? Це наші скарби тут знаходяться,— пролунав голос Овсієка.— Ми їх з усіх ходів сюди постягували.

— Нічого не бачу,— глухо відповів Мартин.

— Дивись тепер!

Овсієко дмухнув на головешку. Вона яскраво спалахнула. На стіні, на дерев'яних кілочках, висить зброя: три пістолі якоїсь чудернацької форми і один подібний до того, який передав Мартинові підпасич; шаблі, деякі криві, як серпи; кілька рушниць. Мартин з цікавістю оглядав цей скарб. Овсієко здається йому вже не звичайним хлопчиком, який ще вчора тікав від нього, а охоронцем козацьких скарбів, знавцем сивої давнини.

Овсієко помахав головешкою, роздмухав вогонь, червоне світло упало на купу черепів.

Мартинові стало моторошно. Краплі холодного поту вкрили чоло.

— Не бійся, це зовсім не страшно,— і Овсієко взяв у руки череп.

— А я й не боюся! — відповів Мартин.— Думаєш, кісток злякався? Я вночі в ліс не побоюся піти... Навіть на Івана Купала, коли палороть цвіте. А в таку ніч знаєш скільки чортів за цим цвітом чатує? Я нічого не боюся!

— Не боїшся?

— Ні!

— І сам усе підземелля пройдеш?

— Пройду.

— Ой, не хвалися дуже! Туди ще ніхто не ходив!

— А я піду!

— Тоді всі підем!

Збоку в стіні починався новий хід, висотою в людський зріст, але вузький — двом не розійтися. Приблизно через кожні сто кроків пороблені невеличкі ніші, мабуть, саме для того, щоб можна було розминутися. Долівка чиста й гладенька, холодна, як у льоху.

Спочатку їм нічого не перешкоджало йти вперед. Від швидкої ходи головешка зразу запроменіла ясно, розсипаючи іскри. Але чим далі вони заглиблювались, тим дужче меркла головня, аж поки зовсім не згасла. Холодний морок

охопив усе тіло. Тільки тут, глибоко під землею, Мартин осягнув силу вогню і щастя володіти ним. Вогонь здався живим, рідним. Без нього було страшно і самотньо. Всі троє зупинилися. Їх огорнула мертва тиша. На якусь частку хвилини Мартинові здалося, що він уже не побачить більше світла, що отак і залишиться навіки в цій німій пустці.

— Це завжди так: тільки дійдемо сюди — вогонь гасне і навіть дихати важко,— порушив моторошну тишу Овсійко.

— Ну й нехай, а ми все ж таки дійдемо до кінця! — бадьоро прозвенів у п'їтмі голос Мартина.— У катакомби ми теж без світла ходили. Мало не під самим морем були!

Овсійко теж не злякався:

— Що буде — те й буде. Пішли!

— А як заблудимося? — стривожилась Устинка.

— Не заблудимося,— заспокоїв її Мартин.

Ішли в цілковитій темряві. Однією рукою Мартин мацав холодну стіну, другою тримав за руку Устинку. Дихати ставало важче.

Раптом Овсійко за щось зачепився і впав. Об нього сліткнулися Устинка і Мартин. Мартин так стукнувся об щось тверде, аж іскри посипалися з очей. Підводячись, він зіперся долонею об щось холодне, гладеньке і кругле. «Череп!» — промайнуло в голові. Він схопився на ноги, ступив крок і знову наткнувся на купу безладно накиданих кісток. Страх морозом сипнув поза спиною. Закралася підступна думка: «Може, повернутися? Сам я сюди, мабуть, ніколи не поліз би».

Йшли та йшли. Здавалося, кінця не буде цій затиснутій стінами стежці.

Потомлені, вони сіли відпочивати на вогку долівку. Дихати стало зовсім важко. Піт заливав лоб, обличчя, скопувався солоними краплями в рот.

— Повертаймося,— прошепотів Овсійко.

Мартин підвів голову. Відступати?! А може, скоро вже кінець? Колись він заблудився в ліску. Плакав, кричав, але ніхто не приходив на поміч. Тоді він встав і пішов. Ішов довго і опинився в чистому полі. З того часу він знає,

що все має кінець, хоч як важко до нього добиратися. Він не любив відступати, не відступить і сьогодні...

— Устинко, Овсійку, ви ідіть назад. Далі я сам підумав...

— Ні, ми не залишимо тебе! — сказала Устинка.

— До кінця разом! — твердо прошепотів Овсійко.

І вони підвелися.

Йшли наче уві сні. В голові дзвеніло-стукало. Коли сили вже залишили їх, дихати раптом стало легше. Далеко в п'яті блиснула зірочка.

— Світло! — закричав Мартин і побіг.

Крізь товщу завалу пробивалася тоненька цівка сріблястого світла. Мартин припав до неї, вдихнув — і все його тіло налилося бадьорістю.

— От і кінець, дійшли...

Устинка дуже раділа за Мартина. Адже він був таким сміливим.

— Дихай, Устинко. Я наче води напився.

Три голівки припали до отвору і жадібно вдихали свіже повітря.

— А тепер давайте розширювати отвір!

І Мартин почав відгрібати пальцями злежану землю. Діти кинулися допомагати йому, і скоро цілий сніп сріблястого світла ввірвався в підземелля. Діти вилізли назовні. Сонце засліпило їх, і вони, щасливі, попадали на високу траву. Лежали довго, дихали на повні груди, мовчки думали кожен про своє.

Мартин оглянувся навкруги. Вони опинилися на схилі невисокого горба. Ніхто, видно, сюди не заходив. Унизу протікала невеличка річка, з гуркотом вириваючись з-під млинового колеса, а вздовж неї зеленіла долина, вся поросла вільхами й верболозом.

Палаюче сонце і свіже повітря заспокоїли Мартина. Хлопець заплющив очі, розкинув руки, і вчувається йому далеке іржання коней, брязкіт зброї. Ні, то не шум битви, то шумить листям розлогий осокір.

— Цими ходами козаки по воду до річки ходили і в розвідку, — говорить він своїм друзям, що присунулись до нього. — А вночі, мабуть, підкрадалися і вбивали ворогів... Так було за Тараса Бульби.

— Зброю і золото козаки закопали у цьому підземеллі. Але воно зачароване, — говорить Овсійко. — Його руками

не візьмеш, бо прилипне, як язик до сокири в лютий мороз. Воно, буває, горить над Замчиськом вночі, але дядько не вірить, каже: то кості воїнів світяться...

— Ні, то золото,— Мартин оглядається: чи ніхто не підслухує.— Там, мабуть, багато золота, тільки ніхто не знає, де воно зарите. Треба цвіт папороті мати, тоді всі таємниці відкриваються. А я добуду той цвіт. І золото знайдемо, а потім роздамо, нащо воно нам.

Прикривши бадиллям отвір, діти попрямували до села. Біля ставу дороги їх розходились. Устинка запитала Мартина:

— Ти ще прийдеш до нас, правда?

— Прийду! — відповів він, радіючи цьому запрошенню.— Прийду...

Він крутнувся на місці і щодуху помчав додому. Він біг і збивав лозиною сині китички з листатих лопухів, намагаючись заглушити те незнане досі почуття, яке зародилося в нього до цієї зеленоокої дівчинки із золотистими кісками.

НЕЩАСЛИВІ МИСЛИВЦІ

— Гай, гай! Ви мрієте про доброго собаку? Онде гарні собаки: за ставом у панському фільварку. Як гайдуки, злі! Тільки добути вам їх звідти дзуськи.

Дід поклав молоток на дошку і зневажливо подивився на хлопців: мовляв, куди вам! Мартин образився: «Чому це дід вирішив, що ми страхопуди якісь?»

— Отже й добудемо! Панського. Не вірите? Самі побачите!

Підморгнув Василькові, і разом побігли в сад. Назустріч їм ішов Оверко. Мартин і його гукнув:

— Ходімо до палацу цуценят роздобувати!

— Так це ж став треба перепливати?

— Човном переплинем. У Романа візьмемо.

— А як побачить?

— Він на подвір'ї зараз. Чуєш, льошку свою муштрує...

У дядька Романа з'явилася ряба свиня. Він купив її на гроші, виручені за рибу, яку крадькома ловив у панському ставку. Багато радості принесла в сім'ю ота ряба льоха, на неї покладались великі надії. А вчити свиню довелося

мимоволі. Справа в тім, що весь свій невеличкий город Роман засадив так густо, що від воріт до хати залишилася тільки стежечка. Нею і вчив Роман льошку ходити, щоб не псувати грядки.

Хлопці, скрадаючись, пішли городом до ставка. Капуста на Романовім городі була навдивовижу всім сусідам. Адже вона росла на землі, яку Роман на своєму горбі наносив зі шляху, коли гатив став. Хлопці знають про це, тому і йдуть обережно, переступаючи кожную розсадинку, що вже почала крутитися в головки. На краю гатки, що випнула в панський став, біля вбитого в мул кийка, погойдувався на воді невеличкий човен.

Хлопці, швидко від'язавши човен, знайшли весло, що лежало в траві, і попливли плесом на протилежний бік.

Був полудень. Сонце пекло, як у жнива. Хлопці приї'яли човен до старої верби, що росла під муром, роздяглися і шубовснули у воду. Діти забули, що це вже «панський бік» ставу, де заборонено ловити рибу і різати очерет. Сторожі на конях гасають, панське майно стережуть.

Посміливішали мужики після тої бурі, що червоними півнями та ясно-червоними прапорами по Україні прокотилася. Страшно панам... Удень і вночі собаки спущені з ланцюгів, хоч на селі майже не залишилось дорослих,— усіх на фронт погнали.

От і тепер: тихо на ставу. Лише за муром, у парку, валують собаки. Але хлопцям все те байдуже.

Летять бризки, веселкою на сонці переливаються, вода приємно свіжить тіло. А під корягами раки, великі, лапаті, ніким не лякані,— бери скільки хочеш! Все дно у човні закидали ними. Весело!

Хлопці вилізли на берег, полягали в траві, обсохли трохи, відпочили і, не одягаючись, видерлися на мур, з муру перебралися на розлогий осокір, що розкинув своє гілля над панським парканом.

— Га-га-га-га! Гужа! Гужа! — почали заманювати собак хлопці.

Прибігла ціла зграя — штук двадцять, великі і маленькі. Вибирай будь-яку!

— А як спіймаємо? — питає Василь.

— Вільовку принеси, петлю зробимо! — загукав Мартин до Оверка.

Той швидко змотався до човна і приніс довгу мотузку. Мартин зробив петлю, намагаючись підхопити чорненьке цуценя. Але воно не дається, дзявкотить і хапає мотузку зубами.

Раптом собаки завалували ще дужче.

— Сторож! — крикнув Василь.— Тікаймо!..

Мартин озирнувся і помітив у куцах сторожа, що наближався. Хлопець хотів уже тікати, але в що хвилину цуценя якось втрапило в петлю, що зашморгнулася у нього під задніми ніжками. Мартин смикнув мотузку і потяг її на себе. Цуценя скавучало, звивалося всім тілом. Собаки підскакували, намагаючись вхопити цуценя зубами, але даремно: воно метлялося на мотузці вже високо над землею. Мартин підтягував його все вище й вище. На radoщах він забув про сторожа, про небезпеку. Нарешті чорненьке цуценя уже в нього в руках: звивається, хоче вкусити.

І раптом знизу:

— Відпусти, голодранцю, собаку, а то стрілятиму!

Мартин зиркнув униз. Прямо під ним стояв високий, з закрученими догори вусами дядько. Мартин, що виріс на околиці великого міста, був не лякливий, але вусатий сторож нагнав і на нього страху.

«Уб'є»,— майнуло в голові.

А чорний з блискучою шерстю песик уже заспокоївся, сопе у нього в руках. Хіба можна такого назад віддати?

Внизу разом з собаками метався сторож. В руках у нього звичайний сукуватий бук, а не рушниця. Він махав ним, але, видно, кидати боїться, щоб не прибити собачку. Це надало Мартинові сміливості, і він почав сповзати по гілляці до муру. Гострий сучок розпанахав йому ногу. Біль, наче струмом, пронизав усе тіло. Мартин мало не випустив песика.

Злазити з дерева, тримаючись за нього лише однією рукою, дуже важко. Один необережний рух — і полетиш униз, між розлючених собак. Але вже недалеко. Ось він уже над кам'яною стіною. Треба лише передати здобич Василеві. Але де він? Його давно нема... Тільки Оверко залишився. Відважний, одчайдушний, він стоїть на мурі, дожидає товариша. Вірний побратим, про таких батько

й дід розказували. Нарешті Мартин примудрився передати йому собачку.

А сторож лютує. Розмахує палицею і, вже не думаючи про свого цуцика, кидає її щосили вгору. Та вона потрапляє в гушавину гілля.

Ще мить — і Мартинова нога торкнулася муру. Звідти скочив на землю. Тепер треба швидко пливти на другий бік. Побіг до верби і... остовпів... Голі Василь і Оверко стояли на березі, а човен був уже десь аж посеред ставу. Він був прив'язаний до другого, на якому сидів з веслом у руках дядько Роман...

За муром ще валували собаки, слав прокляття сторож, але мисливці немов нічого не чули. Занімілі, стояли вони над тихою, з зеленим відблиском водою і, крім своїх штаненят, що білили на дні відпливаючого човна, нічого не бачили.

В таке скрутне становище Мартин ще не потрапляв. Вони з Оверком перепливли б ставок, бо добре плавали, але як залишити напризволяще Василька, який ледве вмів триматися на воді? Адже це зрада. Обійти ставок через греблю, з'явитися на вулицях містечка і села зовсім голими — це було понад їхню відвагу. Що робити? Де вихід?

— Тікаймо! Он сторож на мурі стоїть! — сполохався Василько і першим кинувся бігти вздовж кам'яної стіни, що тяглася понад ставом до греблі.

Мартин і Оверко за ним... Перескакували через пні, толочили соковиту траву, розбрикували ногами стоячу воду в калюжах... Бігли, бігли...

Нарешті мур закінчився, за останнім кущем бузини видніє водопій і довга гребля з млином. За греблею — містечко, а далі — їхнє село. Зовсім наче близько! Але ж вони голі... Причаїлися за кущем, озираються, чи не з'явиться сторож. Не видно, мабуть, повернув назад. Проте хлопці не впевнені в цьому і боязко озираються на кожен шурхіт. До водопою заїжджають люди, але все з другого кінця села — не по дорозі. Хлопці ждуть хвилину-другу. Годину-другу... Від комариних укусів тіло взялося пухирями, як у обскубаній курки. В животі млосно.

Оверко тулить до себе цуцика:

— Ах ти ж гайдук!

— І справді, злий, як гайдук! — підхопив Василь.

— Хай так і зветься! — сказав Оверко. — Це буде наш гайдук, охоронятиме нас від панів.

Так сиділи вони дуже довго, поки зовсім не змерзли. Та й голод почав мучити.

— Да-в-вай-т-те п-поши-ємо ш-тани з л-лоп-пу-хів! — ледве вимовив, заїкаючись, Оверко.

— А й справді! — підхопив Мартин.

— А нитки? — подивився на них Василь.

— К-куширу насмикаємо! — сказав Оверко і кинувся у воду.

Робота закипіла. Незабаром хлопці зібрали досить лопуха і куширу. Оверко був за кравця. Приладнав Мартинові два лопухи — один спереду, другий ззаду.

— Стій, не крутись, — буркотить він, — а то мірку не зніму!

— А ти не лоскочи!

— Та не дригайся, як коза на прив'язі!

— То ший скоріш!

Оверко проткнув пальцем дірочку і засилив туди стебло куширу. Кушир рвався, листки розповзалися...

— Діла не буде! — сердито відкинув він зелені стебла.

— А не треба шити, давайте просто так. Обгорнемось і підемо, — запропонував Мартин.

Прикривши с'як-так тіло, хлопці визирнули на дорогу. Був вечір. Згори спускалася череда.

Хлопці скористалися з цього. Під прикриттям збитої худобою куряви, перебігаючи де вулицею, де городами, вони незабаром опинилися на дідовому подвір'ї. Причав'ївшись за кущем калини, почали стежити за Романовим городом. Човен мирно погойдувався на воді, прив'язаний ланцюжком до стовпчика. Одежі в ньому не було.

— От вреднючий. Навіщо йому наша одежа? — сказав Оверко.

— Своєму хлопцеві віддасть! — висловив здогад Василь. — Давайте його провчимо, як чуже забирати! Город йому витопчемо, хай знає!

— Давай!

Затуманені злобою, хлопці кинулись топтати грядки...

Капуста росла у Романа на диво! Не зрівняти з дідовою. Зелене широке листя вкрило всю землю — ніде ступити. Всередині вже в'яжеться головка. Зі злістю б'є Мартин

ногою по качанах; і Василь з Оверком не відстають від нього...

Раптом Василь несамовито крикнув від болю і повалився на землю.

— Ой, мамочко!

— Що з тобою? — підбіг до нього Мартин.

А Василь звивається всім тілом, заходиться від плачу — так йому боляче. Хлопці схилилися над ним і бачать: гострим різком угору з землі стирчить поржавіла сапа. На Василевій нозі, вище кісточки, широка кривава рана...

— Землею присип! — кричить Оверко. — І павутиння б дістати...

Але Василько не чує його слів. Він поблід від болю, схопився руками за ногу і плаче. В Оверка руки зайняті, він держить песика. Мартин нагріб повну жменю чорної вологої землі і тремтячими руками став присипати рану.

— Роман іде! — гукнув Оверко.

Мартин підхопив Василька під пахви і потяг за собою. Сховалися за кущем, стежачи за Романом. Він мовчки стояв серед спустошеного городу. Про що він думає? Ки-неться шукати бешкетників, щоб провчити їх? Але ні... Так само стоїть непорушно, а потім раптом, наче підтятий, падає, змахуючи руками...

Хлопці не чекали такого. Тільки зараз вони усвідомили свій злочин. Сором і страх погнали їх геть звідси. Мартинові довелося тягти Василя на собі. До куреня вони дісталися зовсім знесилені і спустошені. Попадали на солому і, байдужі до всього, лежали кілька хвилин.

Трохи відпочивши, Мартин вирушив до хати, щоб знайти якусь одежину. В купі старого шмаття він знайшов двоє штанів: для себе й для Оверка. Нашвидку натягнувши штани, повертається до куреня і каже Оверкові:

— На, одягай!

— А мені?.. — стогне Василь.

— Я тебе й так перенесу!

— Батько битиме...

— Не бійся, хворого не посміє!

Прив'язавши в курені Гайдука, хлопці понесли товариша додому. Мати зустріла їх на подвір'ї. Вона вже намірилась вилаяти їх за те, що так довго десь барилися, як раптом побачила на Василевій нозі рану, сплеснула рука-

ми, зблідла і кинулась допомагати синові. Швидко промила рану, приклала до неї павутиння, що зняла з-під стріхи, перев'язала чистою полотнинкою.

Василь лежав на картатій ряднині під хатою, його трусило, як у лихоманці. Хлопці нарвали йому половіючих вишень, але він нічого не хотів.

Повернувшись додому, хлопці присіли тихо на призьбі. Вони не могли забути страшного відчаю дядька Романа. Раптом він з'явився сам. Переступивши перелаз, підійшов до діда, котрий зшивав шлею, кинув йому до ніг хлопчачий одяг, а сам, як підстрелений птах, упав перед ним навколішки:

— Добий, коли твої внуки не добили! Живого закопай мене, чоловіче добрий! Щоб не мучився на цьому світі!

Він бився головою об землю, ридав, вигукуючи прокляття.

Дід, нічого не розуміючи, намагався заспокоїти вбитого горем сусіда. Врешті-решт дід зрозумів, що накоїли хлопці. Він подивився на Мартина з таким відчаєм, який був страшніший за будь-яке покарання.

«Все, кінець»,— подумав хлопець, але не втік. Страшне видіння ридаючого чоловіка, від якого вони чекали тяжкої кари, те, що він зараз благав для себе смерті, а не мав і помислу мститися, перевернуло всі Мартинові поняття про людські вчинки і наміри. Це було так несподівано, що, збудившись від внутрішнього заціпеніння, він підвівся і, наче вчаділий, підійшов до діда і крикнув надривно:

— Дідусю, рідненький, мене вбий! Це я заподіяв...

Дід одступив від онука:

— Не буде тобі прощення! Ти залишив без хліба дітей, поглумився над працею такого ж злидаря, як і ми...

— Вбийте мене... Я не хочу жити! — Мартин охопив дідові коліна, бився головою об його худе старече тіло, а той гидливо відштовхнув його геть.

Це була найстрашніша кара для Мартина. Він упав на землю, затіпався у риданні.

— Встань,— промовив дід і пішов.

Мартин лежав заціплений і вже не плакав. Тільки плечі ще довго здригалися, наче його трусила лихоманка. Він не чув, коли пішов від них Роман.

Десь опівночі бабуся принесла йому їсти.

Мартин не пізнав її. Він втратив свідомість.

Через кілька днів Мартин опритомнів. Він лежав у ліжку, вкритий дідовим кожухом, а біля нього стояла Устинка. Вона жалібно усміхалася.

— А ми тебе ждали, ждали, і от я сама прийшла... Сьогодні Купала справляти будемо.

Він встав, непевними кроками підійшов до вікна, відслонив фіранку — і ясне тремтяче світло літнього дня враз залило кімнату.

ПО ЦВІТ ПАПОРОТІ

Заживають рани на тілі, заживають і в душі. Лише Василева рана не зажила. Запалена так, що страшно глянути,— аж до коліна розрослася.

Мартин вперше прийшов до товариша після хвороби. Він і сам ледве на ногах тримається, але про те не думає. Дуже Василя жалко.

— Болить?

— Ні, тільки лежати надокучило. Мама каже, зілля є таке чарівне: зварिश, помастиш юшкою — і зразу загоїться. Та ніхто не знає, де те зілля...

Василь лежить на траві під хатою, спираючись на призьбу білявою головою. Великі очі нерухомо вп'ялися в пошматовані вітром хмари. Мартин дивиться на товариша, і його огортає ще більший жаль. Він присувається ближче, гладить Василя по сухій спині, потішає:

— А ти не журись, я знайду це зілля, побачиш! Сьогодні ж знайду.

— А не дуриш?

— От земля свята, правду кажу! Тільки аби мені одну штуку дістати... А для цього чортів перехитрити треба. І боятися не можна...

— Та ти ж нічого не боїшся!

Мартинові приємно, що друг визнає його відвагу. Значить, не треба боятися! Діждеться ночі — і в ліс!

— Завтра вранці принесу тобі зілля!

— Тільки не забудь. Я ждатиму!

— Не забуду-у! — І він зірвався, побіг у садок, звідки ділонали дівочі купальські пісні.

Дівчата сидять у вишнику на зеленій траві: квітами подоли рясних спідниць всипані, вінки плетуть з барвінку хрещатого, з волошок, вишневими ягодами переплітають, любо глянути. Сидить з дівчатами і Устинка, наймолодша поміж ними. Вона теж у вінку, коси до пояса розпущені. Дівчата співають:

Ой, до схід сонця
на Купала
Дівка Устина,
як та пава,
Встала раненько,
вмивалася
Та про Мартина
питалася...

Дівчата лукаво поглядають на Мартина. Ну, хто це їм розказав, що йому подобається Устинка? Ага, це, певно, вони з того догадалися, що він їй стільки ягід та квітів приніс? І ще хочеться зробити для Устинки щось приємне. Як йому хороше тут!

А Устинка непомітно поглядає на нього своїми зеленими оченятами. Їй теж і соромно, і приємно...

Дівчата закінчили пісню та й забули про них. Свої таємниці звіряють одна одній.

— Ой Мотре, голубко, коли вже в тебе з Миколою весілля буде, а то аж жижки дрижать — так хочеться танцювати!

— Буде, дівчата, буде, подружки, хай лиш на посаг зароблю.

Ось і череда з поля прийшла, піднявши куряву вище хат. Розбрелися корови і вівці по дворах, дзюрчить молоко в дійниці, пахне травами, полем. Сіло рожеве сонце за ставом, окутала м'яка темінь столітні клени і липи над шляхом. Вкопали на плацу парубки Купалу, вирубаного з гіллястого клена. Уквітчані вінками дівчата взяли за руки і закружляли різнобарвними метеликами у безупинному танку, наспівуючи купальських пісень. Високо поплив повен місяць по небу, засліпив зорі ясним своїм світлом.

Стоять парубки круг дівочого танка, ждуть, коли закінчиться гра і можна буде зірвати вінок, що плела люба дівчина.

Мартин запримітив Устинчин віночок. Мартинові хочеться підійти до неї і поговорити. Адже вона не знає того, що місяць ще не зайде, а щастя уже буде у нього в руках. Він розділить його з нею, з усіма добрими людьми. Він матиме багато грошей, але роздасть їх: Романові, щоб той землю купив; Семенові, щоб мав чим коней годувати; Мотрі — на посаг. А Устинці збудує хату. І будуть там зелені двері і червоні вікна. А на вікнах розмальовані квітами фіранки. Собі накупить повну скриню книжок, а матері вишле багато грошей. Хай підкупить сторожу і визволить батька...

Ех, аби ніч швидше!

І враз вигуки парубків відвернули його увагу від цих думок. Настав час зривати вінки.

Десь опівночі зустрілися з Оверком, що ледве вислизнув з двору, бо старий Матейко замикав на ніч не тільки ворота, а й хвіртку, одягався тепло і всю ніч никав по задвір'ю, боячись підпалу чи пограбування. Оверко прослизнув городами.

— Бритву взяв? — нагадав він Мартинові.

— Узав!

— Тоді пішли.

Поминувши греблю і панський мур, за котрим так таємниче шепотіли осоки, хлопці ввійшли в попівські ліски, що розкинулися по крутих горбах уздовж долини. Ще раніш вони надибали там під кущем ліщини посічені листочки папороті. Щоб легше знайти це місце, накидали сухих гілок. Ось ці гілки...

Ретельно оглянули папороть, але пуп'янків не побачили.

— Вони враз набухають. Оком не змигнеш — а вона й одцвіте. Не поспієш схопити — потім цілий рік дожидай! — пояснив Мартин і запропонував:

— Щоб не втомитися, будемо дивитися поперемінно: то ти, то я.

Сіли на траві. Сіро-зелене візерунчасте листя ледь помітне в темряві.

— Тільки не кліпай очима! — попереджає Мартин. — А то прогавимо.

— А хто вирве цвіт?

— Хто перший помітить.

— А кому в рану запхаємо?

— Обом! Батько казав, що ми побратими,— значить, усе навпіл ділити повинні.

Мартин приготував дядькову бритву, приміряючи, де зробити ранку... Довго не кліпати повіками дуже важко: втомлюються очі. Хлопці чергуються безконечну кількість разів: то стоять навколішки, то сидять на траві. Ноги заніміли. Чим ближче до півночі, тим стає моторошніше. Мурашки забігали по спині, вже й руки потерпли, не хочуть слухатись. А що як налетить нечиста сила та почне лякати їх? «Ет, байдужі мені всякі там ляки,— узяв себе в руки Мартин,— аби щастя добути. Нічого легко не дається. От Матейко не злякався і має тепер що захоче. А ми ж то не заради себе це затіяли, а для людей! Наробив я лиха всякого, а тепер хоч трохи свою вину добром загладжу! Аби тільки скоріше папороть зацвіла, а то сили вже більше нема, скоро весь задубію».

Ніч повниться лісовим гомоном. Ось зненацька щось шурхнуло над головою. Крикнув пугач за яром. До нього обізвався другий, десь тут, поряд. Дзвякнув лис, нагнавши такого ляку, ледве серце не вискочило. А папороть не цвіте! Чому так довго? Від напруження перед очима ніби блисківки якісь спалахують.

Цвіте!!!

Затремтіла рука над темним листом, от-от схопить чарівні пелюстки. Але даремні хвилювання: то місячний зайчик упав крізь прогалину між віттям, що заколихалося від легенького вітру.

Ку-ку-рі-ку-у! — долинуло з села.

— Все, кінець! — гірко зітхнув Оверко.— Даремно ждали...

Мартин приголомшений. Адже після перших півнів дива зникають. Значить, папороть вже одцвіла!

— Проморгали!..— сердито мовив він до друга. Нехотя підвівся, замотав бритву, сховав її в кишеню.

— Пішли!

Мовчки спустилися хлопці з лісових пагорбів. Місяць уже сховався за вершечки лісу; зорі поблякли. Над річкою і левадами підіймався туман. Там, де падало місячне світ-

ло, він був синоватий, як дим; над ланами повис срібний серпанок, наче дожидаючи передзвону ранкових голосів. Тиша навколо. Лише над дорогою, в рові, застреко-тів коник та з долини почулося дзвінке кінське іржання...

Вони ідуть удвох серед безмежного поля, не відчуваючи ніякого страху. Хочеться співати, гукати, збудити занімілу тишу літньої ночі, але хлопці стримуються від цього, бо знають, що десь там, біля панських сіножатей, чатують козаки.

За курганами, що височать над селом і полями, дорога круто спускається вниз.

Ось і панська садиба. Повіяло п'янкими пахощами від цвітіння дивовижних дерев. Розлилась і перекотилась через мур чарівна мелодія. Хлопці зупинилися.

— Що це?

Мартин знає: це в парку, в різьбленій альтанці, веселяться пани. Христина підмовляла Мотрю піти до панів танцювати,— за це, мовляв, дадуть три карбованці.

Невже Мотря згодилась?

А скрипка ридає, крає серце. Заполонила хлопців.

— Давай подивимося,— пропонує схвильований Мартин.

— Давай! — без роздуму, як завжди, погоджується Оверко.

Стіна висока, а поверх, щоб ніхто не перелазив, залита цементом з битим склом.

Мартин виліз Оверкові на плечі, закинув на ребро муру піджака, щоб не порізатися склом, виліз сам і допоміг товаришеві тихо спуститися на панську землю...

З глибини саду лине чарівна пісня без слів, вабить, розвіює страх...

Оверко спохватився:

— А як собаки нападуть?

— Їх тут нема,— заспокоює Мартин,— на господарському дворі вони.

Зігнувшись, хлопці крадуться до альтанки. В ногах плутаються високі трави, по обличчю б'ють гілки.

Хлопці зупинились. З-за куща, де вони причаїлися, видно широколистий клен, уквітчаний гірляндами різнокольорових ліхтариків. Під ними на рівній галявині

ведуть танок дівчата. На них прозорі, як павутиння, сорочки, блискучі вінки, наче в молодії, що йде до шлюбу...

Музики сидять десь на помості за строкатим запиналом. На ньому колихаються тіні, і в такт їм лине прекрасна музика.

А дівчата пливуть у танку, і все так гарно, мов у казкових палацах заморської жар-птиці...

— Це русалки? — питає Оверко.

Наче шовкові китиці проса, що коливаються на ниві од вітру, пливуть русалки круг клена, скоряючись чудодійній силі музики.

Де народилися і зросли вони, ці дівчата, гарні, як маків цвіт, стрункі, як конопляні стеблинки, і гнучкі, як лозинки над річкою?

Чому нема таких у їхньому селі?

Мартина полонить, заколисує ніжність звуків і краса дівчат.

Під кленом столик, а за ним два паничі п'ють вино з кришталевих келихів.

Ось один з них підвівся, підніс руку з келихом, і музика завмерла, русалки завмерли. Панич підійшов до дівчат, схопив за руку ту, яка стояла ближче, і подав їй бокал. Та пригубила, соромливо опустила голову.

— Глянь, та це ж Мотря! — крикнув вражений Мартин, забувши про безпеку, про злих панських хортів, про Оверка, котрий припав до нього, наче боячись, що він зірветься і побіжить до ненависного в цю мить дівочого кола.

Обпалений гнівом, він вискочив з-за куща і вигукнув дівчатам в обличчя зі злістю:

— У-у-у, погані, панів забавляєте?

У цих словах звучала образа за дядька Миколу, Мотриноного жениха, за все, що наболіло в маленьких грудях.

Дівчата розгубилися. Мальовниче їхнє коло враз розсипалося, хтось розпачливо ойкнув, а потім настала тиша.

Хлопці щодуху рвонули навпростець через кущі, перестрибнули мур, порізавши боляче руки. До самого млина через греблю бігли не оглядаючись і не чули, як завалува-

ли на панському дворі собаки, загукали гайдуки, затріщали перекотисті постріли гвинтівок.

Перелякані, знесилені, увірвалися вони в хату до Миколи і загукали:

— Дядечку, ваша Мотря у пана!

ОТЕЦЬ І ОТРОК

Кожен ранок Мартин носить до попа молоко. Навіщо — і сам не знає: адже той має три корови, найкращі в селі. Вим'я — як відра, ледь по землі не волочаться...

Дивна бабуся! Ще туман над селом пливе, а тут вставай, іди босий по холодній землі аж до церкви, біля якої, як писанка, красується попівська хата.

Гайдук усе нюхом чує і розуміє. Тільки вийде Мартин з сіней з вузликом у руці, собака кидається на нього, скавучить, поки той не віддасть йому ношу. Це він так за літо вивчився. Мартин, бувало, відріже скибку хліба, обгорне капустяним листом, ткне йому в зуби:

— Неси!

І пес стрімголов летить до куреня, де сидить голодний Оверко. Просто циркача зробили з нього хлопці.

От і сьогодні Гайдук сидить біля порога, помахує хвостом — чекає свого хазяїна.

— Пішли! — киває Мартин, віддаючи йому вузлика в зуби.

На вулиці зрідка зустрічалися молодіці з хворостинами в руках, — то вони ганяли корів до череди; за містком, на зеленій леваді, пасся табун гусей; над ставом і очеретами клубочився розірваний на куделі сивий туман. Сонце ще не зійшло. Без пригод вони дійшли аж до Матейкового подвір'я. Тут насторожились: на воротах стоїть Матейків син, товстий, кругловидий Карпо, старший на рік за Мартина, а задирака такий, що нікому проходу не дає, особливо слабкішим за нього. В одній руці камінь тримає, в другій — шмат хліба. Завжди він щось жує, тому й товстий такий...

Не встиг Мартин і подумати про небезпеку, як Карпо огрів його каменюкою по спині.

— Що, одержав гостинця? Зараз я ще й твоєму собаці підсиплю жару!

Мить — і в собаки під мордою дзенькнуло розбите скло. Крізь чорну, з рожевими квіточками хустину спочатку просочується, а потім дзюрчить білою тоненькою цівкою молоко.

Мартин скипів, кинувся на Карпа, але той старший, сильніший. От уже Мартин щільно притиснутий до землі, а над ним нависла ненависна пика.

— Попався, голодранцю?

Він так давив коліньми груди, що стало важко дихати.

— Задушу тебе зараз...— Раптом він відпустив Мартина і з криком повалився на бік.

Мартин скочив на ноги і побачив, що то Гайдук міцно вчепився ззаду Карпові за штани. Зблідлий від страху і болю, задирака лежав, боячись поворухнутися, і тремтячим голосом благав:

— Забери його, забери...

— Ага, не будеш більше, не будеш? — торжествував Мартин.

— Не буду... Кажу, що не буду!

І в цю хвилину за спиною Мартина почувся лагідний знайомий голос:

— Лежачого не б'ють, хлопче!

Мартин оглянувся.

— Дядьку Мироне!

Перед ним стояв батьків друг Мирон Копач.

На радощах Мартин наказав Гайдуку відпустити Карпа. Дядько Мирон, посміхаючись, дивився то на Мартина, то на Гайдука.

— Доброго собаку маєш. Хто вивчив?

— Удвох з Оверком. Ось гляньте!

Він показав Гайдуку на вузлик, що валявся на дорозі в каложі молока, і гукнув:

— Візьми!

Пес у два скоки опинився біля вузлика, схопив його зубами і підняв догори голову, начебто чекаючи похвали.

— Молодець! — похвалив Копач.— А ти куди зібрався?

— Баба до попа з молоком послала, а він...— Мартин кинув головою у бік Матейкової садиби.

— Та ти, я бачу, теж не з полохливих. Це непогано. Захищатися треба, а то розтопчуть отакі, як...— І він показав очима на ворота багатія.

— Ех, щоб це ми удвох з Оверком були, він не по-смів би! Та він у них живе, погано йому там...

— Ну, а ти до школи ходиш? — змінив розмову дядько Мирон.

— Ні.

— Чому?

— Та взутись немає в що...

— Кепська справа,— Копач глянув на Маринові ноги.— Постоли взуй.

— Нема.

— А ти діда попроси.

— Добре...

— Вітай Миколу. Скажи, що увечері прийду.

Він простяг Мартинові свою сильну, чорну від залізного пилу, що пов'їдався в шкіру, руку. Хлопець несміло простяг свою. Копач потис її, наче дорослому. Мартин хотів по-чоловічому відповісти на потиск, але його рука потонула в широкій долоні дядька Мирона.

Біля попівських воріт Мартин забрав у Гайдука вузлик, розбиту пляшку жбурнув у бур'ян, а цілу абияк витер, щоб попадя не лаялась. Він уже був зібрався постукати в двері, коли почув ім'я дядька Мирона. Мартин прислухався. Піп розмовляв зі своїм сином. Голос отця Єпіфанія — гучний, басовитий, а у Віталія — зірваний, з приглушеною хрипотою. Він юнкер.

Крізь відчинене вікно долинав голос старого:

— Козака тої ночі вбили. І гвинтівку забрали. Листівки якісь з'явилися...

— Значить, Копач десь близько...

— Не близько, а тут, у селі, вчора бачили... Смута, сину, надходить смута... Непослушаніє кругом. Мужик війни не хоче, пальці рубає, щоб дома залишитися... Спеціальний коновал у селі з'явився і за три карбованці грижу робить. Як би знову не розбунтувалися.

— Козаків викликайте, коли бунт затіють.

Рипнули двері, на порозі з'явилась наймичка.

— Ти чого до кухні не йдеш?

Мартин увійшов.

— А де ж іще одна пляшка? — питає попада.

— Розбилася. Бачите — все мокро...

— Розбилася? — не вірить попада.— Мабуть, сам випив... Думала гарну коробку тобі дати, а тепер не дам!

— Мені не треба коробочок.

Попада здивовано повернула до хлопця кругле обличчя з подвійним підборіддям і нічого не сказала. Почала переливати молоко в розмальований глечик.

— Маман, хто там у тебе? — почувся голос Віталія з кімнати.

— Це пастушок, Вітенько. Молоко приніс.

— Пошли його до мене.

— Навіщо тобі? Він брудний...

— Потрібен, маман!

Мартин подумав: «Бач, тикає матері, наче дівчиську. Вчений, а не соромиться!»

Короткою пухлою рукою матушка відхилила двері в коридор і сказала Мартину:

— До світлиці зайди, панич кличе!

На високім, з широкою спинкою кріслі сидів батюшка. І як же Мартин здивувався, коли побачив його в штанях!

— Ти чого витріщився? — пробасив батюшка.

— А я думав, що попи в самій рясі ходять без штанів!

Юнкер, що лежав у постелі, аж ногами задригав під квітчастою ковдрою,— так розсмішив його хлопець.

Піп поманив Мартина:

— Іди сюди!

Мартин підійшов. Той узяв його за чуба, задер йому голову вгору і почав повчати:

— Одіяніє священнослужителя, отроче, благоугодне богу, і сміятися над ним — значить кощунствувати. Устами твоїми ангели повинні глаголити, а ти диявольські мислі ізречеш. Змирись! — І піп смикнув хлопця так, що той від болю аж навшпиньки звівся.

Розчервонілий батюшка сердито лупав маленькими, як у тхора, очицями: сині жилки на червоному обличчі набрякли, розходилися тонюсінькими хворостинками аж до носа, і усе обличчя нагадувало розмальовану морозом шибку.

— Ану, хлопча, підійди сюди,— кивнув попович.

Мартин підійшов. Той глянув на замурзане обличчя, на сірі від пилу руки хлопця і брудливо кинув:

— Ну й брудний же ти! Наче від хрещення не вмивався...

— Ранком умивався! А це від бійки таке... Куркуленко чіплявся, от я й дав йому...

Мартин був ображений. Одвернувшись, дивився крізь відчинене вікно на вершечки сосон під церквою, на поржавілий дах дзвіниці.

— О, та ти засвоїв термінологію більшовицьких агітаторів! — здивовано звів догори безбарвні брови попович. — Ти знаєш, хто такі куркулі?

— Знаю, вони нашу кров п'ють...

— А ти хто?

Мартин збентежено подивився на юнкера. Очі його були рудуваті, як іржа на новому цвяху. Попович ласкаво взяв його за плече.

— Я бідний. От коли ми, бідні, виростемо, зберемося, то почнемо панів виганяти. А Матейко здира, він Оверкові їсти не дає, хоч той цілий день біля худоби пораяється! Дід Петрунець каже, що в нього багатство — від чорта!

Попович глянув на батька, підморгнув. Отець Єпіфаній звівся з крісла, підійшов до Мартина. Його очі, темні й блискучі, сверлили наскрізь.

— Не слухай свого діда Петрунця! Баламут він. Юродивий. За кріпаччини нашого пана зарівав, а тепер ересь говорить. Ти, отроче, до школи ходиш?

— Ні.

— Шкода. Святе письмо треба вміти читати.

— Я вмію. У мене всякі книжечки є.

— А що на тій картині написано? — показав попович рукою на стіну.

Мартин підвів голову. На білій стіні, між двома широкими вікнами, висіла велика картина: два п'яних вусатих дядьки б'ють один одного по голові пляшками від горілки. У одного пляшка розкололася на голові, він присів, роззявив рота, от-от повалиться додолу...

— Читай те, що внизу написано! — ткнув батюшка пальцем поверх рами.

Мартин по складах розібрав:

— «Два дурні б'ються, а третій дивиться!»

— Скільки ж їх? — весело питає батюшка.

— Два,— тихо відповідає Мартин, а сам шукає третього, що десь збоку дивиться.

— Ну, а третього не бачиш? — питає попович, стримуючи усмішку.

— Ні...

— Та це ж ти третій! — голосно розсміявся піп, ткнувши пальцем у груди Матинові.

Краска залила хлопцеві щоки, і він випалив:

— Е ні, нас аж троє дурнів, бо дивилися і ви, і ви, і я!

Попович зайшовся істеричним сміхом, а піп, скрививши невдоволену міну, ступив крок до шафи і вийняв звідти тоненьку книжечку в твердій, розписаній під мрамур обкладинці.

— На, це молитовник,— сказав він.— Кожен день я читатиму, що ти вивчив.

Мартин міцно схопив руками книжечку, притис її до грудей.

— Спасибі, батюшко, все вивчу! Я про попа і його робітника Балду читав. А «Горбоконику» вже напам'ятаю. Ось послухайте:

За горами, за ярами,
За широкими морями,
Проти неба на землі
Жив дідусь в однім селі.
В дідуся було три сина:
Старший з розумом дитина,
Другий був якийсь чудний,
А третій зовсім дурний!

— Молодець, щастить нам сьогодні на дурнів! — сміється Віталій.

А піп узяв своїми ручиськами хлопця за підборіддя і наказав:

— От що, отроче: богохульних книг більше не читай. Тільки оцю!

І піп вийшов з кімнати.

Попович запитав:

— Ти знаєш, де школа?

— Знаю,— відповів Мартин.

— А вчительку знаєш?

— Ні.

— Спитаєш у школі.

Попович узяв олівець, розіклав на колінах товсту книгу і на рожевому аркуші почав швидко й розмашисто писати. Потім вклав написане в конверт і заклеїв.

— На ось, віднесеш учительці. Тільки не загуби! І нікому не показуй! А коли вона відповідь напише, принесеш. Зрозумів?

— Еге.

Не прощаючись, Мартин вибіг надвір. На східцях його покірно ждав Гайдук. Побачивши хлопця, він замахав хвостом і скочив йому на груди.

— Бігом, Гайдуче! — вигукнув Мартин.

Біля шкільних воріт відвага покинула хлопця. Він заглянув крізь штахети у двір. Мурована школа на дві класних кімнати, з ганком посередині, з великими, як у поповій хаті, вікнами, вона уявлялась йому царством незбагнених таємниць.

Крізь нижні шибки видніли нестрижені хлопчачі голови. Під самим ганком висів дзвоник.

Утерся, підсмикнув штанці, відчинив хвіртку і статечно, тулячи до грудей лист, пішов до ганку. В коридорі він зупинився. Праворуч, за високими, щільно причиненими дверима, лунав співучий, милий і, здається, десь уже чутий голос. Де він цей голос чув?

Мартин тихо підійшов до дверей і притулив вухо, але не розраховув: грюкнувся головою. Двері повільно відхилилися, і в отворі їх з'явилася учителька. Русі коси спадали кучерями на вузькі плечі, і вся вона була така світла і хороша, як той серафим, що в бабиній божниці держить лева за гриву.

— Ти що тут робиш, хлопчику?

Мартин не вірив очам.

— Ти щось приніс мені? — простягла вона худеньку руку до конверта, якого Мартин усе ще притискав до грудей.

— Еге, вам передали.

Він дивиться на неї, дивиться. Раптом очі його заіскрилися радістю, він зробив крок назустріч і випалив:

— Ви... Конспірація!..

Вчителька зблідла і причинила двері класу. Та в ту ж мить на обличчі замість тривоги бризнула усмішка радості.

— Мартинко! — сплеснула вона руками і пригорнула хлопця до себе.

Він не пручався, як це бувало у дитинстві, а стояв, вражений несподіваною зустріччю.

— Ти як сюди попов?

— У дідуся живу. Мама привезла.

— Ходімо у кімнату...

Під стіною, завішане килимком, стояло ліжко. На килимі — вишита хата з гніздом, у ньому маленьке дитя, зовсім голе, сидить, ручками махає, а два лелеки з червоними ногами і такими ж дзьобами принесли йому вишневу гілку з рожевими ягідками. На стіні вусаті та бородаті дядьки в рамках, а образів та царя нема.

— Сідай ось тут, — і вона підсунула йому важкий, з м'якою спинкою стілець.

Мартин сів на краєчок, вона — напроти. Знову дивиться, усміхається.

- Ти знаєш, як мене звати?

— Надя...

— Надія Никифорівна. Але ти нікому не говори, що знаєш мене.

— Вас жандарми шукають? — Він скочив з стільця, озирнувся. Вся його постать була сповнена рішучості й відваги. Та чи може вона довіритись йому, що приніс близьким стільки горя й турбот?

Мартин нахилився до неї і прошепотів:

— Ви не думайте, я знаю, що таке конспірація. Я навіть сьогодні Копача бачив, а попові не сказав. Піп каже, що Копач — більшовик, листівки розповсюджує.

— А де ти Копача бачив? — зраділа і ще більше стривожилась учителька.

— На вулиці, за мостом. Він увечері до Миколи прийде.

— А це хто — Микола?

— Мій дядько. Великий уже, парубок. Жартівник такий...

— От що: коли зстрінеш Копача, скажи, що я хочу його бачити.

— Добре, скажу! — відповів Мартин.

Вчителька підійшла до столу, розірвала конверт, звідти випав аркуш, списаний з обох боків. Вона читала і супила брови.

«Дорога Надю!

Ви даремно тікали від мене. Дороги наші, як бачите, самі сходяться. З того часу, як Ви залишили мене у сквері, я не переставав думати про Вас. Я не вірив, що ми розлучимося назавжди. Вчора я дізнався від батька, що Ви тут, учителюєте в нашому селі. Такий дивний збіг обставин!

Батько нічого не знає про Ваші переконання, Ваші зв'язки, та й не треба йому знати про це, бо він людина старої формації, русофіл. А ми з Вами — молоде покоління, ми повинні правильно розуміти питання нашого часу.

У нас різні погляди на долю народу, на самобутність нашої нації, але ми з Вами не вороги, принаймні особисто.

Учора я бачив Вас, але не хотів зустрітися на людях. Я прийду сьогодні.

З глибокою повагою до Вас

Віталій».

— Дивак! — промовила вона. Склавши аркушик, вона кинула його на столик, застелений картатою скатертиною. Потім звернулася до Мартина:

— Ти служиш у них?

— Ні.

— А чому до школи не ходиш?

— Чобіт немає.

— А ти хочеш учитися?

— Хочу! Я вже всі книжки, що дядько Мирон подарував, перечитав. А тепер ось гляньте, яку книжку батюшка дав!

Вона взяла з рук молитовник, перегорнула кілька сторінок і з байдужим виразом на обличчі повернула його Мартинові. Привітно посміхнулася, пригладила нечесану чуприну і сказала:

— Іди умийся!

Вона підвела його до рукомийника. Мартин ретельно вмився, витерся чистим рушником і з цікавістю глянув у дзеркало на чистенького круглоликого хлопчика з руся-

вими кучерями. Брови густі, трохи темніші за чуприну. Вчителька розчесала йому чуба.

— Бачиш, яким ти повинен бути! — І вона знову ласкаво пригорнула його голову до себе.— Вмивайся щодня...

— А це я під час бійки замурзався.

Вона взяла з етажерки книжку і подала йому:

— На ось тобі мою книжечку, вона цікавіша за попову.

— «Кобзар»! — зрадів Мартин.— Тут про Катерину пишеться. Я мамі читав, а вона плаче, плаче! А піп каже, що не можна таких книжок читати, вони богохульні, тільки про святих читати можна.

— Оце і є найсвятіша книга! — сказала вчителька, і очі її заблищали.

Мартин запитав:

— Тарас Шевченко теж був більшовиком, правда?

Вчителька не чекала такого запитання. Як відповісти на нього? І дівчина сказала пошепки:

— Був би більшовиком... Коли б жив. Ну, досить, ходімо до класу, будеш моїм учнем. Добре?

— Еге. Я тепер щодня ходитиму до школи, от побачите!

У три ряди парти. Кожен ряд — окремий клас. Від першого до третього. А учнів усього сімнадцять... Учителька ходить від парти до парти, задає уроки, викликає до дошки розв'язувати задачі.

Раптом з задньої парти почувся хрипкий голос:

— Надіє Никифоровно, а я вже не буду ходити до вашої школи...

— Чому? — здивувалася і затривожилася вчителька.

— Ви в бога не вірите, до церкви не ходите, молитов нас не вчите... Тато кажуть, що це гріх...

Подумавши трохи, вчителька запитала:

— Діти, а хто з вас бачив бога?

— Я! Я! Я! — піднявся десяток рук.

— А де ви його бачили?

— У нас повний закуток богів!

— І чорт є! Він язички відрізує тим, хто бреше!

Мартин уже не міг цього стерпіти і вигукнув на весь клас:

— Неправда, чортів нема! Ми з Оверком цілу ніч сиділи в лісі і не бачили їх: там тільки сови...

— А живого бога бачили? — допитувалася вчителька.

— Ні!

— Не бачили... То чому ж ви вірите в те, чого ніхто не бачив?

— Батюшка розповідає, що бог карає за гріхи. Ми боїмося!

— А Терешко не боїться, він п'ять копійок украв на сповіді...

— Брешеш, три...

— Діти, не сваріться. Вчіться, будьте розумними, читайте книжки, дошукуйтеся правди...

На щастя, задзеленчав дзвоник. Надія Никифорівна вишла з класу. На серці у неї було неспокойно. Як треба було відповісти учням? Що нема бога? То завтра чутка про це піде по всьому селу — і її виженуть. Сказати, що є? Вони й так затуркані, темні, а вона покликана нести слово правди, науки, світла... Ох, як бракує їй Мирона! А він же десь тут, поряд, у селі...

Мартин відхилив двері її кімнати:

— А попович казав, щоб ви йому відписали...

— Ні, Мартине, я не писатиму... А ти завтра приходи до школи.

— Прийду!

* * *

Мартин кинувся до діда:

— Дідусю!

— Чого тобі?

— Пошійте мені постоли!

— Чому це такий поспіх? — здивувався дід.

— Я завтра до школи йду! Мені вчителька книжку дала — «Кобзар»!

— Вигадуєш! Цю книжку пани давно спалили.

— Їй-бо, правда.— Мартин розгорнув книжку і подав її дідові. Той кинув шкіру під лаву, витер об штани руки. Узяв книжку обома руками, підніс до старечих уст і поцілував. Підвів голову, з очей його полилися сльози.

Мартин завмер. Він уперше бачить, як дід плаче.

— Давним-давно,— заговорив тихо дідусь,— ще коли я втік у бессарабські стени від панщини, думав, що стріну

його, сердешного. А люди сказали, що ввіймали його жандарми і в солдати віддали. А повернувся уже зовсім старим, по селах ходив, людям книжки роздавав та вчив, як панську землю ділити. «Повстаньте,— каже,— бийте панів і царя не жалійте... Треба силою волю і землю здобувати... Годі страждати! Беріть своє, бо ніхто сам не віддасть...»

Дідусь змахнув рукавом сльози, віддав онукові книгу:

— На читай, тільки не так — п'яте через десяте, а все мені, жодної титли не минай...

— Тут нема титли, дідусю, це не псалтир!

— Я тобі дам нема! Тут усе є! — Легенько поклав свою зморшкувату руку на дитяче плече, лагідно додав: — Ну, ти той, не сердься. Читай, а то сонечко скоро зайде.

Рипнули двері. До хати зайшли Семен, Роман і Микола.

— Що це ви, діду, так пізно вирішили грамоти вчитись? — пожартував Семен, почувши останні слова.

Дід сердито зиркнув на сусіда:

— Дурний тебе піп хрестив, парубче! Ет, читай, читай! — махнув він рукою до Мартина. — А то з хати вижену цих лайдаків!

Усі засміялися. Сінешні двері рипнули. Чутно було, як хтось почовгав там ногами, витираючи їх, потім з'явився Копач.

— Добрий вечір, люди добрі!

— Та це ж Мирон! — вигукнув Роман. — Диви, і не пізнати його! Як пан...

— Правду, Романе, кажеш: я з тієї породи, що пан взутий, а слід босий.

— Почекай, почекай,— приглядається до нього дід.— Так це ти той самий, котрого жандарми зі шлюзу в воду кинули?

— Той, дідусю! Як бачите, і у воді не тону...

— І у вогні не згоріш! — плеснув його по плечі дід.— Ану, дай раздивлюся на тебе...— Дід стояв перед ним, маленький, худенький, в білих широких штанах на очкурі. Стояв, а губи його тремтіли, він не міг говорити, бо щось здавило йому горло.

— Де ж то тепер мій син? Деся у тюрмі вошей годує. Така вже в нього доля. Ні жінка, ні дитина не стримала, за народ вступився. Таким і я був колись...

— Та ви, батьку, й тепер герої. Вам би коня та шаблю гостру і гайда германця бити! — сказав МIRON.

— Германця, говориш? А що він мені зробив? В межу ворався?

— Правду кажете, батьку, той германець такий же селянин і робітник. І не потрібна йому війна, не хоче він помирати за чуже багатство.

— І нам неохота за нашого Сабанського помирати. А от уже п'ятьох у Галичині поховали, а жінки, діти zostалися. Хто їм допоможе?

— Пан допомагає! — сміється Роман. — Щедрий він у нас. По двадцятці молодицям дає, котрі на поклін до нього ходять.

Чутка про те, що МIRON Копач з міста повернувся, що не загинув у тюрмі, як про це панський економ вихвалявся, облетіла весь куток, і за годину у Петрунцевій хаті стало тісно від мужиків.

— Ти, Мироне, чоловік бувалий, вчений, — звернувся до нього старий дід зі зморщеним обличчям. — Скажи, коли цьому кінець буде?

— Чому?

— Та війні проклятій! Одного сина вбили, а вчора другого забрали. Хто цьому край покладе?

— Хто? — піднявся Копач з-за столу. Він ждав цього питання. — Ви самі. Робітники, селяни, солдати. Адже ваших синів убивають і калічать на фронті. А пани Сабанські розважаються. Молоді, а на фронт не йдуть. Чого їм? Дві цукроварні, тисячі гектарів найкращої землі, гуральня. А солдатки хай гнуть спину на буряках за два злотих від сходу до заходу сонця. Правду я кажу?

— Правду!

— Тож, думаєте, пан Сабанський вам допоможе?

— Допоможе, як мертвому кадило!

— Отож-то, треба самому за розум взятися...

— Та який розум у мужика... Наше діло — працею, як той чорний віл... Не то газети — навіть листа з фронту нема кому прочитати. По карбованцю писарю платимо, щоб прочитав.

— А дітей чому до школи не пускаєте?.. Хочете, щоб і вони такими були?

— Куди їм до науки! До покрови худобу пасе, а потім босе на печі сидить...

— Розумію, важко усім, але дітей треба вчити. Грамотний чоловік швидше розбереться, що до чого...

— «Розбереться!» Сьогодні Антип афішу знайшов. Пішов до писаря в управу, щоб той прочитав. А старшина хап — та в холодну його. Цілий день протримав, вимагаючи, щоб той сказав, хто йому дав її.

— Хто дав, того нема! — викрикнув дід Петрунець, вийшовши на середину хати.— А ви, люди добрі, вибачте на слові,— барани. Де ж таке видано, щоб бумагу, в котрій проти царя пишеться, та до писаря нести? Ось мій онук краще всякого писаря грамоту знає! До мене несить. А ви — до писаря! Та писар той у калошах ціле літо красується, панством козиряє. То він може мужикові зарадити? Та ніколи в світі!

Дід ще довго ляв мужиків, що коряться панам та приставам з урядниками. Всі слухали мовчки, бо шанували його і за відвагу, і за те, що світа побачив і що сина такого виховав, який проти самого царя пішов.

До пізньої ночі гомоніли у хаті діда Петрунця селяни, розпитували Мирона, як живуть у місті, чому бастують робітники, які є партії...

Коли усі порозходились, Микола сказав Копачу:

— Ну, що ж, Мироне, правильно ваша більшовицька партія робить... Допомогти їм ми згодні...

— Та не партії допомагаєш, а собі,— поправив його Копач.

— І це правда, собі допомагаємо. Брат пішов за народ, і я не побоюся. І Роман з нами. Що треба, зробимо.

— Добре, Миколо, спасибі. Я надіявся на тебе, як на Карпа. Та й Карпо, думаю, скоро повернеться. Часи не ті, коли по двадцять літ у тюрмі гнили... Тривожні часи... Головне, хлопці, треба вірити в перемогу, хоч як важко не було б. Нас більше, ми — море. Ми — народ. Пора вже розбиратися, яка партія за народ, а яка тільки вдає, що захищає інтереси народу, а насправді — за багатіїв.

— Чули ми одного такого. Есер. Для нього що Матейко, що Роман — все одно...

— Молодець, Миколо! — вигукнув Копач.— Розкусив есера. Ти правий: Матейко нам не рівня. В трудний час

він за паном руку потягне, хоч, як і ви, в постолах ходить. Інтереси в нього інші.

— Так, інші... Худобу скуповує та перепродує. А в Романа інтерес, як би зимою з голоду не подохнути.

Мартинові ніяк не вдавалося передати Копачеві прохання вчительки зайти до неї. Нарешті він вибрав хвилинку, торкнув того за рукав. Копач оглянувся. Мартин шепнув йому на вухо:

— Дядю Мироне, вчителька сказала, щоб ви зайшли до неї. Це наша Надя... Конспірація!

Копач зняв з гвіздка свій картуз і попрощався:

— Ну, хлопці, на сьогодні досить. А зараз мені ще в одне місце сходити треба.

— Я проведу, коли можна,— сказав Микола.

— Можна.

І вони вийшли.

А Мартинові в ту ніч снився дуже приємний сон: наче стоїть він на кургані, а поряд — Устинка.

«Устинко,— каже він,— я тобі приготував подарунок».

Вона мовчки дивиться на нього такими чистими очима, як небо в безхмарну осінь. Мартин витяг з-під поли постолики.

«На, взуй! Ми підемо аж он туди,— каже він, показуючи за обрій.— Звідти усе видно, і ми навчимося усьому, як велить учителька».

Він узяв дівчинку за руку, і вони злетіли угору, як пір'їнки, а виднокруг усе ширшав, і відкривалися їхньому зорові кришталеві палаци у сліпучому сяйві жар-птиці...

НА РІЗНИХ ШЛЯХАХ

— Царя скинули! — летить по селу радісна звістка.

— А хто ж порядок підтримуватиме?

— Добрі порядки: у одного сорок десятин, а в другого жодної...

— Самі встановимо порядки, мужицькі!

Матейко не може втриматись, злість так і пре з нього:

— Що, земельки захотіли? На цвинтарі матимете!

— Сам туди підеш! — не витримує мовчазний Роман.

Він прямо на очах перемінився. І все це почалося з того часу, як Копач організував першу більшовицьку підпільну

організацію в селі. Попервах до неї ввійшли Микола, Семен і Роман. Копач давав книжки і листівки. Микола читав їх темними вечорами, запнувши ряднами вікна.

Все було там ясно і зрозуміло: війна вигідна багатіям, і припинити її можна лише тоді, коли народ покінчить із режимом.

І от царя нема. До влади прийшли міністри-капіталісти, залишилися поміщики, і каральні загони люто розправлялися з тими, хто зазіхав на панську землю.

Дід Петрунець стоїть біля воріт, гирлигою загрожує кожному, хто проходить мимо:

— Що, злякалися? Як ховрашки, ховаєтесь! Нема царя — царенята залишилися! Чого по запічках ховаєтесь, тюхтії?

Одні обминали його, похнюпившись, опустивши голови; інші підходили, намагаючись відбутися жартами.

— Діду, ну, а тепер як, пошиєте червоні чоботи?

— Пошию, щоб вам тряся на голову! Я й тоді не боявся! А ви боїтесь пана: постולי носите!

— А як же не боятися,— у пана в маєтку цілий взвод козачої охорони...

Дід вигукує з презирством:

— Ну й бійтеся, сучі діти, гатіть стави своїми горбами, як Роман, щоб земельки прибавилось!

Дід обіймає за плечі Мартина і промовляє з сумом:

— Ех, шкода, синку, що я старий, а ти малий, а то ми показали б їм, як воювати треба!..

— Дідусю, я вже не малий! — гордо випинає груди Мартин.

Дід ласкаво дивиться на онука і зітхає...

Настала осінь. Жовтневе сонце криваво — червоним пасмом ударило Мартинові в очі, і він прокинувся. Набравши в рот холодної води, старанно вмився і навіть пригладив скуйовдженого чуба, поклав у полотняну торбу книжки, накинув наопаш свитку і вийшов надвір. За долиною виднілася Дармоїдівка.

Мартин постукав по тьмяному уламку скла, вмазаному замість шибки в стіну, і за хвилину побачив на порозі Устинку. В руці в неї книжки, на ногах постולי, на плечах стара, потерта хустка. Ні в що одягтися дівчинці, нікому про неї потурбуватися.

Вийшли на шлях. Позаду поле, ліворуч Замчисько, а попереду школа, у великих вікнах якої пожежею відбивається холодне сонце. Цікаво тепер вчитися! Кожен день учителька розповідає щось нове. Особливо цікаво слухати про революціонерів, як вони за народ боролися, не боячись страждань. «Я теж буду героєм,— думає Мартин.— Адже вчителька сказала, що я здібний, тільки фантазую дуже. «Не розбереш,— каже,— де правда в тебе, де вигадка. Романтик...» Нехай і романтик, аби чесний і щоб не зобижав нікого».

Він глянув на Устинку. Та замерзла, зіщулилася. І як він раніше цього не помітив? Ну і герой! Він скидає свитку з плечей і подає дівчинці:

— На, одягнись!

— Мені не холодно!

— Не видумуй! — Він накидає їй на плечі свитку, яка ще зберігає тепло його тіла.

Рвучкий вітер пронизує його, але він бадьориться. Він чоловік, усе може витерпіти! Адже героєм хоче стати!

Вітер примушує прискорити кроки.

Ось і школа. На ганку пустують діти:

— Молодий з молодою йдуть! — горланить на весь двір Карпо.

Мартинові очі спалахують такою злістю, що Карпо лякається.

— Чого лізеш? Не чіпай! — белькоче Карпо.

— Посмія ще раз сказати,— показує йому кулак Мартин.

У коридорі їх зустріла вчителька. Вона бачила все, що сталося на подвір'ї. Вона каже Мартинові:

— Ти хороший хлопець. Так і треба захищати дівчину! — Потім повернулася до Устинки: — А це тобі подарунок. Та бери, не соромся. А як станеш сама вчителькою, тоді мені подаруєш. Добре?

Учні оточили їх, дивуються. Ще б пак: учителька подарувала сироті вовняну кофту.

Почався урок. Вчителька світиться радістю, наче свято якийсь. Не говорить, а співає.

— Надіє Никифоровно, чому ви такі веселі? — питають її діти.

— Бо радісна звістка прийшла з Петрограда!

— Розкажіть!

— Слухайте, діти, і передайте всім: учора під керівництвом партії більшовиків і товариша Леніна в Росії сталася пролетарська революція! Прийнято Декрети про мир і землю...

Діти не зовсім зрозуміли слова вчительки, але серцем осягнули радісний, великий їх зміст. Не встигла вчителька пояснити, що відбулося в Петрограді, як двері прочинились і пролунало басовито:

— Мир дому цьому!

До класу увійшов батюшка. Діти здивувались: адже закон божий сьогодні аж на четвертому уроці.

Батюшка підійшов до столу. Товстий, гривастий, у чорній рясі. Вчителька виглядала обіч нього як дівчинка. Навіть дивитися страшно: здається, задушить її своїми ручищами.

Але батюшка, хоч були вони ворогами з першого дня, чемно вклонився, промовив:

— Бог підказав мені зранку відвідати аглиць божих і наставити їх на путь істини, на шлях праведний, на життя вічне, поки крамола не поточила, як черв дерева, їхні непорочні душі. Благоденствуйте поки...

Вчителька знизала плечима і відійшла до вікна. Піп розсівся на хисткому стільчику, поклав ручища на столик, укритиши його широкими рукавами, і гостро озирнув клас.

Діти принишкли. Піп уп'явся очима в куток, де раніше висіла ікона, і з неприхованою злобою подивився на вчительку:

— Де ікона преподобної матері? Хто дозволив собі таке богохульство?

Мартин знав, що ікону давно вже знімають і вішають назад тільки перед уроком закону божого. Сьогодні піп прийшов несподівано, і все розкрилось...

Надія Никифорівна не встигла відповісти, як у цю мить підвівся зі свого місця Мартин і сказав:

— Батюшко, я вчора ненароком збив ікону, а повісити назад не встиг — віздок загубився.

— Ай-ай-ай! А я ж тобі колись і молитовника подарував... Ну, ти вивчив урок?

— Вивчив, батюшко! — відповів Мартин, хоч і не думав вчити задану попом молитву «Радуйся, діво Маріє». Він вийшов до дошки і продекламував:

Якби ви знали, паничі,
Де люде плачуть живучи,
То ви б елегій не творили
Та марне бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози. Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Піп вирячив з несподіванки на хлопця очі, а потім
grimнув так, що аж шибки в класі задзеленькотіли:

— Стули уста нечестиві, отроче неприкаяний, аще дия-
вол рече ними!

Важко дихаючи, він підбіг до Мартина, схопив його
обома руками за вуха і шарпнув так, що хлопець закри-
чав від болю.

— Хто дав тобі цю нечестиву книгу?

— Я... Я знайшов її!

— Брешеш! — Піп вчепився всією п'ятірнею в чуприну
хлопця.— Я тобі покажу, єсчадіє преісподньої! — галасу-
вав він.

І тут сталося несподіване.

— Відпустіть хлопця! — різко крикнула вчителька.—
Я на поріг школи вас не пушу за цей ваш вчинок!
І взагалі досить голови туманити!

Піп, як ошпарений кіт, відскочив від Мартина і позадку-
вав до виходу, а розгнівана вчителька наступала на нього.
Збоку було навіть смішно: маленька, тоненька, молодень-
ка дівчина наступає на величезного попа... Але ніхто не
сміявся. Усі чекали, чим закінчиться ця сутичка.

— Адже ви знаєте, що відбулася революція! Настав
кінець владі експлуататорів і мракобісів! Вам нема чого
робити в школі! — каже вчителька.

— А-а-а! Я давно підозрював, що ви більшовичка! Кра-
молі служите?! — Він вхопив молитовник, потряс ним над
головою.— Вижену з села! Козаків викличу!

Вчителька з презирством відповіла йому:

— Ви будете мене залякувати, панський слуга і жандармський донощик! Геть зі школи, і щоб вашої ноги тут не було! — показала вона рукою на двері.

— Ну, ви ще згадаєте мене! — просичав піп і якимсь боком поплив до дверей. Хлопці кинулися до вікон, з задоволенням спостерігаючи, як піп, підтикавши поли довгої рясни, важко трюхикає подвір'ям до воріт.

У класі тиша. Вчителька обвела поглядом учнів і на хвилину зупинилась на Мартинові. Погляд її прояснів, і вона ласкаво посміхнулася йому.

— Діти, хороші мої! Велика радість прийшла до народу: пролетарська революція! В столиці влада належить робітникам. Але поміщики і капіталісти ще лишилися по містах і селах. Ленін не може приїхати з Петрограда, щоб вигнати їх, передати владу на місцях народові і роздати землю селянам. Народ сам повинен взяти її! Біжіть додому і скажіть, щоб ішли на майдан!

— Ура-а-а! — загукали діти, застукали партами і ринулися до виходу.

ВОГОНЬ НЕНАВИСТІ

Ще напередодні зі станції прискакав на змиленому коні зв'язковий від партійного комітету — паровозний машиніст Григорій Лимар. Він викликав Миколу в клуню.

— Де Копач?

— У Будах. Хлопців організовує. Скоро прийде.

— Так-от, Миколо, танцюй, наша взяла! В Петрограді наші Зимовий захопили. Декрети про мир і землю Ленін підписав. Велів на місцях робітничо-селянську владу створити. Передай Копачеві: на його плечах весь повіт.

Копач прийшов лише за північ. Він уже знав про революцію у Петрограді. Микола провів його до клуні. Там зібралось семеро найвірніших хлопців. Усі були озброєні.

— Козаки виступлять проти нас? — питає Копач Миколу, котрий робив на панській воловні і щодня бачився з охоронцями, а з деякими навіть подружився.

— Думаю, що ні. Треба з усіма поговорити.

— Правильно. Завтра ми піднімаємо народ. Рушимо до маєтку, а тим часом ти поговори з козаками.

— От тільки офіцер...— промовив хтось нерішуче.— Боюсь, щоб не почав стріляти...

Але Копач заспокоїв його.

— Якщо зберемо багато людей,— сказав він,— то побоятися стріляти. Швидше до роботи. Спати сьогодні не доведеться. Кожен хай збирає своїх хлопців. Виступаємо, коли вдарить великий дзвін.

Хлопці розійшлися. У клуні залишились Копач і Микола. Копач підсів до нього, обняв за плечі:

— Ну, друже, почалося головне. Кінець імперії. Наступає наша влада — влада трудящих...— Він термоснув Миколу за плече.— Ти розумієш, який великий зміст у цих словах: наша влада!

— Розумію, але важко збагнути. Ми — і нікого вищого за нас нема. Самі управляємо — без панів, без чиновників.

— А знаєш, що говорити козакам?

— Знаю... «Хочете жити — приставайте до нас,— скажу,— Керенського прогнали робітники, а ми виженемо Сабанського. Не послухаєте — на себе нарікайте». Не хвилюйся, я їм таке вступлю, що тільки чуби чухатимуть.

Копач підвівся, накинув наопашку шкірянку, що зсунулася з плечей.

— Піду до Наді.

— А я в фільварок... Може, іще щось придумаю...

До містечка йшли разом. Потім Копач повернув ліворуч, до Замчиська, де край вулиці, поряд з кладовищем, школа, а Микола пішов праворуч — на греблю, до панського маєтку.

* * *

На опусті Микола зупинився. Перехилившись через муровані поручні, він дивився на чорну воду, у якій тремтіли, відбиваючись, зорі. Пахло рибою і куширем. Вода тонкими цівками соталася крізь щілини в загородках і з шумом падала на каміння. Село і містечко спали міцним сном. Згадала ніч під Івана Купала, коли він зустрів на греблі Мотрю. Вона бігла йому назустріч з розпущеними косами у панській прозорій сорочці, тримаючи свою одежу в руках. Дівчина вирвалася з палацу мов несамовита, і

ніхто не міг зупинити її, умовити переїхати на той бік човном, щоб уникнути людського поговору. Вона забула про все на світі. Скоріше далі від цієї ганьби. Ясно світили зорі, роняючи скалки світла на чорну воду; в лице бив свіжий вітер з пахощами м'яти. Біля млина вона спіткнулася, впала на тверду, вкочену колесами дорогу, підвелася і лише тут відчула у руці цупкий папірець — три карбованці, всунуті в руку економкою. Гроші пекли долоню. Вона підбігла до опусту, зупинилась біля поручнів, змахнула рукою, щоб кинути їх у водяний вир, і раптом відчула, як хтось схопив її за руку.

— Миколо! — вимовила вона у розпачі. — Прости мені. Я не винна перед тобою, прости...

Він хотів був щось сказати, але передумав, відштовхнув дівчину з такою силою, що вона впала... Мовчки переступив через неї і попрямував до села. Він ішов хитаючись, у голові шуміло, дзвеніло, перед очима стояли паничі і реготали... Два дні не виходив з клуні, дивився невидючими очима на пожовклі від часу крокви, прислухався до того, як тріщить нагріта пекучим сонцем солома, як шпортаються в стрісі горобці, як цілий день довгохвості ластівки носять крикливим діткам комашок.

З того часу не стало Миколи-жартівника, заводія пісень і танців, дотепника. Він би, мабуть, збожеволів або запив з горя, якби Копач не показав йому іншого шляху до щастя, не навчив боротися проти тих, хто поневолює народ.

Мотря тамувала тугу тяжкою працею на поденщині, виливала в сумній пісні, коли ніхто не чув, і ждала, що Микола все-таки повернеться до неї. Час ішов, а він не повертався...

Зараз Микола йшов до тих, кого найбільше ненавидів. Знав, що скоро їх пануванню прийде кінець, то хай би вони краще тікали цієї ночі, а то він не відповідає за себе... Горить у нього душа, стискаються кулаки. Особливо ж ненавидить він того печеного панича... У нього вже немає злоби проти Мотрі. Хай вона буде щаслива. От тільки для себе не бачить ніякого щастя, крім боротьби... Чому такі слабі створіння ці дівчата? Ні, не всі. От і Надія любить Мирона Копача, ділить з ним горе і радість...

Сторож впізнав його і відчинив хвіртку. Парк дихнув прохолодою, осінніми пахощами. У верхньому вікні палацу світилося...

Микола підійшов до сходів.

— Хто йде? — крикнув патруль і наставив гвинтівку.

— Це я, Микола Верховий. Мені треба пана!

— Пан спить!

— Не брешти, не спиться в таку ніч панові...

На шум прибігли ще два козаки. Микола стояв на своєму — у нього термінова справа до пана. Пану доповіли, і ось хлопець у панських покоях.

Старий, з довгими сивими вусами, Ян Сабанський уже чув про революцію у Петрограді. Схвильований, ходив з кутка в куток по своєму кабінету, лічив кроки: п'ятнадцять вперед, стільки ж назад, п'ятнадцять вперед, стільки ж назад. І так до двох годин. Сон не йшов до нього, думки розбігалися. Куди податися? Де знайти захист від страшної сили, яка нестримно насувається, яка щомиті може захопити його в цьому гнізді. Слуги стали підозріло мовчазними. Навіть кухар напився і зіпсував обід. Козаки тільки дратують селян і вносять розгардіяш у господарство.

«Що робити? Що робити?» — ця думка не дає спокою старому Сабанському. І наче на відповідь він чує:

— Їдьте, пане, геть з нашого села... Вранці буде пізно. І козакам накажіть звідси йти...

Це говорить один з його батраків. Дивний хлопець, який вимагав уночі з ним зустрічі...

— Що? Лякаєш мене? А хто ти такий?

— Я, пане, син Петра Верхового, який вашого діда зарівав. І в мене руки сверблять порахуватися за ваших синів, що спаскудили мені життя... Їдьте геть. Однаково ваш кінець настає. Більшовики скинули Керенського і проголосили робітничо-селянську владу.

— О, прокляття, пся крив! Заберіть його! — крикнув пан козакам.

І повели Миколу.

Надворі світало. Біля ганку зібралось кілька козаків, пробуджених нічною тривоگوю. Вони впізнали Миколу.

— Що трапилося, Микола?

— Революція, хлопці! Керенського нема... Ленін найстарший! Він оголосив війні кінець, землю всю селянам віддати, і без грошей! Так що приставайте до нас, бо сьогодні і в нас революція буде...

— Мовчать!!! — крикнув офіцер.— Замкнуті в льох цього баламута!

У льоху, що міститься тут же, під сходами, було вже видно. Сонце зійшло того ранку велике, червоне, як на мороз. Микола не відчував ні страху за себе, ні тривоги за успіх повстання, про початок якого мусив сповістити набат.

Крізь вікно він бачив, як сновигали сюди й туди козаки, виконуючи розпорядження офіцера. Чути було, як клацали затвори, мабуть, козаки перевіряли зброю... Нарешті вдарив великий дзвін. Микола відчинив віконце:

— Чуєте, почалося?! — гукнув він.

Але йому ніхто не відповів. Микола побачив останнього козака, що забарився з конем біля ганку, а потім помчав садом до задніх воріт, що виходили в поле... Після того в маєтку настала тиша. А дзвін не вгавав, рвав на шматки душу тривогою, кудись кликав, і Микола не стерпів, почав бити ногами в двері, аж поки його не почувла служниця, що залишилася сама в опустілому палаці...

Віталій лежав на канапі і дивився в стелю. Два роки він дідько зна за що мучився в окопах... Воював за «віру, царя і отечество». Царя не стало, «отечество» розлазилось по всіх швах, а «віра» — це було для темних солдатів, та й ті все більше переконувалися, що в окопах уже й бог не захисник. Нарешті вирвався, прибув до Києва, де йому запропонували сотню українських козаків для охорони Центральної ради... Попросився на тиждень додому. І от зараз лежить, навіть не слухаючи, про що там батько говорить. А батько, як два роки тому, турбується лише про одне:

— Часи, сину, настали сумні. Мужик вийшов з послухання. Чобіт не має, а сам туди ж лізе, на стіл, ораторствує. Мало йому політичних свобод — він на священну власність зазіхає. У селі знову більшовицькі агітатори з'явилися, підбивають на бунт...

— Місцеві чи прийшли? — байдуже питає Віталій.

— Свої. Копач агітує, щоб ішли маєток грабувати, землю ділити. Не треба, мовляв, урядового універсалу ждати, від Центральної ради, мовляв, не дочекатися — вона за поміщиків руку тягне. Про наш ліс і той лан церковної землі, що за курганами, згадував. Нащо, каже, попові землі стільки, досить з нього й того, що люди даром дають. Чувш, сину, куди він гне, ірод анафемський?! Земля наша йому поперек горла стала. Злидоті, щоб бур'ян розплоджувала, віддати хоче...

Віталій не дивився на нього, навіть голови не повертав.

— Сьогодні мене з школи вигнали! — з ненавистю кинув під синові. — І хто? Дівця прибудна! Нігілістка! А я навіть пожалітися не можу... За три роки і разу в церкві не була. Так це порядки?

Лють отця Єпіфанія дійшла до краю, він не міг більше говорити з сином — вийшов на кухню.

Віталій лежав у тій же позі, заклавши руки за голову, і в пам'яті його воскресали картини недалекого минулого.

...Надію він зустрів ненароком. Її переслідував філер. Вона плутала вулицями, скверами, бульварами, але той не спускав її з ока. У неї в сумці лежало кількасот листівок. Вона вже зовсім знесилена... Біла брама кадетського училища їй зустрілися троє юнаків у юнкерській формі. Задиhaючись, вона гукнула до них:

— Панове, допоможіть! Мене переслідує негідник!

Допомогти дамі, захистити її від негідника — саме в цьому можна виявити лицарську честь. Двоє кинулися назустріч шпикові, третій, Віталій, повів дівчину у двір. Допоміг перестрибнути через мур, і вони опинились на іншій вулиці.

— Куди вам? — запитав він. — Я проведу. Самій іти цією вулицею небезпечно.

— Туди, — кивнула вона в бік моря.

На набережній вона зупинилася.

— Дякую. Далі я сама піду.

І раптом він став благати її:

— Не гоніть мене. Мені так хороше з вами...

Вона здивувалась, почувши з уст військового такі слова. А він говорив далі:

— Вірте мені, я ваш друг.— Віталій обережно доторкнувся до її плеча.— Ми повинні зустрітись. Не відмовляйте мені.

Вона розгубилася. Що робити? Висловити йому свою недовіру після того, як він порятував її, вона не могла...

І вони почали зустрічатися.

Одного разу він сидів з нею на безлюдному березі.

Він глянув у її сині, як море в спокої, очі і промовив:

— А я кохаю тебе.

Того ж літа Надія зникла кудись. І от зовсім випадково він зустрів її тут. За роки війни він змужнів, але її погляди стали ще більш чужими для нього. Він, петлюрівський сотник... Треба негайно податись до Києва чи Вінниці. Революція більшовиків повинню розливається по Україні. «Батько правий: пан Сабанський завтра тікатиме з села. Треба й собі з ним подаватись, ради нема».

Ранком, як ударив великий дзвін, він кинувся до маєтку Сабанського і під білокозачим конвоєм на панських козлах утік з рідного села...

Охоплені якоюсь незвичайною радістю, збуджені до краю, Мартин з Устинкою бігли вулицею і вигукували:

— Революція! Революція! Ленін наказав: виганяйте панів!

Так вони бігли до самих воріт, зчиняючи на селі переполох. Хлопець забіг до хати, кинув на лаву торбу з книжками, став термосити діда Петрунця:

— Кидайте роботу, дідуно! Панів ідіть виганяти! Вчителька наказала! Копач іде з людьми... Ходімо швидше...

Дід вийняв з рота дратву, поклав шило на дошку, обернувся до онука:

— Так, кажеш, іти? Удвох? Добре... Що комар — то й сила.

Бабуся стала на дверях:

— Петруню, куди тобі на ту революцію йти? Ледве на ногах тримаєшся... Без тебе обійдуться...

Дід підхопився мов ужалений.

— Без мене, кажеш? — І маленька його постать наче виросла. Дід зціпив кулаки, під жовтою шкірою яких випнулися кості, ступив до скрині, відкрив віко і витяг звідти... червоні чоботи! Він шив їх довго, ночами, коли всі

спали, обіцяв сам собі оновити їх, коли на землі запанує правда, а пан взується в постолі...

І от дід в червоних чоботях. Бабуся сплеснула руками, а дід вибіг надвір так, як був, у самій сорочці, в білих широких штаних і в червоних чоботях.

— Люди добрі, виходьте! — кричав він, повільно крокуючи вулицею в червоних чоботях.

— Де горить? Що горить? — питали, вибігаючи на дорогу, селяни.

— Тут горить! — Дід розхристав сорочку на худих грудях і б'є у них кулаками.— Горить злість, що ви по запічках сидите! Чого ждете? В столиці вже не тільки царя, а й панів прогнали, а ви своїх на насіння залишаєте! Ідіть ділити!

Над селом попливло тривожне бамкання великого дзвона. Але його перебив гучний голос Копача:

— Товариші-і! — Він підійшов з колоною.— То-ва-риші-і!.. До зброї! Партія більшовиків на чолі з Ленініним привела робітничий клас до перемоги над Тимчасовим урядом у Петрограді. Не відстанемо від російського пролетаріату! Виженемо запродаців, що охороняють поміщицькі маєтки!

— До зброї! — прокотилося над колоною.

Наперед вийшов Петрунець, вклонився людям, і знову настала тиша.

— Люди добрі, скільки років ждав я цього свята і дочекався. Тепер помирати не хочеться, ще стільки проживу! Не бійтеся: пани не страшні, я сам на пана йшов! А ви громадою йдіть!

Він, видно, хотів іще щось сказати, але сльози радості здмушали його горло, засліпили очі, він ледь не впав, але Копач підхопив його.

А навкруги клекотіло. Червоний прапор майорів над головами, а в очах, звернутих до панського палацу,— рішучість. Палац сявав холодними білими стінами на фоні багрянолистого парку.

Молодші чоловіки забігали до себе у двори і швидко повергалися звідти, розмотуючи з ганчір'я хто гвинтівку, хто шаблю, хто дідівську шомполку, приховану до певного часу. Більшість була з косами, вилами, а то й просто з кілками, допіру вирваними з плотів...

Копач вийшов наперед, підняв руку з наганом і дав знак йти. Довга строката колона попливла вулицею.

Дітвора бігла попереду. Поруч з Копачем крокують Мартин, Устинка й Оверко. Трохи далі — Іван, Овсійко й Василь. Дід Петрунець ледве встигає за всіма. Вже біля містка його наздогнала бабуся й накинула на плечі свитку. На греблі колону ждала Мотря. Вона передала Копачу червоний прапор.

— Дивіться, це той, що в дев'ятсот п'ятому році з ним ходили! — крикнув Роман. — Молодець, Мотря. А ми думали, що його вже нема...

— Хай живе революція! — крикнув Копач і високо підняв червоний прапор. Голосне «ура!» було відповіддю. А колона все збільшувалась, як річка у повінь; наче струмки весняних вод, звідусіль стікались озброєні люди.

Після короткого відпочинку знову вдарив дзвін, і натовп ринув у широко відчинену браму фільварку, але там було вже безлюдно: навіть собаки, налякані незвичайною процесією, причаїлися на задвірках. Мартин підбіг до вчительки:

— Надіє Никифоровно, я бачив, як попович поза городами біг до пана. Певне, він його попередив...

— Туди їм і дорога! — махнула рукою вчителька.

Копач виголосив промову, в якій закликав не громити палац, а влаштувати там агрономічну школу. Для розподілу майна, худоби й реманенту створили комісію.

Але першим революційний порядок порушив Матейко. Він приїхав з двома підводами. На одній сидів сам, на другій його син Карпо. Круто зупинивши баских коней під самим ганком палацу, він крикнув писклявим голосом:

— Беру, своє беру, людоньки. Всі ви були свідками, як я пані з болота витяг... Своє беру в нагороду...

І він почав вантажити на віз усе, що попало під руки: крісла, дзеркала, ліжка, посуд; він зривав килими й гардини, викидав книги на підлогу і тягнув шафи. Люди й собі подалися до палацу. Семен, якому Копач наказав стерегти палац, ходив по опустілих покоях і тільки хитав головою. Стихія грабунку, виплекана ненавистю до всього панського, засліпила людей...

Ось уже втретє повернувся з підводами Матейко. Вітер жбурляв по кімнатах рвані папери, гортав сторінки розкиданих по підлозі книжок... Маленькі кротячі очиці Матей-

ка нишпорили по підлозі, по стінах, по стелі: усе вже вивезено. Залишилось тільки вмазане в стіну велике, на зріст людини, дзеркало. Матейко спробував добути його.

Семен ходив, як хмара. «Невже ми старалися заради Матейка, заради цього кровопивці, що мою землю украв? Йому, бач, забажалося панського дзеркала... А в моїй хаті зроду-віку дзеркала не було. В цебер Федора заглядала, коли збиралася в гості чи до церкви».

Семен підійшов до дзеркала. З чистого, без жодної подряпини скла на нього дивився зарослий, з розкуйовдженою чуприною сердитий дядько.

— Так ось ти який! — усміхнувся Семен.

Дядько в дзеркалі в ту ж мить відповів йому усмішкою.

— Сміється, сатана! — моргнув Семен до Матейка. Той попросив Семена допомогти йому.

— Допомогти, кажеш? — Семен звів гвинтівку, клацнув затвором.

Матейко скрикнув і кинувся геть. Семен прицілився у своє зображення в дзеркалі і натиснув курок. Бах! — і тисячі променів війнули у всі боки, голова зникла... На постріл до кімнати вскочила Мотря.

— Хай воно з димом летить! — промовила з сумом.

Тільки що на господарському дворі їй за списком виділили телицю і білого кожуха. Вона нічого не взяла.

— Спасибі, люди, не треба мені нічого панського...

Довго блукала Мотря парком, шукала Миколу...

А Микола разом з Копачем, Романом та іншими ревкомівцями, як закінчили розподіляти панське добро, зібралися до стайні, де залишилося лоша з перебитою ногою.

— Все начебто... — зітхнув Микола полегшено.

Тут тільки Копач схаменувся.

— Що за напасть! — вдарив він руками об поли. — Про тебе, Романа, і про Семена забули ми...

— А про тебе? — ворухнув бровами Микола. — Божим духом житимеш?

— Та про мене ви не турбуйтеся, проживу якось. А от вас шкода.

— Не жалій, Мироне. Худоба людям дісталася. А от що палац розграбували, це жалко. Знову на цьому куркулі нажилися. Біднота тільки сухе ломаччя несе. А Матейко, кажуть, тричі обернувся...

А Копач усе журився:

— Ну, а все ж таки, хлопці, чим Роман оратиме землю? Наділ одержить, а худоби нема...

— Хай бере лоша. Через рік з нього кінь буде, як не здохне...

Коник тривожно шулив вуха, прислухався. Порожня стайня лякала його.

До стайні, як вихор, влетіли хлопчачки: Мартин, Оверко, Василь!

— О, лошатко! Поранене! — загукав Оверко, намагаючись впіймати лоша.

Воно вдарило копитами об цегляний діл стайні, заметалося на місці від болю в нозі, жалібно заіржало.

— Не муч його! — крикнув Мартин. — Бачиш, воно, бідненьке, ходити не може. Дядьку Мироне, — заблагав він, — дайте нам це лоша!

— Кому — вам? — здивувався Копач.

— Хлопцям. Ми його вилікуємо...

— Та воно дядькові Роману виділене...

Мартин засмутився, похнюпив голову. Він давно мріяв про коня.

Роман розуміє хлопця. Та й нащо йому цей каліка? Він підійшов до Мартина:

— Не журися! Доглядатимеш за лошам ти.

— Ой дядечку, — не знайшов слів Мартин і обійняв Романа за худі плечі. Потім скинув з себе паска, зашморгнув на шиї в лошати і вивів його з конюшні.

Діти обліпили кульгавого жеребчика. Сували лошати в рот скоринки хліба, сіно, рожеве листя кленів. А воно, відчувши ласку, заспокоїлося і присмиріло.

Біля палацу Микола зустрів Мотрю. Вона глянула на нього з якимсь докором. На мить зупинилася: хотіла щось сказати чи, може, ждала його слова. Але він мовчки відвернувся і кинув погляд на розцяцьковану фантастичними візерунками альтанку... Верхи на ній, зриваючи мідне покриття, сидів сокирою Карпо, Матейків син.

— Ти що, гнидо куркульська, задумав усе перетягти? Злазь!

Карпо вишкірив рідкі зуби:

— А вам жалко? Це ваше, чи що?

— Злазь! — Микола кинувся до альтанки. Але в цьому від палацу почулося тривожне:

— Пожежа!

По мармурових сходах палацу біг Матейко з великим осколком дзеркала в руках і кричав:

— Пожежа! Мотря палац підпалила...

У великі без шибок вікна валив чорний дим. Десять поблизу почувся голос Копача. Разом з Романом вони бігли до палацу. Забувши про Карпа, побіг за ними і Микола. Дим сотався з-за дверей одної з великих кімнат на третьому поверсі. Ревкомівці зламали двері і вбігли туди. Це була бібліотека. Яскравим полум'ям горіла книжкова шафа.

— Винось! — крикнув Копач і сам схопився великими руками за шафу.

Микола підхопив з другого боку. Шафа була важка. Підбіг Роман, і вони втрійох зрушили її. За якусь мить багаття опинилося на підвіконні, а потім рухнуло на землю, розлетілося на десятки маленьких вогників, але то вже було не страшно. В кутку купа книжок, що випали з шафи. Копач скинув піджак і почав ним збивати вогонь. Полум'я згасло...

З бібліотеки вели гвинтові сходи. Туди й побігла Мотря, як підпалила книги...

Наче уві сні пройшли місяці після розлуки з Миколою. Тільки сьогодні вона прокинулася. Пробудив її тривожний дзвін, ненависть, що, здавалось, була розлита в повітрі, розбурхувала натовп. Біль її серця прорвався невгамовною жадобою відплати. Кому? Хто винен у її горі? Це пани у всьому винні. Он батько передчасно у могилу зійшов, побитий козаками. Мати померла за ним, залишивши Мотрю з малим Івасем. Пани, прокляті пани! Горе від них!

Мотря витягла захований матір'ю червоний прапор, який залишив їм на схованку Мартинів батько, коли тікав з сім'єю з села від жандармів. Прапор цей люди пізнали. І коли Роман подякував їй, Мотря аж розцвіла від щастя. В такому світлому, піднесеному настрої ходила вона між людьми, мріючи зустріти Миколу. А коли зустріла, він одвернувся од неї. Навіть у такий день не побажав зазирнути їй у душу, хоч словом обізватися... Вона згадала різьблену альтанку, і серце її защеміло ще дужче... Нена-

висть до самої себе перемогла навіть образу на Миколу. Хотілося померти. Але в неї не вистачило сили заподіяти собі смерть. І від цього безсилля в душі знову спалахнула ненависть. Знищити, розвіяти за вітром оце панське гніздо! Мотря знайшла вогонь у непогашеній пічці і підпалила книги. Їй здавалося, що вогонь розгоряється повільно, і вона почала збирати в купу папір, розпалюючи нові багаття. А коли на ній зайнялася спідниця і вогонь облік тіло, вона у відчай кинулася наверх; там і знайшов її Микола.

Він зірвав з Мотрі тліюче плаття, узяв знепритомнілу дівчину на руки. Тут він зустрів Копача. Удвох вони поклали дівчину на ліжко. Копач побіг за фельдшером. Микола з болем дивився на змучене обличчя Мотрі. Дівчина поворухнулася, розплющила очі.

— Це ти?..— запитала і впала в забуття.

— Я, я! — крикнув він, але вона не відповіла.

Прийшла фельдшер, сусідки. Прибіг, стривожений Іван. Молодиці з фельдшером почали роздягати Мотрю. Микола вийшов надвір. Сів на сходах і став думати свою сумну думу...

ПРОКЛЯТТЯ

Тривожною випала зима. Голова ревкому Копач і вночі не роззувався. Двадцять хлопців, що повернулися з фронту, разом з біднотою охороняли в селі Радянську владу.

Розміряли панську і церковну землю, залишивши попові двадцять десятин. Піп ходив по селу на водохресцу, ставив як годиться хрестики на дверях, а тим, кому дісталася попівська земля, загрожував божою карою. Люди мовчали, опустили голови, та від землі не відмовлялися... Наскакували куркульські банди, але бойовий загін Копача давав їм відсіч. Час минав; помалу люди почали готуватися до посіву. Аж ось поповзли чутки: пани покликали на допомогу німців. Куркулі злорадно шипіли: ті вже наведуть порядок...

Затривожилась біднота, почала палити взятий у маєтку мотлох, закопувала усе, що не могло горіти...

— За кожен гвіздок з вас спитають, злидота нещасна! — нахабно сміялися багатії.

— Ми лише на плечах несли, а ви возами возили,— огризалася біднота.

— От і відповідатимуть ваші спини! — кричали зраділі багатії.— Як красти, то треба до чогось прикласти! У нас і не розбереш, що панське, а що наше... А у вас все на видноті!

...Мотря повільно одужувала. Іван заробив трохи хліба біля череди, а тепер сидить дома і вже другу скрипку з явора робить. Він і грати на них майстер. Та ще й який: почує на весіллі танець чи пісню — зараз же перейме і грає краще від музик. А струни дали йому хлопці з розбитих панських роялів...

Василько знову хворіє: нога розпухла аж до коліна. Ходити не може; лише вискочить босий на сніг, спираючись на коцюбку, гукне до Мартина через дорогу: «Агов! Іди до ме-е-не!» — і знову кульгає до хати.

Жаль Мартинові товариша... А тут ще й з Оверком недобре. Якось прийшов до Мартина у саморобних личаках на дерев'яній підшві,— сам собі взуття майструє, бо Матейко навіть постолів жаліє дати. Сестра нічого не може вдіяти: чоловік з батьком у згоді. Вважають, що хлопець їм за клопіт...

Вечорами збираються хлопці й дівчата до дядька Семена чи до Мотрі на вечорниці. Іван на скрипці грає. Струни її наче говорять, що на душі в кого. То слізьми заливаються, то сміються.

А то Іван ушкварить такої, що тільки курява та солома по хаті летять від танців. Іноді причепляться дівчата:

— Оверку, ану розкажи, як ви з Мартином цвіт папороті ходили до лісу рвати, як вас чортяка налякав...

— Е, ви і спідниці погубили б, коли б таке диво стріли,— огризається Оверко.

— Невже?

— А самі пробуйте!

— Та ми чорта боїмося!

— Чудні! Чорт не страшний! Його навіть убити можна.

— А як?

— Дуже просто. Треба тільки сім літ гудзика від штанів святити, а в штанях тих сім літ ходити, а щоб не спали — в руках носити. От як пройде останній великдень, тоді зарядити цей гудзик у пукалку і, як тільки вихор

зміється на дорозі, стріляй у нього через рукав сорочки. А штани зубами тримай, щоб не спали! Як попадеш — чорт так і витягнеться на дорозі, весь чорний, з білими смужечками, як спідниця на Христі.

— То, може, і Христа з чортами знається?

— Ні, вона ще тільки на відьму вчиться. Вже три мітли в Матейка вкрала.

Від сміху здригаються вікна. А Оверко і не всміхнеться.

— Пошиєш чоботи з чортової шкіри,— веде він мову далі,— повік не зносяться!

— Оверчику,— благає Христа,— покрій черевики з тої шкіри.

— Не можу.

— Чому?

— Заміж не вийдеш!

— То ти мене сватай!

— Товста ти дуже. Чим я тебе годуватиму?

Всі аж за боки беруться.

Потім Іван знову починає грати. Скрипка ридас, як дівчина, коли їй коси розплітають до вінця з нелюбом. Стогне тугою голубиною, наповнює хату ластів'ячим співом...

— Мартине, прочитай «Кобзаря»,— попросив хтось. Мартин і радий, книжка в нього завжди під рукою.

Спочатку слухають мовчки, а як дійде до того місця, де Катрю з дому виганяють,— усі дівчата в плач! А Мартин навмисне ще жалібнішим голосом веде далі, що й сам починає хлипати. Ну й люблять же за це Мартина дівчата!

— Красунчику мій! — щечече, пригортаючи його до себе, Христа.— Швидше виростай та женися на мені!

— А я не збираюся женитись,— посміхається Мартин.

— Чому?

— За мене вам Оверко відповів!

По хаті розкочується такий голосний сміх, що аж сволок дрижить.

* * *

Весна. Почорнів паркан від вологи. Коло ганку купаються горобці. Сонячні малюнки вікон лягли на сіру долівку, розкреслені чорним каркасом рами. Навкіс від вікна падає

яскравий стовп з золотавими порошинками. Коли вчителька входить у ясну смугу світла, вона теж стає золотого. Голос у неї — наче в Івасевої скрипки: високий, проникливий, і від цього слова глибоко западають в душу.

— Люди хочуть щасливо жити: щоб хліб був і щоб у школах всі вчилися. Для цього ми помічників і капіталістів вигнали, владу трудящих встановили. А багатіям це не сподобалось: жаль їм землю селянам віддавати, бояться, от і покликали інтервентів: «Ідіть, мовляв, до нас, допоможіть з народом розправитися, а за це беріть добра на Україні, скільки хочете!» Скоро німці і до нас прийдуть. Але люди не повинні підкорятися їм: треба, щоб усі зброю брали і виганяли їх, як вигнали своїх панів.

Раптом діти кинулись до вікна.

Вулицею по розквашеному снігу їхали вершники. За плечима на сонці виблискують багнети.

— Діти, сідайте на місця,— тихо сказала вчителька, коли побачила, що трое вже йдуть до школи.

Двері з брязкотом відчинилися. До класу ввійшли попович і двоє німців. Попович зміряв поглядом учительку з ніг до голови:

— Ну що, впізнаєте? Так-то, бачите, недовго втримались більшовики. А тепер наші союзники допоможуть навести порядок. Вас я міг би зараз арештувати, як і всіх призвідців, бунтівників, що грабували священну власність, але... вам відомі мої почуття до вас... Тільки скажіть, де Копач?

— Не знаю,— якось байдуже відповіла йому вчителька.

Він посміхнувся:

— Нічого, союзники швидко його розшукають. А їх розпустіть,— показав він нагайкою на клас.— Школа закривається до особливого розпорядження нової влади.

Учителька мовчки дивилася на дітей, губи її тремтіли, але сказати вона нічого не могла.

— А вас,— вів далі попович,— я прошу йти на той самий майдан, де ви проголошували більшовицьке кредо, і там переконаєтесь: наша армія може наводити порядки.

Учителька подала головою знак, і діти незвично тихо вийшли з школи.

По дорозі, похнюпившись, ішли селяни дивитися на розправу. По дворах сновигали вершники.

На майдані у центрі містечка зібрався натовп. Чоловіки й жінки стояли у тривожному чеканні.

— Дивіться, ще ведуть! — крикнув якийсь чоловік.

Мартин побачив колону полонених. Попереду й позаду верхи на конях їхали по чотири гайдамаки.

Вже здалеку серед арештованих Мартин побачив діда Петрунця. Він ішов босий, розхристаний, у самій сорочці і без шапки. Видно, взяли його під час роботи, коли він шив постоли, бо навіть фартуха не встиг скинути. Старий ішов гордо, піднявши догори маленьку голову з віночком срібного волосся, заклавши руки назад (Мартин не знав, що вони в нього були міцно зв'язані), і здавалось, що він нічого не бачить і не чує, що до всього йому байдуже.

Поруч діда йшов Роман, за ним — дядько Семен і Мотря.

Роман був у личаках, а Семен, як і дід, босий. Лише Мотря встигла взути нові чоботи, котрі справила собі на весілля, та накинути на худенькі плечі чорну хустку з каймою; по хустині розсипалися незаплетені коси...

В руках у Івана стамеска; як працював, так і вибіг за сестрою. У його очах був такий страшний відчай, — здавалось, ще мить — і він кине́ться на ворогів зі своєю стамескою...

Народ розступився, і арештованих вивели на майдан. Мартин не міг пробитися крізь щільний людський натовп. Він виліз на берест, що ріс біля будинку управи за низькою огорожею, і тепер йому було видно все як на долоні.

Майдан оточений німецькими інтервентами та гайдамаками. У центрі стоїть бочка.

Попович скочив на бочку і підняв над головою клапоть сірого паперу, на якому Матейко написав імена бунтівників.

— Пани-добродії! Від імені німецького командування і нашого славного гетьмана Скоропадського оголошую, що з сьогоднішнього дня у вашому селі більшовицька влада знищується і настає наша. Все майно, яке до цурки ви забрали з панського маєтку, повернути. Тих, хто стане проти нас, будемо вішати. А зараз ми будемо карати тих, хто послухав більшовицької намови і грабував чужу власність. Перший — Роман Бездольний. Йому за те, що роздавав панське майно, підбивав на бунт, всипати п'ятдесят нагаїв. Другий — Кабак Семен: підбивав до бунту, руйну-

вав панське майно,— сімдесят нагаїв. Рибалка Мотря: за те, що намагалась спалити панський маєток,— сто нагаїв. Петрунець Верховий, котрий найбільше підбурював селяніти на розбій та грабунок панського майна, виступав як більшовицький агітатор, а за панщини убив пана і не був покараний, бо втік,— йому присудити сто двадцять нагаїв... Усім іншим, що брали панську солому, різали в лісі дубки, розбирали реманент та худобу, дати по двадцять п'ять нагаїв і посадити на тиждень до холодної!

Це було нечувано! Це було страшно! Столітнього діда, що пережив трьох царів і був совістю всього села, карати муть на смерть!..

У натовпі з'явся гомін. Якесь жінка заголосила надрично, розпачливо...

— Замовкніть, а то накажу стріляти! — крикнув попович, а німці, що стояли навколо, насторожились і клацнули затворами.

Віталій продовжував:

— Усі більшовицькі верховоди, Копач та інші, теж будуть піймані й повішані. Хто з вас скаже, де вони ховаються, одержить від німецького командування нагороду: шкіру на чоботи, добру упряж та ще гроші. Тепер починайте! — махнув він рукою до гайдамаків, що стояли наготові біля бочки.

Першого взяли Романа. Він опирався, але його схопили, оголили й кинули на бочку.

Били по голому тілі. Свист нагаїв, крики Романа, якого жорстоко катували, зойки натовпу зливалися в якесь страхиття. Мартинові здавалось, що йому все це сниться.

Потім підвели дядька Семена. Той посміхнувся до народу, розправив долонями довгі вуса і сам підійшов до бочки...

Коли дідусеві розв'язали руки, він відштовхнув гайдамаків, уклонився на всі чотири сторони до народу, підняв голову і промовив:

— Простіть, люди добрі, якщо завинив перед вами. Не страшна мені смерть. Снилось, що прилетів до мене ангел божий і сказав: «Убив ти, Петре, пана, зате в рай попадеш». А ви, коли хочете зі мною бути, з оцих собак,— він показав рукою на гайдамаків,— познімайте штани і жупани, бо вони крадені!..»

Дідові не дали говорити і повалили на закривавлену бочку.

Мартин заплющив очі, припав головою до мокрого стовбура і заціпенів. Раптом він почув жіночий зойк: «А-а-а-а-а!!!»

Це вели на катування Мотрю...

Крізь натовп пробивався Іван. Люди розступилися перед ним, не знаючи, як висловити йому своє співчуття.

Іван зупинився біля попівчича і кинув йому в обличчя:

— Батька й матір в могилу загнали, а тепер і сестру вбиваєте? Так на ж тобі!!! — і він з усієї сили вдарив попівчича гострою стамескою по обличчю. Той поточився і впав.

Потім Мартин побачив, як блиснули багнети й Іван повалився, проштрикнутий до стоптаної закривавленої землі...

...Мартин не пам'ятав, як опинився вдома. Отямився, коли надворі вже смеркало. Перед образами тьмяно блимала лампадка, а на лаві, вкритий новим строкатим рядном, нерухомо лежав дідусь.

Від лампадки тінь падає чорним колом на дідову голову, на груди. Живий дід чи ні? Адже новим рядном вкривають лише покійників. Мартин підводиться зі своєї постелі і йде до лави, на якій лежить дід.

— Дідусю...— кличе він.

Старий відкрив очі, звів руку, начебто хотів благословити онука, але вона безсило впала. Хлопець взяв її і обережно поклав дідові на груди.

Раптом відчинилися двері і до хати ввалився піп, за ним ішов дячок. Біля порога стояла бабуся, сусідки. Піп на ходу замахнувся роздмуханою ще по дорозі кадильніцею. Сизий дим поплив у сутінках. Запахло ладаном, воском.

Піп підійшов до дідового узголів'я, шарпнув хлопця за плече, щоб той посторонився. Потім розгорнув над умираючим книгу і сказав:

— Ну, раб божий, не тремтить душа твоя перед зустріччю з господом всевишнім?

Дід байдуже глянув на попа, прошепотів:

— Одійди, ти сам грішний...— і відвернувся до стіни.

Піп промимрив щось — чи то молитву, чи то прокляття над умираючим — і підніс до його уст хреста.

— Одійди від мене...— простогнав дід, відштовхуючи попову руку.

Мартин, тремтячи від злості, закричав:

— Не чіпайте, бачите, дідусь не хоче говорити з вами!

Піп відспихнув хлопця і звернувся до людей:

— Не приймає сповіді душа його нерозкаяна! Богохулить скверною на мене, священнослужителя... Вмирає непокаяним раб бунтарства і смуги!

Не прощаючись, піп і дячок шмигнули до виходу.

Бабуся підійшла до дідуся, заголосила:

— Що ти робиш, соколику мій?!

А дід ослабленою рукою подав знак: не треба... Потім кивком голови поманив Мартина і ледь чутно прошепотів:

— Книжечку почитай... мені...

Хлопець кинувся на постіль, намацав у п'яній темряві на полиці «Кобзаря». Бабуся підставила йому круглий шевський стілець. Мартин сів.

— Дідусю, не вмирайте ще!..

Той підвів голову, глянув на книжечку, що розгорнута лежала на колінах онука.

— Читай...— прошепотів.

ТЕМНОЇ НОЧІ

Дні тягнулися, чорні, страшні, повні тривожних чуток. Здається, навіть небо налягло на непривітну землю і давить її прісною каламуттю.

Дідуся і Мотрю поховали за селом на цвинтарі, тяжко поранений Іван боровся зі смертю. На щастя, не поцілили багнетом у серце, але він втратив багато крові. Коли люди підбрали його, думали, що він мертвий. Аж ні, молодий організм вижив, переміг...

Пораненого поповича відвезли в місто до шпиталю. Літо минуло, а він чомусь не з'являється в село. Піп біситься, зганяючи злість на пастві. Ще б пак — попівський лан залишився неораним, миряни не хочуть працювати за півціни, в лісах щоденно порубки, на лугах покоси...

Осінь. Ніч — як дно глибокої криниці, притихле село прожектори з палацу свердлять снопами променів. Лунають поодинокі постріли — то сторожа круг парку відганяє

сама від себе страх. Тільки вдень з'являються німці в селі, а вночі відсиджуються за мурами. Бояться. Було вже кілька разів: піде на село і не повертається, без сліду зникне. Переполошилися окупанти, знову зігнали сход, оголосили: за кожного німця, що пропаде, десять заложників повісять. Німці перестали ходити поодиночі.

...У саду хоч в око стрель, тільки в кінці, за старою грушею, ледь поблискує став. Мартин іде вузькою стежкою між сухим бадиллям, мугиче пісню, щоб не так моторшно було. Навколо тихо, навіть вітер угомонився, замовкли птахи, тільки вряди-годи крикне пугач на горищі панської цегельні, віщючи скорий кінець гайдамакам та німецьким інтервентам. І хай би швидше! Зненацька хлопець зупинився. Що це? Попереду, в глибині саду, ворухнувся якийсь чорний клубок.

— Мартине,— чується раптом знайомий голос.— Не бійся, це я.

Тінь розігнулася, наблизилася до хлопця.

— Злякався?

— Ні. Це ви, дядьку Мироне?

— Тихо...

Копач відвів хлопця до куща бужку.

— Як живеш?

— Нудно... А лоша знаєте як поправилася! Вже сідати можна на нього. Розумне! Свисну — біжить за мною.

— Молодець, привчайся, кавалеристом будеш.

— Ой, аби скоріше!

— Не бійся, на твій вік війни вистачить.

— Яка там війна! Всі поховалися, а німці господарюють — корів і свиней вивозять. А ви зникли... Дідусь помер...

— Я друже, далеко був, а тепер, бач, повернувся. І нахилився ще ближче:— Ти вмієш таємницю берегти?

Мартин виструнчився:

— Вмію! Скажіть, як забожитися, щоб без бога?

Копач ледве стримався, щоб не розсміятися.

— Гаразд, вірю й так. Тому я тебе й шукав... Ти сміливий хлопець, вірний!

Від цієї похвали Мартина приємно залоскотало в грудях.

Він аж притулився до Копача:

— Мені все можна довіряти... Я знаю таке, чого ніхто...

— Про підземний хід?
— Ага...
— Знаю. Ваші сліди там бачив. Підземелля знадобиться нам... Ваші дома?
— Дома...— відповів Мартин.— Патрулі стали ходити, недавно знову троє німців пропало...
— Одведи мене до вас.
— Ходімо. Тільки я вас поведу задвірками.
Микола ховався від гайдамаків у коморі. Він спав під дідовим кожухом. Мартин поторсав його за плече:
— Дядьку, це хтось до вас...
— Що? — спросоння гукнув схвильовано Микола.
— Тихо...— зашепотів Копач.— Не впізнаєш?
— Впізнаю! — зрадів парубок. І до племінника:— Мартине, повартуй...

На вулиці безлюдно. Столітні липи і клени сплели гіллясті верхів'яття над сірою смужкою дороги. Зірвалась зірка, жариную заіскрилась і зникла.

З клуні почувся свист. Мартин побіг туди.

— Давай до нас,— сказав Копач.

Лезачи між Копачем і Миколою в засторонку, він слухав, яке складне і небезпечне завдання має виконати.

— Ну, а як німці спіймають тебе і почнуть бити, що ти їм скажеш?

— Нічого вони від мене не доб'ються,— просто відповів хлопець.

Копач ласкаво погладив Мартина по голові і сказав:

— Як проберешся в парк, закриміть, де кулемети. Це головне!

— Не турбуйся, Мироне,— заспокоїв Микола,— твій хрещеник з солоного моря воду пив. Він виконає!

Таку похвалу від свого дядька Мартин уперше почув і був дуже вдячний йому за це.

НЕБЕЗПЕЧНЕ ЗАВДАННЯ

Ранок стрічав Мартин з неохотою — лінувався вставати. А сьогодні навіть не треба було його будити — сам скочив ще до схід сонця. Щоб відігнати сон, помився

холодною водою і, озираючись, чи хто не підглядає, пішов до хліва.

— Ану, повернись,— ляснув долонею корову по клубах. Та поступилась від ясел. Мартин витяг драбину і приставив до стіни. Потім вибіг надвір, насмакував з копиці обережок сіна, потяг на горище. Тут він швидкими рухами почав відкидати кукурудзяні стебла, звалені в кутку. Під ними в стелі виявилися дверцята. Він трохи відхилив їх і заглянув у темноту:

— Соколику, кось-кось!

Почулося м'яке тупання копит і кінське форкання. Хлопець опутив на вірвовці сіно. Висмикнувши жмутики сухої духмяної трави, коник одразу став жувати.

— Підожди, ще водички дам.

Вже багато днів ховає свого Сокола Мартин. Спочатку в лісі, а коли похолодало, разом з дядьком Миколою придумали цю схованку між двома стінками хліва.

Напоївши коня, хлопець кинув сіна корові і вийшов на шлях. Село тільки пробуджувалося. Закурілись димарі.

За містком він побачив трьох гайдамаків. Вони швидко йшли дорогою до школи.

«Чого це їм туди? Може, про Копача пронюхали?» — подумав Мартин і зупинився. Гайдамаки пройшли мимо хлопця, не звернувши на нього ніякої уваги.

«А що, як Копач там? Попередити треба!» — вирішив Мартин і городами побіг до школи. Але випередити гетьманців не вдалося...

Мартин причаївся під вікном, прислухаючись до голосів, що доносилися з кімнати.

— Де Копач? — питав один з гайдамаків.

— Я за ним не ходжу!

— Так він за вами ходить! Учора був, це ми напевне знаємо!

— Знали — то було б і брати його. А так був і загув!

— Недоречні жарти! Комендант наказав арештувати вас!

В кімнаті щось загуркотіло, наче пересували скриню чи шафу, щось упало і з дзенькотом розбилося... Копача тут не було. Але що там робиться? Так хочеться увірватися, захистити вчительку, але він не має права ризикувати, він повинен виконати завдання...

З кімнати чується:

— Відведіть!

Затупотіли чоботи, грюкнули двері... За хвилину почулися кроки у дворі. Мартин вибіг на дорогу. З-за обрію вдарили в очі, засліпили гострі клинці сонця. На паркані, розпустивши крила і розпушивши пір'я, цвірінькали горобці. Мартин замахав на них, щоб не заважали слухати.

На телеграфних стовпах чорним намистом нанизані ластівки. «Скоро полетять у вирій»,— подумав Мартин. Ідуть четверо — гайдамаки і вчителька. Попереду попович. Хлопець впізнає його. Водянисті невиразні очі, вуса — як торішний пір'я на межах. Через усе обличчя червоний шрам — знак Іванової стамески. Чоботи на ньому чорні, начиснені до блиску, синій жупан, підбитий лисячим хутром, чорна смушкова шапка з малиновим шликком. Обабіч учительки — конвоїри. Один товстий, чорновусий, а другий худий і цибатий; обидва вже немолоді. Вчителька зустрілась очима з Мартином. Він ледь кивнув їй головою: не турбуйтеся, мовляв, усе буде гаразд!

Вийшли на греблю. Мартин ішов кроків за сто позаду. Зустрічні кланялися вчительці і здивовано зупинялися. З млина вийшов дядько — весь у борошні, став посеред дороги. Жде.

— Чого стовбичиш? Бачиш, більшовицьких агітаторів ведемо! — крикнув попович і замахнувся гвинтівкою, але не вдарив, обминув. А дядько так і залишився стояти. Вчительку повели через браму до палацу...

Від брами мур розігнався просто у став і зупинивсь, зробивши кілька кроків у воді. Колись тут було глибоко — не пройти, а тепер обміліло. Коли брама зачинилася, Мартин обійшов частину муру, що стояв у воді, і опинився в парку. Густі куці сховали хлопця, і він поповз до алеї... Над головою широколисте гілля кленів — неба не видно, а земля підметена, пісочком посипана. «Ходив тут пан, потім люди, а тепер знову... Ех, побачимо, чия візьме!» — думав хлопець, зціплюючи зуби від злості. Глянув наліво. Від брами ведуть учительку. Крізь відчинені двері сторожки видно кулетет. Конвоїри з учителькою ідуть алеєю, що веде до під'їзду. Мартин пішов назирці. Ще кроків двадцять — і віття розсунулось, розбіглося, а на синьому обрії вималювався, як на картинці, білий палац. Думали тут

школу відкрити, а тепер сюди ведуть учительку на розправу... Ось і ганок. На широких мармурових сходах — вартовий, на верхньому східці — кулемет. Мартин забігає праворуч, щоб заглянути в коридор. Розгортає гілки. Вчительку ввели в передню. Попович увійшов до кімнати. Коли двері відчинились, Мартин побачив за столом інтервента.

— Введіть! — гукнули з кімнати.

Якось невідома сила виштовхнула його з кущів, і Мартин підбіг до вчительки. Потискуючи їй руки, вигукував:

— Надіє Никифорівно! Не бійтеся! Ми допоможемо вам! Ось побачите!

Осторопільний конвоїр відступив на крок, а Мартин кулею вибіг на ганок. Знизу навперейми йому поспішав вартовий. Перескакуючи одразу двоє східців, хлопець летів прямо на нього. Німець відскочив убік і запорпався з гвинтівкою. Хтось загорлав:

— Стій! Лови його!

Розлігся гучний постріл, потім другий, третій...

Мартин біжить широкою алеєю, звертає ліворуч і потрапляє на затильний двір. Ось мигнула перед очима стайня, а поблизу неї вряд коні біля жолоба, з широкої брами визирає кулемет... Біля похідної кухні порається кухар. Іде солдат з вилами в руках... Мартин завертає в гущавину, але тут почувся важкий тупіт солдатських чобіт і тривожні крики... «Тікати! Швидше!» Не розбираючи дороги, хлопець біжить навпростець.

Зарості скінчилися. Мур. Тут вони колись собача взяли.

Мартин сховався за кущем малини і озирнувся навкруги: під стіною, на дощатому помості,— кулемет, біля нього стоять німці.

Отже, Мартин нарахував три кулемети.

«Що скажу Копачу? Навіщо підбіг до вчительки?» — питає сам себе і не знаходить відповіді. Мартин згадав, що не порахував кількість солдатів у замку. Як він повернеться до Копача? Хлопець зовсім занепав духом.

«Треба йти назад і все роздивитись»,— вирішує Мартин і плазом пробирається до кущів акації.

Причаївся недалеко від стайні. Кухар великим ополоником мішав у котлі похідної кухні. Запах лоскотав ніздрі, збуджував затамований страхом голод. Німець наливав у жолоб коням води. Скільки їх там, у стайні? Мартин

прикидає: виходить біля шістдесяти. Ого! Значить, і солдатів не менше... Раптом почувся розмірений крок. Іде цілий загін солдатів у зелених і синіх шинелях. Різкий окрик — і солдати біжать до коней, а за хвилину ескадрон рисую проходить через бічні ворота. Мартин нарахував вершників сорок чоловік. Рахує останніх коней — їх двадцятеро... Значить, помилки немає...

Мартин повертає назад. Біля муру видряпується на гнучку черемшину, з неї стрибає на другий бік у м'який мочар. Рідка твань обляпує штани, сорочку, обличчя. Та хлопець не зважає на це, його хвилює інше: трясовина стає глибшою. Іти важко. «Треба податись уплав,— вирішує він,— бо як ітиму довкола ставу, то ще запізнюсь, а вчительку замучать. А як же з одежею? Голий не бігтимеш селом, як колись, малим ще... А я її у вузлик і на голову!»

Вирішено — зроблено. Він роздягнувся, прив'язав сорочку і штани до голови і поліз у воду. Вона вже холодна, колюча. «Що це я, води холодної злякався? Ану — зразу!» І Мартин поплив, широко викидаючи руки.

Ось уже недалеко другий берег, але від холоду німіє тіло, вузлик з одежею здається усе важчим.

«Невже не допливу?» — тривожиться хлопець. Він пирхає, відпльовується, а намоклий вузол зсунувся на плечі, пасок душить горло. Він напружує останні зусилля, але руки й ноги наче дерев'яні, подубіли. Тіло тягне на дно...

Мілина! Серце на радощах шалено забилося. Сили відновилися. Через хвилину він уже дістався до берега, а звідти, посинілий від холоду, він городами кинувся додому. Бабуся на току молотила жито.

— Що, знову по ставу вештався? — і вона журно похитала головою.— Підожди, от скоро батько повернеться, він тобі не такої заспіває, як я. Чому мокрий?

— Я, бабусю, в копанку впав, хотів шуку ввіймати!

— Нічого, ти ще визнаєш, де раки зимують! — і знову загукала ціпом.

Мартин кинувся до клуні і закліпав очима від подиву: в засторонку більше двадцяти партизанів. І сільські хлопці, і такі, котрих зроду не бачив. І в кожного гвинтівка чи обріз.

— Розкажуй! Тільки не спіши і не вигадуй, бо я знаю твої фантазії,— попереджає Микола.

— Вчительку арештували! В палаці вона!

— Знаєм...

— Три кулемети бачив і шістдесят коней. Сорок вершників виїхали воротами, тими, що на поле ведуть. Двадцятеро коней і похідна кухня з кашоваром зосталася.

— Молодець! — поплескав його по плечах Копач.— А кулемети де стоять?

— Один — у сторожці, другий — на ганку, третій — у стайні... Забув: ще один на мурі біля ставу.

Копач мовчить, дивиться на Мартина, потім на хлопців.

— Так, кажеш, сорок виїхало?

— Тільки не всі німці. Там десять гетьманців було. А попович повів учительку до офіцера на допит.

Він ще хотів був сказати, що бачився і говорив з учителькою, але промовчав. А що, якби його спіймали й додому привели, а тут, у клуні, повно партизанів?! «Іншим разом скажу!» — вирішив хлопець.

Вуси в Копача здригнулись, обличчя проясніло від усмішки, і він запитав:

— Ну як, хлопці, справимось?

— Візьмемо гадів,— почулось тихо у відповідь.

— Тоді готуйтесь!

Усі присунулись ближче до Копача.

— Головне — захопити кулемети. На кожне гніздо — по три чоловіки. І, по можливості, без пострілів. Напад зробимо двома групами: одна на палац, друга на задній двір. Переправимось у верхній частині ставу. Як там, Мартине, дуже грузько?

— Ні, там човни є.

— Найкраще, думаю, нападати в обід.

— Вірно! Візьмемо, поки ще сало у них не зав'язалось!

НАПАД

Скрадаючись садами та городами, партизани спустилися в долину. Лозами пройшли аж до верхів'я ставу, де мали переправитись на протилежний бік. Дивне це було військо: той у постолах, той у черевиках, а інший і зовсім

босий, хоч уже й досить холодно. Лише партизани, котрі з Копачем прийшли, трохи інакше одягнені, бо то все були робітники з депо та сусідньої цукроварні. А зброя — гвинтівки і кинджали, тільки в Копача наган.

Тихо сідають у човни і зникають в очеретах. Ось уже й останній човен ладнають. Сіли. Весляр уперся веслом у мілину, але човен з місця не рушив — переповнений.

— Хлопче, підштовхни! — Мартин пхнув човен і сам скочив у нього.

Ще кілька помахів веслом — і відкрилося чисте плесо ставу. На щастя, тут воно нешироке і від палацу його заступає гілля верб. За кілька хвилин човни м'яко прошаруділи в куширі і гострими носами врізалися в берег. Партизани вискочили і кинулись у лозняк. Увагу Мартина привернув легкий плескіт води. Він оглянувся.

— Гайдук!

Пес плив по сліду, прокладеному в куширі човнами, виставивши із води темно-коричневу морду. Он він виплигнув на траву і трусонув шкірою так, що бризки полетіли навкруги.

— Навіщо Гайдука взяв? Відвези його! — сердито прошепотів Микола.

— Нікуди його не повезу! — рішуче відповів Мартин. — Невже, думаєте, відстану від вас? А Гайдук не перешкодить, ви ж самі знаєте, що він навчений!

Копач подав команду, всі зарядили гвинтівки і вишикувалися в бойовий стрій. Потім Копач покликав Мартина, що стояв з собакою збоку, і сказав:

— Підеш з першою групою, покажеш, де кулемет! І до партизанів: — За мною!

Всі рушили до панського маєтку.

В чагарнику, недалеко від муру, що великим чотирикутником огорожував панську садибу, група зушилася. Вислана наперед розвідка незабаром повернулася й сповістила: на трьох стінах муру дійсно встановлені кулемети, а біля західного рогу зарості підходять упритул до стіни. Партизани поповзли. Потім, підсаджуючи один одного, сплигнули в парк. Мартин упав на сухе ломаччя і причаївся. Позаду нього щось стукнуло об мур і зашкрябало, а коли він обернувся, то побачив на огорожі морду свого Гайдука. За якусь мить вони були вже поруч.

Партизани лежали кілька хвилин і напружено прислухались. Потім підвелись. Мартин ішов попереду. За два кроки від нього — старший групи. Гущина закрила від них і небо, і обрій. Першим зупинився Мартин.

— Он, гляньте...— відхилив гілку. За галявинкою під осокорами інтервенти.— Бачите: два сидять на траві і їдять, а третій біля кулемета?

— Чекай тут! — наказав Мартинові старший, а сам поповз до кулеметного гнізда.

Хлопець почекав трохи і теж поповз. У руках у нього був старовинний козацький пістоль. «Наставлю, а вони подумують, що він стріляє»,— вирішив Мартин.

— Хенде хох! — крикнув старший, скочивши на ноги майже біля самих німців.

Ті, що сиділи, підняли руки, навіть не підвівшись, а третій шарпнув був рукою кобуру, але в цю мить прямо в груди йому націлився своїм пістолетом Мартин. Окупант підняв руки.

— Роздягніть їх! — наказав старший.

Перелякані німці через кілька хвилин були в самій близькі. Їх відвели в кущі і зв'язали. Старший подав хлопцеві гвинтівку і сказав:

— Стережи їх. Коли що — стріляй!

Потім партизани зняли кулемет і поповзли далі.

Мартин не зводив очей з полонених. Ті дриготіли — чи від холоду, чи від страху. Навкруги було тихо. За струнками стовбурами ялин біліли стіни палацу.

І раптом ударив і луною розкотився між деревами постріл, за ним ще кілька. Потім долинуло протягле:

— Ура-а!

Постріли почулися з двох боків: з затильного двору, куди пішов Копач, і з палацу. Потім на господарському подвір'ї все затихло, і тільки від палацу доносився дзвінкий дріб кулемета. Раптом землю струсонув вибух гранати — і запанувала тиша, довга, тривожна. «Що там сталося? — думає Мартин.— Стій отут над ними, стережи, а там, може...»

Та ось між деревами замаєчила постать одного з партизанів.

— Агов, Мартине! Давай сюди своїх полонених!

Мартин наказав німецьким інтервентам підвестись. Гайдук, котрий сторожко сидів, виваливши язика, враз загарчав, шерсть на шиї здибилася, вуха настовбурчились.

— Пішли! — Мартин махнув рушницею, показав на палац і пропустив полонених вперед.

Німецький офіцер сидів у своєму кабінеті, де допитував учительку, але вже не за столом, а біля стіни. Його допитував Копач, учителька перекладала.

— Де решта ваших солдатів? Коли вони повернуться?

Німець, мабуть, сподівався на скоре повернення своїх з каральної експедиції в сусіднє село і зволікав, хитрував:

— Це всі мої солдати. Більше немає.

— А сорок вершників, що вранці виїхали?

— То інша частина. Вони стоятимуть у Вапнярці.

Допитували полонених солдатів. Ті сказали, що решта дійсно поїхала в сусіднє село. Увечері повинні повернутися.

Копач підійшов до вікна і крикнув партизанам, що поралися з трофейною зброєю на подвір'ї:

— Рота, шикуйсь!

Почувши команду, офіцер здригнувся, запитливо глянув на Копача. «Невже їх так багато?» — можна було прочитати в його зляканих очах.

Копач подивився вниз: двадцять чоловік готові були кинутися йому на допомогу. Оце і вся рота. Перша перемога далася легко. А як справитися з тими, що скоро придуть?

— Гарантую вам свободу, тільки умовте свій ескадрон здатися без бою, — запропонував він німцю.

— Я не зраджу батьківщину! — пихато випалив офіцер.

Копач посміхнувся:

— Ви забули, пане. Батьківщина ваша далеко, а сюди вас ніхто не просив, так що краще було б з миром піти. А зрештою, нарікайте на себе.

Він вийшов з кімнати, залишивши біля німця вартового.

— Ну, хлопці, готуйтеся до веселої зустрічі!

— Зустрінемо непроханих гостей!

Копач підняв усіх на оборону села. Боронами загатили греблю і містки на в'їзді, по городах викопали окопи.

Селяни вперемішку з партизанами причаїлися за муром, за плотами, хто з гвинтівкою, а хто з вилами чи косою.

При заході сонця на польовій дорозі з'явилися сорок вершників. Їхали вони безпечно, п'яні від крові і перемоги над беззбройними людьми. Ось вони спустилися вниз і зупинились перед зачищеною брамою.

— Відчиняй! — кричить гетьманець на ситому коні.

У відповідь — тиша. Він під'їхав і вдарив нагайкою по брамі, брама туго дзенькнула. Коні, відчувши послаблені вудила, замахали головами. Вершники чекали.

Раптом маленька хвіртка в залізній брамі відчинилася, і на шлях вийшов Копач. Він зупинився за п'ять кроків від ескадрону, підняв руку і крикнув голосно, так, щоб почули аж останні:

— Слухайте мене, німецькі солдати і гайдамаки! Війська Червоної Армії зайняли село. Ваш штаб і солдати, що були тут, здалися в полон. За це ми гарантуємо їм життя і волю. Ви оточені. Вихід для вас один — здатися. На роздуми даю хвилину. Хто рушить з місця, буде розстріляний!

Він опустил руку, подивився на годинник. Минула в німім заціпенінні секунда, друга, третя... Навіть коні перестали бити копитами суху землю. Ледь ворущачи губами, Мартин відраховував час. Він лежав недалеко, за греблею, біля кулемета; за ним важко дихав Гайдук. Поряд розташувався партизан-кулеметник у солдатській шапочці і в шинелі, до поли якої начіплялися реп'яхи. Звуть його дядько Тимко.

Паузу порушив гайдамака, що вихопив з піхов шаблю. Але не встиг він піднести її над головою Копача, як з сторожової будки вдарила кулеметна черга і він повалився на землю.

Копач скочив у двір. Кулемет бив і далі. Вершники без команди кинулись урозтіч. Частина з них помчала на греблю, але тут їх чекали замасковані віттям борони. Покалічені коні падали, відкидаючи далеко від себе вершників. Дехто пустився вплав, прямо на кулемет, що стояв замаскований у кінці греблі між кущами обскубаної козачки жовтої акації. Мартин принішк біля кулемета і, загамувавши подих, слухав, як із свердлярчим свистом вилітають з рожевого дула кулі. Їх не видно, лише по тому, як

падають, корчаться і б'ють ногами коні, як валяться, наче снопи од вітру, гайдамаки і німці, він розуміє, що то б'є їхній кулемет.

Кілька гайдамаків скотилися з насипу греблі і біжать прямо на них берегом понад ставом. Мартин розправляє стрічку з набоями, а кулемет танцював під руками дядька Тимка. Гайдук лежав поруч, чекаючи наказу кинутися вперед.

І враз кулемет замовк. Дядько Тимко ткнувся головою в нього і затих, наче хотів голову сховати. Мартин здивовано глянув на нього, торкнув рукою шапку і тільки тепер помітив, як червона цівка струменить з чола, заливаючи обличчя.

— Дядечку, що з вами?

Кулеметник не відповідав, не ворушився.

— Убили... Ех, коли б вмів стріляти!

З-за кущів підвівся дебелий гайдамака. Це той, що вранці вів учительку. Мартин бачить у його товстій руці чорний маленький наган.

— Стій, не стріляй! — закричав хлопець і зірвався на ноги.

Оскаливши під їжакуватими вусами рідкі жовті зуби, гайдамака став повільно піднімати наган. «Він уб'є мене!» — майнуло в голові Мартина. Це тривало одну мить, і за неї Мартин уперше відчув час. Так, так, саме час: хто швидше і вірніше діятиме, той і переможе.

— Стій! — крикнув він удруге, а якась сила, котра захищала його життя, різко рвонула його вліво, і в ту ж мить лягнув, наче зламалася дошка, постріл.

Куля пролетіла мимо. Гайдамака звів курок, щоб ще раз вистріляти, але не встиг. Гайдук кинувся на нього, і з несподіванки гайдамака випустив револьвер. Він поривався схопити собаку за шию. Так борсалися вони кілька секунд. Мартин тим часом опанував себе, схопив гвинтівку, що лежала на траві і котру дали йому партизани, коли роззброїли перших окупантів. Не цілячись, він вистрілів гайдамаці в спину. Той зразу ж випустив собаку і встав. Ступив крок, змахнув руками і повалився як підкошений. Гайдук відскочив від нього і насторожився. Мартин подумав: «От добре, що я упросив-таки дядька Миколу показати мені, як стріляти з гвинтівки. А то не бачив би він

більше мене. І Устинка не бачила б...» І ще він подумав, що якби не вірний Гайдук, то і гвинтівка не допомогла б йому. Він ласкаво поторсав собаку, перезарядив гвинтівку. На греблі ще борсалися покалічені коні; то тут, то там нерухомими зеленими і синіми плямами лежали вбиті. Постріли зрідка ще доносилися з глибини села, а через греблю вже бігли від панської брами партизани. Побачивши своїх, Мартин замахав руками, закричав: «Сюди-и!», але його ніхто не почув.

Постріли в селі вже затихли. Біля мертвих стало моторошно. Мартин підібрав наган і побіг наздоганяти своїх. Вірний Гайдук біг поряд.

НА ДОПОМОГУ

Село — як вулик. Снують люди: чоловіки й жінки, старі й малі. Не село, а фортеця. Наїжачилось трофейними багнетами по околицях, перекопало дороги; на дзвіниці день і ніч сидить спостерігач. Коли піший хто наближається — раз бовкне, а коли військо — б'є на сполох. Серцем відчувається той дзвін, усе тіло дрижить від напруження. Біжать на свої місця чоловіки, а жінки й собі, чи пособити, чи просто, щоб легше на душі було, бо коли своїми очима побачиш, що діється, не так тривожно.

За два дні шість разів наступали німецькі інтервенти з гайдамаками на село. Били без жалю з гармат по солоняних стріхах, підпалювали їх, розраховували на те, що кинуть партизани окопи і побіжать рятувати своє добро. Відверталися бійці, щоб не знати, чия хата горить.

У повівській хаті — ревком. Над ганком — червоний прапор. Копач уже третю ніч не спить, керує обороною сільської республіки. Партизани сидять на лавах, на стільцях, на підвіконнях. Майже всі озброєні. Патрони в торбинках, у кишнях у кожного повідстовбурчувалися. Копач оглядає усіх червоними від безсоння очима. Він знає владу запального слова над людьми, яким, може, через годину, доведеться загинути. Тихо, ніби сам до себе, він говорить:

— Товариші! Україна почала визволення від кайзерівських полчищ! Женуть їх робітники Донбасу. Піднялася вся

Україна. А допомагають окупантам лише куркульські банди. Їх — купки, а нас — неосяжне море! Ми переможемо, хоч попереду ще будуть важкі бої. Ми боремося вже третій день. Поки що тільки наше село в окрузі оголосило себе Радянською Республікою. Але скоро їх будуть тисячі, і зіллються вони в одну велику і незбориму Радянську державу. Ми переможемо, бо ведуть нас до перемоги партія більшовиків і вождь світової революції товариш Ленін! Тримайтеся, товариші, скоро до нас прийде підмога!

— Тримаємося, аби набоїв вистачило! — гукнув з вікна парубок у сирій світці.

— З тилу б їм ударити! — піднявся неголений солдат у шинелі наопашки. — Німець наполоханий, його тільки з сідла зігнати, тоді й п'ятами наживає. Ідуть чутки, що в бершадських і баланівських лісах партизани об'явилися. Треба їх на допомогу покликати!

Двері з гуркотом відчинились, і на порозі з'явилася Ярина — жінка дяка Парфена, дебела і сильна, як козак, молодиця. Вона кинула під ноги якийсь клунок:

— Беріть... Позавчора під вечір, бачу, хтось дременув через загату. Приглядаюсь, аж то наш отець Єпіфаній зі своїм Віталієм. Я — за ними, а вони гайда яром на козинецькі поля і розтанули в тумані. А от сьогодні знайшла на городі у себе добро їхнє: і жупан, і штани, і навіть очкур. Беріть, не потрібне мені поцівське лахміття. Він, анафемський експлуататор, ніякого ходу не давав моему Парфенові... Натерпілися ми. То тепер хоч ви будьте милосердні, не відкажіть моему у службі божій. Він хоч і дяк, а не згірше попа правити може.

— Обидва вони вміють правити, щоб побільше давали! — регочуть хлопці. — А мало даси, то на все село ославлять!

— Та ні, — смиренно каже дячиха, і очі її світяться радістю. — Нам багато не треба. Ми свиней не годуємо пасками, як той бузувір. А діти і при новій вашій владі родитися будуть. От і хреститиме він. А як вам старорежимський акахвист не до вподоби, то свій давайте. Парфен мій і по-новому зможе, бо дуже вже ми сердиті на попа. Де ж таки видано?.. — І вона гнівно стукнула міцним рожевим кулаком по столу. — Тридцятку частку дає нам, і то якийсь книш чорний! А сам пампушками повен

хлів свиней вигодовує! — Дячиха обвела усіх благальним поглядом.— Ну, то як, зглянетесь, людоньки добрі?

— Гаразд,— заспокоїв дячиху Копач.— Як народ скаже, так і буде, хоч «релігія — це опіум для народу», як сказав Карл Маркс.

— Прийдеться твоєму Парфену «Комуністичний маніфест» при вінчанні читати, і не в церкві, а в клубі. Зуміє? — запитав хлопець з депо.

— Зможе, товаришу хороший, зможе, я вже постараюся!

Хлопці аж лягали зо сміху.

— Тільки не дуже, тітко Ярино, а то в Парфена і так лисина пробивається...

Коли сміх затих, Копач запитав:

— Ну, то як по-вашому, товариші, можна нашого дяка червоним попом охрестити? Не підведе?

— Ні, товаришу Копач, не підведе! Цей не дуже загребущий. За півлітра самогону і над власною живою жінкою панихиду справить!

— Оце так! Ха-ха-ха!

— Спасибі, людоньки добрі, спасибі! — і під загальний регіт тітка Ярина велично попливла до дверей.

Незабаром і партизани розійшлися. У кімнату крізь запітнілі шибки вливавсь похмурий осінній вечір. Сільська республіка серед моря затоплених німецькою окупацією сіл перешкоджала планомірному грабункові всієї округи. До того ж село лежало на тракті Одеса — Київ, і обози доводилось направляти окружним шляхом, де їх громили партизанські загони. Окупанти вирішили одним махом знищити непокірне село і ждали з Вінниці підкріплення. Операція, як стало відомо Копачеві, була призначена на ранок.

Як зірвати цей план, випередити їх? Сили повстанців ледве вистачило на самооборону, та й люди вже потомилися, третю добу відбиваючи ворога. Єдиний порятунок — зв'язатися з партизанським загonom, що діяв у лісі за сусіднім селом, і то якнайскоріше.

У ревкомі zostалися з Копачем Микола й Мартин. Хлопець був тепер вістовим при голові ревкому, а Микола — його правою рукою.

— Посилати по допомогу треба сьогодні,— сказав Копач Миколі. На його обличчі Мартин побачив затаєну тривогу.

— Сьогодні?..— Микола задумався. Потім так ударив долонею по столу, що склянка на тарілці дзенькнула.— Значить, вирішено, піду я!

Копач похитав головою:

— Не сліши, тут справа серйозна. Вибратися з села не так-то просто. Схоплять...

Мартин пильно стежить за старшими. Десь глибоко у душі він ображений за недовір'я до нього. Але втручатися в розмову дорослих він не хотів. Не бажав виказати, що мимоволі прислухається до розмови, яка не стосується його. Хлопець сів на ослін і байдуже втупив очі у сволок попівської кімнати. Зелена лампа, а на стіні, де колись висіла картина з п'яницями,— світлий чотирикутник, заснований густим павутинням. «От і все, що залишилося від попа...— думає хлопець.— Кому потрібна така картина? І піп не потрібен, і його син, одіж котрого ось валяється під ногами. Дивно: німці в бога вірять, а по церкві стріляють... Значить, у них теж бог вигаданий, для обману. Правду каже Копач, що то все обман. Без бога житимуть краще. Життя таке настане!.. Ех, не пустить мене Копач за село, побоїться, що вб'ють. Даремно: сам усю гвинтівку до гвинтика розберу і складу. Спасибі, Микола навчив. А хіба не я вбив гайдамаку, і наган у мене є...»

Нитка думок обірвалася, Мартин з осторогою глянув на Копача. Може, він уже знає ту тасмницю і лише мовчить, перевіряє його чесність?

А Копач дивиться на Мартина. І Микола дивиться. Мовчать. Хлопцеві незручно. Може, вони справді знають, що він наган утаїв від ревкому? Адже Копач наказав усю зброю на облік узяти. Признатися зараз? Ага, їм покажи, а там тільки й бачив його...

Копач підсаджується до Мартина. Мабуть, треба когось викликати або розпорядження відвезти, та ні, він чує інше.

— Мартине, завдання розвідки ти виконав добре. Молодець! За це тобі від партії велике спасибі. А от трудніше завдання ти міг би виконати?

Мартин скочив з місця, відступив на крок:

— Я? Ви ще мене не знаєте! Не вірите? — але зразу ж згадав про наган і осікся. Кров залила йому обличчя. Ще мить — і він покається, а тоді вже як буде: чи простять, чи виженуть, але обманювати й далі він не може.

— Чому? Ми віримо тобі. Знаємо, що ти відважний і кмітливий хлопець. Але є справи дуже важкі, котрі навіть дорослим тепер не можемо доручати.

— А мені все можна! — випалив Мартин. — Я нічого не боюся!

— Треба не тільки бути сміливим, а ще й хитрим до того ж.

— Та я хитрий! Не вірите? Кого хочете обдурю, навіть...

— Нас?

— Ні, це я так, колись розкажу.

— Тоді гаразд. Будемо мати з тобою секретну розмову.

— Слухаю, товаришу голова ревкому!

— Через фронт зумієш пройти?

— Пройду!.. Я знаю ходи долинами, лозами. Вони й не здогадаються, що там болотом хтось пройти може.

— Молодець! Придумав добре! Ну, а як упіймають?

— Скажу, що корова відбилася.

— Вночі не заблудиш?

— Аби знав куди!

— До партизанів. Допомоги просити. Хай з тилу вда-
рять.

— Тоді пишійть їм листа. Я віднесу!

— Ні, писати не будемо. Ти все напам'ять знати повинен. Слухай.

І Копач розказав йому, що і як. Додому Мартина вже не пустили: повечеряв у ревкомі.

«...Треба йти, не можна зупинятися, — шепочуть губи. — Вже недалеко». І він іде, схований пожовклим верболозом. Переходить убрід річечку. Вода холодна, ноги спотикаються об замулене на дні ломаччя, загрузають глибоко в твань. Він ступає обережно, щоб не привернути до себе уваги. Адже на горбах у шанцях сидять вороги.

Ось він уже далеко за селом. Сонце сіло за обрій, і тепер лише широка заграва над землею нагадувала про нього.

Дорога понереду хвиляста: то піднімається вгору, то стрімко падає вниз, до річки, що заросла верболозом.

Разом з сутінками Мартин спускається в перший видолінок. Тиша. Тільки за мостом на леваді фиркають коні.

— Стій! Хто йде?

Мартин кинувся назад, у лози. Лозина боляче цьвохнула його в лице, та він біг усе далі й далі від небезпеки, поки не сховалися від нього й горби, і долини, і небо. Бігти ставало все важче, рідка твань сягала колін, хиталася під вагою його легкого тіла, готова була щомиті поглинути його, засмоктати навечно.

Він зупинився, оглянувся. Навкруги тиша. Підійшов до молодой верби, що височіла над верболозом, заліз на неї. Навколо пусто, лише ген на дорозі, де обрій м'яко і обережно спирався на землю, ледь маячать два вершники.

На поле падав присмерк. Мартин вибрався на сухе і пішов яр, трохи лівіше від дороги. До села, куди йому треба, вже недалеко: перейти гору, долину, і за ліском — село.

Ніч упала якось раптово. Все навколо зливалось у в'язке чорне місиво, і здавалось, не пробитися йому крізь нього... Треба поспішати. Хлопець прискорив ходу. Тиша. Стало страшно. Він подумав: «Може, заспівати? Ні, лячно. Ще хтось підслухає, затримає. Але чому це так довго яр не кінчається? Усе вліво та вліво завертає. Невже заблукав?»

Нарешті яр розлого розстелився світлим від місячного сйіва полем. Мартин спочатку бреде тернею, ріллею, знову переходить убрід вузьку річечку, вибирається бурячинням нагору, йде далі, потрапляє в рів, зарослий колючими будяками; вибравшись, він бачить, що над самою головою нависло темним крилом гілля саду. Пройшов кілька кроків, наткнувся на тин. «За огорожею, мабуть, шлях,— подумав він.— Треба перелізти».

Тин невисокий, з хмизу. Мартин легко перескочив через нього, але потрапив у зарості колючок.

— Стій! Не руш! — раптом пролунало у нього над головою.— Руки вгору!

Мартин навіть не злякався, він промовив сердитим голосом:

— Чого розкричався?.. Тут ось руки поколов...

— Гляди, Тодорку, та це ж пацан! — озвався другий голос, і у ту ж хвилину чісь дужі руки підхопили Мартина і витягли з заростів.

— Ти чого вештаєшся?

— Я до тітки йду!

— А де твоя тітка живе?

— Он там, третя хата від поля.

— Ага, третя хата? Давай, покажеш зараз...

Парубок міцно ухопив Мартина за лікоть, і всі троє пішли дорогою.

— Куди ви мене тягнете? Я сам піду! — крикнув Мартин, намагаючись вирватись.

— Не брикайся, а то спутаю! — grimнув на нього провозжатий.— Зараз ти нам розкажеш, яка тітка тебе в розвідку послала!

Мартин похолов. «Попався!» — подумав він.

Мовчки пройшли кроків триста; Мартин став придивлятися і скоро зрозумів, що вони йдуть до лісу.

«Хто ж ці хлопці? — думає він.— Невже потрапив до гайдамаків? Говорять по-нашому, а шлика на голові немає...»

Спробував заговорити з ними, але ті мовчать.

Звернули в ліс. Темрява стала ще густішою. Під ногами зашурхотіло листя, нескошена трава.

— Стій! Пароль? — гукнув хтось з темряви.

— Одеса! — відповів парубок, який тримав Мартина.

— Москва! Проходь!

«Певне, партизани,— підбадьорився Мартин,— гетьманці Москву не люблять». Вони йшли далі. Раптом дерева розступилися, небо знову заблিমало сонними зорями і перед ними розляглася невелика галявина, а на ній, під деревами, форкають коні, купками стоять люди.

— Товаришу командир, ось розвідника спіймали, з яру до лісу пробирався,— відрапортував провідник.

Почувши слово «товариш», Мартин полегшено зітхнув: значить, потрапив до своїх.

Командир чиркнув сірника, підніс до обличчя хлопчини.

— Мартинку, це ти? — вигукнув він.

Хлопець ледь отямився: перед ним стояв Григорій Лимар, паровозний машиніст. Це ж він перший привіз у село

звістку про Жовтневу революцію у Петрограді. Хлопець збуджено заговорив:

— Дядечку, мене Копач послав... Допомога нам вкрай потрібна... Інакше всі наші завтра загинуть. Німці і гетьманці наступ готують...— хвилюючись, він шарпав Лимаря за шкірянку, підганяв його з допомогою.

Нарешті хлопець заспокоївся і все докладно розказав.

— Добре, молодець, Мартинку! Ось порадимося і вирішимо.

За годину партизанський загін вирушив у путь.

Щоб не натрапити на ворожий роз'їзд, партизани пішли тими ж ярами, якими йшов Мартин. Десь за північ, коли всі зорі висипали на небі, вони дісталися до села. А кругом нього, на пагорбах, дотлівали багаття.

Мартинові уявлялося, наче то воскресли часи сивої давнини, орда оточила село і жде ранку, щоб змести все на своєму шляху. А чим кращі за дику орду ці гетьманці з німецькими окупантами? Гетьманці стоять за поміщиків і куркулів, рятують своє добро; вони навіть не зупинились перед тим, щоб покликати на допомогу іноземців.

«Що тільки робить з людиною жадоба до багатства»,— думає Мартин. Коли рік тому панський маєток ділили, возами тяг Матейко панське добро. І все йому було мало. Прийшов він на другий день до фільварку,— бачить, люди виносять бринзу з льоху: той відром, той горщиком... Вбіг Матейко і собі в льох, а там уже третю бочку кінчають. А йому хоч сядь та й плач, нема в що бринзи набрати. Не довго думаючи, скинув Матейко широкі штани, зав'язав штанини і напхав аж до очкура. Затягнув, а зрушити не може, бо, мабуть, пудів п'ять у ті штани вмістилося. Благає: «Пособіть, люди добрі!» А в льоху сміх, гамір. Де ж таки видано: літній чоловік, а не соромиться без штанів селом іти. Завдали йому люди ту ношу на плечі, потягся Матейко зі своїм добром по вулиці. А хлопці зі сміхом та галасом аж додому проводжали. «Виходить,— думає хлопець,— усі вони такі, як Матейко: і ті, що в жупанах, і ті, що в зелених шинелях з золотими погонами... За багатство воюють. А ми — за волю!»

Тиша. Блідніють вогні і осипаються, наче пелюстки з величезного вінка, котрим оперезане село. Хрипло проспі-

вав молодий півень; за ним другий обізвався дзвінким голосом, тужливо і жалібно собака завив. І знову тиша.

Раптом гадюкою засичала над головою ракета, вкруги стало видно до стеблинки.

— Вперед! На ворога! — чує Мартин голос Григорія Лимаря.

Бах-бах!

Та-та-та-та-та... Та-та-та-та!

Гу-у-у!

— Бий синьожупанників!

— Ура-а-а!

— Атака...

Лимар велів Мартинові лежати, але хіба тут улежиш!.. Він зривається з місця і біжить разом з партизанами до села. Крик, зойки, іржання коней, розриви гранат, а потім переможне «ура!». Ворог утік...

Ранком сонце на горбах лічило мертвих. Партизани святкували перемогу. Біля столу у ревкомі стояв Копач.

— Товариші! В єднанні наша сила! Подолали ми ворога, не зламав він нашу волю. А скоро Ленін нам руку подасть — прийде Червона Армія на допомогу, і всю Україну очистимо від німецьких окупантів!

Копач обійняв Мартина, притис до своїх грудей:

— Друже мій, велике спасибі тобі! Ти наша зміна, резерв революції!

— Він уже справжній боєць! — поплескав по плечу Мартина Лимар. — Леніну про таких розказати б. Знай, мовляв, дорогий вождь світового пролетаріату, не загине революція, не панувати ворогам на нашій землі, коли тут навіть діти за Радянську владу борються.

— А ми вже не діти...

Мартин оглянувся. У ревком пробралися його друзі: Іван, Василь, Оверко та Овсійко. А трохи збоку стояла вчителька з Устинкою.

Хлопці цілу ніч не спали — допомагали оборонцям. З ними була і Надія Никифорівна.

— Хороші мої! — не стримала вона свої почуття. — Я щаслива, що маю таких учнів! Як вирости ви за ці дні, як змужніли! На з'їзд би вас послати, та дорога далека...

— Який з'їзд, Надіє Никифорівно?

— У Москву, на з'їзд молоді. Ленін вас скликає!

— Ленін!..

Дорослі уважно прислухалися до цієї розмови. Вони з гордістю уявляли про хлопців, які з такою мужністю боролися поряд з ними!

РЕЗЕРВ РЕВОЛЮЦІЇ

Німецьке командування почало переговори з ревкомом, щоб відпустили полонених.

— Забирайте,— відповів їм Копач, порадившись з партизанами.— Тільки йдіть під три чорти, щоб і духом вашим тут не пахло! Вдруге попадетесь — не помилюємо, так і знайте! І всім своїм скажіть: поки живі, забирайтесь з України, бо гірше буде! Скоро весь народ повстане. Дуже злий він і на панів, і на тих, хто захищає їх. Поспішайте додому — без вас панську землю поділять...

Полонені солдати слухали, кивали головами:

— Данке! Данке! Спасібо!

Тільки офіцер та гайдамаки похнюплено мовчали. У ревкомі переписали, хто звідки, і відпустили на всі чотири сторони.

Тихо стало на селі. Якось наскочила банда, але загін Копача дав їй такого відкоша, що бандити і дорогу забули на село. Доходили чутки, що навкруги виникло ще кілька таких республік, котрі вигнали німців і гетьманців. Ночами чутно було, як рвуться гранати і міни біля станції Вапнярка,— то партизани не дають інтервентам вивозити награване.

Тієї осені пізно засіяли лани, але земля не поскупилася, щедро винагородила людей за труд і довір'я. Раді всі. Своя влада, Радянська, свої порядки, народом встановлені. Свій хліб у засіках — до нового вистачить. Чого ж не радіти?

А над селом, над ревкомом, майорить червоний прапор революції. Лише Матейко вовкулакою завив: землю відрізали. Залишили десять десятин, а тридцять біднякам віддали. Вперше посіяли хліб на своїй землі дармоїдівці.

Звичайно, це не до душі Матейкові. Ходить від двору до двору, залякує:

— Не вдержиться ваша влада! Ні, де ж таки видано, щоб одне село свої порядки заводило, та ще й які?! Хай

уже в пана масток розібрали, я й сам всякого непотребу натягав. А за що ж мене, хлібороба, карать? За що землі позбавили? Скибу до скиби тулив, горбом своїм добував святу землю, а ви її тепер Семенові? На шматки покраяли... Щоб вас краяло вздовж і впоперек! Пам'ятаєте, як я восени пані з болота виніс, коли чорт її туди заніс? До пупа в болоті бабрався, через усю греблю аж до палацу на собі тягнув. Вона, царство їй небесне, дві десятини землі продала мені за це... А тепер мене експлуататором об'являють! За що? Та я по сім батраків годував!

Люди відмовчувались. Мовляв, пес гавкає, вітер носить. А Матейко не вгамовується. Вже не ховається по кутках і на все село кричить:

— Чули? Нова влада на Дону об'явилася. Не така, як у Копача, а справжня: з царем на білому коні. Швидше б! Сирою землею нагодують вас гайдамаки за розбій! Білого хліба захотіли? Я вас нагодую...

Весь чорний від злости, куркуль, не ховаючись, давав зрозуміти, що жде свого часу.

Десять далеко гупали гармати, і що день, то ближче і гучніше...

Селяни закопували всяку мізерію по городах, виганяли в ліс коней, щоб ворог зненацька не застав. «Чи вистоїм?» — питали люди Копача.

А він не обманював, не втішав.

— Проти нас іде генерал Денікін, великий поміщик у Росії,— говорив Копач.— Військо його — офіцери, куркульські синки, обдурені козаки. Він знову хоче поміщика на нашу шию посадити... Перетворимо ж свій партизанський загін у бойову частину Червоної Армії!

І щодня на майдані, де в неділю збирався ярмарок, оборонці села вчилися військовій справі.

Копач послав розвідку за Буг. Хлопці повернулися замучені:

— Не вистачить у нас духу затримати їх...

Копач відповів:

— Якщо доведеться — відступимо, але сили свої збережемо, а потім разом з Червоною Армією так ударимо, що й кісток їхніх ворон не позбирає!

Мартин вистовим у Копача. Кожен день гасає на своєму Соколику з кінця в кінець по селу, а то й до сусідніх

ревкомів їздить з дорученнями. Всі села навкруги вже знайомі йому. І все, що діється, хлопець знає.

— Привчайся, Мартине, народові служити,— повчає Копач.

Пізно ввечері, коли в ревкомі не було нікого, Мартин підійшов до Копача. Той, зіпершись ліктями на стіл, дрімив.

— Дядечку Мироне!

— Чого тобі?

— Я попросити вас про щось хочу... Тільки ви спочатку не смійтеся з мене...

— А потім можна,— посміхнувся Копач.

— Я з вами серйозно, а ви жартуєте...— засмутився хлопець.

— Ну, квити, буду серйозний, говори!..

Мартин помовчав трохи, потім злегка доторкнувся рукою до його плеча, наче зарані пробачаючись за те, що збирається сказати.

— Дядечку, навчіть мене з нагана стріляти!

Мартин випалив ці слова і зашарівся.

Копач пильно подивився на хлопця, розстебнув кобуру і витяг наган.

— Ти правий, хлопче: революціонер повинен володіти зброєю, бо експлуататори так просто не здадуться. Боротьба буде важка. Тяжко їм з награбованим розлучатися.

Копач ткнув вказівним пальцем Мартина в груди і запитав:

— А ти хто такий є?

— Вістовий голови ревкому! — відрпортував Мартин.

— З ким ти йдеш?

— З світовою революцією!

— Правильно. Значить, ти вже не просто Мартин, а резерв пролетарської революції. Зміна наша. От уб'ють мене біляки, хто стане головою ревкому, хто захищатиме революцію? Мартин Верховий, бо він розуміє класовий інтерес. Він знає, що більшовики народу служать. Тому вчись, як білих гадів колошматити! Пішли!

Копач вийняв наган, звів курок і, майже не цілячись, вистрілив у бляшаного півника над комином хати. Півник захитався, наче од вітру.

— Бачив? — кивнув Копач головою. — Я теж колись не вмів стріляти з нагана.

На radoцax Мартин не міг встояти на місці. Йому кортіло швидше дременути додому, до клуні, де захований у стрісі його наган.

— Дядю Мироне, я зараз вам не потрібен, правда?

— Саме зараз більше, ніж будь-коли.

— Навіщо?

— Хочу відучити тебе змолоду брехати, бо потім буде трудніше відвикати. Зрозумів? — і він глянув на хлопця з удаваною суворістю, пронизуючи його примруженими очима. — Чому не здав наган, коли трофейну зброю переписували? Навіщо утаїв?

— Дядю, я не таївся, я...

— Гляди мені! Ленін брехунів не любить. Як тільки ще щось подібне помічу, навіки посваримося. А зараз — на! — Копач витяг з кишені свого галіфе жменю жовтеньких патронів і дав їх хлопцеві.

Мартинові здавалось, що ніколи в житті він не був такий щасливий, як у ту мить, коли біг додому, міцно затиснувши неоціненний скарб...

...На другий день Копач дозволив Мартинові не приходити до ревкому.

Пішли хлопчачки всією компанією на Замчисько. В улогвині, де їх не могли помітити, Мартин відміряв двадцять кроків. За мішень їм служила стара дерев'яна лопата.

Він розказав хлопцям усе точно так, як учора йому розказував голова ревкому. Потім запитав:

— Ви знаєте, навіщо нам вчитися стріляти?

— Щоб ворогів знищувати!

— А ми хто такі?

— Резерв революції. Ти чув, як Копач казав?

— Тоді давай стріляти, щоб ми стали бійцями!

— Давай!

Стріляли, поки від Копачевих патронів зосталося лише сім штук для одного заряду барабана; потім Мартин застромив наган за пояс на животі.

Хлопці видряпались на схили, порослі покрученими берізками, полином та терносливом. Біля підніжжя, в найбільш вологому місці цього забутого усіма куточка, стояла суцільна стіна колючого терну, крізь яку важко було

пролізти. Хто не знав, що саме тут вхід у підземелля, не зміг би його знайти. Лаз цей можна було визначити лише по високій берізці, що нахилила своє гілля над ним.

Сіли відпочивати на схилі валу. Мартинові дуже хотілося розповісти товаришам про все те, що він бачив, працюючи в ревкомі, про що дізнався з розмов з бійцями.

— Знаєте, що буде в нас, як війна закінчиться?

— А що?

— Комуна!

— А що воно таке?

— Копач каже: всі будемо разом жити і працювати. Квартирі і врожай порівну ділитимуть. А їсти — чого забажаєш. Квартирі побудують з вікнами аж до самої стелі.

Оверко схопився.

— Давайте і ми комуну зробимо! А то ждати довго.

— А де ти зробиш, хто до хати пустить? — задумався Василь.

Овсійкові очі засвітилися радістю:

— Я знайшов де!

— Ну?

— У підземеллі!

— Літом можна, а зимою там холодно.

Всі притихли, задумались. Аж ось обізвався Івась:

— Чого журитися? У мене можна. Я ж сам живу.

Устинка розсміялася:

— Чудні ви. А їсти що будете?

— Їсти? — Оверко зневажливо махнув рукою. — У Матейка повні засіки всякого добра. Візьмемо у нього...

— А хіба можна красти? — обурилася Устинка.

— Я на нього все літо працював, а що одержав?

Мартин заспокоїв їх:

— Красти не можна. Ленін злодіїв не любить.

— А ти бачив Леніна?

— Бачив. Портрет у газеті.

— Ой, бре...

— Не вірите? Завтра принесу!

Деся далеко на сході глухо вдарив і покотився по чистому небу грім. Усі повернули голови.

Небо над землею синє-синє, по ньому з заходу хмари плывуть, а в селі тихо, наче причаїлися всі, ждуть чогось.

Бух... буб-бу-бух!..— знову долинуло з-за обрїю. І несподівано над головами щось заквакало, зашипїло, на кладовищі піднялися один за одним три височенні гриби чорної землі.

— Денікін наступає! — крикнув Мартин.— Біжімо!

Всі зірвалися і побігли за ним. Снаряди вибухали на городах і вулицях. Зайнялася чиясь хата у центрі села, і дим зразу звився високо вгору, небо стало каламутним.

Коли Мартин прибіг до ревкому, він дізнався, що сто двадцять партизанів готуються покинути село. На околицю вислали одне відділення з кулеметом, щоб затримати ворога на час відступу. Як не умовляли Копача партизани вступити в бій з білою армією, він не пішов на це. Рота проти багатотисячної армії... Треба було зберегти сили, з'єднатися з Червоною Армією. А зараз — на північ, до Москви, де Ленін збирає великі сили на розгром ворога.

— Дядечку, і я з вами! Підждіть, я вмить збігаю за Соколом. Або ні, я дожену вас!

Копач, обвішаний гранатами, оперезаний кулеметною стрічкою, з карабіном за плечима, нагнувся над хлопцем, обійняв, міцно поцілував.

— Ні, Мартинчику, з нами йде Микола. Тебе вирішено залишити вдома. Тут бабуся стара. А ми скоро повернемося. Жди.

— Товаришу голова ревкому! Ви ж самі сказали, що я тепер боєць революції, то чого ж я буду в хаті сидіти? — сердито крикнув хлопець.

— Товаришу Верховий! — тим же тоном відповів Копач.— Виконуйте наказ революційного комітету! Дисципліна — закон пролетарської революції.

На очі хлопчини враз набігли сльози. Образа каменем лягла на його серце, здушила подих. Копач важко зітхнув і пригорнув хлопчину до себе.

— Зрозумій, Мартинку, попереду страшна дорога, важкі бої, а ти ще потрібен тут. Ти ж резерв революції!

Хлопець, промимрив:

— Восени, коли партизанів з лісу на допомогу привів, то бійцем назвали, навіть до Леніна на з'їзд послати хотіли... А тепер знову в резерв...

— Не ображайся, Мартине. Побачу Леніна — про тебе скажу, про всю твою босоногу ватагу. А поки що — на! —

Він витяг з кишені згорток газет, віддрукованих на зеленому товстому папері.— На, хай Ленін буде тут з вами. Не журись, хлопче, до зустрічі!

Він ще раз обійняв Мартина і побіг до колони.

Партизани покидали село.

КЛЯТВА ПОБРАТИМІВ

Головна вулиця і всі двори захаращені кінями, підводами, кулеметами на високих ніжках і на колесах. На вигоні під гіллястими ясенами величезні гармати задерли догори жерла, готові до бою. Солдати сердиті, крикливі. Ось їде цілий ескадрон, ці вже без борід, тільки з хвацько закрученими вусами. На подвір'ях крик, лемент. Солдати ріжуть корів, колють свиней, і стоїть над селом розпачливий жіночий плач...

Мартин принишк біля яблуні на подвір'ї, дивиться, як господарюють вороги. Він тільки що повернувся з долини, де заховав у лозах свого Сокола. Важкий наган відтягує йому штани, муляє живіт, а схвати зараз не можна, бо повна клуня денікінців.

— Чому сорочки не заправиш? — гримнула на нього бабуся.

— Я зараз, бабуся.

Він пішов до клуні, до хліва, але всюду вешталися білі. Втративши надію захвати наган, Мартин подумав: «Дідько з вами! Буду при собі носити. Не дуже-то я й злякався вас!»

Вийшов на шлях. Кругом чужі люди, непривітні обличчя, очі наче випитують щось. На душі у хлопця тяжко, а мозок точить запитання: «Де тепер Копач з партизанами?» Потім він згадав розмови селян, слова одного з них: «Хіба проти такої сили вистоїш?» — «Нічого,— думає хлопець.— От як Ленін допомогу пришле, тоді...»

Він торкнув кишеню. Цупкий папір газети випирає з неї. Хлопець знов висмикнув сорочку, яку веліла заправити в штани бабуся,— тепер нічого не було помітно. Хлопець весь час думав про Копача, якого так любив. Він завжди розмовляв з Мартином, як з дорослим. І зараз ще бринить у вухах хлопця рідний і знайомий голос: «Ти, Мартине,

шукав цвіт папороті, щоб вгадувати долю і зробити людей щасливими. Марні пошуки! Не в лісі темної ночі зацвіте вона, а серед білого дня, між людьми, що в борні здобувають щастя для всіх. Там шукай!»

А де ж тепер він, друг його вірний?

Важко Мартинові на серці. І вулиці, і дерева, і хати ті самі, лише влада не та — чужа, ворожа; світ наче перевернувся, наче щось одірвалося від серця.

Мартин зібрався був повертатися додому, але тут його зупинив якийсь гамір. Він озирнувся і бачить: на шкільному ганку товпляться військові.

Хлопець підійшов ближче до школи. На нього ніхто не звернув уваги. Раптом двері відчинилися, і вартовий вивів звідти вчительку.

— Надіє Никифорівно! — не стримався Мартин.

Вчителька запитливо глянула на хлопця, а Мартин кинувся до неї:

— Вас арештували?!

Вчителька схилилася до нього і шепнула:

— Передаси...

— Не розмовляти! — гримнув козак.— Ану геть! — і вдарив хлопця чоботом так, що той одлетів за кілька кроків, наче м'яч.

Зірвавшись на ноги, тамуючи сльози, Мартин крикнув з ненавистю:

— Звірюка біла! Кидається! Підожди, ти ще згадаєш мене!

Конвоїри зареготали. А хлопець стояв, такий ще малий проти них. Перед очима пливли каламутні кола, і в них, наче в хвилях туману, тонула вчителька... Похитуючись, він попрямував до ганку. Вона відчула його погляд і озирнулася.

«Не роби дурниць,— промовили її великі сині очі.— Зараз же тікай звідціль. Твої сила і хитрість ще знадобляться. Виконуй мій наказ!»

Вартовий відчинив двері, і вчителька переступила рідний поріг.

Мартин ішов через шкільне подвір'я, повний тривоги за долю Надії Никифорівни, забувши про обережність. Він пройшов повз вартового, переліз через поламану огорожу і побрів.

Сонце вже впало за левадами край села, розбило жовті промені на іскристі скалки об чорні стовбури вільх, позолотило вгорі куделі білих хмар, блімнуло на прощання Мартинові, що стояв на високому валу, і пірнуло за обрій. Мартин упав на землю і прим'яв листя терпкого полину. Здавалося, хтось висмикнув його з життя, як тонку билину, і він зів'яне тепер, засохне. Що буде? Вчительку арештовано. Копач хтозна-де... Що робити?

Уже в темряві хлопець пробирався задвірками додому, а в голові снувалися фантастичні плани. «А все-таки ми визволимо вчительку! Зберу всю компанію, налетимо на школу. Я вб'ю вартового з нагана і...» — шепотів він.

Його зустріла схвильована бабуся.

— Де вештаєшся? — бубоніла вона. — Краще дома сиди, а то бачиш, яке лихо навкруги!

— Бабусю, вчительку арештували.

— Мовчи!.. — І він бачить у місячному світлі її скорботне обличчя. — І Миколу шукають ці антихристи. «Віддай свого більшовика, а то хату рознесемо доценту», — кричать, гаспиди, щоб їм сто кольок у ребра та печінку! А один, такий опецькуватий, нагаєм мене оперіцив — повернутись не можу...

— Це той, що вчительку арештував?

— Звідкіля мені знати, голубе? Вони тут усі, як собаки, по селу нишпорять, комітетчиків шукають. А все той Матейко баламутить, виказує, душолюб проклятий.

Усе глухішим стає бабусин шепіт, втома перемагає, і хлопець поринає в сон.

— Хороша ти в мене, бабусю, така хороша...

...Вусатий жандарм цупко схопив його за плече і тягне до себе. Мартин хоче вирватися, побігти, але він такий знесилений, що навіть поворухнутися не може. Жандарм тягне його по випаленій сонцем землі примор'я, тягне до глибокої штольні в катакомби, ось-ось зіпхне... Серце завмирає від страху, а в голову, як молотом в безодні, б'є гучний голос:

— Мартине, вставай! От сплюха. Тут таке робиться, а його збудити не можна.

Мартин схопився. Над ним сидять навпочіпки Оверко, Івась, Устинка.

Оверко говорить:

— Матейко всіх ревкомівців видав... Сам бачив, як список диктував Карпові. Романа й Семена я попередив, а вчительку не встиг, її арештували...

— Я бачив,— тре очі спросоня Мартин.

— Бачив!.. Як же ти ліг спати?

— А що я зробити можу?

— Сам — нічого. А як разом візьмемося...

— «Візьмемося»! — передражнив його Мартин.— А як? Зброї у нас нема, один наган на всіх...

Іван нахилився до Мартина і прошепотів:

— Карабіни дістати можна. У нас у дворі скільки хочеш. Солдати потомилися, навіть вартовий куняє... Я кілька разів виходив, а він найменшої уваги не звертає, хоч усе з хати винось.

— А як кинуться — тоді що? Розстріл?

Іван розсердився:

— Вовка боятися — в ліс не ходить. Я й до хати не з'явлюся!

— А де житимеш?

— А я знаю де! — подала голос Устинка.— В підземеллі! Там ніхто його не знайде, і карабін там сховаємо...

— Тоді пішли! — зривається Мартин з постелі.

Через кілька хвилин вони вже лежали в чагарнику біля Іванової хати. На подвір'ї форкали коні. Вартовий, згорбившись, прикурнув на призьбі. Устинка побігла за Овсійком, а Оверко — за Василем.

Ніч була темна. Парило, як перед дощем. Мартин ліг на живіт.

— Ой!

— Що з тобою?

— Наган муляє.

— У підземеллі сховаємо — це найкраще.

Оверко й Василь підкрались нечутно. Тепер чекали Устинку й Овсійка.

Іванова хата була недобудована. Стіни і нежила половина, ще не обмазані глиною, очеретяні, і крізь стіни легко потрапити в хату.

Так Іван обережно пробрався в сіни.

Двері до хати були відчинені, і важкі випари немтих солдатських тіл валили звідти, наче з обори. Чувся хрип,

свист і навіть пахання, котре виривалося з чіхось дужих грудей.

Іван переступив поріг. В кутку, на лаві, стояло відро з водою. Він узяв кварту, набрав води і почав помаленьку пити, прислуховуючись до кожного підозрілого шурхоту... Скільки їх? Ага, на постелі двоє, на лежанці один, на долівці п'ятеро... Іван ставить обережно, щоб не стукнути, кварту на лавку і намацує в темному кутку біля мисника дуло карабіна. Один, другий... Хлопець притуляє їх до грудей і повільно переступає поріг. Мовчки просуває карабін у дірку в очеретяній стіні...

За третім разом він зовсім посмілішав і, притиснувши карабіни лівою рукою до себе, правою захопив з лавки повний патронташ набоїв. Уже ступив до порога, як раптом на ліжку хтось заворушився і піднявся. Не чуючи під собою ніг, Іван кинувся в сіни і в одну мить опинився за хатою...

Діти бігли городами, долинами і разом впали на свіжу з прохолодою траву вже аж за валами Замчиська. Щастя їх, що денікінці розташувалися на центральній вулиці села і це дало змогу пробігти непоміченими.

Заспокоюючись від пережитого, шестеро відважних друзів сиділи на траві біля входу в таємниче підземелля. І ніч, і зарості закривали їх від людського ока. А дітям здавалося, що їх хтось підслуховує, стежить за ними: від кожного шурхоту торішнього листя в траві чи тріску сухого ломаччя вони здригалися, тамували подих і завмирили. Під ранок вирішили повернутися назад до села, залишивши в підземеллі тільки Івася. Вдень принесуть йому їсти і вже остаточно вирішать, що робити далі. Мартин віддав Івасеві наган, і хлопці з Устинкою пішли.

Щоб не викликати ні в кого підозри, ішли до села різними шляхами. На своє подвір'я Мартин не заходив, а сів у гушавині саду, під плотом, де будяки й глуха кропива сягали вище його зросту. Крізь дірку в плоті він спостерігав за тим, що діялося на подвір'ї.

Солдати метушилися, запрягаючи коней. Не минуло й півгодини, як на шляху вилаштувались довгі колони вершників, потім гармати, за ними напаковані всяким добром вози. Залунала сурма, і все те рушило, наповнюючи село криками, скреготом заліза, скрипом немазаних селянських

возів. Ось проїхали підводи, за ними ескадрон охорони, потім ще троє вершників проскакали галопом на конях, і на вулиці стало порожньо, лише через плоти визирала дітвора та подекуди майоріли хустки жінок, котрі недобрим словом проводжали вороже військо.

— Поїхали, нехай їм всячина...

— Не дуже втішайтесь, Маріє, — додала друга жінка. — Он у школі ще zostалися карателі. Порядки встановляти будуть. Старорежимні...

Мартин аж схопився, почувши ці слова. «Значить, арештовані там! Учителька в селі, її не вивезли. Швидше туди!»

Біля мосту зустрівся з Оверком. Той потяг його під чийсь пліт.

— Глянь, це я в офіцера свиснув, коли той вранці митися вийшов. З того часу й додому не заходив. А тепер можна — він уже поїхав.

Перед Мартиновими очима заблищав гострий, як бритва, кинджал.

— Сховай, а то ще хто-небудь побачить... У школі карателі залишилися...

— Вчителька там?

— Ходімо розвідаємо!

На шкільному подвір'ї було безлюдно, лише на ганку й біля хліва стояли вартові. З класу чувся якийсь лемент. Мартин хотів заглянути у вікно, але солдат погрозив йому багнетом, крикнув:

— Ану, геть!

Хлопці пішли до хліва. Тут на варті стояв ще зовсім молодий солдат. Мартин запитав його:

— Дядьку, ти генерал?

Той посміхнувся:

— Я шомподрал!

— А це вище чи нижче генерала?

— Нижче пояса. Ось упіймаю, спущу штани — і шомполом...

— Наша вчителька тут сидить?

З хліва почувся знайомий голос:

— Я тут, Мартинку!

— Ми не забуваємо про вас, Надіє Никифоровно! — закричали хлопці, зрадівши, що їхня вчителька жива.

Солдат занепокоївся:

— Відійдіть, офіцер побачить — буде біда!

Хлопці побігли геть.

Тільки тепер Мартин з Оверком зайшли додому, щоб узяти що-небудь їсти Івасеві.

Бабуся накинулася на них:

— Де це ви вештаєтесь? Наробили лиха — і байдуже, а тут усе село мало через вас не спалили!

— Що ви кажете, бабусю! Ми нічого не наробили! Я цілу ніч спав як убитий, а це купатися ходив.

— Знаю я ваші купелі! А хто рушниці покрав? Хто повірить, що Іван сам справився? Вся ваша шатія-братія там була. А тепер маєте, все потрощили в хаті небіжки Марії. Щоб встала, то знову померла б, на те глядячи. Село перевернули, шукаючи вас, шибеників. Та щастя маєте, що їм у похід дуже спішка була, а то б замордували вас, антихристів... Ну навіщо вам ті пукалки? Копач яку силу мав — і то відступив. А ви що — в бандити підете?

— Бабусю, їй-право, ми нічого не знаємо!

— Нема на вас батька-матері. А мені де вже справитись. Рідні сини світ за очі пішли, а про внука й питати нема чого. Відбився од рук...— Вона безнадійно махнула руками й опустила голову.

Мартиніві стало жаль її.

— Бабусю!

— Їсти захотів?

— Іванкові занести треба.

— Я так і знала... Сирота. Нікому його на вірний шлях направити... Загинув батько через буйство своє, Мотрю dokonало горе, цей себе занастить... Ой, горе мені з вами, горе!..

— То я хліба візьму...

— Хай нічю приходить — хоч борщу попоїсть, а то як же без гарячого,— Вона зиркнула на двері, і тихо, наче хтось міг підслухати, додала:— Ти скажи, щоб не вештався вдень: старості наказали схопити його...

Мартин і Оверк забігли на Іванове подвір'я. Тут потрощили все: вибили вікна, зірвали двері, розвалили піч, перебили посуд. Біляки хотіли спалити хату, але Матейко упросив їх не робити цього: вогонь міг перекинутися на його садибу...

Гукнувши Василя, хлопці пішли в Дармоїдівку. Звідти до валів Замчиська пробиралися поодинокі. При вході до підземелля їх з нетерпінням чекав Івась.

...Шість карабінів акуратно стоять уряд під стіною поруч старовинної козацької зброї, дбайливо вичищеної від іржі. Над зброєю Іван приколов портрет Леніна.

— Хто це такий? — здивувалася Устинка.

— Ленін,— відповів Івась.— Тут написано, як він за революцію бореться. Я все прочитав...

Устинка чула про Леніна, але портрет бачила вперше. Вона підійшла, простягла до нього свою худеньку засмаглу руку.

— Товаришу Ленін! Допоможіть нам, бо ми малі ще і нерозумні. Я дівчинка, мене Устинкою звати, мені тринадцять років. Мартинкові і хлопцям — по чотирнадцять. А Івась найстарший, йому вже п'ятнадцять. Хлопці хоробрі, лише я боягузка, крові боюсь... Товаришу Ленін! Ми не звичайні діти, а резерв революції і хочемо воювати, щоб захистити Радянську владу від білогвардійців. Будеш нами керувати?

— Буде! — запевнив її Мартин.— Ленін нами керуватиме, бо ревком наш не знищений, ні!

І всі діти подивилися наче по-новому на портрет Леніна.

— А й справді,— вигукнув Іван.— Все у нас є: Ленін, зброя... То чому ж ми підкорятися будемо ворогові? Боротися треба!

Ці слова із захватом підхопили усі:

— Правильно! Боротися треба! Як Копач!

— Як партизани і всі повстанці проти інтервентів!

— Як колись козаки боролися проти панів!

— І щоб ніхто з нас не боявся і зрадником не був!

— Тоді дамо клятву.

— Побратимами стати треба, клятву дати на вірність, тоді ніхто з нас не злякається і не зрадить.

Оверко виштовхнув Мартина наперед і сказав:

— Давай, Мартине, приймай клятву!

— Чому я? Іван старший.

Іван поклав на плече йому руку:

— Я не ображаюся, Мартине. Ти сміливий, з Копачем ближче знався. Кому, як не тобі? Книг он стільки прочитав!

— Нашим головою ревкому будеш!

— Правильно! Отаманом червоних козаків!

Мартин зніяковів:

— Я не знаю, як у побратими висвячувалися,— зізнався він.

— Самі придумаємо! — не вгавав Оверко.

Мартин згадав дружбу-побратимство між Копачем і батьком. Правду люди кажуть — кров'ю дружба скріплюється.

Він сказав тихо, урочисто, й голос його у вогкій півтемряві дзвенів уже не по-дитячому глибоко, западав кожному в душу:

— У кого з нас велика любов до рідного краю, до рідного люду, хто хоче служити революції, за яку бореться Ленін, хай поклянется кров'ю, що ніколи не зрадить. Візьміть, товариші, кинджал у Оверка, наколіть палець і обміняйтеся кров'ю з товаришем, котрого вибираєте собі в побратими. Але пам'ятайте: побратими — це найдорожче в світі. Поклянемося ж, друзі, що не зрадимо свій народ!

— Клянемося!

Мартин узяв з Оверкових рук кинджал. Гострим, як бритва, лезом, черкнув по пучці великого пальця праворукі. Гострий біль пронизав усе тіло. Кров потекла тонкою цівкою і враз заюпила всю руку аж до ліктя. Хлопці зачаровано дивилися на неї. Тиша в підземеллі стояла така урочиста, що, здавалося, чути биття юних сердець.

— Хто хоче бути моїм побратимом? — підняв угору закривавлений палець Мартин.

— Я! — відбирає у нього кинджал Оверко.

Він розрізає палець, хлопці пригублюють кров, теплу, солону, і міцно обнімаються.

— Я!

— Я!

Так вони поклялися один одному. Останнім у нерішучості стояв Василь.

— На, розріж! — тремтячою рукою подав він кинджал Мартинові.

— Ні, клятви за тебе ніхто дати не може. Не віриш у свої сили — облиш...

Нарешті Василь наважився, ойкнув від болю і страху.

— Не будь бабою! — крикнув Оверко, обіймаючи його.

І раптом, повний образи і сліз, почувся голос Устинки:

— А я?

— Та ти крові боїшся, сама признавалася! — виправдовується Мартин.

Устинка підступила до нього. В її очах Мартин побачив благання й докір.

Мартин не знав, що сказати їй.

— Та ні, ти з нами, зі мною...

— З вами? А чому клятви не даю? Баба? Чи крові злякалася? Забули, як Надія Никифорівна говорила, що за Радянської влади жінки рівні з чоловіками? Так знайте!

Вона вихопила в Оверка кинджал і в одну мить розрізала собі гострим кінцем руку.

— Ну? — рішуче глянула на Мартина.— Буду всім вам сестрою, як Даша Севастопольська!

— Будь!

— Будь!

— Будь!

І знову їх було шестеро. П'ять побратимів і шоста сестра їхня.

— Товариші побратими! Вчителька наша в небезпеці. Як визволити її?

Іван порушує тишу:

— Що тут довго говорити? Зброя є, підемо і звільнимо.

— Ушістьох проти такої сили? Вони нас умить постріляють! — вигукнув Василь.

Оверко змахнув рукою, наче впіймав муху:

— У мене, хлопці, думка є. Дарма що Матейко з чортами водиться, а ми його обкрутимо. І він нам зробить усе, що ми забажаємо.

— А як?

— А ось так.

Оверко сів навпочіпки, всі п'ятеро присунулися до нього, і через годину відважний план визволення вчительки був розроблений у всіх подробицях.

ЗАГАДКОВІ ПОДІЇ

На другий день, як денікінські війська увійшли в село, повернувся отець Єпіфаній. Він поселився поки що у Матейка, бо в попівській хаті тепер містився штаб білогвардійців. Матейко охоче пустив до себе попа, він радий був поговорити з ученим чоловіком, розпитати, що по світах робиться, які надії на взяття червоної Москви, де засіли більшовики і мутять тепер не тільки в Росії, а й у цілому світі.

Після доброї вечери Дарина, кругловида й неповоротка дружина Матейка, постелила попові на ліжку, чоловікові на лаві, а сама, погрюкавши посудом, полізла на піч.

Невістка, Югина, дружина старшого сина Мехтодія, Оверкова сестра, жила в другій половині, а Оверко й Карпо спали в малій комірчині, що межувала з сіннями. Мехтодія вдома не було — ранком він поїхав разом з денікінцями.

Матейкові не спалося. Він устав і вийшов надвір. Місяць ще не виплив у небі, і темрява розповзлася по всіх закутках. Подвір'я здавалося не таким широким, як удень, — хліви притиснулися стріхами до землі. Лише побілені стіни виділялися на фоні чорної порожнечі.

Матейко перевірів, чи всі двері зачинені, прислухався, як хропуть у стайні коні і важко сопуть корови у хліві, пішов до хати. Сінешні двері замкнув на засув. Заглянув у комірчину: Оверко з Карпом спали на долівці, вкриті свитами. Все було на своєму місці. Від непорядків бог милував. Матейко перехрестився і ліг на лаву.

Снитися йому, наче приходить до нього Копач з шаблею на боці і вимагає: «Громадянине Матейко, ви повинні негайно спорядити дві підводи, будете підвозити нам снаряди!» — «Не буду я вам підвозити нічого, ви мої вороги!» — кричить Матейко. «А це байдуже. Не хочеш снаряди, вези вчительку в волость». — «Не повезу!» — кричить Матейко, задихаючись від злості. «Ти з чортом знався! Від чортів багатство твоє!» — каже Микола і виводить коней надвір. Коні б'ють копитами, земля під ними двигить, Матейко кидається навздогін, але чиясь рука штовхає його в груди, і він падає на подушку.

— Що? Що таке? Свят-свят! — жахається він, мружаючи від яскравого світла очі.

Над ним схилюлися четверо. Хто вони? Чорти чи люди? Якісь страшні! Ось один: чорний як сажа, білки очей блищать, червоні губи майже до вух. У другого — на голові німецька каска, в третього — турецька чалма, в четвертого щось схоже на очіпок. Губатий озвався до Матейка окриплім голосом, ніби вже десь чути:

— Громадянине Матейко! Іменем ревкому і його голови Копача наказуємо вам піти в денікінську контррозвідку і попросити, щоб відпустили вчительку. Якщо не підете, то ваше господарство буде знищене. Даємо вам строк до вечора. Коней не шукайте, поки вчителька не звільнена.

Привид скомандував:

— Ревкомівці, приціл!

Троє підняли карабіни й наставили їх на Матейка. Той з жахом підвів руки.

— Ждемо до вечора, — прохрипів привид, і всі зникли за дверима.

Оторопілий Матейко кілька хвилин лежав непорушно. Він ще не міг розібрати: приснилося це йому чи було справді?

— Дарино... — простогнав він.

Відповів отець Єпіфаній:

— Навожденіє диявола чи вчорашня наливка умопомрачила мене?

— Не знаю нічого, батюшко, не знаю. Дарино, де ти кресало й губку поділа, що знайти не можемо? Злазь-но, злазь, ледащо, вже світає. Чуєш?

Він вибіг надвір і кинувся до стайні. Двері були відчинені. Матейко, м'яко ступаючи, пройшов по збитій підстилці до ясел, намацав кільця, до яких прив'язували коней, але коней не було. Він знав, що їх нема, вже з тої хвилини, коли заглянув до стайні і підійшов до ясел, але не хотілося вірити. Він ще раз торкнувся кожного кільця і аж тепер переконався: коні пропали. Вибіг надвір. Сірий ранок підняв небо над скиртами. Коней ніде не видно. Кричати? Бити на сполох? Зібрати всю громаду і, поки не повернуть йому коней, тримати всіх у церковній загороді, оточивши кулеметами? Можна, це він зробить зараз же! Піде до старшини, і той дасть ескадрон козаків. Матейко поверне

своє! «А що, як ті зіпсують коней? А вони такі, ці ревкомівці, їх залишив Копач на розплід... А може, й сам десь ховається... Подумати, подумати треба...»

Він відчинив комірчину і тихо, як ніколи до того, почав будити сина і наймита.

— Оверко, ти не чув, хто приходив до нас удосвіта?

— Не чув, дядьку.

— Коней вкрали...— простогнав Матейко і сів на порозі.

Вийшов отець Єпіфаній. Розчісуючи зім'яту бороду пальцями, байдужим голосом промовив:

— Політичний шантаж. Голову бунтарської левиці за коней виміняти хочуть. Коменданту заяви негайно.

Матейко затряс головою.

— Дурниці, батюшко, говорите. Мені коні дорожчі за всіх левиць і ослиць! З ними я при всякій владі не пропаду! Краще скажіть, як коней знайти.

— Тобі ж ці чорти сказали...— пирхнув піп.

— А як ревкомівці обмануть і не вернуть коней? — стогнав Матейко.

Оверко схопив старого за рукав і гаряче промовив:

— Вірте, дядьку, їй-бо, вірте! Вони повернуть коней! Я знаю!

Матейкові наче щось стукнуло в груди. Він схопив Оверка за плечі і став трясти його.

— А ти звідкіля знаєш, що повернуть? Значить, і ти з ними заодно? Кажі! Кажі, де коні, а то задушу, як щеня! Кажі!!! — І він насправді став душити хлопця.

Той присів від болю, вирвався і, вискочивши за поріг, крикнув:

— Так знайте: не бачити вам своїх коней, поки вчительку не випустять біляки! Шкури одні одержите...

Матейко кинувся до Оверка, але за ним і слід прохолов.

Матейко зайшов до хати і безсило опустився на лавку.

Отець Єпіфаній склав руки на животі, хруснув пальцями. Матейко благально подивився на нього:

— То підемо, батюшко! Слово ваше вчене швидше дійде до них. Будемо говорити, що невинна вона, помилково, мовляв, записана в список ревкомівців.

Отець Єпіфаній усміхнувся:

— Словами їх, чоловіче, не проймеш. Не поскупися з пользою для себе. Хай пропаде одна кінська голова замість чотирьох.

Матейко підняв важке віко кованої скрині, закрив плечима, щоб батюшка не бачив, як він відсунув подвійне дно, і витяг п'ять золотих монет.

— Дорого ти обходишся мені, крале,— покрутив він головою. Потім відчинив двері в сіни і крикнув до жінки: — Дарино, відкопай ту четвертину перваку, що в малиннику. Та швидше!

Десь опівдні, несподівано для неї самої, Надію Никифоровну випустили з-під арешту і дозволили забрати речі.

Оверко побіг у лози і вивів Матейкові коні на леваду.

ЮНІСТЬ СТУКАЄ У СЕРЦЕ

Не нарадіє бабуся на свого онука. Виріс, словажів. І сусіди не нахваляться ним,— мовляв, завжди допоможе, як хто попросить. Та ще й не сам, а цілу компанію приведе. Гарний хлопець, нічого сказати. І вгору вигнався, і на вроду — нівроку. Та й до господарства хист має. А як береже та доглядає свого коника! Як лялечка він у нього, а сильний — ледве за повід удержим. Поїть його водою, чистить, мие. Сам голодний залишиться, а коня нагодує.

Та й коник любить свого господаря. Свисне Мартин — він за версту почує і прибіжить. До того, ще і вчений: і ногу дасть, і спасибі головою помагає, і на землю ляже за командою. Хороший коник!

Всю осінь і зиму люди жили, придавлені горем. Тільки жевріла надія на краще. Десь далеко, на засніжених полях під Москвою, стікали кров'ю, але билися червоні з ворогом. І от разом з весною прилетіла довгождана радісна звістка: б'ють наші Денікіна, котяться назад розбиті білогвардійські полки, люто грабують населення, забирають худобу і коней. Уже бої недалеко. Ось-ось ворог навалить на село...

Була неділя. Вдарив у сусідньому селі великий дзвін на сполох. Луна розляглася від нього, кличучи на поміч, і враз обірвалася, перервана кулеметною чергою.

Бом! Бом! Бом!

Тра-та-та-та!

І тиша!

З-за воріт визирають білі хустки — невже повернется ворог?

У полі за селом показалися вершники.

— Бабусю, я одведу Сокола, а ви у лъох ховайтеся!

Мартин вивів коня. Той загарцював, вуха напорошив: видно, недобре чує.

— Конику-соколику! — плеще його хазяїн по шиї.— Не віддам я тебе проклятим білякам! Не знайдуть вони нас. Тільки винеси мене за село. А там — лови вітра в полі.

Хлопець скочив на гладку спину коня, шарпнув вудилами. Підбігла бабуся, подала вузлик у хустинці:

— Візьми, хтозна, коли вернешся...

— Не треба, бабусю, я скоро! Хлопцям передайте: скоро буду!

Перехилилася через тин, на шлях глянула.

— Їдуть! — крикнула, і Мартин побачив, як її очі налилися жахом, обличчя пополотніло. Вона кинулася відчиняти ворота, але руки не слухались.

Кінь з нетерпінням заграв під вершником, затанцював, присідаючи на задні ноги. А гамір усе ближче і ближче.

— Відступіться, бабусю! — крикнув Мартин і пришпорив коня.

Сокіл рвонувся і легко перемахнув через тин, нековані копита глухо зацокотіли по вкоченій дорозі.

На бігу Мартин оглянувся. Білі вже порівнялися з їхнім двором. Мабуть, їх збентежило те, що вершник так зненадька вирвався у них з-під носа і помчав шляхом. Троє відірвались від строю, добули шаблі і кинулися навздогін за Мартином. А той відпустив повід, вчепився руками за гриву, пригнувся і навіть не встиг ударити п'ятами Сокола, як кінь, наче лебідь, вигнув шию і поплив, розрізаючи хльосткі пориви колючого вітру.

За мостом дорога йшла вгору. Праворуч — стрімке урвище; ліворуч, унизу — зелена долина до ставу, а за ним — панський маєток.

«Я обдурю їх!— майнула думка.— Поїду долиною. Тут, за поворотом. Вони не помітять!»

І знову коник наче вгадав вершникову думку. Не встиг хлопець його смикнути за гриву, як він метнувся, плигнув

через низьку огорожу, і Мартин ледве не полетів на землю. Сокіл блискавично переніс його через невеликий садок і помчав берегом до ставу.

Мартин бачить, як погоня зупинилася над урвиськом, загубивши слід. Хвилину вершники стояли нерухомо, потім поскакали в обхід.

«Перейняти хочуть!» — здогадався хлопець.

А коник його вже мчав до крутого берега. Вирватися звідти на греблю не можна. Єдиний вихід — рушити ставом уплав.

А що як погоня вискочить на греблю і почне стріляти? Але тут іншої ради немає.

Мартин шарпнув вудила, і кінь слухняно стрибнув у воду. Холодом облекло тіло. Хлопець став ногами на хребет коня. Синя, як небо, вода пливе під ним, срібною борозною лягає позаду.

На ставу тихо-тихо. Ось уже й млин поминули: далі гребля полого спускається до водопою. Швидше б туди!

По воді котиться передзвін кованих копит погоні. Її ще не видно. Вона за хатами, але ось враз виривається на греблю.

Куля цвѣохнула в воду майже поруч з головою коня, в цю мить Сокіл торкнувся землі і помчав дорогою, залишаючи за собою розпелеханий хвіст сиріої пилуки.

За кілька хвилин він уже був за горою, за якою синів ліс. У лісі Мартин зупинив коня під тим дубом, де колись шукав з Оверком цвіт папороті. Хлопець посміхнувся, — згадав свої наївні дитячі сподівання. Як багато довелося пережити з тих пір! І тепер він уже добре розуміє, що кінчилася казка і починається справжнє суворе життя. Воно обіцяє щастя, а його треба вибороти у ворогів. І він бореться за нього. Воно недалеко вже...

Білі не затримувалися в селі. Вони відступили, але залишили чималий підрозділ для прикриття. Солдати почали окопуватись, щоб затримати наступ Червоної Армії і дати відійти головним силам.

До Мартина, який щойно повернувся з лісу, набігла Устинка.

— Наші за селом уже! — задихаючись, вимовила дівчинка. — Як би їм допомогти?

— Треба зібрати хлопців, порадитись. Може, що й придумаємо. А головне — повідомити, скільки тут солдатів, зброї всякої...

— Правду кажеш, Мартинку. Оглянути все, а потім розказати нашим.

— Коли що, то й проведемо в село ярами... Іди гукай хлопців. Тільки обережно, а то в селі повно солдатів...

— Не дуже я злякалася їх!

— Гляди мені!

Дівчина побігла, а він довго дивився їй вслід. І була вона дорога йому і близька, наче сестра. Мартинкові було дуже сумно, коли не бачив її хоч би день. Устинка дуже змінилася з того часу, коли він узяв її в «полон». Виросла. Плечі й лікті не були такими гострими, як тоді. Вся вона округлилась, хоч залишилась така ж поривчаста і прудка, як сарна. Так само сміялася голосно, заливчасто, а коли сідала поруч Мартина, то раптом затихала, і тільки очі її світилися м'яким світлом.

Мартин уже не так вільно, як колись, поводився з нею. З деякого часу він дивився на неї іншими очима. Він побачив, що вона краща за інших, миліша, ласкавіша...

Незабаром повернулася Устинка з хлопцями. Іван зразу почав:

— Чого нам ще треба? Нічого. Шість карабінів, наган, чотири гранати. Мало тобі? Для чого ж тоді весь час вчилися стріляти в катакомбах? Вийдемо вночі на городи і почнемо палити по білогвардійцях з тилу. Вони подумують, що то червоні прорвалися,— от і паніка готова. Чим це не допомога?

Оверкові аж руки свербіли, так хотілося постріляти по-справжньому по ворогах, але він не згоджувався з Іваном. Надто вже той гарячий...

— Мало толку буде з такої допомоги. От би наших повідомити, коли ми паніку вчинимо, а вони в наступ — оце діло!

— Правильно, але як наших про це повідомити? — розводить руками Овсійко.

Устинка рішуче заявила:

— А так. Я дівчина, мені й легше пройти...

Очі у Василя зробилися веселі і злякані водночас.

— А як ввіймають?

— Не бійся за мене: викручуся. Скажу, що до тітки йду.
— А як не повірять?
— Ну й завели! Вовка боятися — в ліс не ходити! — промовила Устинка.

Серце в Мартина стиснулося. Це так небезпечно! Ні, краще він сам. Він підвівся, глянув кудись убік, звідки долинали поодинокі постріли, і сказав:

— Піду я...

— Ти що, не віриш мені? — спалахнула Устинка.

Мартин мовчав. Він глянув на дівчину. «Я люблю тебе! — вперше крикнуло щось у грудях.— Я люблю тебе...» Але вимовив слова зовсім інші:

— Хлопці, завдання таке: розвідати, скільки в селі всякої зброї і ворожих солдат. Де гармати вкопані і скільки їх там. Тільки розвідку ведіть обережно, щоб не помітили денікінці. Через півгодини збираємося на горіщі хліва.

Хлопці розійшлися по селу. Вони заглядали в хати, хліви, двори. Йшли городами, перелазили через тини, запам'ятовували і примічали.

Першими на горіще прийшли Мартин і Оверко. Крізь розсунуті снопи покрівлі спостерігали хлопці, як метушаться по селу білогвардійці; вони вдиралися в хати, виганяли усіх за село копати окопи; в садах встановлювалися гармати, а біля гармат складали стоси снарядів на землі. Значить, бій буде великий.

— Бач як завертілися! — говорить Оверко, вказуючи на село.

Мартин не слухає. Він думає своє: «Копача б сюди з хлопцями. Хоч би два кулемети. Та в спину їм ударити, в спину!»

Минуло ще з півгодини. Сонце почало сідати. Промені лягли косо, яскраво освітили на горбах за селом метушливі постаті людей, плями чорної землі над свіжовикопаними шанцями.

Нарешті з-за воріт вигулькнула постать Василя.

— Ну? — не витримали хлопці.

— Двісті коней і дванадцять гармат! А дула — о! — він широко розвів руки.— Собака пролізе! — Потім витяг з кишені аркуш обгорткового паперу: — І ще ось... Гляньте!

— Цупкий! — помацав рукою Мартин.— Ми на ньому план села намалюємо, щоб нашим було зрозуміло, де що стоїть.

— Де взяв? — питає Оверко.

Василеві очі світяться радістю.

— Дома! У ньому цукор тримають. Я цукор у мішок висипав.

— Дивак! Треба було нам принести!

Мартин заперечив:

— Не треба. Наші прийдуть — і все буде. Ми не злодії. Скоро зібралися всі. Говорили пошепки.

Овсійко обстежив Дармодівку і хати за річкою.

— Пиши,— наполягав він,— сімдесят три солдати.

— А гвинтівков?

— У кожного є!

— А кулеметів скільки?

— «Максимів» два і кольтів чотири.

— Значить, воюють чужою зброєю. Буржуазія допомагає...— коментує Мартин і записує, розгорнувши папір на колінах.— А ще що?

— За левадами гармати вкопані.

— Скільки?

— Вісім! І великі стоси снарядів!

— Скільки?

— А хіба їх порахуєш? Як буряків у купі!

— У тебе, Іване? — торкається Мартин за плече хлопця.

— Кавалерія! Сто двадцять коней і троє лоша́т.

— Лоша́т не рахуємо.

Василь аж підскачів, присунувся до Мартина.

— О, я ще забув!

— Що?

— Попа, він у Калеників на постої.

— Попа в кінці запишемо.

— Мартине, ти намалюй усе це!

— Попа?

— Та ні, де гармати стоять, солдат, коней.

— А я ось і малюю. Гляньте!

Розіслав на дошці папір. Спочатку накреслив коло — це село. Потім подумав і позначив усі чотири сторони світу. Через село тече довга, хвиляста, з хвостиками приток

річка. За селом, на півночі, гармати. А за мостом, під Матейковою хатою, хрест і напис: «Штаб білих». Кількість солдатів, гвинтівок, кулеметів і гармат було написано в рівні стовпчики, зазначена кожна вулиця і що на ній є.

Сонце нарешті сіло. Сутінки, заповнивши сад, зілляли окремі дерева в суцільне чорне і м'яке покривало, заповнили галявини між стовбурами і посунули аж під стріху комори, відгородивши хлопців від світу. Ще коли сонце жовтим окрайцем виглядало з-за обрію, все було видно в полі як на долоні. Жінки з лопатами поверталися до села, і в окопах маячили солдати. Чогось ждали. З півночі курною дорогою їхали окремі вершники і невеликі групи. Поторохкотів мотоцикл. А з села сунули і сунули білогвардійці, і всі залягали у видолинку, за левадами. Темрява і їх огорнула.

Коли зникли з очей предмети й люди і все було переговорено, Мартин, можливо, вперше замислився над своєю долею. Чорною і м'якою ковдрою спустилася темрява на село, поля, луги. Треба було збиратися в дорогу. Мартин відчував цього вечора, що назавжди прощається з дитинством. Поруч лежали друзі. І для них минула пора дитячих забавок і витівок. Мартин згадує, як восени, зимою і весною скрадалися хлопці до Замчиська, чистили карабіни і патрони, що взялися прозеленню від вологи, вчилися стріляти.

І от знову настав той час, про який так довго мріяли. За селом, на відстані гарматного пострілу, були свої. Треба допомогти їм. Це небезпечно, але вони готові на все.

Мартин лежить, думає. І здається йому, що він, наче лялечка, сонна, нерухома, котра повисить ще кілька день, підвішена до гілки тоненькою павутиною, а потім заворушиться в ній барвнокрилий метелик, розірве вузьку й тонку сорочинку і полетить геть, приналежуваний ароматом запашних квітів.

Минуле — барвисте, буйне і невгамовне — згасає десь по той бік сьогоднішнього дня. Мартин стуляє повіки, і втома розливається по всьому тілу, заколисує. Він здригається від шереху горобців, що вкладаються під стріхою спати, і повертається в світ реальних думок. Вони вже не такі, як були колись, не дитячі. Він знає, що нема жар-птиці і вірного друга Горбоконики, але вірить, що є побрати-

ми, що можна бути Котигорошком, бо багато ще зміїв на світі намагаються заманити у свій дім і закувати в темницю сестрицю-волю... Він боротиметься з ними!..

«Скоро прийдуть у село наші. Я попрощаюся з усіма, і хай собі що хочуть — плачуть чи ні,— а я таки піду в армію. Кінь мій вивчений, сідло і шаблю на війні добуду. Наган справний, карабін б'є в ціль без промаху. А додому повернусь, як усіх буржуїв виженемо... Буду тоді, як Микола або Копач, сильний, високий. Запушу чуба великого, щоб аж за шапку вився, а шапка-кубанка з червоним верхом буде... І штани червоні, галіфе: тепер усі командири такі носять. Коли додому їхатиму, до Леніна на хвилинку заверну. Стану перед ним і скажу: «Дорогий товаришу Ленін! Вигнали ми всіх буржуїв за кордон, а тепер я додому їду. Як знову вони посунуть до нас — гукніть, ми враз зберемося і проженемо їх, бо зброя завжди буде в наших руках. Я був бійцем революції, а тепер знову в резерв відправляюся. Тож не забувайте! А я на село їду, бо там у мене Устинка залишилася...» Ні, про Устинку я краще не говоритиму, якось несерйозно, подумає, що з дівчиськими зв'язуюсь. Це буде моя таємниця. Приїду в село на коні, всі збіжаться, щоб поглянути, яким я козаком став; і вона також приїде. Я подам їй руку. «Здрастуй,— скажу,— Устинко. Я ненадовго. День побуду з вами і подамся до міста. Учителька, пам'ятаєш, наказувала мені вчитися. Давай і ти їдь зі мною. Вивчишся — учителькою будеш». А потім батька й матір знайду, запрошу всіх побратимів, і комуну організуємо. Копач за старшого буде. Бабусю візьмемо... От шкода, що дідусь загинув. Побачив би він, які тепер козаки — червоні! Нічого не бояться, як і я. А найцікавіше мені з Леніним поговорити. Більшовиком стати. Нічого, стану, тільки б до своїх побратисів...»

— Ну, хлопці, мені пора, поки місяць не зійшов.

— Ми проведемо тебе.

— Не треба, я сам.

— А на греблі як же, там вартові!

— Треба прослизнути.

— Давай ми тебе через став човном перевеземо.

— Гаразд, тільки щоб тихо...

Всі позлазили з горища і причаїлися за стіною. Тихо рипнули двері, і Мартин вийшов першим. На подвір'ї брязкали зброєю коні. Манячили поодинокі постаті козаків. А в хаті темно. І в селі ні вогника ніде: значить, у тривозі ждуть біляки наступу червоних.

Мартин оглянув стежку, сад — нікого.

— Пішли.

В саду темрява сплела в один вовняний волохатий клубок і гілля, і небо, і зарості. А коли вийшли за город, спустились на долину, раптом з-за горбів виринув великий місяць. Дерева замерехтіли посрібленим листям: вода заіскрилась на ставу, проступили і панський палац на тім боці, і гребля ліворуч, і млин...

— Швидше, а то помітять! — підганяв Мартин друзів.

Романів човен, як завжди, припнутий до стовпчика, ліниво погойдувався на чорній воді. Мартин відшукав у траві весло. Сіли в човен і тихо відчалили. Спочатку плівли вузьким проходом в очереті, потім вийшли на чисту воду.

Місяць піднявся ще вище, бризнув холодним промінням по воді, і довга срібна стежка простяглась через увесь став.

Мартин орудував веслом швидко і вправно. Тиша. Тільки за парком і за левадами, що простяглися вниз за греблею, здіймаються вряди-годи в мутне небо палахкотливі ракети. То не сплять в окопах, чатують, чи не надійшли червоні. А ракети розпушуються полум'яними хвостами, згасають, не долітаючи до землі, і знову настає посріблена місячним сяйвом тиша. Значить, нема ще наших близько...

Мартин вдивляється в недалекий берег і раптом помічає, як від опусту відокремлюється постать і зникає в тіні млина, потім друга.

— На греблі хтось ходить... — шепотить він.

— Патруль, певне. Хоч би нас не помітив...

— Стій! Стій! — закричали на греблі. І по воді покотилася луна: «Го-го-го-го!»

Слідом, розриваючи спалахом димчастий простір, звилася над ставом ракета, зашипіла гадюкою, впала під берегом, і зразу ж забубонів кулемет.

— Лягайте! — крикнув Мартин.

А над головою просвітіло: «Жж! Жж! Жж!»

Мартин ударив по воді веслом, зашарудів очерет, ховаючи хлопців.

Кулемет поторохкотів і замовк.

— Тихо!..— прошепотів Мартин.

Його чутке вухо вловило далекий обережний плескіт. Він то затихав, то ставав гучнішим. Аж ось за кілька кроків від човна почулося важке дихання втомленої людини.

Хлопці затамували подих. Хлюпотіння почулося знову. Потім долинув стогін:

— О-о-о-й!..

— Це хтось із наших, поранений...— торкає Мартина Оверко.

Мартин промовляє напівголосно:

— Хто там?.. Не бійся, ми свої...

І раптом зовсім несподівано:

— Мартинку, це ти? Пливи сюди. Поранено мене...

То був Микола. Човен стукнувся об берег і зупинився.

Хлопці кинулися на допомогу:

— Дядечку, куди вас?

— У ногу... Перев'язати б... Обмотку зняти треба.

Від болю і втрати крові він трусився як у пропасниці.

Мартин допоміг йому перев'язати рану.

— Довоювався...— з жалем промовив він.— А Копача схопили...

— Схопили?..

— Засідка... В мене гвинтівку вибили... От, чорт, глянь, навіть пальця шматок відірвало. Я й не відчув...

Справді, мізинець правої руки був поранений. Кров текла з нього і заюшувала гімнастерку, штани...

Мартин схвильовано запитав:

— Дядечку Миколо, то як же це буде? Ми фронт хотіли перейти, щоб відомості передати...

— Ми теж ішли в розвідку... Ну, давай далі від цього місця. Копача рятувати треба!

НА ПОРОЗІ СМЕРТІ

«Копача треба рятувати, що б то не було, навіть ціною власного життя...» Так вирішив для себе Мартин. І тепер він радиться з побратимами. Він ще ніколи не був такий

впевнений і рішучий. Все тіло його ніби налилося якоюсь непереборною силою і відвагою. Голос став твердий і мужній.

— Хто боїться, краще зараз сказати. Ми нікого неволи-ти не будемо. Щоб ми не розраховували надаремно на таких. Тож хто піде з нами?

Для хлопців це питання вирішене. Підвівся Іван. Лівою рукою він міцно затис карабін і підніс його вгору.

— Ми клятву давали. А дядьки Семен і Роман як? — перебив його Оверко.

Мартин глянув на отвір, куди синюватою биндою тягнув-ся дим, відповів за Івана:

— Вони зразу погодилися. Біля мосту ждатимуть нас з Устинкою.

— Тоді пішли, поки не розвиднилося. Чого тягти?

— Патрони заберіть...

Від Матейкової хати до містка кроків триста. Коли скочити з насипу біля греблі вниз, то долиною можна непомітно пройти аж на Дармоїдівку і до Замчиська: лози надійно захищатимуть втікачів від погоні. Але як влаштувати втечу?

Тікати дорогою немислимо: тут безперервний рух. Іти городами до школи, а потім повертатися на Замчисько не можна, бо доведеться перетяти дві вулиці. Хоч і глухі вони, але тепер денікінці можуть бути в кожному кутку села. Найкраще — податися на гору і понад дорогою проскочити до мосту... Так і вирішили. Роман наказав хлопцям і Устині причаїтися в лозах, а сам повів Мартина й Оверка до греблі. Тут лози кінчилися, і вони зупинилися. Мартин зпитав стривожено:

— Дядьку Романе, а як не встигнемо до ранку?

— А по-твоєму, як тоді бути?

— Цілий день будемо чатувати, а визволимо!

— То-то ж!

— Ну, ми пішли...

— Щасливо!

...Після дошиту Копача замкнули в коморі. Тут був усякий господарський дріб'язок, але перед тим як садовити туди червоного розвідника, Матейковій жінці наказали

все звідти повиносити. Залишилась тільки велика бодня з борошном та лантухи з зерном.

«По-дурному попався! — сердився Копач. — А там ждуть наших повідомлень. Самі ж напросилися: село, мовляв, кожний закуток відомий — і на тобі! Хто знав, що в них там засідка? Хоч би Микола врятувався, він все-таки зумів би що-небудь зробити з допомогою хлопців. Командуючому потрібні відомості. Наступ повинен початися сьогодні вранці або завтра. Це справи не міняє. Мене однаково розстріляють. Але як попередити своїх про те, що тут робиться! Адже скількох би це врятувало під час наступу!»

Стіни міцні, надійні. Під ногами дощана підлога. Міцний замок. Вартовий. Копач сів на лантух з просом. Ноги наливалися втомою. Побиті нагаєм і шомполами плечі нили, і робилося м'ясо в грудях... Хотілося пити.

Копач глянув крізь довгасте віконечко над дверима. Небо було синє, глибоке. Котра зараз година? Мабуть, за північ. Ось проспівав півень за стіною в хліві, за ним другий — десь далі, в сусідів. Потім знов тиша. Лише на подвір'ї чути тупіт ніг і цокіт копит та дзиччання польового телефону.

Упізнав хто-небудь його в селі чи ні? Матейка не було, коли його ввели до хати. Сидів лисий полковник у золотому пенсне, а біля печі смажила яєчно Югина. Потім, коли виводили, він запримітив у сінях Оверка. Хлопець стояв в кутку і пильно дивився, а очі наче застерігали від чогось... «Ех, хлоп'ята, не все я зробив для вас, що обіцяв... Ну, нічого, ви ще свого діждетесь... Як же своїх повідомити?..»

Побита спина не давала спокою. Він важко пройшовся по коморі, розминаючи затерпілі ноги. Знову глянув у віконце над дверима. У правому кутку тьмяно блимала зірка. «Ого моя,— подумав.— Вечірня чи вранішня? Може, й Надія не спить, теж дивиться на неї? Декламувала колись і мене навчила:

В довгу, темну нічку невидну
Не стулю ні на хвилюк очей,
Все шукатиму зірку провідну,
Ясну владарку темних ночей.

А де вона, владарка дум моїх, провідна зірка молодості? Чи згадує мене?»

Копач ходить розміреним кроком: пересохлі дошки риплять, і в тому скрипі вчуваються йому слова: «Жити... Жити... Жити...» А може, він сам шепоче це слово.

— Жити! — виривається в нього з грудей.

«Хіба я не маю права на таке велике життя, за котре боровся всі роки своєї молодості? Я нічого не залишав для себе, я все віддавав народові, партії, бо не мислив інакше свого життя з того часу, як пізнав щастя боротьби за світлі ідеали. Я був щасливий: і коли був близько, поруч тебе, і коли по волі партії був у найглухіших закутках чи брав участь у найнебезпечніших справах. Де ти тепер?»

...А Надія Никифоровна в цей час перев'язувала Миколу. Він терпляче переносив біль, як і личить червоному воїну. Коли все було зроблено, вона погасила каганчика, бо тепер світло його було непотрібне, і, тамуючи в грудях недобре передчуття, запитала Миколу:

— Де Мирон?

Микола помовчав хвилину, підшукуючи підходящі слова, потім прошепотів ослабленим голосом:

— Хлопці звільнять його, я певен... Роман і Семен докладуть усіх сил... Не хвилюйтесь...

— Він?..— Надія так шарпнула Миколу за руку, той аж застогнав від болю.— Вибачте... Я не хотіла... Ви разом були? — говорила вона, не випускаючи Миколиної руки.

— Разом...

Переборюючи важкі паузи після кожного слова, він розповідав, як усе сталося.

— Я піду туди, я все зроблю! — підхопилась вона.

Але він зупинив її:

— Послухайте. Ви нашкодите їм... Не йдіть... Наказую вам!.. Там Мартин...

Вона вхопилась руками за одвірок й застигла в чеканні. Співали вже другі півні.

...Мартин і Оверко городами прокралися до Матейкового подвір'я і залягли за плотом. У хаті горіла лампа, й крізь вікна з чорним хрестом рам світло падало на

землю. На піддашку комори, схилившись на карабін, сидів вартовий. На дверях висів важкий чорний замок.

Двері у сіни були відчинені, туди входили і звідти виходили військові. До вікна тяглося кілька проводів польового телефону.

Хлопці хвилини десять мовчки спостерігали.

— Ну, що будемо робити? — штовхнув Мартин Оверка.

— Не знаю... Стріляти не можна... Треба інакше...

— Як саме?

— Комора на помості. Розумієш?

— А й справді. Передати б йому сокиру...

— Краще б ломик...

— Ломика нема. Але я придумав. Підожди.

Оверко поліз за хату, і там серед звалища всякого залізничя намацав старе чересло, разом з ним повернувся до Мартина.

— Глянь, буде якраз.

— Правильно! Тепер лізь!

Оверко наблизився до комори з причільного боку хати. Намагаючись не шурхотіти, він повз по траві, і кропива жалила його лице і руки. Нарешті він забрався під комору. Йому вже доводилося тут бувати: хазяйка якось послала його забирати там яйця... Щоб не зачепити головою трухляві балки, хлопець повільно просувався до стіни, що відокремлювала хлів від комори. Зупинявся, прислухаючись. Згори чути тупіт ніг та дзенькіт шпор. Оверко намацав стик між стіною і помостом і заходився колупати тверду засохлу глину. Працювати було важко. Затхле повітря, терпкий запах цвілі, свинячого гною дурманили голову. Глина сипалась на обличчя, сліпила очі, попадала в рот і ніс, через що дуже хотілося чхати... Оверко стримувався, щоб не виказати себе вартовому. Раз по раз різко мотав головою, струшував з себе бруд і знову колупав. Нарешті дірку пробито. Приклав вухо до дошки і прислухався. Легенько постукав кулаком об шершавий вогкий поміст над головою. Кроки затихли. Вдарив ще кілька разів. Зверху у відповідь: стук-стук-стук. А потім Оверко почув у щілину між дошками:

— Хто там?..

— Це я, Оверко. Ось візьміть.— І він просунув ломик і сокиру. Дошки виважить і повзить у сад. Ми ждемо там... Тільки тихенько. Потім до Замчиська... Там наші...

Оверко поповз назад. Після смердючої задухи під помостом комори повітря в саду здалося запашним, солодким, і він втягував його, наче холодну джерельну воду в степу на пасовиську. Щось пурхнуло між деревами і зашелестіло в гіллі. Пронизливо й тонко пропищав птах, і знову тиша. І в цій затаєній тиші почувся шелест трави.

— Ну, як? — тихо запитав Мартин Оверка.

— Віддав...

— Аби встиг до світанку!..

А світанок зрадливо підрадався з-за обрію, танула темрява, освітлюючи віття в саду й димарі на хатах.

— Дуже довго...— нетерпеляче прошепотів Мартин.

— Знаєш, які там гвіздки в підлозі...— відповів Оверко.

Молочний туман упав на землю, клубочився між стовбурами дерев.

— Савельєв, арештованого! — крикнули з порога хати.

Вартовий підвівся і почав відмикати замок

Хлопці посхоплювалися з землі: якась невідома сила заставила їх підійти ближче, до самого перелазу, причаїтися за кущем бузку.

— Все пропало...— видихнув Оверко.

«Може, зараз?» — подумав Мартин, витяг з кишені наган і звів курок.

Вартовий тим часом відчинив двері, посторонився і гукнув:

— Виходь!

І в ту ж мить хлопці побачили, як щось майнуло над головою, почувся удар, миттєва боротьба двох людських тіл — і біла до пояса постать Копача побігла до воріт.

— Стій! — крикнув хтось з ганку і кинувся за втікачем.

Мартин забув про все. Небезпеки для нього вже не існувало. В одну мить він перескочив через перелаз, теж кинувся на битий шлях. Козак, котрий збіг з ганку, витягнув наган і вистрілив. У цей час Мартин майже порівнявся з ним. Не цілячись, він вистрілив у денікінця. Той поточився і впав. Мартин не бачив, що робилося навкруги. Перед очима була тільки біла до пояса Копачева постать.

Хлопець напружив усі сили і наздогнав Копача кроків за двісті. Треба було в одну мить зорієнтуватись: бігти по мосту дорогою чи через гору.

— На гору! — крикнув він, коли зрівнявся з Копачем. — Швидше за мною!

Вони бігли, задихаючись, не чуючи під собою землі. Гора круто обривалася перед долиною. Тут їх дожидали хлопці.

Тривога тим часом поширювалася. Стріляли всюди. Помітивши на горі втікачів, денікінці кинулися доганяти їх. Роман відкрив по них безладний вогонь. Поцілити на такій відстані у ворогів було важко, тому він намагався тільки затримати їх, щоб дати можливість пробратися своїм до Замчиська. Він не думав про те, що його самого чекає тут.

Почувши постріли від мосту, де засів Роман, денікінці кинулися туди, на греблю. У Романа було три гранати. Дві полетіли в бік переслідувачів. Роман оглянувся: втікачі бігли городами наверх. Ще з півверсти — і Замчисько. «Досить, тепер за ними!» — вирішив Роман і кинувся слідом.

...Чим далі, тим важче ставало бігти. Бур'ян плутався під ногами, втікачі падали, дряпали собі обличчя, знову піднімалися і бігли, бігли... Ось уже й огорожа кладовища. Мартин шарпнув дошку, але іржавий гвіздок цупко тримав її. Підбіг Копач, схопив дошку своїми дужими руками; вона зі скрегогом тріснула.

— Скоріше, дядечку!

Копач хотів, щоб Мартин перший переліз на той бік, обхопив хлопця руками і став підштовхувати його до отвору.

— Не треба, я сам! — вирвався Мартин з його рук і в цей час почув за кілька кроків від себе:

— Стій! Стій!

Гримнув постріл.

Обернувшись, Мартин побачив, як до них, плутаючись у потолоченому бур'яні біг денікінець. А позаду Мартина з ледь чутним стогоном зсувався по дошці поранений Копач. Мартин не відчував ніякого страху. Ним володіла шалена лють, він був сповнений такої сили і такої рішучості, що ладен був кинутися на ворога і задушити його голими руками. Та хтось наче підказав йому, як треба

зробити. Він відчув у руках зброю і вистрілив в денікінця майже впритул.

І той упав. Мартин кинувся до Копача, який тримався за паркан і намагався підвестися. Хлопець обхопив його за плечі і зразу відчув, як пальці доторкнулися до чогось теплого й липкого.

— Ви поранені?

Копач якось байдуже глянув на хлопця мутними очима:

— Так...

Зібравши усі сили, він перекинувся на другий бік огорожі, а там випростався, став на весь зріст. Мартин у ту ж мить опинився біля нього, схопив за руки й гукнув:

— Біжімо!

Вони побігли. Гілля било їх по обличчю, дряпало тіло, рвало одягу, зате густі зарості зразу ж сховали їх від переслідувачів.

Нарешті кладовище закінчилося. Вгору майже стрімко підіймався вал Замчиська. Рятувало їх те, що південна сторона густо заросла кущами глоду, дерези, високим, в людський зріст, полином.

Вони стали дряпатися нагору. Ще трошки... Ще крок... Тільки перевалити вниз — і вони врятовані.

Але що це? Чому Копач зупинився? Припав до землі, наче прислухається, чи не гуде вона, чи не близько погоня...

— Дядечку, встаньте!

Мартин оглянувся. Зверху видно все як на долоні. Село рідне, спокійне. Все застигло в мареві сонця, що виринуло з-за обрїю і освітлює промінням верхів'я височенних дерев на горбах. До Замчиська звідусіль біжать вороги. Постріли, крики, команди...

— Дядечку!

Копач навіть не ворушиться.

А солдати, наче м'ячі, один за одним перекочуються через пролом у огорожі на кладовище, пірнають у зарості, лише де-не-де з'явиться котрий з них на галявині.

Шукають!

Раптом здалеку пролунав голос Оверка:

— Тут він!

Мартин повернув голову. На валу стоїть його друг і махає руками. Частина переслідувачів кинулася на його.

голос. Затріщали постріли. Оверко припав до землі. Але троє деніківців пробираються через кладовище просто до валу, де Мартин з пораним Копачем.

— Дядечку, вставайте, вже недалеко!

Копач розплющує очі. Мартин ще ніколи не бачив таких каламутних очей. Здавалося, наче в них згасло життя. Копач покірно напружує сили...

І ось вони вже перевалили за гребінь валу. Під ними широка зелена чаша Замчиська. Над ними голубе весняне небо.

Північний схил валу заріс мохом і зрідка дерезою. Спускатися вниз їм ще важче, ніж вибиратися нагору. Копач зривається і котиться вниз. Мартин поспішає за ним. Кілька разів він перевернувся, і світ закрутився у нього в очах... Аж ось урвище закінчилося. Хлопець схопився на ноги і поспішив до Копача.

...Оверко зрозумів, що Копач у небезпеці і треба зробити все, щоб відвернути увагу ворога і дати можливість втікачам спуститися вниз. Помітивши, що не всі переслідувачі повернули на його крик, він вихопив в Устинки гвинтівку, ліг поруч з Семеном і почав стріляти в них. Але їй це не допомогло: ті троє і далі дряпалися по слідах Мартина й Копача.

— Спіймають! — крикнув він до Устинки.

Вона зірвалася з місця і тут же побачила, що до них наближається захеканий дядько Роман.

— Дядечку, вони зараз спіймають наших!..

Устинка стрибала такими широкими кроками, так бігла, що Роман ледве встигав за нею. Вони залягли на гребені валу, недалеко від того місця, де щойно пройшли Мартин і Копач. Устинка висунулась, щоб побачити, де солдати.

— Голову сховай! — крикнув Роман і смикнув дівчинку за спідницю.

Устинка припала до землі і вчасно: пролунав постріл, куля пролетіла над головою. Роман прицілився і вистрілив в денікінця. Той випустив з рук карабін і покотився з валу вниз.

— Вставайте, дядечку!..

Копач ледве ворухнувся. Мартин напружує сили, підводить його, і ось вони вже під гіллястим бузком, хтозна-ким

і коли сюди занесеним; ось ще кілька кроків крізь колючі хащі терносливу — і перед ними відкрився вхід у печеру.

Війнуло вогкістю, цвіллю, безлюддям.

— Обережніше, за мене держіться...

Але вдвох не просунуться. Отвір вузький, як лисяча нора. Мартин зігнувся і зробив крок у густу темряву. Полапав — і рука намацала перший східець.

— За мною, дядьку Мироне! Тут безпечно.

Копач повзе дуже повільно, зупиняється, відпочиває, опускає голову на руки, стогне... Мартин розуміє, яких мук коштують Копачеві ці кілька кроків.

Нарешті вони обидва в печері. Тут вже просторо, затишно. Крізь довгий хід ледь блимає денне світло. Копач сів на східцях перед входом.

— Мартине, скинь з мене сорочку, поглянь, що там у мене на спині!

Голос Копача у цій вогкій порожнечі прозвучав якось глухо, незвично. Нижче лопатки хлопець намацав рану. Куля пройшла наскрізь, залишивши рану нижче грудей. З кожним подихом кров виступає з рани і струмочком стікає по тілу. Треба б перев'язати. Але чим? Хлопець зняв з себе сорочку, порвав її на бинти. Несміливими тремтячими руками якось наклав на рану пов'язку.

У кутку лежала тиждень тому принесена хлопцями трава. Мартин узяв оберемок і постелив на східцях біля входу.

— Лягайте, так вам зручніше буде.

Копач приліг.

— Наган при тобі? — спитав він.

— Так, при мені. Ось він, — відповів Мартин і подав Копачу зброю.

— Патрони є?

— У барабані п'ять. Ось кілька.

— Добре. Будемо відбиватися до останнього. Або ні, ти йди. Може, ще встигнеш. Спасибі. З тебе виросте хороша і відважна людина. Революціонер. Тобі не можна загинути зараз.

— Я не покину вас. І не думайте!

Раптом потемніло і в проході щось зашурхотіло. Копач підняв наган і звів курок.

...Устинка глянула вліво. Солдати підіймалися все вище і вище. Ось вони вже подолали половину валу. Ще хвили-на — і вони виберуться на гребінь, звідки можна побачити втікачів... Устинка глянула вправо: там на зеленому дні ще лежав Копач. Серце дівчини завмерло, сльози відчаю полились по лиці. Одна сльозинка попала в куточок губ... Раптом Копач підвівся. Мартин притулився до нього, і вони рушили. Крок, другий. На зеленому килимі долини дві білі постаті видніються, як журавлі на леваді в переліт. А солдати вже за кілька кроків від гребеня; Устинка хотіла крикнути до них, зупинити, але від страху, що втікачі ніяк не можуть добратися до заростей, що їх зараз побачать, вона заніміла і тільки переляканими очима дивилася то вліво, то вправо. Копачеві залишилося дійти кроків двадцять до густих кущів бузини і терносливу, а солдатам стільки ж до верху. Дівчина нічого не бачила, крім двох схилів валу стародавнього Замчиська. Вона розуміла своїм напівдитячим серцем, як напружують сили в цій боротьбі люди — друзі й вороги.

Біля неї вже залягли всі хлопці, дядько Семен й Роман. Обличчя в них закам'яніли, суворі. З кожним пострілом карабіни з силою віддавали в плечі, і хлопці здригалися. Устинка знову глянула вниз: утікачі вже сховалися в заростях. І радість її, перемішана зі злістю, перемогла страх. З ненавистю, що накипіла на серці, крикнула до ворогів:

— Куди лізете, гади?!

А хлопці наче ждали цього гнівного окрику: заклацали затворами, загриміли постріли.

Але становище було безнадійне. Долю всіх їх, жити чи вмерти, вирішували тепер секунди. Вони цього не розуміли. Розумів лише Роман. Він наказав Семенові:

— Забирай дітей і відступай!

Семен підкорився наказові. Всі покотилися схилом вниз.

Роман знав, що загине. Але страху в його душі не було. Став на весь зріст, зірвав кільце гранати і кинув у саму гущу ворогів. Вихором збило землю. Роман дивився на село. За кленами, вздовж шляху, вгледів клапоть свого городу, що вклинився маленьким квадратиком у широке плесо ставу. Він створив його своїм горбом, полив власним потом. Над селом уже встало сонце, і у вікнах пломеніла

заграва. Роман усе життя прожив у цьому селі, але ніколи не бачив його з такої висоти. Дивився завжди лише на землю та іноді на небо, щоб визначити, чи скоро зійде сонце, настане полудень... Він підняв рушницю, ступив крок назустріч ворогам і в ту ж мить відчув, як щось штовхнуло його в груди. Болю не було, лише втома і бажання опуститися на землю.

Він обняв землю на гребені вау і вмер.

Дядько Семен проліз у печеру останній. Мартин зразу помітив, що немає Романа, і кинувся до виходу.

— А дядько Роман... де?

Семен скорботно глянув на хлопця, одвернув голову.

— Там залишився...

Настала гнітюча мовчанка. Порухив її Копач:

— Чуєте? Прийшли вже...

Світло в отворі померкло. Далекий голос пролунав як з труби:

— Виходь!

Почулося шурхотіння. Певне, хтось намагався влізти в печеру. Копач вистрілив і безсило опустив руку.

Раптом прогримів великої сили вибух; вузький прохід у печеру завалився, і настала цілковита темрява. Копача, що був найближче, засипало землею. Він застогнав. Хлопці кинулися до нього.

— Дядьку Мироне!

— Нічого... нічого...

Мартин підняв його руку і поклав йому на груди, втішаючи:

— Потерпіть трошки. Нам тут безпечно. Підземний хід звідси тягнеться аж за село. Я побіжу додому і ліків принесу. У бабусі їх багато, і ви видужаєте.

Мартин згадав, скільки ліків у коморі на полиці — не перелічити. Бабуся часто хворіла, і дід, котрий колись часто в Одесу їздив, привозив їй всяких ліків...

Мартин сидить біля Копача, руками обмацує його тіло і відчуває, як той весь холодне від надмірної втрати крові.

Раптом Копач здригається, хапає Мартина за руку:

— А там же ждуть мене, наші наступ готують... Де Микола? Микола де?!

— Не турбуйтеся, ми його зустріли, коли в розвідці були... Він поранений...

— Розвідці, кажеш? Пустити мене, я піду й повідомлю... Батарея у них за садом...

— Дядечку, я сам проберуся до своїх і все їм покажу. В мене навіть карта намальована...

Мартин розумів, що Копач плутає слова, але він не розібрав, що в того гарячка.

— Далеко це. А скоро світанок. Наші в наступ підуть. А тут ніч. Як ти вийдеш звідси?

— Підземним ходом. Він на левади виходить. А там долинами, полями, і не помітить ніхто!

— А ти не боїшся?

— Що ви! Я нічого не боюся!

— Тоді йди... Батарея за садом...

— Іду!

Мартин схопився на ноги, але подумав і нагнувся, щоб попрощатися з Копачем.

— Дядечку Мироне! — гукнув він.— Дядечку!

Але той мовчав, знепритомнівши. Мартин завагався: залишитись з пораненим тут чи йти до своїх? Дядько Семен наче відчув його вагання, доторкнувся до Мартиного плеча:

— Тут є вихід?

— Є.

— То не вагайся!

— А ви?

— Будемо триматися, поки наші не прийдуть.— Мартин схилився над Копачем і притулив до його грудей вухо. Серце дядька Мирона ледь-ледь билосся.

— Вкрити б його чим-небудь...

Хлопці скинули з себе піджаки, обережно вкрили голі плечі пораненого.

— Дядечку, я йду вже! — сказав Мартин, звертаючись до Копача.

Але той мовчав.

— Хто з вас піде стерегти вихід?

— Я! — озвався Іван.

— Я! — стала поряд з ним Устинка.

Діти спустилися східцями вниз. Підземелля на них дихнуло задухою.

ПОДВИГ

У кінці підземного ходу блимнуло бліде світло. Мартин відгорнув руками бадилля, йому допомагала Устинка. Він чув, як б'ється її серце після важкого шляху. Прорвавши перепону, світло враз хлопнуло й залило їх, засліпило. Вони закліпали очима й засміялись одне до одного.

— Ой... ти якась...

— Яка?

— Хороша дуже!

На нього дивились сині, вже не дитячі очі.

— А ти...

— Що?

— Нікому не скажеш?

Мартин здивовано глянув на неї, хотів сказати щось, а вона схопила його голову руками і поцілувала в щоку. Відсахнулась і спитала, потупивши очі:

— Ти вернешся?

— Аякже, Устинко, повернуся! Може, навіть сьогодні!

Мартин обернувся до Івана, що мовчки стояв у темряві, і простяг йому руку:

— До побачення, побратиме!

І, скрадаючись між кущами, попрямував до річки.

Через годину він дістався до лісу і швидко знайшов хлопців з села, що ховалися там з кіньми. Вони сиділи на галявині, збившись до купи, і слухали тривожний гул кано-нади. Стрілянина чулася десь здалеку. То денікінці били по правому флангу червоних. І раптом протяжне виття розірвало дзвінку лісову тишу. Над деревами зашкварчало, і один за одним розірвалися два снаряди на зритих окопа-ми полях.

Мартин радісно вигукнув:

— Наші наступають!

І голос його був такий схвильований, що всі аж по-схоплювалися.

— Товаришечки, наші прийшли, червоні!

А за лісом заторохкотіли кулемети: одні — дрібно і лун-ко, і другі, що були далі, — глухо, наче хтось бив у бубон.

— Сокіл, до мене! — гукнув Мартин і голосно свиснув.

Коник озвався радісним іржанням. Через хвилину хло-пець був уже верхи. Підїхав до гурту:

- Прощайте, друзі!
— Ти куди?
— До своїх!
— Зупинись! Там стріляють...
— Нічого, постріляють і перестануть...
Дід Онисько став перед вершником:
— Уб'ють тебе, синку, зачекай...
Мартин ударив коня в боки і гукнув:
— Ще та куля не вилита...

Хлопці розступилися і довго дивилися вслід юному вершнику.

Кінь наче вихор летить торішніми стернями, розбризкує з-під копит грудочки пухкої землі, а зустрічний вітер різьє обличчя, розтріпує волосся, здається, хоче зупинити, скинути на землю.

«Швидше б доїхати, розказати, передати карту... Замовкла б тоді канонада...»

«Швидше, швидше!»

І кінь біжить. Шкіра його стала гарячою, вогкою, на вудилах клоччя білої піни. Вітер свистить і заглушує гуркіт бою. Мартин чує стукіт свого серця, в якому тріпоче невимовна радість. А над ним синє-синє небо, і на ньому одинока хмарка, позолочена сонцем знизу.

— Швидше, конику, швидше!..— кричить він, а самому хочеться співати.

Але що це?

З-за пагорба виринули два вершники, скачуть йому навперейми.

— Стій! — доноситься до нього різкий окрик ворога.— Сті-ій!

«Ні! Не наздогнати вам вітру вільного!» Мартин стиснув своє тіло у клубок, шарпнув коня вліво, і той слухняно помчав униз, до мосту.

Спочатку Мартин чує лише стукіт копит коня і свист шаленого вітру, а за хвилину примішалися нові звуки: «Ф'ю-ю-ю! Ф'ю-ю-ю! Бах-бах!»

Стріляють навздогін. Хлопець не обертається. Через річку сіріє міст, а за ним стрімкий підйом угору.

— Швидше, конику, швидше!

Ось зацокали під копитами дошки настилу, блиснула річка внизу. Мартин оглянувся. Вершники щомиті набли-

жалися, от-от наздоженуть... Виходу нема: попереду дорога вгору. Він рвучко повертає коня, той здіблюється і скаче в долину. Рідка твань летить з-під копит. Кінь дихає важко, з клекотом. Вихопивши з піхов шаблі, вершники повернули за ним, але їхні коні не втрималися і загрузли по черево в трясовині...

А Сокіл вже вискочив на сухе. Попереду високий курган — неораний, зарослий колочим терном та берізками, а навкруги розкинувся степовий простір. За кряжем полів піднімається сонце — велике, гаряче, з веселими променями. І пронизують ті промені голубінь неба, косять потемнілі від негоди стерні, золотять їх. На стернях в'ється чорна стрічка окопів, і з'являються за ними сірі горбочки, — то підійшло червоне військо і залягло, зустрінуте зливою куль.

«Тут, здається, й ворон не пролетить, а як же я проскочу? — думає Мартин. — Може, їхати навкруги? Ні, на це день піде, а тут кожна хвилинка дорога! А що, як під'їхати ярмом, а потім вискочити і прямо через окопи? Он там вони рідко. Та й солдатів там мало видно».

Мартин знову глянув униз. Шарпнув вудила. Закрутився кінь.

— Ну, Соколику, не підведи, вивези!

Вихором знялася земля на високому кургані, заклубочилася. Серед бійців, що лежать між сірими горбочками, височенні гриби розривів. Дим, наче туман, застеляє поле...

— Швидше, конику, швидше!

І більше нема ворожих солдатів, праворуч і ліворуч — пuste рівне поле. На ньому розбурхана вибухами земля.

— Перескочили!!!

Ще один рив, ще стрибок — і Сокіл побіг прямо на пучки розривів.

— Лети, мій конику, лети!

А в серці буяє радість. «Чи буду я ще коли такий щасливий?» — думає хлопець.

Гул, тріск, такання кулеметів — усе злилося, підхопило і понесло його високо вгору. Земля і небо захиталися, завертілися, як на гойдалці, і він відчув, що лежить і широко відкритими очима дивиться в небо...

Небо заспокоїлось, стало знову на своє місце, а під Мартином лиш раз по раз здригається земля, вона чомусь

тримає його, тисне на спину, коли він хоче підвестися, спираючись на лікті.

«Що зі мною? Адже я був на коні, я поспішав... Куди? І чому стільки диму навкруг? Чому так солодко пахне він? А в роті чомусь солоно...»

Збоку хтось стоїть невидимий і раз по раз жбурляє в нього великими жменями вогку землю...

Так хочеться спати...

Але очі не заплющуються.

Розбурхалося море... Б'є розлюченими хвилями об твердий, відполірований віками берег, бризкає на нього, але чомусь не водою, а землею. А над морем ластівки, ластівки. То він їх кинув, а між ними стогнуть білокрилі чайки...

Мовчати... Мовчати... Так легше...

І от серед шуму моря заіржав кінь — протягло, наче кликав на поміч.

Мартин здригнувся, зірвався на ноги. Ступив крок і повалився на землю...

Болю нема. Він глянув на ноги. Ліва штанина забруднена кров'ю, пилом. Він закачав її. На коліні кривава рана. Болю нема. Лише нудота в животі і хочеться лягти на землю.

Знову іржання.

— Конику, що з тобою?

А він за п'ять кроків від хазяїна... Ноги простяг, лежить на боці, голову намагається підвести...

— Соколику!..

Мартин напружує усі сили, щоб дістатися до нього. Очі у Соколика великі, карі. З куточків спливає сльоза. Мартин гладить його по шиї. Кінь дивиться на нього винувато, вибачливо. На прощання тріпнувся весь і затих, опустивши голову на колючу закривавлену стерню.

Тепер Мартин сам. Позаду вороги, а попереду — ось рукою подати — свої. Він хоче відсунутися від мертвого Соколика, але не може. Сила його покинула разом з кров'ю, і не залишилось її, здається, ні краплі, тільки свідомість жевріє, кличе до дії.

Він підвівся на лікті. Недалеко, за свіжим горбком, хтось махає йому рукою.

«Повідомити б...»

Він знав, що треба перев'язати рану, зупинити кров, але йому все тепер було байдуже. Тільки одне хвилювало, не давало спокою: «Повідомити, повідомити своїх!»

І він поповз.

Уже перед самим окопом підвів голову. Сонце світило так ясно. Хлопець одвернувся і втратив свідомість...

У нього в кишені знайшли наган і карту села.

Хтось нахилився над ним і лоскотав його обличчя бородою. Мартин уперше за багато днів відкрив очі, і сонячний зайчик засліпив його...

Біля нього лікар, весь у білому. Він узяв хлопця за бліду, тонку руку, ласкаво потис її і всміхнувся:

— Не журись, козаче! Нога трохи покалічена, зате серце твоє ціле. Ти справжній герой! Командир тебе всім бійцям за приклад ставив. А ворога ми аж у Чорне море загнали!

Через два місяці Мартин виписався з госпіталю. Санітарка тьотя Феня, подаючи йому необтесаний ціпок, промовила жалібно:

— Йдеш?.. А хто ж тебе годуватиме, нещасного?..

— Сам прогуюся! — різко відповів Мартин.— І, на зло всім, ще й отаманом буду. Червоним!

Так закінчилося його дитинство.

На шляху п'янку пахли медом розквітлі липи. Круг них золотим дощем снували бджоли.

Іти залишилося сімдесят верст.

Бойове завдання

НА ПОСТУ

Узлісся залите гарячим липневим сонцем.

Петрусь лежить на м'якій запашній траві і, примруживши очі, дивиться в бездонну голубинь неба. З-за верховіття крилатого дуба пливуть розкуйовджені хмари. Зупинив зір на самому вершечку — і вже дуб розміреним плином наближається до хмарини, черкає її вершечком зелених віт, потім виривається в синій проруб чистого неба і поспішає назустріч іншій хмарині. Пливають кущі ліщини, тернослива, пливе земля і на ній невагомий Петрусь. Здається, ось через хвилюнку злетить і, обгорнений лагідним теплом проміння, засне в височині, гойдаючись між небом і землею.

У вусі залоскотала травинка. Хлопець повернув голову. Вже вершечки зелених стеблин пирію пожовкли, скоро досягнуть, і з волохатих колосочків посиплеться крилате насіння.

Чорний метелик тріпонує крильцями над самим обличчям, сів поруч на рожево-синю квітку будяка і, весь поцяткований барвами, заграє на сонці.

П'янять пахощі достиглих суниць.

З лісу на світлу галявину вилетіла сиза горлиця, шугонула над вартовими і сіла на сусідньому дубі.— Трру-ту... трру-ту...— розбило розморену тишу голубиною піснею, що розтеклася навкруги переливами пташиного щастя.

Обережно, аби не топтати рожевих суниць, Петрусь підвівся, зіпершись пучками пальців на вологу землю. За кілька кроків, на зарослому насипі старого рову, що розмежує ліс із полем, лежить дядько Михайло. Над його головою з темним блискучим волоссям повисло зелене віття шипшини. Посічені листочки наче крізь решето кидають рябу тінь, тому широка спина його в чорно-білім мереживі.

Петрусь притис до грудей карабін, стрибнув тричі по траві, спираючись лівою рукою об землю, і приліг біля Михайла, під кущем, де сонце розхлюпало срібні бризки в плутанині листочків і стеблин.

Раптом хлопець підхопився, витяг з-під себе зігнутий паросток дикої яблуні. Обережно розгладивши на долоні гострозубі листочки, опушені сірими ворсинками знизу, він обполов навкруги, скільки рукою дістав, щоб росла на волі, не глушилась буйними травами.

Усміхаючись, Петрусь підняв вгору засмагле довгасте обличчя. Два темних стручки брів вигнулися на рівному високому чолі. Ніс прямий, з ледь помітним горбочком, з тріпотливими тонкими ніздрями. Довге, давно не стрижене волосся сплутаним переспілим гороховинням спадає на вуха, і від того голова здається занадто великою.

Михайло присунувся до хлопця, розправив вицвілу сатинову сорочку, підперезану ремінцем. Дістав з трави гвиптівку, поставив між ноги, стиснув її дужими руками.

Примруженими очима він щільно дивився кудись через голову Петруся, крізь негустий чагарник узлісся. Зненацька ліг і по-пластунськи добрався до рову. Петрусь поповз за ним. Маскуючись, схилив над головою молоді паростки. Притишені, насторожені, вони мовчки дивились у мерехтливу далечінь хвилястого степу. Сіра смужка дороги виривалась із зеленої стіни лісу, вигиналася по схилах, перебігала дерев'яним місточком сріблясту річечку і губилася між тополями далекого села. Навкруги безлюдно, але ворог кожну мить міг з'явитися. І чорна цятка на дорозі, схожа на повзучого жучка, могла виявитись ворожим танком чи машиною.

Високо в небі кружляють два шуліки. Пливають і пливають по широкому колу, а гострим зором бачать кожну грудочку, кожен мишачий рух на степу. Мить — і в небі лише один. Другий каменем упав на землю, і, коли за хвилину піднявся вгору, легкі пір'їнки перепілки, підхоплені тихеньким вітром, пелюстками падали з-під хижака.

— Бачиш?

— Бачу.

— Отож, Петрусю, будь обережним. Щоб не летіло пір'я, як з перепілки тієї. Отак зі мною було. Прогавив одного разу — і ледь не пропав. Коли б не товариші — не

знав би ти мене. Одна згадка лишилась би в людях. А так бачиш: ось лиш цятки на грудях, пам'ятка про чортову кузню в катівнях гестапо...

Він розстебнув коміречь сорочки; на широких загорілих грудях Петрусь побачив два рядки кружалець, завбільшки з п'ятак, з блискучою, гладенькою жовтою шкірою, що, наче гудзики на мундирі, тяглися від підборіддя аж до живота.

— Дядю, розкажіть.— І хлопець притих, зіщулився. Темні густі брови здригнулись, сходячись краєчками біля перенісся, губи стиснулись.

— Розказати? Що ж, можна. Ця історія і для тебе буде повчальною. Але не забувай, що ми на посту. А в загоні всі сплять, бо вночі знову, певне, на залізницю вирушимо.

Петрусь оглянув далину. Дорога і степ безлюдні. Небо теж чисте. Лише на заході піняві кучугури хмар котились до землі і поволі танули за обрієм, осяяні золотавим промінням полуденного сонця.

ЧОРТОВА КУЗНЯ

Михайло зіперся на лікоть, повернувся обличчям до степу і погладив плече Петруся:

— Отже, слухай, друже. Жили ми до війни непогано. Дружина була вчителькою, а я електромонтером. Праця неважка, а кмітливості й розуму вимагає. Забудеш про обережність, доторкнешся голою рукою до провода і — кінець, уб'є, як блискавкою! Але хороша професія, подобалася мені.

Дуже любив я читати книжки, особливо такі, де герої сміливі, безстрашні: про козаків, про партизанів. «Овода» разів чотири читав. От так герой був! Нічого не боявся, ніякі муки йому не страшні були... А ти читав?

— Читав,— пошепки відповів Петрусь.

Михайло помовчав, зиркнув на дорогу, на степ.

— Почалася війна. Зарахували мене зв'язківцем, бо телефон теж знаю,— і на фронт. В окопі й ранило мене. Десь на другий день до пам'яті прийшов. Оглянувся — навкруги пустка, лише сірі ями від бомб на жовтій стерні та порожні окопи. Сонце пече немилосердно, пити хочеться,

в роті пересохло, губи потріскались, кров'ю запеклися, а тут ще й плече нестерпно болить — куля наскрізь пройшла. Насилу підвівся. Чую — бій далеко на сході клекотить. Помаленьку стернею, соняшниками, нескошеними вівсами пройшов до струмка. Війнуло вологою — аж легше стало. Зупинився, а напитись не можу. Почуваю: ляжу чи зігнуся, то більше не встану. Одне те, що сили немає, в очах тьмариться, а друге — біль пекельний, як ступну — кричати хочеться. Стою, біля ніг вода холодна, прозора, а мене жага ще більше пече. Ну що ти будеш робити? Ледве присів напочіпки. Зачерпнув пілотною водою, напився, і з водою наче сила в мене влилася; пішов я долиною до села. На околиці хатина в вишняках. Тин повалений — вчора танки пройшли. Зайшов у хату. Господарка, старенька жінка, переодягла мене в просту одягу, перев'язала, як уміла, рану, нагодувала... Два місяці жив я у неї, а потім вона ж таки допомогла мені зв'язатися з партизанами.

Одного разу, вночі, мене викликали в штаб підпільників. Начальник штабу питає мене:

— Скажіть, товаришу, чи готові ви будь-яке завдання штабу виконати, чи не злякаєтесь?

— Ні,— відповідаю,— я рішучий, не злякаюся і не зраджу!

— Добре. А яку ж кличку вибираєте собі?

— Назвемо його «Рішучий»,— пожартував молодий підпільник, що сидів у кутку.

З того часу,— ото вже більше року минуло,— всі зовуть мене Михайло Рішучий, хоч справжнє моє прізвище Кравець.

Дали мені в штабі пачку листівок, щоб у районі розповсюдив. А там,— сам знаєш,— комендант, жандарми, поліція. Роздав я листівки надійним, як мені здавалося, людям і додому прийшов. Переночував, а вранці на город вийшов,— дай, думаю, допоможу сапати картоплю. Не закінчив і одного рядка, коли глядь, а фашистів повне подвір'я, хату обступили, навпростець через картоплиння біжать прямо до мене.

— Хенде хох (тобто: руки вгору!) — кричать. Озираюся, а ззаду теж жандарми стоять, чужими городами обійшли. Повели мене до хати.

— Во іст кляйне машіне (тобто: де маленька машина, якою листівки друкуєш?) — кричить товстий жандарм, а інші давай мене бити.

— Ніякої машини в мене нема! Листівок я не друкую, — відповідаю. Та де там, — і слухати не хочуть! Давай друкарню і все. З годину мучили та й повезли мене в тюрму. Надвечір і свідка привели. Піймався він з листівкою, не витримав катувань і сказав, ніби я, мовляв, як давав йому, то хвалився, що в мене машина така є, — скільки хочу, надрукую.

— Де твоя машина, якою листівки комуністичні друкуєш? — кожен день питають жандарми, а питаючи, б'ють немилосердно і мене, і мого свідка. Що не роблять, а я мовчу. Аж одного дня заводять мене в напівтемну кімнату. Стіни чорні, в кіптяві. На них різний катівський інструмент розвішаний. Підійшов кремезний німець з засуканими аж по лікті рукавами, взяв рукавицями з вогню щось подібне до вилки з двома зубцями, підніс до мене.

— Востаннє питаємо, — кричить жандарм, — скажеш, де машина?

— Нічого не знаю, — відповідаю я.

А розпечене залізо з білого стало ледь-ледь червоним, пашисть огнем в обличчя.

— Пекти! — крикнув жандарм.

І враз руки ката розірвали мою сорочку, страшний біль пронизав усе тіло, чорний смердючий дим звився струмками від грудей угору. За п'ятим опіком я втратив свідомість, і мене непритомного відволокли в камеру. Лежачи на холодній цементній долівці, поклявся: помру, а друзів не зраджу.

Шість разів пекли мене розжареним залізом кати. Потім викликали і оголосили: раз не хочеш говорити — розстріляємо. І перевели в камеру смертників. Сиджу, жду смертної п'ятниці — в цій тюрмі фашисти розстрілювали завжди в п'ятницю вранці.

В ніч на п'ятницю всі в'язні попрощалися. На стінах недогризком олівця надписи зробили, кожен про себе: хто, мовляв, і звідкіля, коли розстріляний, за що. Хай, думаємо, хоч друзі наші, коли прийдуть, знатимуть, як стійко тримаються радянські люди, вмираючи за Батьківщину.

На ранок всіх за списком викликали на страту, а мене ні. Що за чудасія, думаю. Аж опівдні знову на допит беруть. Дивлюсь, сидять в ряд жандарми, по одягу бачу — начальство. На мене зиркають, листівки з рук у руки передають, звіряють одну з одною, по-своєму гергочуть, а потім до мене.

— Тепер ми знаємо, — каже один, — ти не друкував листівок. Ти лише розкажи нам, хто тобі дав їх?

Я знову своєї: нічого не знаю.

Відвели мене після цього в загальну камеру, а за тиждень на каторгу в каменоломні відвели. Звідтіля через місяць я втік за допомогою підпільної організації.

Зустріли мене товариші-партизани радо, підлікували і направили в загін. А думка все свердлить мене: що за чудо сталося, що німці тоді не розстріляли?

Розговорилися одного разу з хлопцями.

— Еге, яке там чудо! — засміялися вони. — Довго ми мучились, поки знайшли спосіб обманути жандармів.

— Як же ви обманули? — питаю.

І розповів мені той білявий, що колись Рішучим мене назвав. Ти знаєш його, Петрусю, це наш Захар.

— Було так: тільки-но тебе заарештували, дізнались ми через надійних людей, що жандарми друкарську машину в тебе вимагають. «Це добре, — каже наш командир. — Ми фашистам покажемо, де машина». А сам усміхається. Після того давай ми нові листівки друкувати. А потім дали одному підпільнику жменю шрифту, трошки фарби друкарської, кілька листівок, клаптів паперу, і все це він відніс на горище будинку поліції-кілометрів за тридцять від того села, де ти, Михайле, жив. Жандармам записку написали: так, мовляв, і так, ваша поліція сама листівки друкує.

Чуємо, пішли фашисти на нашу приманку, клонуло, повірили, що хтось інший друкує, бо ти в тюрмі, а листівки друкуються; от чому тебе в табір відправили, а не розстріляли, — закінчив свою розповідь Захар.

— Та після цього, знаєш, Петрусю, я ще рішучішим зробився!

І Михайло замовк. Вогник його впертості і непокори займався в стривоженій душі Петруся.

— Скажіть, дядю, а дуже страшно, коли мучать?

Той подумав хвилю, і його чорні з відблиском очі зустрілись із хлопчачими.

— Страх, Петрусю, в свідомості, в голові твоїй сидить; викинув з голови його — і вільний ти, зовсім не страшно стає.

— А болить дуже?

— Дуже.

— А ви тепер боїтеся?

— Ні. Тепер я нічого не боюся. Ще тоді, як в гестапо сидів, думаю: то чого ж я боюся? Смерті? Та смерть взагалі легка. Людина навіть болю тоді не чує. Поміркував собі так, та й легше стало. І такі мізерні, гидкі і безсилі здалися мені гестапівці! Після цього навіть інших в'язнів підбадьорював, які духом упали.

— Дядьку! Я теж, ну, нічого не боюся! Хай що хочуть зі мною роблять — і не крикну!

Михайло поклав руку йому на плече, усміхнувся:

— Кричати можна. Це не гріх. Тільки витримай і не зрадь, не викажи своїх!

Зашаруділо сухе ломаччя. Обоє рвучко повернули дула в лісову сутінь, але то були свої: прийшла зміна.

У КОМАНДИРА ЗАГОНУ

На великій світлій галявині розташувався партизанський табір. У високих лісових травах покотом лежать, затиснувши між ногами зброю, партизани, потомлені нічним походом.

В наметі під розлогим дубом — штаб. Там, біля дерев'яного ящика, що править за стіл, стоїть кілька партизанів. На столі простелена трофейна карта. На ній, серед ряботиння сірої, жовтої і зеленої фарб, розсіяні чорні цятки селищ і містечок, а з заходу на схід, майже паралельно одна одній, протяглися дві довгі лінії залізниць.

Над картою схилився командир.

— Поки у нас нема зв'язку з Великою землею, — низьким голосом почав він, — відповідаємо за боротьбу в цих районах ми, як законні господарі краю. Дивіться, — його олівець ліг тонким, мов спис, кінцем на мереживо карти, — цими двома залізницями гітлерівці постачають Південний

фронт. Необхідно взяти їх під контроль. Бачиш? — кивнув він низенькому танкістові, якого звали Сашко, тикаючи олівцем в те місце на карті, де чорну струну перетинала синенька ниточка річки.— Тут невеликий залізничний міст. Сьогодні середа. До понеділка ти повинен його підірвати.

— Єсть, товаришу командир! — виструнчившись, вигукнув Сашко.

— Тобу візьми двадцять кілограмів. Людей підбери сам. Іди. Готуйсь.

— Михайла Кравця до мене! — наказав командир вістовому.

Через хвилину в намет увійшов Михайло. Він виструнчився, щоб доповісти, але командир перебив його:

— Михайле, ти здоровий?

— Не хворію, Гордію Семеновичу!

— В місто підеш?

— Давно б пора.

— Так-от, сьогодні вирушай. Передай підпільному комітету: до зарізу треба тобу, як можна більше. І скажи, хай будуть обережні,— ми діятимемо дуже активно. Можливі репресії. Тоб хай перенесуть в умовлене місце,— заберемо самі. Листівки для них візьми в комісара. Пароль і адреса старі.

— Слухаю, товаришу командир!

Михайло зробив два кроки, зупинився:

— Гордію Семеновичу, ви за Петрусем дивіться, гарний він дуже.

— Що, звик до нього, полюбив? Я теж. Він же зі мною з сорок першого року. Ти чув, як він мені життя на фронті врятував?

— Знаю. Хороший хлопець. Тому й хочеться зберегти його.

— Дівчина не без щастя, козак не без долі. А, зрештою, ти знаєш, як важко його стримувати. Рветься на справжнє діло. Ну, щасливо повернутися.

І вони сердечно попрощалися.

Вже біля виходу з намету командир тихо сказав:

— Спокійно чекаємо три дні. На четвертий починаємо за тебе хвилюватися.

— Гордію Семеновичу! У воді не горю і в огні не тону! — жартував Михайло.

— Знаю, рішучий ти, тому й довіряємо таку серйозну справу.

НА ЗАЛІЗНИЦІ

Біля поваленого вітром граба Сашко вишикував свою групу підричників, дев'ять чоловік.

— Тебе командир не затвердив,— звернувся до Петруся, що стояв крайнім зліва,— залишаєшся при штабі.

— Чому? — різко спитав Петрусь.

— Це його справа,— і Сашко відвернувся. Він завжди був разом з Петрусем, включив його в свою групу. І от тобі на — командир не пускає.

Розриваючи густе плетиво трави, Петрусь побіг до намету командира. Біля входу стояв вістовий.

— Стьопо! Скажи командирю, що я хочу говорити з ним! — збуджено видихнув Петрусь.

— Иди, він сам,— відповів той байдуже, і хлопець увійшов у намет.

Від ліхтаря на землю падає широке світле коло, на полотняній стіні горбата тінь. За столом схилився над картою замислений командир.

— Гордію Семеновичу, я не згоден! Не будете пускати на завдання — піду до іншого загону. Я не маленький, щоб у штабі ховатися...— і голос Петруся зірвався.

— По-перше, друже, в штабі не ховаються, а керують. А по-друге, чого ти хочеш? — І він підняв важку в передсні голову, спокійно оглядаючи хлопця.

— Я хочу на завдання йти з Сашком!

Гордій Семенович мовчав. В його душі йшла невідома хлопцеві боротьба. Він бажав, щоб Петрусь дожив до щасливих днів перемоги, але хотів разом з тим, щоб з нього виріс справжній боєць.

— Иди.— сказав тихо,— тільки будь обережним.

Він став, поклав свої дужі широкі долони на Петрусеві плечі, легенько потис, заглядаючи в очі.

— А то нам ще багато-багато з тобою зробити треба... після війни навіть.

Високо підстрибуючи, Петрусь побіг до своєї групи.

За годину вони вирушили з лісу.

...Ішли обережно, за кілька кроків один від одного. Попереду ведучий, що знає шлях, а слідом ще дев'ять. Раз по раз перший свистить неголосно криком пробудженого птаха і замикаючий відповідає. Значить, не розгубилися, є всі. Автомати притиснуті до грудей, пальці біля спуску. Ноги наосліп ступають по нескошених травах, і осипається легеньке насіння, шарудить, стікаючи з вершечків додолу.

Ліворуч луг з чорним килимом трав, з де-не-де розкиданими поодинокими вербами. Над річкою гостролистий верболіз гнучким пруттям сплівся над тихою водою, застиг, не шелесне в розлитій втомі ночі. Лиш вряди-годи розірвуть зорі плетиво, оголять річечку на переході, де брід чи сукувата верба, перекинута з берега на берег. Праворуч поле — рівне, розоране. Воно полого спускається з-під зоряного даху, що зіперся на обрій, і, з'єднавшись з лугом, зупиняється біля довгого залізничного насипу з частоколом телеграфних стовпів.

«Сміливий цей Сашко,— думає Петрусь, ідучи за ним слідом, намагаючись тримати однакову віддаль.— Не бійться він нічого, чортяка. Хоч куди піде не задумуючись. А що кмітливий, просто на диво! Що завгодно зробити може. От пошив мені костюм. Справжній, як слід — гімнастерку й штани».

А було це так.

Дістали якось хлопці солдатської тканини.

— Хто поше Петрусеві обмундирування, щоб на радянського партизана був схожий? — крикнув дядько Михайло, високо підіймаючи довгий шмат тканини захисного кольору.

— Давай, я покзю! — сказав Сашко, підводячись.

Партизани переморгнулися, дядько Михайло з неохотою віддав йому цупку тканину.

Сашко розстелив весь шмат на траві, скинув свої штани, залипившись лише в трусах і майці, поклав на тканину. Окреслив чорним олівцем, потім зміряв хворостиною зріст Петруся, відповідно зменшив накреслене, повірізував клінці. Ниток насмакав з цієї ж тканини і заходився шити. Працював з запалом, не відриваючись.

Другого дня, вже пізно ввечері, штани були готові. Всі чекали примірки. Через два дні, поки загін відпочивав, була готова і гімнастерка. Сашко з Петрусем пішли до кущів, хлопчик одягся в нову одягу, вийшов на галявину. Не вистачало лише чобіт. Тому, щоб не псувати враження, Сашко зупинив Петруся за двадцять кроків, нахиливши йому на ноги трави, аби не видно було — взутий він чи босий. Всі раділи: сміялись, підбігали, щоб підняти на «ура» обох.

З цього часу вони почали дружити...

Партизани йшли мовчки. Коли обриси телеграфних стовпів стали різкими, а під насипом завиднілась із зоряними відблисками смужка річки, зупинились, оточили Сашка. Він зміряв гострим зором відстань до насипу.

— Залишилося півтора кілометра, — промовив пошепки. — Підемо долиною, ближче до верболозу, а то можуть помітити.

Він рушив уперед. Тепер постаті зовсім злилися з віттям, лише чвакання води під шорсткою осокою і татарським зіллям виказувало їх. За метрів триста верболіз закінчився. Скрізь було голо: німці все рубали, щоб ніхто не міг підійти непомітно до мосту.

Сашко розділив партизанів на три групи. Перша обійде міст з правого боку, друга — з лівого, а третя піде вздовж річки, під міст.

— Завдання в нас таке. Підповзти до насипу. Маскуватися віттям. Зненацька захопити сторожовий пост. Вартового, що на мосту, по можливості зняти без шуму. Потім приступаємо до мінування мосту. Рушили! — тихо скомандував Сашко, і партизани поповзли по мокрій долині, півколом охоплюючи неясні обриси величезної труби — мосту.

Петрусь ледве встигав за Сашком. Він відчував його по майже нечутному шарудінні; зрідка, коли той зненацька попадав рукою в калабані, чулось різке чвакання.

Коли добре придивитися, то можна побачити, як чорний горбик на рівнині левади сунеться вперед. І видно його лише тоді, коли дивився на горбик і зірку, що миготить над самим обрієм: зірка стоїть, тремтить, а горбик ледь-ледь посувається до неї.

На голові в Петруся, як і в інших, широкий віник з верболозу. Чим ближче до мосту, тим важче повзти. Гостра осока вже три рази гаряче порізала хлопцеві руку. Штани і сорочка, що спочатку були лише мокрі від води, тепер стали від чорного в'язкого болота твердими, як луб. Грязюка набилася в черевики.

Петрусь повз, спираючись ліктями. Автомат на плечі закинув, ремінь взяв у зуби — так певніше. Оглянувся назад. Два пагорбки сунули слідом, ледь видніючись в осоці, а позаду лишалася втоптана широка стежка, виблискувала вода в круглих озерецках, видавлених в грузькій землі.

Ось нарешті крізь великий круглий отвір насипу заблимали гірлянди похилених до землі зір.

Почувся легесенький посвист. Горбочок спереду застиг. Петрусь поповз по сліду, зупинився поруч.

— Бачиш? — почувся голос Сашка.

— Ні! — напружуючи зір, шепнув Петрусь.

— Он ліворуч, біля дерева, маскується, шельма, боїться, щоб здалеку не зняли пострілом.

І справді, стовбур стрункої берізки, що густим гіллям закривала вдальні клопоть зоряного неба, товщав, роздвоювався, потім знову робився тонким.

Сашко з Петрусем підповзли ближче. Тепер перед ними була лише широко роззявлена паща труби, що, як міст, підпирала насип з рейками, а по дну її тихо текла річка, лишаючи тільки по боках вузьку смужку липкої твані. Тут присіли, притиснувши спини до холодної цементної стіни, дожидаючи товаришів.

Ось і вони. Партизани відчепили обважнілі торби з плечей і сіли, прислухаючись до нічної тиші.

— Так не підірвемо. Треба рихтування, щоб під склепіння вибухівку підкласти,— пошепки сказав Сашко.

— Нагорі дістанемо, там у них будка, караулка, певне,— ще тихіше відповів хтось з партизанів.

...Німецький вартовий стояв під берізкою. На фосфоричному циферблаті ручного годинника стрілка підповзла до цифри два. За п'ятнадцять хвилин він піде до дерев'яної будки, де зараз сплять Кайман і Гельке, а Крюмер сидить біля телефону і щопівгодини повідомляє в комендатуру на станцію про те, що тут спокійно.

В дошках будки — широкі просвіти, з них націлились в темінь два кулемети. Постріл вартового — і вмить вони розсічуть повітря огненними пацьорками.

Вартовий раптом насторожився. Що це? Ось поруч, з-під насипу, піднімається чорний віхоть, росте на очах, як у казці. Це кущ. Ні, куща тут не було. Тут все вирубано. Тьху ти, чорт! У німця пробіг по спині холод. Затерплими руками він зірвав з шиї автомат, спустив запобіжник, але тієї ж миті в голові його щось дзенькнуло, заскреготало, і йому здалося, наче на нього валиться дах з червоної черепиці. Задиhaючись під її вагою, він упав на рейки.

Партизани, що обходили ліворуч, переповзли колюю і зупинились під насипом в пологому кюветі неподалік від будки. На хвилину в ній блимнуло світло,— певне, хтось закурював цигарку,— вихопило з пітьми довгі вогненні щілини і знову погасло. Чути було різкий голос, хлопці догадалися: то говорили по телефону.

— Яволь! Яволь! — лунало крізь дощаті стіни. Через хвилину знову щось стукнуло, і на причілку замаячила постать.

За будкою, внизу, де текла річечка, над сивим випаром левад крикнув спросоння ворон, і в цей же час біля берізки під насипом пролунав глухий удар, наче дерев'яною бабою забивали кілля в землю. Хтось хекнув, застогнав — і все затихло.

Партизани зрозуміли: вартовий знятий, і поповзли прямо до будки. В цей час тінь на розі будки захиталась, вдарив глухий вибух і в повітрі повисла, розбризкуючи огняні іскри, яскрава жовто-біла ракета, заливаючи світлом виднокруг, вирізьблюючи всі деталі навколяшніх предметів.

— Проший! — крикнув чийсь задиханий голос, і в темінь відчинених дверей будки, захлинувшись, навхрест полетіли з автомата смертельні струмені. Знову настала тиша. Яскравий сніп світла вихопив з темряви нерухомі тіла, здіблені в кутку кулемети, телефон на столі. Потім ліхтар освітив міст, і звідтіля долинув посвист. Отже, там усе в порядку.

— Дошки є? — підбігаючи, спитав Сашко.

— Знайдемо! — відповіли партизани.

Оглянули трофеї: два кулемети, два автомати, дві гвинтівки, гранати.

— Кулемети винести, зайняти оборону! Швидко наламати дощок! — командував приглушено Сашко.

За двадцять хвилин на дощаних козлах під самим склепінням труби, щільно притулившись до цементу, стояли рядками цеглинки рудого толу. Підривники вивели шнур далеко під насип, щоб зручно було відбігти. Обляпані з ніг до голови грязюкою, вони сіли напочіпки на суху землю.

— Ну, товариші, рвонем чи поїзда діждемося? — спитав Сашко, і в передсвітанковій імлі його очі засяяли іскрами радості, перемоги.

— А коли ж він, той поїзд, буде?

— Думаю, скоро вже.

— Почекаємо, поки темно.

Аж ось вдалині замерехтів маленький вогник. Він плив невисоко над землею, щохвилини збільшуючись.

Сашко різко свиснув. За хвилину підійшли хлопці з кулеметами, приєдналися до гурту.

— Товариші! Час відступати! — скомандував Сашко, і партизани рушили.

Петрусь теж було побіг, але біля рову зупинився і швидко повернувся назад.

— Сашко, вдох будемо підривати, — ковтаючи від хвилювання закінчення слів, благально прошепотів він.

— Добре, тримай! — Сашко подав Петрусеві кінець шнура, а сам напружено вдивлявся в яскраве око поїзда, що, невидимий, посувався все ближче і ближче. Коли віддаль скоротилася до кілометра і з-під мосту почулося дрижання, Сашко запалив шнур, схопив Петруся за руку, і вони щосили побігли шпалами між двома струнами чорних рейок.

— Сюди! — почувся крик, і хлопці повернули праворуч на горбок, де вже були всі підривники.

Впавши на землю, Петрусь побачив, як огненне око вихопило з пільми берізку, і в ту ж мить здригнулася земля. Строкате жовто-зелене світло з гострими, як мечі, променями засліпило прожектор поїзда. Фонтан землі й каміння піднявся, на мить осяяний, високо вгору і погас серед страхітливого вибуху. І відразу за тим вибухом

знову задвигтіло все навкруги. Здавалось, небо, розколовшись на дрібні черепки, посипалось на розбурхану землю.

Раптом все стихло.

Дим і пил потроху розпливалися, і там, де протікав у лагідній тиші струмок серед зеленої осоки, лежали, вп'явшись один в одного, фашистські вагони.

ЗАСАДА

Світанок застав підривників на розлогій долині, що простяглася, вигинаючись смугою стрімких вільх, аж до невеликого ліска, розкинутого по глиняних горбах і кручах недалеко від села.

Край нього сторожею стоять сірі скирти, кособокі, самотні на чорних скибах поораного поля. За скиртами кладовище, заросле обламаними вишнями, а далі, обабіч шляху, причаїлися хатки, де-не-де затінені крислатими деревами.

Партизани зупинилися відпочити на високому пагорку, під рідколистими акаціями. Спали до вечора спокійно, лише змінюючи варту.

Надвечір подув різкий вітер, приніс запах грози, і вона прийшла, вдарила великими, як градини, краплями, закрила небо низькими, важко насупленими над землею чорними хмарами.

Коли злива вщухла, партизани стояли, змокли до рубчика. Одежа набубнявіла, прилипла до тіла, в черевиках хлопала вода.

Проте настрій у хлопців був бадьорий, бо знали, що через годину тепло привітають в селі свої люди. Нагодують, все дістануть, все розкажуть і залишаться друзями.

В села завжди заходили глухими стежками, далекими від головного шляху, підкрадалися городами, садами, обминаючи німецькі пости.

Краще було б і сьогодні спуститися в яр, що з лісу виходить у поле і вклинюється в село аж з другого боку, кілометрів за п'ять. Та Сашкові страх не хотілося брести розквашеним чорноземом, залитими водою мочарами. Та й інші, бачив він, коли вийшли з лісу, дивилися не на долину, а на шлях, що звивався серед ріллі, зарослої

бур'янами. До села цим шляхом — рукою подати. За скиртами он і хати перші.

Сашко іде, важко ступаючи в чорне м'яке місиво. Він наосліп мацає тверду підшву дороги чи горбочок між двома коліями і йде далі. А за ним ідуть всі, не заперечуючи, бо так ближче.

«В цьому селі спокійно,— думає Сашко,— адже більше десяти кілометрів від залізниці. Небезпека лишилась там, далеко позаду. А в хаті, мабуть, приємно, тепло, тихо; пахне молоком, огірками квашеними. Від печі до столу хазяйка ходить, на стіл подає, припросить і обов'язково питає:

— Звідкіля ти?

— З Вологди я, тьотю!

— А це дуже далеко?

— Далеко, за Москвою...

— А там у вас як, зима довга, люта?

— Люта, але ми не боїмося, там народ міцний!

— Мама і тато є в тебе?

— Є. Батько — лісоруб і мисливець, а мати — городниця.

І хазяйка похитає головою: зовсім молодий, мовляв, майже дитина, а скільки горя зазнає в цій проклятій війні».

Сашко згадує, як він ходив по безкрайньому лісі полювати на білку, як, збираючи в луб'яний кошик переспілу малину, зустрівся з ведмедем віч-на-віч. Той стояв на задніх лапах, а передніми гортав до рота китиці червоних ягід і смакував не кваплячись, аж поки не визирнув, розгортаючи зарості, білоголовий хлопчик. Ведмідь глянув на нього чорними гудзиками очей, зігнувся, став на чотири ноги і погупав з малинника в хашу бурелому.

Тепер Сашкові було смішно з давно пережитого хвилювання, він хотів розповісти про випадок з ведмедем Петрусеві, що йшов поруч нього, але попереду густіше зачорнів обрій,— то виринуло з-за горба кладовище, а за ним, десь аж в кінці сліпої вулиці, заблимав рожевий вогник.

Зупинилися. Послали одного вперед. Той увійшов у вулицю і зник у темряві. Здавалось, прохід вільний, і всі рушили один за одним у село.

І враз з куців кладовища, описуючи над головою дугу, пролетіло довгою розірваною стрічкою вогнене жало, впер-

лось десь позаду в землю, а слідом за ним зататакав лунко кулемет.

Блискавицею прорізала мозок думка: засада!

— Вогонь! — крикнув Сашко і пустив з автомата довгу чергу. — Гранати приготувати! За мною!

Ледве помітили, як підняв руку з гранатою Сашко, і без команди змахнули всі разом. Вибухи зіллялись в один, гойднули насичене вологою повітря, сколихнули землю, і на хвилину настала тиша.

— Вперед! — знову крикнув, зірвавшись на ноги, Сашко, і всі кинулись у глиб села, в окреслену тінями дерев вулицю.

Раптом Сашкові щось страшно опекло ліву ногу, нижче коліна, а все тіло затерпло, витягнулося вгору, наче намагалось злетіти. Потім, за мить, вогонь стих, Сашко зупинився, хотів ще ступити, але нога була німа, нечутна, наче взута в повстяник. Коли ступив, не відчув опори і повалився. Оперся руками об грузьку дорогу і швидко підвівся. Повз нього пробігли товариші.

— Сашко, чого став? — торкнув його рукою Петрусь.

— Вперед, бігом! — автоматично крикнув той. А за секунду, коли свідомість повернулась до нього, він уже ослаблено звав на допомогу.

— Петрусю, товариші! Я поранений! — Слова потонули, розсипались серед тріскотні автоматів, цьвохкання гвинтівок.

Він хотів ще раз ступити, але підняту з автоматом руку опекло під самим ліктем. Йому стало млосно, в очах спалахнули і згасли довгі вогники, голова закрутилася. Крона деревця, що росло поруч, підстрибнула вгору, затанцювала, і Сашко повалився на землю.

Вже майже на середині села, де його перетинала на дві половини вузька річка, партизани зупинилися, збилися докупи.

— Кого нема? — спитав Володимир Книжко, один з найстарших партизанів.

— Клименка!

— Сашка нема! — перелякано крикнув Петрусь. Всі притихли.

— Де ж він?

— Я бачив. Він зупинився там!

— Може, поранений?

— Не знаю...— І раптом Петруся вразив здогад, в грудях наче щось обірвалось. Він відчув себе винним. «Залишив друга, побіг, не подавши йому допомоги. Що робити?» — в розпачі думав хлопець.

Партизани швидко перебрали річку; навпростець, через город з високими жорстколистими коноплями підійшли до порожньої колгоспної стайні.

Хмари розсунулись, небо проясніло, і з її подвір'я половину села було видно як на долоні. На шляху з'явилися чоловічі постаті. Вони перебігали від хати до хати, ховаючись за причілки будівель, присідали на зарослих межах між городами, скрадалися попід тинами. Їх було багато.

За мостом, біля колгоспного подвір'я, шлях на другий бік села, а праворуч, за глибоким ярмом, бездоріжне поле. Тільки туди й залишається партизанам вихід, бо німці оточили їх уже з трьох боків.

— Будемо відступати, поки ще темно, через яр,— сказав Книжко, вставши на весь зріст.— Можливо, проб'ємося.

— А як же Сашко, знайти його треба! — крикнув з тривогою в голосі Петрусь.— Дядю Володю, давайте я піду. Поза городами доберуся до Сашка і переховаю його, мене не помітять.

Всі партизани мовчали, опустивши голови. Найважче кидати товарища, навіть мертвого. А Сашко, може, живий. Але як дійти туди, коли там фашисти?

Не страх — безнадія душила їхні груди. Вести бій, щоб знову повернутися на те місце? Та це неможливо! Володимир Книжко, важко зітхнувши, обійняв Петруся:

— Іди, синку. Будь обережним. Пересидь вниз, поки вони перейдуть сюди через городи, переслідуючи нас. Якщо ми не повернемося до загону, розкажеш, як усе тут було. Зброю залиш нам. Вона тобі ні до чого.

Петрусь нехотя віддав автомат, пустий диск, торбинку з патронами. Попрощався і поповз, припадаючи до мокрої землі. Плазувати було важко, руки раз у раз натикались на колючки, зовсім поруч тонко посвистували кулі.

Втомлений, спітнілий докотився хлопець до широкої грядки конопель. Обережно, щоб не залишити сліду, він проліз у гущавину. Серце перестало тривожно битися,

і тоді почув, як постріли ззаду віддалилися, а потім знову затихли. Раптом вони залунали десь близько, поряд, але з гори відповіді не було. І тоді за річкою почулось герготіння чужої мови, потім скрегіт автоматів, і на Петруся посипались скошені кулями верхки конопель. Почулося хлюпання води,— то німці переходили річку,— потім зашелестіла трава. Кроки наблизилися. Петрусеві здавалося: ще мить — і важкі чоботи наступлять йому на голову. Він затамував подих. Зарипіли, ламаючись, стебла сирих конопель, загойдались, розгорнені високою постаттю, і знову зійшлися позаду.

В долині настала тиша. Він відсунувся на край конопляної грядки, визирнув, глянув праворуч, ліворуч — скрізь було тихо, лише на греблі чулася розмова. І Петрусь знову поповз. Біля річки сів за корчем, оглянувся навкруги, перейшов убрід воду, потім знову пірнув у гущавину городів і опинився нарешті на шляху біля кладовища.

Світало. Десь далеко рожевів край неба, клекотіли, зливаючись, вибухи. Туди пішли партизани... Що зараз там?

ПОДВИГ ДРУГА

Сашко лежав на напоєній водою землі, і йому було все байдуже. Він не відчував гострого болю, лише нила рука і від втрати крові тіло трусилося, як у пропасниці. Сашко спробував підвестися. Голова важко падала на груди. Ворухнувся — і збудив огненний біль. Кров змішалася з землею, від того вона була липка й тепла. Він хотів стати на здорову ногу, думав, зіпершись на автомат, поскакати з дороги, але різкий біль посадив його знову.

Серед ораного поля маячать солом'яні скирти. От би туди: м'яко, затишно лежати, але щоб не рухатись, а перелетіти, без болю і швидко, бо скоро день.

За розваленою огорожею зашаруділо листя.

«Все, кінець мені»,— подумав Сашко і намацав липке ложе автомата, притулив до себе, цілячись. Раптом до нього долинув шепіт:

— Сашко... Це я...

Поранений зірвався, ойкнув від болю, застогнав, скручується всім тілом.

— Це я, Петрусь... Ледве відшукав тебе...— Він нахилився над Сашком.— Давай з дороги перетягну тебе...

Петрусь нахилився, взяв Сашка під пахви. Тягти було важко, та й незручно зігнутому. Сашко зціпив зуби од болю, міцно стискуючи в них ремінь автомата, і мовчав, аж поки не зупинилися за вишняком, кроків за тридцять від шляху.

— Де тебе?.. — пошепки спитав пораненого Петрусь.

— Ось, ліву ногу перев'яжи...

Петрусь хотів скинути Сашкові чобіт, взявся за халяву і злякався, випустив з рук.

— Не можу... Страшно мені...

— Роби, бо кров витече, помру...— застогнав Сашко.

Але коли Петрусь потяг за чобіт, той закричав:

— Різати треба!

Петрусь поліз в кишеню, але ножа не було. Загубив.

— Ось, візьми у мене!

Витягнувши Сашків кинджал, гострий і блискучий, як бритва, Петрусь тремтячими руками розрізав чобіт і обережно вийняв ногу. Внизу, там, де литка, звисали клапти рваного тіла в чорних згустках крові.

Петрусь хвилину подумав, потім швидко скинув майку і обгорнув нею ногу. Тканина всмоктала кров і почорніла.

— Штанину відірви, вона ні до чого,— простогнав поранений,— нею стягни!

Петрусь вирізав три брудних смужки, зв'язав їх і намотав зверху на майку.

— Руку ще перев'яжи,— втомлено, наче засинаючи, прошепотів Сашко.

Голова його низько опустилася на груди, він майже не дихав. Закінчивши перев'язку, Петрусь підхопив його під руки і потяг напівживого до скирт.

Коли поранена нога боляче билася по землі, Сашко приглушено стогнав.

Ще ніколи Петрусь не робив такої важкої роботи. Здавалось, він зараз упаде, облитий потом, захеканий, а серце от-от вискочить з грудей. Він щоразу оглядався, міряв думкою віддаль. Вже перед скиртою упав на землю, безвільно розкинувши замлілі руки. Хотілось заплющити очі, не рухатись, заснути. Але місяць блід, нагадував, що настає світанок. Раптом в неясному передранковому світлі

Петрусь побачив якесь дивно біле, знекровлене лице друга. Сила наче повернулася до хлопчика. Він підвівся, обійняв руками нерухоме тіло і потягнув далі, залишаючи за собою розтоптаний на ріллі слід. Нарешті скирта. Він зробив заглиблення з того боку, де сіно було обсмикане, і поклав туди Сашка.

— Браток, я в село піду. Дістану молока тобі. Скоро повернуся.

Але Сашко мовчав. Петрусь підмостив йому під голову сина, накидав на нього, щоб тепло було, залишивши невикритим лише обличчя, і поповз до городів.

Добравшись до першої хати, де біля хліва темніла купа свіжого гною, Петрусь сів, зіпершись спиною об дерев'яну заміть. Хилило на сон, очі злипалися, а всередину їх наче піску хто насипав. Хотілося стулити важкі повіки і не дивитися на цей передранковий світ, просякнутий вогкою прохолодою. Щоб не заснути, хлопець звівся на ноги, оглянув город, за ним сад яблуневий...

Вже розвиднілось. На подвір'ях то там, то тут з'являлись люди. З коминів, свердлячи синювате небо, підіймались сиві куделі диму, а на їх розтріпаних хвостах грало перше проміння ранішнього сонця.

Заховавшись у густому малиннику, Петрусь побачив, що господиня пішла з дійницею в хлів, до корови, і рішуче попрямував вузькою втоптанною стежкою на подвір'я. Закінчивши доїти, жінка погладила червоний бік корови, торкнулась лагідно пальцями її вуха і пішла до хати.

— Доброго ранку, тіточко! — привітався Петрусь.

— Доброго здоров'я,— відповіла жінка, тримаючи в руці дійницю з молоком. Біле і легке, як хмара, шумовиння доходило до вінця. Приємний запах сонця і трав дратував ніздрі. Отак би припав і пив досхочу! Петрусь плямкнув губами, але опам'ятався і знову підняв очі на господиню.

— Я... може, маєте хліба...— він затнувся.

Не раз зустрічала господиня таких. Розуміла без слів.

— Заходь,— і взялася великою спрацьованою рукою за клямку.

Поставивши дійницю на лавку, вона вийняла глечики і стала проціджувати молоко. Хлопчик нетерпляче стежив за нею.

— Пий,— сказала, подаючи велику зелену чашку молока. Потім врізала три скибки хліба, поклала біля чашки. Петрусь сьорбнув два рази, вкусив хліба і піднявся:

— Тіточко, я з собою візьму, в баночку яку-небудь; може, у вас знайдеться.

Та уважно подивилася, хотіла щось запитати, але змовчала, лише підійшла ближче і тихо, наче хтось міг підслухати її, мовила:

— Пий, я ще дам!

Петрусь нічого не їв другу добу. Втамований тривогою голод збудився і люто стискав йому живіт. Хлопець ковтав великі шматки житнього хліба, запиваючи солодким,— ні, не солодким, а таким, якого ще ніколи не пив,— молоком.

Разом з їжею в нього вливалася сила, сонливість зникла, наче щось важке зсунулося з плечей.

— Дарко, іди, партизана ведуть! — раптом крикнув у сінях тривожний жіночий голос. Господиня враз кинула дійницю, не дивлячись на Петруся, вибігла в сени, а він обминув її і височив на шлях, перестрибнувши через низький перелаз.

Двоє поліцаїв тягли Сашка. За ними крокували фашисти. Вони якраз порівнялися з ворітьми і, побачивши шалений стрибок хлопця, шарахнулись убік, схопились за автомати. Але, коли зрозуміли, що це хлопчисько, засміялися.

— Век! — крикнув німець, грізно помахуючи автоматом.

Петрусь відступив кілька кроків і пішов за ними.

Сашко побачив хлопчика, і на його блідому обличчі заграла ледь помітна посмішка.

Не було ні страху, ні безнадії в його великих сірих очах. Здавалося Петрусеві, що в них світиться щось незнайоме, величне, ще не бачене хлопцем раніш.

По щоках Петруся покотилися сльози, сльози безсилля і ненависті.

Гітлерівці повели Сашка на подвір'я штабу. Петрусь хотів теж пройти за ними, але знову грізне «век!» перетягло йому дорогу.

...Сашко лежав на долівці блідий, безсилий. Не хотілось нічого, крім води.

— Пити... води... — шепотів він.

— Вассер? Вода — ніхт! Партизан капут! — І німець носком кованого чобота штовхнув пораненого в бік.

У хаті світлішало. Сонячний стовпчик, що скісно ліг на килимок над ліжком, повернув ліворуч, заграв на склі розвішаних по стіні портретів. От він посунувся і розіллявся на постаті дівчини. Вінок з живих квітів обрамляв її круглу, з чорними товстими косами, голівку. Червоні, сині, зелені стрічки, перекинуті через плече, спускалися нижче пояса.

Сашко усміхнувся дівчині на портреті. Йому згадалася Валентина. Руденька, з сірими великими грайливими очима. Вона завжди кепкувала з нього, натякаючи на його білий з жовтуватим відтінком чуб, приспівувала десь почу-ту з української п'єси пісеньку:

А я рудий, руду взяв,
Бо рудую сподобав!

Коли він відїжджав на фронт з далекої лісної Вологди, Валя подарувала йому теплі рукавички. Потім писала хороші листи. Один лист і тепер у нього, ось тут.

Сашко повільно простягає безсилу руку до кишені. І враз тверде, кругле, гранчасте яблуко наче обпекло руку — граната!

...Лише на якусь хвилину закрався жаль до самого себе. От уже скоро закінчиться війна, хто живий буде, повернеться додому. Щоранку, подоївши корову, мати виходитиме на шлях, дивитиметься на південь, звідкіля ідуть машини, виглядатиме його, чекатиме і не дочекається. Прийде Валя до їхньої хати, мовчки постоїть з матір'ю і піде. А Сашко лишиться тут, назавжди. І не побачить він більше сонця, не відчує радості життя. О, як би він хотів жити!..

Зненацька гітлерівці схопилися, виструнчилися. Широко відчинилися двері, на мить вдарило з них сліпуче світло дня, і зараз же його заступили широкі постаті.

— Хайль Гітлер! — закричали всі, змахуючи вгору руками.

Фашистів набилася повна хата. Старший, у високому кашкеті, у випрасуваному мундирі, в блискуче вичищених чоботях, зупинився перед Сашком. Він глянув на пораненого, дав розпорядження, і над юнаком схилилися три воро-

жі обличчя. Молодий довгов'язий фашист закотив Сашкові рукав на здоровій руці, хлопнув з фляжечки на клаптик вати, потер терпким холодом. Старий, з малесенькими, як у крота, очима, ткнув у шкіру голку.

— Ми тобі врятуємо життя. Стріляти не будемо. Вилікуємо,— говорив високий німець, стоячи в Сашка над головою.— Ти будеш бігати. Ти хороший вояка.

Сашко мовчав. Крізь густі опущені вії він бачив гітлерівців, що стояли біля дверей та коло лави. Зелені спини заступили вікна, сонце, портрети в рамках на білих стінах. Сашкові дуже хотілося ще раз побачити ту дівчину у вінку, розіпхати ці товсті туші. Він підняв руку, ворухнув, наче відслоняючи від себе їхні тіні, рух цей помітив старший, нагнувся.

— Хорошо? — запитав він Сашка, піднімаючи сивіючі брови.

«Полковник»,— майнула думка в Сашка, коли побачив погон. І справді йому стало хороше. Біль вщух, серце билось так, наче пробіг трохи, а тепер дихає лісовим повітрям, напоєним квітами. Здавалося, що смерть від нього тепер десь далеко-далеко...

Полковник підвівся. Йому підставили стілець, і він сів збоку, щоб бачити пораненого, потім кивнув до молодого солдата, зареготав тихо, лагідно, роблячи паузи між словами, і той звернувся до лежачого:

— Пан полковник каже, коли хоробрий хлопець хоче жити, бути з маткою, з татом, хоче, щоб ми його вилікували і відпустили, то хай все розповість. Де партизани? Хто допомагає вам у селах?

Нараз життєдайна дія уколу, зробленого німцями Сашкові, щоб підтримати його, поки закінчиться допит, втратила силу. Слова німця про те, що треба стати зрадником, приректи на муки товаришів і всіх, хто годував, поїв, допомагав, хто боровся за визволення Батьківщини, дійшли до його свідомості, і він зрозумів, що повинен умерти.

Сашко багато чув і читав про героїв, але те, що робив сам до цього, здавалось йому дуже легким, звичайним, що може і мусить робити кожен. Він бачив, як вмирали його друзі від ран. І коли вони відходили назавжди, живих довго гнітило горе, але місце полеглих заступали інші,

і боротьба тривала. Смерть не страшна, про це говорили всі.

Сашко широко відкрив очі. Фашист, вичікуючи, нахилив голову, вг'явся в нього поглядом. Його рука, наче лапа павука, стисла обтягнуте коліно. Сашкові здалося: ще мить — і ця павуча лапа схопить його за шию, і він помре, так нічого й не зробивши для Батьківщини.

Маленькі сиві очі чекали відповіді.

Сашко усміхнувся і навіть, здавалось йому, підморгнув, хоч обличчя було нерухоме.

— А мені що за це буде? — спитав він тихо.

— О, хорошо буде, гут! — І огидна біла долоня вкрила Сашкову руку. Міцно, наче по-дружньому, стиснула.

Сашкові захотілось посміятися над ворогом востаннє.

— А пан генералом буде, коли поб'є партизанів?

— О, буде, буде! — задоволено відповів той.

— А мене пан візьме з собою?

— Так. Так!

— Я пану полковнику віддам список. Тут всі партизани на папері,— і Сашко поліз до кишені.

Граната січеними рубцями замоталась в тонкій тканині. Безсилі пальці нарешті цупко схопили теплу крицю. Гітлерівець нетерпляче чекав. Чекали, затаївши віддих, усі.

Враз Сашко рвучко підніс руку до рота, зубами шарпнув кільце і крикнув щосили:

— На, бери, це подарунок від партизанів!

Полковник з жахом відкинувся всім тілом назад. І в цю мить, не чуючи ні вибуху гранати, ні болю, Сашко поринув у п'тьму.

НА ПОРЯТУНОК ДРУЗІВ

Петрусь здригнувся від сильного вибуху. З вікон штабу вирвалися гострі язички вогню. Німці на подвір'ї попадали на землю.

Сива мла виклубочилась надвір, розіллялась, а тонкі синюваті язички диму облизували вікна, пробираючись до стріхи. Гітлерівці кинулись до дверей, до вікон. Забувши про безпеку, Петрусь перестрибнув глибоку колію в

грузькому болоті, вбіг на подвір'я і, розптовхуючи руками чийсь спину, протиснувся в напівтемну кімнату.

На засміченій долівці, серед мертвих фашистів, лежав Сашко. На його загостреному землистому обличчі застиг спокій.

— Сашко...— видихнув Петрусь.— Процдай!

— Вас? — запитав неприязно круглолидий, з вираченими очима солдат, міцно схопивши хлопця за плече.

— Вас пізніше, зачекайте трохи! — відповів Петрусь, з ненавистю дивлячись прямо в очі фашистові. Потім сіпнув плечем і пішов не оглядаючись на шлях.

Вже надвечір жінка, у якої Петрусь ранком пив молоко, сказала:

— Ночуй. По дорозі не можна ходити — там бій з партизанами.

Звістка полоснула мокрою гілкою, хлопець наче прокинувся од важкого сну.

— А далеко, тітонько, б'ються вони, ті партизани?

— Та кажуть, кілометрів за п'ять, в кукурудзинні засіли, біля хутора. Фашистів звідусіль нагнали, оточили їх, а партизани не здаються.

Пізно ввечері Петрусь пробрався тихо поза городами, взяв у бур'яні захованого автомата і пішов з села. Треба було перетяти дорогу, спуститися в яр, потім вийти нагору і полями прямувати на північ.

На леваді згадав, що вночі по зірках шлях знаходять. Відшукав очима Полярну зірку, ніби на припоні її золотавих променів, пішов прямо, щоб не збитися.

Прямував не дорогою, а межею між посівами люпину і проса, схований по пояс у зелені. Йти було важко. Хоча ніч дихала прохолодою, але піт краплями котився з чола, дратував солонуватим присмаком. Хотілося пити, а ще більше — віпасті й лежати нерухомо, поки не відновляться сили.

— Ні, ні! Не сідати. До світанку ще кілометрів десять треба пройти, а дороги плутані, невідомі,— вголос підбадьорював себе Петрусь.

По той бік яру зрідка чулися постріли. Звивалися хвостаті ракети вгору, розсували ясним колом темряву. І по тому, як ті спалахи обручем охопили темну смугу поля, хлопець догадався: там, в тому колі смерті, його товариші-

партизани. «Швидше, швидше»,— підганяла Петруся думка. Ще трохи — і кінчиться степ.

Петрусь зупинився, прислухався: З села долинав гул машин, глухий, неясний гомін. Значить, там вороги. Тоді він звернув ліворуч, перебрів через мілку, з грузьким дном річечку і пішов, обходячи село, попід городами, тримаючи в руках автомат.

«Тепер небезпека менша,— думав хлопець.— Бій за селом». Він напружив усі сили, почепив на плече зброю, прискорив ходу. Нарешті долину перетяла темна висока смуга: то починався ліс. Ще недовго, ще трохи — і Петрусь буде в загоні! Тільки б не впасти, не заснути!

Вогкий випар болота, осоки, п'яного зілля забиває дух. Дзвенить стоголосо в голові. І Петрусь вже не чує ніг — вони самі ступають розмашистою ходою, далі й далі. Миготить, залишаючись позаду, коструbate бадилля, пливають назустріч обламані верхи верб і, порівнявшись, зникають.

Вже недалеко. Он видніється знайома груша, що зросла самітня на глиняному горбі. А там, під лісом, рів, над яким схилилися могутні крони дерев.

Петрусь переліз через рів, пройшов кроків сто і свиснув. Протяжний, з гнучкими колінцями, свист метнувся у верхів'яття, покотився по землі, б'ючись об сухі стовбури, розкочуючись луною.

За хвилину спереду долинула відповідь. Він побіг, спотикаючись об сухе ломаччя, натикаючись на тонкі сірі стовбури. Патрулі помітили хлопчачу постать, впізнали.

...Командир спав біля намету на траві, заклавши руки за голову з розтріпанним чубом. Петрусь випередив вартового, присів біля командира, рукою злегка сіпнув за його розстебнутий комір.

— Гордію Семеновичу! — І враз спазми здавили горло, сльози бризнули з очей, він вправ командирові на груди. Плечі здригнулись, засіпалися. А коли командир стиснув його своїми дужими руками, Петрусь видавив: — Сашко загинув! А всі оточені!

— Де? — скрикнув командир і скочив на ноги.

— За селом. Я бачив спалахи пострілів, коли йшов сюди. Вони в кукурудзинні біля хутора, а німці звідусіль оточили їх.— І знову сльози почали душити хлопця.

— Не реви! Толком розкажуй! — наказав Гордій Семенович.

Петрусь опанував себе, як міг докладно й спокійно розповів про все, що сталося з партизанською групою.

Прокинувся весь табір, партизани тісним колом обступили командира й Петруся. Гордій Семенович підняв руку:

— Командири груп, до мене! Партизани, до бою готуйсь! — і пішов у намет, тримаючи за руку Петруся.

...Ранком, лише кліпнув білим світанком схід, партизани підійшли до хутора, оточеного з усіх боків фашистами.

У РУЇНАХ

Вже за північ підричники на чолі з Книжком непомітно спустилися в яр і щодуху побігли пересохлим днищем, спотикаючись об ломаччя, падаючи в невидимі вибоїни. Треба було чимскоріш вийти з цієї пастки, бо стань хоч один ворог над урвищем з автоматом — не лишитись нікому з них у живих. Нарешті обрій прояснів, розширився, а схили яру зіллялись із ковдрою сіруватого поля. Позаду залунали постріли — то фашисти помітили втікачів, але, на щастя, пізно.

Партизани йшли навпростець. Швидше, швидше. За тим селом ліс, і там свої. Хоч би погоня затрималась чи туман упав на землю. Швидше, швидше. Ноги підкошуються, заплітаються. Хоч би не впав хто-небудь! Швидше, швидше...

Їх залишилося семеро. В кожного автомат, і на групу два німецьких кулемети, що на залізниці взяли. Шкода, патронів малувато. Страшне оточення в полі. Не довго протримаєшся з такими силами...

Попереду Книжко. Високий, тонкий, він, здається, ніколи не відчував утоми. Рясний піт вкривав довгасте, заросле чорним волоссям обличчя, а він, не зупиняючись, витиравсь рукавом, раз по раз оглядався назад, чи не дуже відставав хто, і підбадьорював:

— Не відставайте, хлопці! Вже недалеко.

Він добровільно взяв на себе командування партизанською групою. Бійці слухаються його, тому й відповідає за їхнє життя, як за своє. Рояться в голові непрохані думки

про минуле... Школа. Галаслива дітвора навкруги. Хіба є щось приємніше, як передавати свої знання й пристрась комуніста цим маленьким, часом лукавим і неслухняним істотам? Висували його директором Будинку відпочинку. Там грошей більше і умови кращі, а він відмовився. Не може без дітвори. Навіть під час канікул в саду з ними порався. А де тепер вони? Проте він певний, що учні пішли вірним шляхом. Адже так горіли їхні очі, коли розповідав про героїв минулого! Вони всі мусять бути такими, як ці хлопці, що поспішають за ним.

Не уповільнюючи крок, Книжко озирається. Праворуч позаду йде Толя, ліворуч Микола, нерозлучні друзі. Разом училися, закінчили вісім класів, потім прийшли фашисти, і хлопці змушені були ховатись, щоб не потрапити в Німеччину на каторжні роботи. Та їх упіймали, запакували в товарняки і довели аж до Польщі. При першій нагоді хлопці втекли. Два місяці блукали лісами й болотами, поки не натрапили на партизанський загін. Різні вони на вроду і характерами. У Василя обличчя кругле, очі сині, великі і характер лагідний, як у дівчини; а Толя гострий весь, наче кібчик. Очі чорні, глибокі, брови над переніссям зрослись, і від того він здається чи то сердитим, чи то зосередженим завжди.

За ними Дмитро і Віктор з важкими кулеметами на спині. Ці трохи старші. Працювали в МТМ, вчилися у вечірній школі. Коли гітлерівці мобілізували їх на ремонт доріг, вони вбили вартового і з його зброєю прийшли в загін.

Позаду йдуть Деривус і Солоденко. Перший — колгоспний коваль: високий, дужий, з довгим орлиним носом і високим чолом. Він був веселіший за всіх у загоні, завжди жартував. Здавалось, ніколи не знав він журби і смуток не закрадався в його серце. Та всім було відомо, що його дружину й сина скарали в гестапо на смерть.

Невисокий кременезий Солоденко, механік з ткацької фабрики, завжди мовчав. Вся його сім'я загинула під руїнами в перші дні війни. Він вийшов з ворожого оточення, куди потрапила його військова частина, і цілу зиму проблукав сам, не випускаючи з рук автомата, аж поки теж не зустрівся навесні з партизанами.

«Гарні люди, відважні, не зрадять, не залишать в біді,— міркує Володимир Петрович Книжко.— Ніщо з такими не страшне, але...»

Раптом високо вгору звилася червона ракета. Все навкруги залилось багряно-кривавим світлом. Зашипіла погадючому, звиваючись вгору, друга, повисла над партизанами і освітила все, до стеблинки. Лунко затріщали постріли.

Бійці вбігли в кукурудзяний лан. Він був неширокий, тільки довгий. Один край починався недалеко від дороги, другий губився десь у затуманеному вибалку.

Переслідувачі наближались. Чорні плями, що ледь видніли в передранковій імлі, широким ланцюгом сунули на партизанів.

— Друзі, живими не здаватись!

Книжко помовчав і наказав:

— Дмитро і Віктор тримають оборону від села. Деривус з Солоденком — від поля, Микола з автоматом стежить за дорогою, а ми з Анатолієм підемо вниз.

За хвилину кожен зайняв своє місце. Над ланом запанувала тиша. Побачивши перед собою густе й високе бадилля кукурудзи, фашисти зупинились і залягли, дожидаючи світанку.

Тільки почало розвиднюватися, ще й зорі не поховалися, знялась, як листя у вихорі, вороняча зграя, виринувши з вибалка; закрутилась, закаркала тисячоголосим клекотливим хором, закружляла над ланом.

— Поживу чують! — штовхнув ліктем Солоденко Деривуса. А той повернувся важко на спину, випростуючи затерпу ногу, кивнув байдуже:

— Рано їм ще по нас каркати, це вони по тих,— і махнув рукою в бік карателів.

А Книжко і Толя, як тільки відійшли від своїх і спустилися трохи вниз, помітили на пагорбку якісь зарості. Держачи наготові автомати, вони наблизилися.

Серез густих зелених віт старого саду сиротливо височів обкурений димом цегляний комин. Розвідники непомітно підповзли до руїн, пробираючись крізь кущі здичавілої малини. Запахло згаріщем. Прислухались. На хуторі панувала тиша, лише вгорі, на густолистому вітті осокара,

стріпувало крилами пробуджене птаство. Видно, ніхто не будив його так рано біля давно опустілої оселі.

Партизани підійшли ще ближче. Будинок колись був добротний, цегляний, на камінному підмурку. Тепер залишилися лише стіни з отворами дверей і вікон та над розваленою піччю чорний комин.

— Оце й буде наша фортеця,— сказав Книжко.— Бігом клич хлопців сюди!

Толя вихором зірвався і помчав нагору до кукурудзі. Він підбіг до Деривуса і Солоденка, які напружено стежили за фашистами, що впевнено наближались, ще здалеку підіймаючи шалену стрілянину..

— Хвилинку, хвилинку терпіння, друзі! — шепотів сам до себе спокійним голосом Деривус. І коли вже можна було роздивитись ворогів в обличчя, кулемет його лунко заклекотів.

— Наказ командира рухатися за мною. В саду краща позиція! — крикнув Толя.

Деривус з Солоденком відповзли, продовжуючи стріляти, а Толя тим часом сповістив Миколу, Дмитра, Віктора. Пригнувшись до самої землі, вони поплазували на хутір.

Книжко весело зустрів їх:

— Не журіться, товариші, фортеця в нас, що кращої й не придумаєш! А тепер — негайно займайте кругову оборону!

Толя прилаштувався біля заграбованого вікна з півночі, Віктор з Миколою стали біля отворів зі сходу, Деривус з Солоденком із заходу, а Дмитро з кулеметом і Книжко біля південної стіни.

Фашисти не помітили зразу, що партизанів більше нема в кукурудзі. Полежавши кілька хвилин, вони знову кинулись в атаку. Не зустрівши ніякого опору, увійшли в гущавину і широким півколом почали оточувати хутір. Партизани напружено чекали, підпускаючи ворогів ближче, і раптом вдарили дружним вогнем. Гітлерівці швидко відповзли назад, залишаючи нерухомі зелені копички на чорній землі.

— Добрий рахунок! — радісно гукнув Книжко.

— Це на початок,— блиснув зубами оброслий бородою Солоденко.

І всі повеселішали. Безнадія, що заволоділа ними на рівному полі, зникла.

— Хлопці, справді ж бо, гляньте! Та тут непогано — ось піч ціла, он казанок в кутку валяється. Давайте кулешику зваримо! — пожартував Толя.

Всі засміялися, а Микола промовив задерікувато:

— А в яру он струмок тече, товаришечки. Води б напились, та принести нема кому, лячно дуже.

— Хоч поголитися б перед смертю,— підморгнув хлопцям Солоденко, поскрібуючи пальцями обросле підборіддя,— а то хтозна, може, на тому світі й перукарні нема.

Пити справді-таки всім хотілося. Язик ледве ворухився в роті, губи пересохли від спраги, потріскались.

— Ждіть з перемогою! — відрাপортував Толя і, зігнувшись, побіг.

— Вернісь! — крикнув навздогін йому Книжко, але той уже перебігав улоговину, спускаючись до річки.

Фашисти відкрили по ньому перехресний вогонь. Він припав до самої землі, а кулі цьвохкали над головою, збивали вишневі гілки, посічені листочки.

— Держись, Толю! — крикнув, підбадьорюючи, Микола, а сам, щоб відігнати ворогів, що скрадалися до друга межею садиби, скочив ногами на вікно, звівся на весь зріст і полоснув з автомата по фашистах. Ті застигли, але в цю ж мить у вишняку затріщав автомат і Микола, наче підбитий птах, важко впав на завалену щebenем долівку.

Толя бачив, як зірвався з вікна його друг, як праворуч будинку ворухнулися гілки в малині, а потім майнула зелена, як у трав'яної жаби, спина. «Не втечеш»,— прошепотів хлопець. Фашист замахнувся, щоб кинути гранату, але Толя в цю мить дав коротку чергу, і той повалився.

Знову почувися постріли, вже зліва, з-за високого бур'яну. Плазуючи, Толя добрався до погребу і причаївся за кам'яним козирком. Тепер йому краще було видно фашиста, який нервово вертів головою, шукаючи, де подівся хлопець, і раптом помітив його, але Толя вистрілив першим.

Хлопець підкрався до вбитих, забрав у них автомати й гранати, витрусив патрони, повернувся за казанком з водою і обережно, щоб не розхлопати, поповз до руїни.

Біля бійниць стояли партизани і прицільним вогнем не допускали ворога до будівлі. Під стіною, з закритим хустиною обличчям, лежав Микола. Толя зупинивсь і, піднявши кінчик хустинки, глянув на бліде обличчя. Йому стало страшно. Не смерті, ні, а того, що він залишився тепер сам, без друга. Світ звузився для нього до цих сірих поколупаних стін. Різка кулеметна черга збудила його. Він підвів голову і побачив, як, припавши до отвору, зосереджено стріляв Солоденко. Всі інші теж стояли на своїх місцях і відбивали наступ. Замість Миколи став Книжко.

Толя швидко підбіг до заграбованого віконця. Крізь закільцьовані перехрестя залізного пруття він побачив, як фашисти, наче зелена сарана, сунули півколом до садиби.

В цей час далеко на горбі вишикувались поліцаї. Їх він пізнав по чорних мундирах. «Ага, значить, доброго даєм жару фрицам, що поліцайськими шкурами почали прикриватися,— і Толя вперше за цю годину усміхнувся.— Ну що ж, просимо на воронячу тризну!»

— Спокійно, хлопці, підпустимо їх ближче, щоб даремно не витратити набоїв.— Книжко оглянувся, покликав Віктора: — Кулемет сюди, а ти, Дмитре, захищатимеш стіну сам.

Тепер в східних отворах стало два кулемети. Поліцаї підійшли на двісті кроків.

— Вогонь! — і команду заглушили постріли.

Поліцаї падали за кілька кроків від садиби, корчилились, відповзали назад.

Після цього невдалого наступу фашисти на якийсь час вгамувались. Вечоріло. Разом з сутінками настала тиша. Лише раз у раз звивалися вгору ворожі ракети, розпускаючи довгі яскраві хвости. Партизани припишкли, вдивляючись у темінь.

Враз за кілька кроків від хати зашаруділа трава, в стіну зсередини щось вдарило, і в ту ж мить розлігся оглушливий вибух. Захитавсь і впав з кулеметом на порослу бур'яном долівку Віктор, скрикнув поранений у ногу Дмитро; відкинуло вибуховою хвилею до стіни Книжко.

Толя схопився руками за ґрати, щоб не власти, і в хвилинному відблиску побачив, що прямо на його вікно біжить гітлерівець. Не встиг хлопець повернути дуло авто-

мата, як той уже припав до будівлі знадвору. «Ще гранату кине? — майнуло в голові.— Не вийде!» І він метнувся щодуху надвір, завернув за ріг, натис курок, і фашист посунувся по стіні на землю. Толя вирвав з його омертвілих рук автомат, підвівся і тієї ж миті відчув, як щось штовхнуло його в плече. Сили залишили Толю, і він повалився в траву. У вікні, над його головою, захлинявся короткими чергами кулемет. Коли стрілянина вщухла, хлопець дедве чутно застогнав:

— Товариші, я тут, поранений...

Книжка і Деривус кинулись надвір, підповзли до пораненого.

— Води...— прошепотів Толя. Партизани відшукали казанок,— він валявся між щебенем, і води у ньому майже не залишилось. Толя підвів голову:

— Ви мене біля дверей покладіть, тільки боком, я однією рукою стрілятиму...

Ніч була світла й холодна. Під вікном, висунувши автомат в отвір, гарячково стріляв Дмитро. Хлопець втратив багато крові; вона ще й зараз сочилася крізь заюшену пов'язку. Він випустив усі, до останнього, патрони і безсило сповз на долівку.

Зі смертю Дмитра відчай підкравсь до партизанів. В руїнах запанувала гнітюча тиша.

— Скільки в нас набоїв, хлопці? — почувсь, наче в пустці, голос Книжка.

— До кулемета десять...

— До автоматів сто сорок...

— Гранати чотири...

— Значить, ще сила в наших руках, козаки-братове! — з надією в голосі вигукнув Деривус.

— Ясно, що в наших! — відповів Книжка.

Ну, Володимире Петровичу, буде вам про що школярам розказувати! — звернувся до нього Солоденко.

— Про це, друзі мої милі, треба всім і завжди розказувати.— Книжка помовчав і тихо продовжував: — Хай знають і ніколи не забувають нащадки наші, як була завойована перемога, як вмирили бійці, щоб жив народ.

— Обов'язково! — запально заговорив Деривус.— От, здається, ніхто, крім нас, не бачив, не чув того, що діється в цих руїнах, про що говоримо ми зараз. Хай навіть

загинемо ми тут. А прийде час, знайдеться такий чоловік, ну, письменник там, художник, чи з кіно, відшукає могили наші, стріляні гільзи. І оживе перед ним наша остання ніч в цій руїні, встануть Микола, Віктор, Дмитро, повторить свій відважний вчинок Толя. І коли відчує той письменник нас серцем своїм — то все, що напише він про нас, буде чиста правда! І всяк, хто прочитає,— задумається, якою ціною завойоване життя!

Навкруги було тихо, лише зрідка шипіли ракети, заливаючи все білим, мертвим світлом...

— Володимире Петровичу, вам жити треба! Ви повинні розказати про все, що тут діялося! — гаряче заговорив Толя.— Проривайтеся втрюх, а я вас прикриватиму. Ідіть!

— А ти?

— Мені все одно помирати! Одну кулю для себе залишу...

— Ех, сину мій,— зітхнув Солоденко.— Жили ми чесно, боролися з фашистами, скільки сил було, то й помremo, як не буде іншого порятунку. А може, Петрусь уже дійшов до загону, може, наші вже близько? Правда, товаришечки?

Всі мовчали. Десь під самим вікном заскрекотав степовий коник, його підтримав інший, і здавалось, тільки вони заволоділи полем.

— Володимире Петровичу, ану, давайте, як там, у Чапаєва,— і Толя слабим голосом заспівав:

Чорний ворон,
не крутисся над моєю головою...

— Ні, друже, нам треба щось веселіше, хай думабть фашисти, що ми і завтра зустрінемо їх по-козацьки, хай тільки сунуться! — І Книжко підвівся, однією рукою притримуючи кулемет, зіпертий на підвіконня. В грудях його народжувалася пісня — м'яка і тепла, як літнє небо над ними, бурхлива, як Дніпро широкий:

Ой чи пан, чи пропав — двічі не вмрати!
Гей, нумо, хлопці, до зброї!..

Пісня зразу ж пройняла серця запалом і відвагою і, підхоплена всіма, залила простір серед кам'яних стін, перехлюпнула через верх і покотилася-розляглась по свіжій росняній траві...

Прийшов світанок і згорнув, наче цяцькований килим, оксамит зоряного неба. Місяць зблід, але не ховався, дожидав зустрічі з ранковим сонцем. Воно виринуло враз, і разом зі скісними його променями з усіх боків залунали постріли, зацокотіли об кам'яні стіни кулі.

— Гранати приготувати! — почувся голос Книжка.— Стріляти лише в ціль! По одному патрону відкладіть для себе!

Находили останні хвилини бою.

— Прощайте, друзі! Я помираю...— прохрипів Солоденко. Куля влучила йому в груди. Він схопився руками за почорнілі цеглини, але сили залишили його, і обважніле тіло повільно опустилось на щєбінь.— В автоматі патрони ще залишились...— були його останні слова.

Від оглушливого реву і клекоту все навкруги наче гоїдалось, переверталось. Книжка підбіг до Толі і відтягнув його за стіну. Тепер проти фашистів, що наближались з кожною секундою, лишилися два оборонці. Кулі, наче оси, шугали в віконні просвіти і не давали змоги виглянути. Книжка приріс до стіни. Ризикуючи бути прошитим кулями на смерть, він блискавично визирнув у вікно. Ворог був за двадцять кроків.

— Кидаєм! — крикнув він до Деривуса, і вони разом змахнули гранатами, перекинули їх через стіну.— Другу в ціль! — і Книжка вибіг з будівлі. Граната полетіла прямо на чотирьох фашистів, що піднімалися назустріч. Рвані чорні пасма землі окутали їх.

— Все віддаєм вам, гади! — вигукнув Деривус і кинув одну за другою обидві гранати.

Коли дим розвіявся, Деривус стиснув руками автомат і пішов широкими твердими кроками прямо на ворогів. Не було ні страху, ні жалю до себе. Він, сільський коваль, ішов по своїй, по колгоспній землі. Десяток ворожих куль пронизали його дуже тіло, але він не впав і, коли ступав ще один, другий, третій крок, раптом почув позаду наступаючої колони стрясаючий весь обрій залп. Могутнє «ура» докотилось до нього, і боець поволі схилився, ніби вклоняючись наступаючим друзям...

— Наші! — крикнув щосили Книжка.— Наші йдуть! — І він підняв Толю на руки, звів знесилену його голову.

— Бачиш?

— Бачу!

А вороги, гнані партизанами, що зненацька напали ззаду, шарахнулися вліво, побігли до яру, лишаючи розплатані тіла в зелених та чорних мундирах.

НОВЕ ЗАВДАННЯ

Довго після бою кружляв партизанський загін по степових дорогах, плутаючи сліди. Нарешті відірвався від переслідування і глухими стежками повернувся до лісу.

Петрусь сидить під липою. Невесело йому. Не може він забути Сашкову смерть, простити собі те, що залишив тоді пораненого друга. Та й дядька Михайла щось довго з розвідки нема, чи не сталось лиха якого з ним? Багато новин у загоні! Літаки з Великої землі прилітали, маленьку друкарню в загін привезли, і тепер вже самі партизани листівки друкують. Ех, як би цікаво було знати про це дядькові Михайлу!

Думки Петруся перебив вістовий:

— До командира загону, бігом! — І взяв хлопчика за плечі, притис до себе. Петрусь не прийняв жарту, вирвався і побіг до штабу.

В наметі, крім Гордія Семеновича, сиділи на ящиках для набоїв комісар, інструктор-підрильник Явтушенко, а біля приймача — радистка з навушниками.

— Товаришу командир! Партизан-боєць 3-го взводу Петро Калина з'явився!

— Вільно! Як відчуваєш себе, Петрусю? — запитав командир, пильно дивлячись в очі хлопчині.

— Добре!

— Тоді слухай уважно. Штаб партизанського загону вирішив доручити тобі відповідальне бойове завдання.— Командир присунувся трохи ближче до хлопця, стишив голос: — У місті гітлерівці відкрили майстерню для ремонту танків та інших бойових машин. Ти повинен пробратися в місто і передати підпільникам міну, якою вони підірвуть майстерню. Говори відверто: не боїшся, підеш?

— Піду! Я смерті не боюся, товаришу командир!

— Добре. Тоді запам'ятай адресу: на вулиці Садовій, номер двадцять п'ять, живе пшець Кирило. Зайди і скажи:

«Тітка Ганна просила віддати боти». А він питає: «Марки є?» Коли так скаже — значить, він. Йому й передали все, що доручимо. Коли його не буде, зайдеш на вулицю Польову, номер сім. Там живе тітка Марія. Запитай, коли був Михайло, але будь обережний! — Командир замовк, поклавши руку на плече хлопця. — А зараз одержиш інструкцію. — І він звернувся до Явтушенка, що сидів у кутку: — За годину підготувати партизана Калиту до виконання бойового завдання.

— Єсть!

Петрусь з інструктором вийшли і попрямували в ліс, де підричники проводили своє заняття.

— Сідай! — скомандував Явтушенко, коли вони підійшли до зеленого дерев'яного ящика. Інструктор вийняв з нього якусь колодочку рудуватого кольору і сів біля Петруся.

— Запам'ятай. Це маломігнітна міна повільної дії з вибухом через шість годин після того, як вимкнеш запобіжник. Зверни увагу: міна має магніт. Її на ходу можна чіпляти до паровоза, до цистерни з бензином. Приклеїш на одній станції, а вибухне за сотні кілометрів, десь серед степу. Хай тоді гестапівці дізнаються, хто підірвав! Зрозумів?

— Зрозумів.

— Запобіжник виймається ось як. — Підричник зиркнув на Петруся: — Не бійся, це учбова міна! Тепер спробуй сам.

Петрусь повторив кілька разів.

— Добре. А приклеюється вона так: хлоп — і вчепилася! — Інструктор приклав міну до автоматного диска, і Петрусь ледве зміг її відірвати.

— Витягуєш запобіжник лише в тому разі, коли впевнився, що міна тримається міцно. І запам'ятай: підричник помиляється в житті тільки раз. Це істина. Що не зрозуміло — питай, бо потім пізно буде.

— Зрозумів. Все точно передам товаришам у місті! — відповів хлопець.

...Уже надвечір він стояв перед командиром загону. На ньому рябенські штанці, сіра сорочина, старенький картуз, наопаши фуфайка, яку лише могли знайти найменшу. На ногах сандалі. В руках торбина, а в ній маленька рудува-

та хлібинка та кілька крайців житнього хліба. В другій руці кийок. Оце і все.

— Годиться,— сказав командир, оглянувши Петруся.— Поклич Котенка,— наказав вистовому і сів, притягнувши ближче до себе хлопця.

— Бач, Петрусю, от ти і одержав бойове завдання. Та ще яке! — командир подивився пильно хлопцю в очі.— Зайвого при тобі щоб нічого не було. Зустрічним, коли спитають,— скажи, що матір шукаєш. Товаришам у місті передай, що фронт чекає нашої допомоги. Але хай обережні будуть, бо фашисти за нашу диверсію на залізниці скрізь почали страшні репресії, хочуть залякати народ, щоб нам не допомагав. Тебе з нетерпінням чекатимемо.

До намету зайшов розвідник Кость Котенко.

— Виведеш Петруся на дорогу,— наказав йому командир, а потім підвівся, нахилився над хлопцем: — Ну, щастя тобі, Петрусю. Здоровий повертайся. Пам'ятай, мені й жінці моїй, Ганні, ти наче син. От і житимемо знову разом, як війна закінчиться.

— Гордію Семеновичу,— і слова застряли Петрусеві в горлі.— Спасибі. Я обов'язково повернуся. І все виконаю.

Кость вивів його на закурений шлях, і Петрусь пішов, не кваплячись, помахуючи ціпком.

Сонце спускалося в рожеве надвечір'я. Сусіднього села не видно, лише на обрії ледь вирізьблюються в небі контури стрімких тополь.

Навкруги степ заріс високими будяками, стіною стоять вони над дорогою. Хлопець оглянувся. Ліс подаленів — уже не видно окремих дерев, лише суцільна чорна смуга простяглася між небом і землею. Далеко відійшов!

Гарячий пил обсипає ноги, змішується з потом, стікає брудними патьоками. «Посиджу трошки»,— вирішив хлопець. Сів край дороги, заклав руки в кишені... Що це? Листівки? Він мав їх повернути комісару, і на тобі, забув! Зле сталося, але що зараз діяти, не викидати ж на вітер, коли в селах вони так потрібні. Він загорнув листівки в хусточку і поклав у торбу.

НА ШЛЯХУ

Замріяний іде степом Петрусь. Радісно і легко у нього на серці, бо довіряють йому, як дорослому, почесні і важкі завдання дають. Значить, нічим не поступається перед іншими, хоч малий ще. І з грудей, переповнених почуттям, виливаються слова і самі складаються в пісню:

Ленін волю нам дав —
Окупант відібрав,
Хоче всіх нас рабами зробити!
Свою кров ми пролем,
А фашистів поб'єм
Й знову будемо вільно всі жити!
Ленін волю нам дав...

— Тпру-у! Стій!

Петрусь шугнув у густу стіну бур'яну, щосили жбурнув торбу назад, подалі від себе, і в ту ж мить побачив на возі поліцай.

— Ти хто такий?

— Хлопець,— тихо відповів Петрусь.

— Чому вештаєшся по дорозі?

— Я не вештаюсь. Я маму шукаю.

— Що ж ти, в степу маму шукаєш?

— Ні, вона з Києва сюди пішла, щоб пшона на кашу виміняти, а то їсти нема чого.

— А ти що співав? Дивись мені! Шкода, часу немає, а то б я тобі показав, як пісні співати! Но-о! Поганяй далі! — крикнув поліцай візникові.

Зачекавши, поки зник у куряві віз, Петрусь підняв торбинку і пішов далі. Тепер він уже не співав, а весь час прислухався, чи не їде хтось шляхом. Було тихо, лише комашня шаруділа в сухому бур'яні, та ще голосно цвірчали коники.

Смеркало. Все небо від краю до краю затягло сивими хмарами. З заходу подув прохолодою рвучкий вітер, підняв з дороги пилюку, закрутив нею. Навкруги посіріло. Йти стало важко. За два кроки нічого не було видно. Та Петрусь, вперто нахиливши голову, йшов усе вперед і вперед.

Швидко розвіяна по степу курява нарешті осіла, але сіре небо важко давило на зарослу строкатими бур'янами

землю з самотнім хлопчиною на шляху. Петрусь відчув себе дуже самотнім. Все живе принишкло, поховалося. Під спокійною сірою смугою неба з заходу насувався чорний вал. Хмара-велетень мало не торкалася розірваними тороками землі, кипіла, приймаючи химерну подобу незнамого звіра — з кошлатою головою і розтріпанім чорним хвостом.

Вітер став чистий, свіжий, наче викупаний у холодній джерельній воді. Великі дзвінки краплини впали на дорогу, на зелені листки. Одна, друга, третя... І закапало, затарабанило, зацокотіло. Полилось за комір, потекло по обличчю.

Блискавка розпелехала хмару надвоє, освітила все навкруги, впала вогненным стовпом, і земля задвигтіла, загула від грому.

Петрусь нахилився, розстібнув фуфайку і притулив торбу до грудей, загортаючи її полами. Стояти зігнутому було важко, і він опустився на коліна, що одразу вгрузли в розквашену мокру землю. Хлопець весь змок, але стояв нерухомо, оберігаючи від дощу торбу.

Нарешті злива вщухла. Де-не-де ще падали запізнілі краплі. Шум поволі віддалявся, а потім зовсім стих. На заході проясніло; край неба блиснув яскраво-рожевим світлом і погас разом з неспокойним для Петруся днем.

У НІЧНОМУ МОРОЦІ

Пізно вночі Петрусь дістався до якогось села. Кругом було темно, тихо; мабуть, усі вже спали. Лише на другому кінці вулиці блимав вогник у невеликому віконці.

Намацавши під плотом якусь лавочку, Петрусь зігнав з неї долонею воду і сів. Мокра одежа липла до тіла, разом з холодом приходила і злість на ворогів.

Захотілося пити. Над головою шелестіло мокре вишневе листя, і, схопивши нижню гіллячку, Петрусь почав злизувати з листочків краплини води. Потім розв'язав торбу, вийняв мокрий окраєць хліба і з'їв. Намацав хусточку з листівками, взяв кілька, а решту знову загорнув і сховав у торбину.

Як же приклеїти? Хлопець відкусив шматочок хліба, пожував і помазав ним кінчики листівки. Подумав, що

погано триматиметься, і намазав ще й середину. Помазки підійшов до воріт і приліпив зверху. Потім підбіг до других воріт, але з-під них загавкав тонким, верескливим голосом собака. Петрусь похашцем приліпив листівку до шорсткого стовпа. Було темно, і він не міг розібратися, де літери; адже можна помилитися і всі листівки наклеїти текстом до дерева. От сміху буде, коли свої довідаються!

Петрусь наблизився до хати, де блимало світло, тихенько зайшов за куц бузку. Простяг руку з листком до вікна і побачив рівні знайомі рядки. Потім вийняв усі листівки, перегорнув навпіл, текстом наверх, і поклав у кишеню. Тепер він не помилиться. Витяг одну, під бузком взяв мокрої землі, намазав кутики листівки і приклеїв на віконницю. Тихенько вийшов на шлях. Всі спали; а він йшов від воріт до воріт, залишаючи слова правди, слова заклику до боротьби.

Раптом з-за рогу вирвався довгий сніп проміння і почулися голоси людей, що наближалися прямо до Петруся, пришикнутого під тином. Невідомі освітлювали собі шлях ручним ліхтариком. У Петруся майнула думка: негайно тікати, але було вже пізно. В чистому повітрі ясно чути було розмову. Всі почуття хлопця перетворились у напружений, гострий до болю слух. Ще одна мить...

Ой, п'яний я та й валю-ю-ся! —

затягнув один захриплим голосом. Інші двоє зупинилися і почали вмовляти крикуна:

— Кинь, Андроне, не порушуй тиші, ти на посту!

— Який такий пост, хай він сказиться! Я сам собі, а ти сам собі! — П'яний підняв руку з гвинтівкою, і знову почав кричати:

— Ти начальник кущової поліції — ну й котись у кущі, а мені і в болоті м'яко. Знаєш, що я совість свою пропиваю, а в тебе, пане начальнику, її зовсім не було? Бо я чоловік, а ти гнида, був і лишився.

— Каленику! Візьми його під руку!

— Кого, мене? — Він наступав на Каленика, що хотів взяти його під руку.— А ти, спекулянт, опутав мене, підманув...

«Пройдуть чи ні?» — тремтів Петрусь, щільніше притискуючись до плота.

— О, чорт! Що воно таке під ногами? — злякано заверещав п'яний.

Першу мить поліцаї стояли здивовані й оторопілі. Петрусь рвонувся всім тілом, намагаючись шмигнути між плотом і поліцаями, але в цей час один з них перегородив йому шлях. Дужа рука стисла хлопцеві плече. Тоді Петрусь схопив цю, наче залізну, руку обома своїми малими руками, вчепився в неї зубами. Поліцай скрикнув від нестерпного болю, присів, Петрусь рвонувся і чимдуж помчав вулицею.

Вибіг на греблю. Внизу заясніла, заблмала вода.

— Стій! Стій! — галасували ззаду поліцаї.

Петрусь зупинився на мить, оглянувся. Оглушливі постріли збудили тишу ночі. Він знову прожогом кинувся бігти. Важкі галамаги глею обліпили сандалі. Зі злістю виривав він то одну, то другу ногу з болота, потім роззувся і побіг щосили вгору.

Нарешті Петрусь вибрався на горб. Вогники спалахували і гасли тепер далеко позаду. Йти стало легше. Він повернув ліворуч, де маячила край дороги густолиста береза, і пішов, уже не поспішаючи, бо сили покидали його; хотілося знайти хоч який-небудь клаптик сухої землі, лягти й заснути.

Здавалося, усе на світі проти нього, все вороже йому: і ніч, і болото, і силуети хат, і люди.

Вчився б зараз хлопець у шостому класі, а ще через рік вступив би до технікуму, що десь тут недалеко, в селі Гаянках. «Прокляті фашисти! Прокляті, хто їм служить», — стискав він кулаки.

Надворі сіріло. Вітер похапцем розганяв зібрані за ніч хмари.

Петрусь зупинився, заправив сорочку і твердим кроком пішов у великий колгоспний двір. Там не було жодної душі. Він витяг три листівки і приліпив на колгоспних будівлях.

— Знайте, собаки! — прошепотів Петрусь і пішов геть.

Село закінчилось, перед хлопцем лежав безкрай степ. Куди йти, він не знав, а спитати не було кого. Ноги стали важкими, неслухняними і, коли зупинявся, починали тремтіти. Втома здавалася непереборною.

Ліворуч виднілася огорожа з лози, а за нею сад і будинок під зеленою бляхою. Гострі хлопчачі очі відразу ж помітили серед дерев великий стіжок сіна. Петрусь переліз через пліт, зарослий високою кропивою, що відразу вляглася в ноги, в руки, і побіг до копиці. Зверху сіно було мокре. Тоді він почав щосили смикати його, щоб зробити діру. Свіже, запашне, ще не влежане сіно витягати все-таки було важко. Коли Петрусь зробив таке гніздечко, що можна було нарешті лягти, він скинув мокру від дощу й поту фуфайчину, заліз усередину, підтягнув, скільки міг, на ноги сіна, вкрився і зразу заснув.

НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

Надворі було ясно, тепло; небо прозоре, наче вимите вчорашнім дощем. Сон не знищив утоми, був він короткий і тривожний.

Петрусь підвів голову. Перед ним, підібгавши ноги, сиділа дівчинка. Рябенький сарафанчик ледве досягав колін. Косички ще не були заплетені, і волосся золотавими хвилями лягало на плечі.

— Ти чого тут спиш? — спитала дівчинка.

— Я заблудився...

— А ти чий?

— Нічий. Сам свій.

— Сирота?

— Угу.

— А батька і маму вбили фашисти, правда?

— Убили.

— А ти куди йдеш?

— У місто.

— А хто там у тебе є?

— Тітка.

— Ти не йди дорогою, бо в Німеччину заберуть!

— Не заберуть.

— Ти думаєш, що малий? Вони всіх беруть!

Дівчинка помовчала, уважно подивилася, наче вивчаючи Петруся, і знову защебетала:

— А як тебе звати?

Петрусь мовчав.

— От чудний, не бійся. Я піонерка. Знаєш що? Ти живи тут. Батько мій — начальник поліції, і до нас ніхто не заходить. Мама навіть наказала батькові не приводити фашистів. Вона їх ненавидить, і пайка не бере їхнього, і нічого їй не треба. Вона ж ударницею на буряках була, а тепер людям в очі глянути не може, всі відвертаються від неї. Ой, нема в нас партизанів на поліцаїв. Мама каже, якби прийшли та налякали цих посіпак, може б, людей не мучили.

— Ти не знаєш, а партизани скрізь є, багато-багато. От побачиш, вони скоро і у вас будуть,— запевняв Петрусь. Йому хотілося розповісти про славного командира загону, про Сашка, про розумного й бойового дядька Михайла, але він замовк.

— А ти, як ішов лісом, партизанів не бачив? Скажи, не бійся,— розпитувала дівчинка.— Я б сама пішла, щоб знала, де вони. Я всі гвинтівки забрала б у поліцаїв, коли вони п'ють, не віриш? Чесне піонерське!

— Вірю. Ти що ж думаєш, партизани на дорозі сидітимуть, щоб їх всі бачили? Адзуськи! — Петрусь підморгнув.

— Олю! Олю! — почувся від хати жіночий голос.

— Ой, то мати,— схопилася дівчинка.— Ти сиди тут, не виходь, щоб ніхто не побачив, а я зараз тобі їсти принесу.

Оля торкнулась його плеча, наче намагалася втримати на місці, і прожогом побігла через грядки помідорів, капусти, картоплі, високо підстрибуючи, щоб не ламати бадилля.

ЦІНА НЕОБЕРЕЖНОСТІ

Коли Петрусь залишився сам, йому стало страшно. «Який я необачний,— думав він.— Сам прийшов до поліцая. Та ще ледь не розбазікав таємницю цьому дівчиську. Що робити? Треба скоріше тікати звідсіль. Але куди? Зараз день, скрізь люди, поліцаї мене, напевне, шукають. Тож сидіти в поліцейському городі, поки донька не приведе свого батька з гвинтівкою?» І він схопив торбу, яка лежала під ним у сні, крадькома почав пробиратися через густе картоплиння до плоту.

— Ой, почекай, почекай, куди ж ти! — раптом почувся ззаду крик Олі.

Петрусь озирнувся, опустив торбу на землю, ногою нагорнув на неї бадилля.

— Ходім швидше! — заокотіла Оля. — У нас вночі партизани були! Мама казала — повне село! На кожній хаті листівок наклеїли!

Оля схопила за руку Петруся і потягла через пустир, прямо до конюшні, де товпилися люди.

Молодий засмаглий хлопець в синій майці, в засмальцьованому картузі козирком назад підійшов до лавки, спиритно скочив на неї і крикнув:

— Ану, давайте прочитаю, що там пишуть. Тільки, людоньки добрі, пам'ятайте: я нічого не читав, а ви не чули. А пише до нас... Слухайте:

«Партизани і партизанки! Всі чесні люди України! Україна очищається від поганої німчури! Червоні лицарі перейшли у великий наступ! Час визволення й помсти настав! Організуйтеся у партизанські загони. Допмагайте партизанам.

Смерть тим, хто служить у загарбників! До єдиного знищимо окупантів та їх прихвоснів.

Вставай, Україно! За вільну Радянську Україну! До зброї!

Липень 1943 року. Командир партизанського загону Гордій Степовий».

Людський натовп шумів, хвилювався, перекликався різноголосом:

— Сергію! Іди сюди, ось на свинарнику теж є!

— І на коморі!

— Кажуть, на всіх воротах наліплено!

— Поліцаю Андронові на спину приліпили, коли в багнюці купався!

Раптом притихли.

— Дивись, батько з поліцаями йде! — шепнула Оля.

Петрусь шарпнув руку, яку тримала дівчинка, але та ще міцніше її стиснула.

— Чого зібралися, чого не йдете в поле робити? — крикнув начальник поліції. — Що, раді більшовицькій агітації? Ану, щоб і духу вашого тут не було! Зараз начальство

приїде з району, виявить, хто партизанщиною займається.— Він стояв похмурий, насуплений.

Народ почав розходитися у різні кінці широкого господарського двору. В одних були на плечах коси, в інших у руках серпи та невеличкі вузлики з окрайцями хліба, огірками, цибулею на полудень.

Оля з Петрусем теж рушили, щоб через тин проскочити до схованки в сіні. Аж раптом начальник помітив їх. Обличчя його перекошилося від неприємного спогаду, і він побіг навперейми дітям. Два поліцаї теж кинулися за ним.

— Стій! Стій! — закричав хриплим голосом. На ходу скинув гвинтівку, взяв її обома руками. Підскачовши до дітей, наказав:

— Не рушити! Ні з місця, а то стрілятиму!

Весь натовп зупинився і повернув у той бік, звідкля долинав погрозливий крик. Перед трьома озброєними поліцаями, з гвинтівками наготові, стояло двоє дітей. Дівчинка тримала за руку босого хлопчика в рябеньких штанах з сірими плямами засохлого бруду.

— Батьку, чого ти кричиш! — І Оля потягла Петруся, але поліцаї перегордид шлях.

У натовпі почулися сміх, гомін:

— Гей, люди! Наш начальник дочку свою заарештував!

— Це, певно, він їх за партизанські листівки.

— Та він би й батька рідного продав, аби вислужитися.

— Дурень!

— Хто б сказав, що він такий стане? Не чоловік, а звірина.

— І як жінка рідна не покине його, до матері не піде? Хіба з такою гидотою можна жити?

— Цуциком служить, думає, що фашисти його з собою візьмуть!

— В могилу візьмуть, не залишать таке добро.

— Гад! Скоро прийде кара на таких!

І натовп почав звужуватись стоголосим, різнобарвним колом. Та Олин батько не вгавав:

— Я наче тебе вночі бачив? Тебе партизани прислали? — Він підійшов ближче до Петруся: — Це ти листівки від партизанів приніс? — І він нахилився до нього, заглядаючи в очі.

— Ні, я ніяких листівок не знаю. Я маму шукаю,— відповів, похнюпившись, Петрусь.

— Ану, що в тебе в кишнях, покажи,— допитувався поліцай.

— Нічого: от нате, дивіться.— І Петрусь заклав в кишені руки, вивернув праву, хотів вивернути ліву, але...

В кишені зашарудів папірець. Це ж листівка! Рука хлопчика застигла.

«Тікати! — майнула раптом думка.— Що буде, те й буде!»

Він різко крутнув на місці і щодуху кинувся навітікача, прямо в просвіт між двома будівлями. Люди розступилися, даючи йому дорогу. За ним, у нестямі від люті, кинувся поліцай. Петрусь добіг до широко відкритої брами і метнувся в темну пусту комору. Хлопець наткнувся на широку важку драбину, яка вела на горище. В одну мить він виліз на дощатий настил, обернувся, щоб зіпхнути драбину на землю, але во́на була велика, важка. Спробував крутнути її, і в цей час з розчепіrenих пальців полетіла додолу зім'ята листівка. Поліцай почув шарудіння і кинувся до драбини. Стукаючи по бильцях гвинтівкою, він ліз вище й кричав:

— Злазь, а то стрілятиму!

Відчинилися двері, долівка освітілася. Знизу почулися голоси:

— Пане поліцаю! Не чіпайте хлопчину. Який же він партизан?

— Йому з вашою Олею в ляльки гратися!

— Ну й молодець хлопчина! Прямо тобі козак запорізький. Та де — Григорій Котовський.

Раптом все горище залило сонячне світло: то відкрився хід з надвірної драбини. В яскравому просвіті невеличких дверей вималювалася чорна постать поліцая. Петрусь обернувся, в нестямі схопив дерев'яну лопату, що нею колись перелопачували тут зерно, насторожився. Поліцай ішов прямо на нього, виставивши вперед гвинтівку.

Хлопчина розмахнувся і з усієї сили гупнув по гвинтівці лопатою. Вона з тріском розскочилася, в руках зостався короткий цурпалок. Поліцай вдарив боляче Петруся. Сльози пекучого болю залили очі, і він незчувся, як поліцай міцно вхопив його за руку.

Зім'ята листівка лежала, білючи на чистих дошках підлоги, яскраво освітлена сонцем, і вороги її помітили.

— Пане начальнику, ось листівка,— сказав поліцай, подаючи зім'ятий папір.

Той взяв листівку, обернувся до натовпу, що гомонів внизу, і крикнув:

— А ви жалієте його?! Дивіться, партизанський агітатор! Це він листівки приніс, а завтра партизанів сюди приведе!

Петрусеві зв'язали руки і повели.

Біля хати, де містилася кушова поліція, стояла невелика комірчина для дров,— туди і замкнули Петруся. Було опівдні. Яскраві пасма сонця пробивалися крізь щілини, прорізували темряву. Золоті смуги гоїдалися, переливалися міриадами пилюнок, свердлили сіру глиняну стіну, брудну, устелену трісками і ганчір'ям долівку. Тхнуло прілою соломою, цвіллю, мишами.

Петрусь сів у кутку, заплющив очі. Втома розлилася по всьому тілі. Вже не було сили думати про те, що сталося, і він задрімав.

МАНДРІВКА В МИНУЛЕ

От і кінець. Бойове завдання, що доручив йому командир, він не виконав. І все це через необережність. Друзі думають, що він вже до міста підходить, надвечір міну підпільникам передасть, а він лежить на гнилій соломі, полонений поліцаями. Завтра, певне, його відведуть до жандармерії в район, мучитимуть, щоб виказав товаришів, сказав, де стоїть загін. Жаль огорнув Петруся, йому хотілося б забути про все, але спливають у пам'яті картини пережитого. Провалюються в забуття цілі роки, безліч людей,— добрих і лихих,— і лише окремі епізоди вирізьблюються, оживають, у мареві спогадів постає його життя розрізненими клаптиками.

...Ось він у дзвінкоголосому дитячому будинку. Тут вичав буквар і самостійно прочитав першу сторінку. Відтоді він ніколи не розлучався з книжками.

Бувало, всі зберуться кружка і Петрусь розкаже:

— Як був я запорізьким козаком, то зі списом і кривою гострою шаблюкою вихором налітав на ворога, що забрав мою сестру в ясир. Впіймали мене турки-яничари, викололи ясні очі: довго мучився я за край рідний, за вітчизну любу, але брати-козаки визволили мене з тяжкої неволі. І не козак тепер я, а бандурист-кобзар, пісні співаю, до боротьби зову-закликаю...

Дівчатка і хлопчики сидять тихо-тихо, нерухомі, зачаровані звитягами і муками козака.

А Петрусь зиркне на них, таких притихлих, сумних і скаже:

— Думаєте я таким знедоленим і залишився? Адзуськи! Слушайте, що далі сталося. Іду ото лісом. На спині в мене бандура на п'ятдесят струн. Раптом чую голос старечий:

— Хочеш, дідусю, я тебе молодим зроблю. Не з бандурою співатимеш, а соловейком пісні розливатимеш по галях і вишневих садочках, всі дівчата слухатимуть.

— Згода,— кажу.

А бабуся до мене:

— Іди візьми водиці з струмка і хлопни на обличчя один раз. Але один раз хлопни, пам'ятай.

— Підійшов я до річечки, хлопнув водичкою, чистою, як сльоза, на вуса свої сиві. А вода солодка-солодка.

— Як компот!

— Ні, як пиріг з варенням!

— Тихо, дівчатка, не заважайте! — крикнула старшенька з слухачок, і всі знову затамували подих.

Петрусь розповідав далі. Очі й думки його блукали десь далеко-далеко. Рука стискувала невидиму шаблю, а голос був глухий, тривожний:

— Коли хлопнув — чую, засвербіла борода в мене; я рукою лап, а вуса так і залишилися в жмені, наче бритвою хто зняв їх. Подивився в прозору воду струмка, а я вже не старий кобзар, а Петька Чапаєвський. Кулетметна стрічка в мене через плече, гранати за поясом, чуб кучерями в'ється. Ну, думаю, давай ще раз хлопну, може, Чапаєвим або Щорсом стану. Тільки хлопнув і — зробився я знову маленьким хлопчиком, ось таким, як зараз...

Петрусь зітхнув, опустил голову.

А дівчатка дивляться на Петруся, усміхаються:

— Ой, вигадуєш ти, Петрусю. Бо великим ти ще ніколи не був; ти це все в книжках вичитав.

Петрусь теж усміхається. Він і сам не розбере: було так чи він вигадав? Усе переплуталось...

Це було влітку 1941 року, Петрусеві йшов дванадцятий рік. За кілька днів, рано-вранці в неділю, страшний вибух фашистської бомби струсонув землю і розбудив дітей.

Так почалася війна. Дитячий будинок евакуювався на схід.

...Нескінченний потік машин, підвід, тачок і темних відпилу й поту людей простягся по головній дорозі на схід. Вантажна машина, на якій їхав Петрусь із своїми товаришами, повільно йшла по шосе.

Все навкруги — високі трави вздовж дороги, ниви жовтіючої пшениці й жита, оксамитний килим проса, зелено-голуба смуга соковитих буряків — якимось заспокійливо впливало на дітей і дорослих. Серед цієї чарівної і принадної краси мирної природи рідного краю на хвилину забувалось те страшне, що гнало людей у дорогу. Тільки глухий гул далекої канонади і пролітаючі над головою на захід літаки нагадували про війну.

Петрусь сидів, похитуючись, на твердому клунку, дивився вдалину. Прихилившись спиною до кабіни, сиділа вихователька Варвара Григорівна, а поруч її восьмирічна дочка Валя. У Варвари Григорівни був м'який голос і ясно-голубі очі. Її коси, коли нахилила голову до Петруся, пахли чимось близьким, рідним, материнським. Хлопчикові хотілося в такі хвилини припасти до її щок, обійняти руками за шию, міцно пригорнутися. Але він був уже дорослий, п'ятикласник.

Далеко в небі з'явилися три сірі цятки. Вони наближалися, росли, наповнюючи повітря настирливим металевим гудінням. Вже можна було розгледіти закарлючені чорні хрести...

Машина зупинилася. Шофер швидко відкрив борт, крикнувши:

— Розбігайся! — І діти, як курчата, сипнули врозтіч.

Варвара Григорівна скочила з машини.

— Діточки! — вона замахала рукою. — Падайте на землю! Скоріше!

Дітвора рвонула через канаву, замигтіла голівками між високими стеблами пшениці.

— Лягайте! — крикнула знову Варвара Григорівна.

Згори лунко зататакало. Петрусь оглянувся і побачив, як над самою дорогою летить літак і б'є з кулемета по машинах і людях. За ним другий, від якого одна по одній відокремлюються чорні бомби.

— Варваро Григорівно, лягайте, бомба! — крикнув хлопчик, але в цей час гаряча хвиля вдарила його, земля закрутилась...

Коли Петрусь розплющив очі, його вразило спокійне, голубе небо, що виднілось крізь нахилені колосочки. Він підвівся, похитуючись, і озирнувся навкруги. Недалеко від нього щось темніло: між жовтіючою пшеницею, що от-от допіє, лежала Варвара Григорівна. Крізь стеблинню, як крізь густе сито, пробилось і лягло на її обличчя вузькими плямами сонячне проміння.

Петрусь нахилився, обережно торкнувся побілілої руки, і очі її відкрились. Дивилась, наче не могла впізнати, і нарешті ледве ворухнула губами:

— Валю?..

— Ні, це я, Варваро Григорівно, це я, Петрусь. Вам боляче?

Відповіді не було, і тоді, припавши до її обличчя, зовсім холодного, без подиху в устах, Петрусь все зрозумів. Довго він дивився на неї, не маючи сили відійти.

Біля машини зібралися діти. П'ятеро вбитих поклали рядочком. Туди зносили і дорослих, накривали обличчя хусточками і відходили, шукаючи по полю інших. Поранених поклали окремо.

Петрусь помагав садовити дітей у машину.

Завівши мотор, шофер відкрив дверці кабінки:

— Сідай, Петрусь.

— Ні,— відповів він,— я повертаюся назад.

Він кивнув головою на прощання і пішов не оглядаючись.

Кілька днів ішов Петрусь на захід. Переночувавши на запашному сні в клуні чи просто на полі, він прокидався до схід сонця і йшов далі й далі.

Одного разу, обідаючи з бійцями якоїсь частини, що їхала на фронт, Петрусь наважився і підійшов до командира:

— Товаришу командир! Візьміть мене з собою на фронт. Я буду патрони і воду вам підносити.

Командир глянув на Петруся, і погляд той був не здивованим, не насмішкуватим, як чекав хлопець, а серйозним, проникливим.

— На фронт? Там страшно. Уб'ють.

— Я не боюся, дядю. Мене вже бомбили...

— Ну й що, живий лишився?

— Живий, але я не поїду туди — там нема наших.

— Як нема? Там всі наші. А звідтіля вороги йдуть.— І він показав на захід рукою.

— Ні, я кажу, що Варвару Григорівну вбили... і дітей. Чого я туди поїду?

— А ти що, сирота?

— Без батьків я. В дитбудинку ріс. А за Варвару Григорівну, за тих, кого вбили фашисти, я помчуся їм. Не візьмете ви — сам піду.— І він стояв, кусаючи губи, прямо дивлячись у великі, з рудуватими прожилками очі командира.

— Хочеш, я відправлю тебе до свого дому? — помовчавши, запропонував командир.— Дам записку і на попутну машину посаджу. Поживеш, поки я повернуся, розкажеш, що мене бачив.

— Ні, дядю, я на фронт хочу. Хіба ж мало таких, як я, колись на фронті воювало? Невже ж ви не читали про це? — спересердя крикнув Петрусь.

— То, синку, в книжках. Там не страшно,— сказав командир і ледь усміхнувся куточками губ.

— Ех, ви, а ще командир! — Петрусь різко повернувся і пішов геть від чоловіка, що не хотів його зрозуміти, не хотів допомогти.

Вже за річкою, під горою, наздогнали його машини. Хлопець швидко зірвав вершечок бур'янини, замахав ним до бійців, крикнув:

— На фронті зустрінемося! — і побіг щодоуху навздогін за машинами. Але підйом закінчився, дорога вирвалася і стрімко, рівною струною натяглась аж до горизонту.

Машини збільшили швидкість, і сірий хвіст пилюки закрив їх, огорнувши самотню постать Петруся.

...А що далі було? Ага, пригадав. Він добрів до якогось полустанка, де мертво застигли ребра обгорілих вагонів. Над трьома величезними цистернами київ, зриваючись до неба, чорний дим. Блідо-червоні від сонця віхті палаючої нафти випліскувались, розливались по шпалах, по зарослому травою насипу. І від того, що не видно було людей, що скрізь панувала якась незвичайна тиша і тільки в полум'ї щось шипіло й тріщало, робилося моторошно.

Понід кущами шипшини Петрусь наблизився до руїн водокачки і раптом присів: здригнулася земля від оглушливих близьких вибухів.

Праворуч дрібно і часто засвистіли кулі: прямо на Петруся йшов німець, стріляючи з автомата. В першу мить хлопець розгубився. Цегляна брила закривала його від ворога. За першим фашистом, скрадаючись між кущами, йшли ще два. Кулі зацокотіли по стіні руїни.

«Тікати,— майнула думка в голові Петруся.— За колією рівний степ, а на краю його ліс сіріє». Але було пізно. Тоді не розгинаючись вбіг до зруйнованої водокачки, виліз по розбитих східцях угору і причаївся. Враз заторохкотіло, задзвеніло поруч, по залізу, і все стихло.

Петрусь підтягнувся руками на перехресті балок і глянув у щілину: скрізь були вороги.

Тільки коли стемніло, хлопець обережно вибрався зі схованки, озирнувся навкруги і, легко, нечутно ступаючи, пішов через рейки в степ. Позаду, на полустанку, тріскотів мотоцикл, герготали незрозуміло вороги.

Через всі гони, аж до вибалка, простяглася серед ниви втрамбована танками дорога. Страшно вночі, плутаються ноги в зім'ятих стеблах, таємниче мовчать жовті стіни хлібів, причаїлись перепілки, затихли цвіркуни.

«І чого я пішов на ту війну? — гриз Петруся сумнів. Йому хотілося бути героєм, помститися фашистам за смерть близьких. Та хіба можна самому з ними боротися? — Ех, шкода, що той командир не взяв мене з собою».

Страшенно хотілося їсти. Зірвав колючий, з остюками колос, зім'яв долонями, дмухнув, а на руці лишилися зернятка. Вони були солодкі.

Враз дорогою перегородило сіре черевате страховище, і Петрусь зупинився. Зляканими очима вдивлявся він у сутінь.

«Танк!» — спалахнуло в голові.

Петрусь несміливо наблизився, доторкнувся рукою до сталеві плити, обійшов кругом.

За танком темнів окоп. Обминаючи його, Петрусь почув тихий шепіт:

— Товаришу... води...

Хлопець здригнувся від несподіванки, заціпенів.

— Не бійся... допоможи,— чувся стогін.

Петрусь розгорнув руками густі стебла: на землі лежав червоноармієць.

— Що вам, дядечку? — запитав, схилившись над ним, хлопець.

— Я поранений. В ногу,— відповів той притишеним голосом.

— А ваші бійці де?

— Загинули. Гітлерівці прорвалися танками. Бач, он одного гада зупинив,— і махнув безсило рукою в бік танка.

Голос пораненого здався Петрусеві знайомим, він десь чув його, зовсім недавно. Він нахилився ближче, вдивляючись у риси навіть у темряві білого обличчя, і раптом пригадав:

— Товаришу командир, це...

— Я, хлопчику, я. Бач, де зустрілися знову.

— Чекайте, ось я вам зараз води принесу. Дайте-но вашу флягу...

За схилом, недалечко, текла в очеретах річечка. Хлопець увійшов у зарості, набрав води, жадібно напився, зачерпнув знову і поніс пораненому.

Той пив, не переводячи духу, зіпершись на лікоть. А коли відірвався від фляги, вже виразнішим голосом сказав:

— Тепер зможу йти... коли ти допоможеш.

— Беріть в одну руку гвинтівку, а другою на моє плече спирайтеся,— прошепотів Петрусь. І вони рушили.

Йшли долинами, глухими польовими дорогами. Живились тим, що їм давали добрі люди. Рана Гордія Семеновича — так звали командира — поволі загоювалася, і нарешті туманної вересневої ночі вони, худі і зморені, підійшли до рідного села.

...Третій день не вщухає завірюха. Білясте важке небо давить на засніжену долину, за вікнами летять і летять холодними пелюстками міради сніжинок, б'ють об дзвінке скло. Здається, засипле всю землю, сірі хати, замурує вікна. Стогне, завиває хуртовина, плутається в дротах, свистить в задубілому гіллі, раз по раз гуркає неприв'язаною віконницею.

Від груби йшло лагідне тепло. На тапчані, застеленому строкатою ковдрою, притулившись до теплої стіни, сиділа Гордієва жінка Ганна, прислухаючись до розмови свого чоловіка з Петрусем. Раптом їй здалось, наче хтось обережно стукнув у віконце. Ганна підбігла, відчинила обмерзлу квартиру, і разом із свіжим струменем повітря, з гострими колочими сніжинками в кімнату долинуло:

— Тікайте... До вас жандарми ідуть... Мабуть, по Гордія...

А за кілька хвилин під хатою почулися важкі кроки.

— Ідуть! — скрикнула Ганна, припавши до вікна.

— Скільки? — спитав Гордій Семенович.

— Двоє. Один з автоматом.

Гордій Семенович метнувся у напівтемну комірчину. В двері різко постукали. Ганна відімкнула, промовила:

— Прошу,— і закрила собою вхід у комірчину.

Жандарми ввалились у сіни.

— Де хазяїн?

— Заходьте,— припрошувала Ганна,— хазяїн зараз прийде.

Зачинила двері, в сінях стало темно, лише з відкритої кімнати від вкритих холодним мереживом вікон лилось тьмяне світло.

Гордій Семенович торкнувся плеча Ганни, вона відступила, схопила гладеньке холодне топориче і застигла на мить у чеканні, а він підскочив до порога і вистрілів першому жандарму в голову. Другий рвучко схопив автомат, але від несподіваного удару поточився і впав додолу.

— На, це твій. Користуватися ти знаєш як,— сказав увесь блідий Гордій Семенович, подаючи Петрусеві автомат мертвого жандарма, потім витяг фашистів і заховав їх у темному кутку комори.

— Гордійку, може, сказати своїм, хай хоч трохи речей сховають, як же житимемо потім?

— Дідько з речами. Швидко одягайся.

За півгодини, крадучись садами, вони втрьох підійшли до управи. В дров'яному сараї сиділо двадцять полонених червоноармійців.

— Ну, давай,— шепнув Гордій Семенович.

Петрусь переліз через тин і пішов прямісінько до вартового:

— Пане поліцай! Тут сидить мій брат. Можна йому передати хліба?

— Геть звідціль! — крикнув той.

І в цю мить Гордій ззаду підняв гвинтівку і щосили таракнув поліцаю по голові. Той присів і в'яло звалився на сніг.

Швидко вивернули скобу, відчинили двері.

— Хлопці,— гукнув у темряву сарая Гордій Семенович.— Ми вас звільнили. Хто хоче — йдіть з нами. Я знаю, де партизанський загін.

— Веди! — крикнули різноголосо зсередини.

— Перший, бери гвинтівку в поліцаю.

Крадькома вийшли з села. Попереду, залишаючи слід у глибокому снігу, крокував вже зовсім знесилений Гордій Семенович.

...Ходили дорогами, яругами, нетрями. Засипали їх сніги, сліпила мряка, мочили дощі. Сушило сонце, вітер, морози. Зустрічали привітом добрі люди і вогнем вороги. Як снігова грудка, пущена з гори, збільшувався партизанський загін. Розгубився на скалки в нерівній боротьбі і знову еднався, мужнів, набирався досвіду.

Довгі степові дороги, важкі, з боями переходи. І так ось уже друге літо...

Втомлений спогадами і хвилюванням, Петрусь нарешті заснув у кутку комірчини.

НЕВЖЕ КІНЕЦЬ?

Прокинувся Петрусь надвечір од в'їдливого свердличого гудіння: у сарайчику, пересікаючи рожеві пасма світла, що прорвалися крізь вузькі щілини, літав джміль, бився

з розгону всім тілом у єдине маленьке віконце над дверима.

«Чудний,— подумав Петрусь.— Онде ж крізь ясну дірочку в стіні вільний світ видно».

Джміль втомився, сів на потріскану стіну і раптом, наче щось згадавши, притьмом побіг і зник у світлій щілині.

— А чого я сиджу? Партизан... Доручили бойове завдання, а я гестапівців дожидаюсь. Ех! — Він швидко зірвався на ноги.

Петрусь обнишпорив усі куточки, але ніде не знайшов жодної залізячки. Тоді вхопився руками за підвіконня, підтягнувся, виглядаючи крізь брудну шибку надвір. Там не було нікого, лише у вікні будинку поліції маячила широка чорна спина вартового.

В хліві ставало зовсім темно. Сонячні зайчики сповзли з сірої стіни; один, круглий, ще поблимав хвилину на самій стелі і згас.

Хлопець злегка поторгав двері, вони дзенькнули клямкою. Тоді відійшов до задньої стіни, де лежали дрова. На верхній поліняці ледве трималась велика, з гострим кінцем тріска. Хтось сокирою рубонув по зрізу, але не відколдов до кінця.

Петрусь потяг щосили, і тріска відірвалася. Вона мала форму клина, і нею легко можна було колупати землю. Хлопець підійшов до стіни, одгорнув ногою сміття, копнув, і гостра тріска помітно вгрузла в землю. Відкинув одну, дві, три пригорщі землі. За п'ять хвилин яма була як макітра. Це підбадьорило Петруся, але від хвилювання руки його тремтіли, дух у грудях забивало; він довго шпортав під самою стіною, поки знадвору не блимнула вузьенька смужка світла і не долинув п'янкий запах любистку.

Рипнули хатні двері. Петрусь вмить зібрав гамузом різне ганчір'я і кинув його на вириту ямку. За хвилину клацнув замок і на порозі виріс поліцай.

— Їсти хочеш, партизан? — Він оглянув заспаними очима темний хлівчик і кинув на підлогу три зелених помідори. Постояв, зачинив двері і пішов геть.

Мучила спрага, і Петрусь почав смоктати помідор. У животі занудило, дуже захотілося їсти. Від помідора в роті зробилось гірко, неприємно.

«Головне, щоб вистачило сили зробити до кінця підкоп,— думав він.— У торбі, захованій в картоплинні, є ще два крайці хліба. Аби тільки втекти!»

Петрусь відгорнув ганчір'я і знову заходився копати. Землю обережно носив пригорщами в куток, прикривав гнилою соломою. Чимдалі робота ставала важча. На правій долоні вискочив і лопнув пухир. Стало боляче, земля набилася в ранку. Петрусь обмотав руку тонкою ганчіркою. Полегшало, але було незручно працювати. Нестерпно боліли спина і зігнуті коліна: хлопець боявся, що не вистачить у нього сил закінчити. Щілина розширилася, він витягнув руку і зірвав м'ясисте стебло любистку. Гострий запах залоскотав ніздрі. Сили наче відновилися, і він знову підкопував і горнув, як крїт, під себе землю.

На дворі затупотіло кілька пар ніг. Клацали гвинтівками, гомоніли. Петрусь швидко накидав на яму лахміття, приклав вухо до щілини між дверима й одвірком.

— Завтра рано,— почувся голос старшого поліцая.

— Що, жандармерія до нас приїде чи туди його повеземо? — допитувався другий.

— До нас прийдуть.

Помовчали. Старший покликав:

— Андрон, принеси партизанові води і передай зміну Каленику. Він до ранку буде вартувати.

Кроки наближались до хліва. Двері відчинились, і на якусь мить Петрусь побачив чорний клапоть неба.

У дверях стояв начальник поліції і дивився на принишклого в кутку хлопця з неприхованою радістю.

Сьогодні щасливий день. В жандармерію вже подзвонив: вночі були партизани, розклеїли безліч листівок, одного з них упіймав. Звичайно, хлопчечня все розповість, викаже партизанів. За таку послугу його переведуть у район. Він їздитиме бричкою, якою колись їздив директор технікуму. В селах його боятимуться. Так, за це напевно переведуть у район!

— Ану, партизане, сюди,— крикнув він з порога хліва.

Петрусь підійшов. Терпкий, задушливий перегар самого-ну вдарив хлопчині в ніс. Петрусь відхилився, але поліцай

схопив його за вухо, боляче крутнув, потім тупими вузлуватими пальцями почав з насолодою стукати його по лобі. Бив в одне місце, і після двадцятого удару (а їх поліцаї рахував) на лобі набігла гуля. Було дуже боляче, але Петрусь терпів. Хай, шкура, знущається,— лише б діждати глухої ночі! Наостанку поліцаї смикнув хлопця і вдарив ногою. Той поточився і, зойкнувши, впав.

Довго лежав Петрусь, прислухаючись до звуків, що долинали з-за дверей. Нарешті відгорнув ганчір'я, обережно просунув у ямку праву руку, потім голову.

Крізь бадилля Петрусь побачив поліцаю, що повільно крокував від ганку до дверей хліва, обходив його кругом, зупинявся. Петрусь пильно стежив за кожним його кроком. Скільки часу треба, щоб поліцаї обійшов хлівчик? Раї, два, три, п'ятнадцять, шістнадцять. Стоп! Він зуміє вискочити за цей час. Петрусь чекав.

Загавкав сонний пес за левадами, і знову мертва тиша. Поліцаї зійшов на ганок і, чути, сів, грюкнувши гвинтівкою.

«Вже час»,— вирішив Петрусь і обережно, щоб не шелестіти зіллям, виповз із хліва. Припавши до землі, він вужем поплазував по квітнику, через бур'ян під плотом, звідтіля в сад. Підвівся і, не оглядаючись, ступаючи лише пальцями ніг, перейшов сад і, скрадаючись понад шляхом, в заростях лободи, обминув колгоспне подвір'я поза конюшнею і зупинився біля Олиного городу. Там, у картоплинні, повинна лежати його торба. Він переліз через тин, зігнувся і став нйшпорити руками між високим бадиллям.

ВТЕЧА

Знесилена, в розпачі, блукала Оля поза городами відтоді, як забрали Петруся в поліцію.

«Лише я тут винна,— гризло дівчинку сумління.— Через мене, таку роззяву, хлопець потрапив у жандармерію. Його там мучитимуть, уб'ють».

Оля твердо вирішила: визволить хлопця. Щоб не думав він, партизан,— тепер це певне знає! — що вона зрадниця.

Оля сіла в густій високій малині. Вона не плакала, тільки тремтіла від злості на всіх поганих людей: на фашистів, поліцаїв, батька.

Її батько став зрадником в перші дні війни. Заховався від своєї частини, три дні ночував у чагарниках, а коли вщухли постріли відступаючих, виліз із схованки. Того ж дня його призначили поліцаєм, і він став чужим у власній сім'ї.

З такими думами вона сиділа до вечора, аж поки не потерпили ноги і дроз не пройняв усе тіло.

Над головою пролетіли дикі качки з ставу, легенький вітрець заколихав вершечки малини... Проїхала підвода, навантажена свіжим сіном; закружляла, завертілася згряя ворон високо в небі і зникла в затуманеному лісі.

Оля встала і навпростець, через чагарник і колишній колгоспний сад, пішла додому. І здавалося втомленій, змученій дівчинці, що йдуть вони вдвох з хлопчиком до лісу. Дорога вся зелена, жовті голівки кульбаби, як зорі в небі, висипали її. Оля міцно тримає за руку Петруся, і так хороше їм, так тепло й легко, наче вони не йдуть, а пливуть у чистім, прозорім повітрі над залитою сонцем дорогою, над широкими, як килим, різнобарвними нивами, над гіллястим темним лісом...

— Ти не сердися на мене, хлопчику?

— Ні, не серджусь, ти хороша дівчинка. Справжня піонерка. Ти не винна, що так сталося,— вчувається їй голос.

Зачарована думами, Оля підійшла до хати, подивилася в причільне вікно: мати стояла біля припічка і голкою підтягала вузький гніт в нічному каганчику.

Оля рипнула дверима, підбігла до матері і, як безкрилий птах, впала на її груди, затіпалась у риданні.

— Мамусю, рідна! Що робити мені? Я ж у всьому винна. Як допомогти хлопчикові, порадь мені! — І вона обняла руками матір за плечі.

— Заспокойся, доню, щось придумаємо. Де ж ти ходиш, вже північ скоро! Ну, сядь, треба щось зараз робити, а то вранці може бути пізно. Жандарми за ним приїдуть із району.

Обидві вийшли надвір. Замислившись, мати стояла, огорнута чорним серпанком ночі, мовчки гладила дочку по голівці.

— Я надумала, Олю! Піди в сінях візьми великий сікач, передаси в хлів хлопчикові, він ним підкопається і втече.

— А й справді-таки! Хороша моя! — І за мить широкий, з тонкою колодочкою ніж, яким сікли бур'ян, був у руках дівчинки.

— Слухай,— пошепки говорила мати.— Ходім до поліції. Я наче батька шукатиму, заговорю вартового поліцай, а тим часом ти в щілину йому ножа передаси.

— Ой, мамусю, йдем! — затупцювала на місці від радощів Оля.

— Дивись, треба обережно.

Біля воріт поліції вони зупинились. Подвір'я було безлюдне, лише на ганку сидів поліцай. Мати пішла до нього, а Оля швидко зникла за кущами, перелізла через тин.

— Хлопчику, де ти? Ось я ніж принесла,— шепотіла Оля, важко переводячи подих.— Чуєш?

У хлівчику панувала мертва тиша; дух прілої соломи, затхлого і зволоженого повітря дратував ніздрі.

— Хлопчику! — голосніше, не маючи сили стримувати хвилювання, гукнула дівчинка. Відповіді не було. Раптом вона побачила під стіною темний отвір, а від нього, через весь квітник,— зім'яті, схилені жовтоголові купчаки. Оля вбігла в зарослий бур'яном сад:

— Хлопчику! Хлопчику! — шепотіли її губи.

Було дуже тихо, лише в гущавині, наче у відповідь їй, монотонно кричав птах: «чир-чирі... чир-чирі...»

«Він, певне, фуфайку біля стіжка шукає,— подумала Оля.— Треба поспішати»,— і через яр помчала додому.

Спритно перестрибнувши через загорожу, вона підбігла до стіжка і одразу побачила хлопчика, що нерухомо сидів, схиливши на руки голову. В ногах його лежала фуфайка.

— Хлопчику! Чому ж ти сидиш, тікати треба,— захекуючись, крикнула Оля.

— Я торбинку загубив, а без неї все пропало! — байдуже промовив він.

— Яку торбинку? Я не бачила ніякої торбинки.

— Ось тут, у картоплинні, я кинув її вчора, а тепер нема!

— Давай швидше шукати! Ти дивися тут, а я під тим тином.

Петрусь довго нишпорив під кожним кущем, але торбини не було...

— Є! — раптом крикнула Оля. Вона підняла сіру, вкриту засохлою грязюкою полотняну торбинку і обмацала її, намагаючись вгадати, що там.— На, бери!

Петрусь взяв і зненацька рвонувся, кинувся до тину.

— Чого ти, не бійся,— почувся жіночий голос,— я Олина мати.

Петрусь зупинився, глянув на Олю.

— Хлопчику, в поліції знають, що ти втік. Вони вже шукають тебе. Тікай на долину, а звідтіля до лісу переберешся.

— Мамочко, я покажу йому дорогу! — благала Оля.

— Іди покажи, доню. Тільки швидше, бо вже зовсім розвиднілося... Ой, вони вже йдуть!

І справді, до колгоспного двору, через широкий майдан йшов Олин батько з двома поліцаями.

— Біжімо! — крикнула Оля і вмить перескочила загорожу.

— Одяг візьміть! — гукнула мати, перекидаючи через тин Петрусеву фуфайку.

Він підхопив її і побіг навздогін за дівчинкою.

Їх помітили.

— Стійте! — загорлав Олин батько.— Стрілятиму!

Бах-бах! Та-та-та-та! — почулося позаду.

На леваді, де горб закритий дітей від переслідувачів, вони на мить зупинилися, відхекуючись, і раптом побачили, як крутою дорогою, що спускалася до села, в'їжджають підводи.

— Тікаймо! Бачиш, жандарми з міста їдуть,— крикнула Оля, і вони щодуху помчали в густий верболіз.

Вдарило вогким випаром і прохолодою. За лозою починались мочари, грузькі, з іржавою водою. Маленькі острівці поросли ряскою, зеленим лататтям з білими квітами, за ним густий очерет.

Зненацька за густим верболозом почулося люте гавкання. Діти закам'яніли.

— Мабуть, жандарми привезли з собою німецьку вівчарку,— прошепотіла Оля.

— Нічого, не бійся,— заспокоював її і себе Петрусь,— на воді вона сліду не знайде.

— Тікаймо в очерети!

І Оля потягла за руку Петруся в зелену від ряски воду. Спочатку було мілко, лише грузько, потім вода піднялася вище пояса, дійшла до грудей і діти попливли. Петрусь гріб однією рукою, другою міцно тримаючи над водою торбинку. Оля плавала краще, вона виросла на ставу, їй не так заважала одежа, і вона першою вистрибнула на хистке плетиво з коріння. Та коли Петрусь теж виліз з води, сплав, що вільно тримався на поверхні, захитався, зашелестів сухими торішніми очеретинами і краєм пірнув у воду. Хлюпання почули фашисти і почали шалено стріляти.

— Швиденько на той бік, там став вузький, вбрід переїдемо,— зорієнтувалася Оля.

Тримаючись за руки, діти ступали обережно, щоб не шелестіти очеретом. Став звузився, попереду простягалася густа іржава твань, поросла осокою. До лісу — рукою подати, лише треба знову в воду лізти, щоб метрів двадцять перебрести. Опинившись нарешті на твердій землі, вони побігли в глиб лісу, все далі й далі. Ні гавкання собак, ні пострілів уже не було чути, а діти бігли не зупиняючись, бігли з останніх сил. На маленькій галявині, оточеній стрункими березами, впали безсилі на траву. Хотілося лежати нерухомо, грітися на теплому сонечку, розкинувши широко руки на запашній траві, дивитися і дивитися в прозору голубінь бездонного неба.

Оля прокинулася першою і, поки Петрусь ще спав, назбирала солодких суниць три жмені: дві поклала біля хлопця, а одну собі, розкидавши, щоб здавалось порівну. Потім почала будити, жаргуючи:

— Вставай обідати, годі вже спати!

Поїли суниць.

— Хлопчику,— якось непевно почала Оля,— як тебе звати! Ти ж мені й досі не сказав.

— Петрусь.

— А в тебе мама є?

— Нема.

— А батько?

— Теж нема.

— А сестричка?

— Була.

Оля замислилася.

— Петрусю, я буду тобі за сестричку. Добре?

— Добре, Олю.

— Ти візьмеш мене тепер в партизани?

— Я ж не йду до них.

— А що у тебе в торбі? Ой, хліб, ціла буханка! От добре!

— Ні, Олю, поклади, їсти її не можна. В ній міна магнітна захована. І знаєш, вона сама чіпляється до залізного. А вибухне потім, через шість годин.— Враз Петрусь замовк, почервонівши.

Та Оля нічого не помітила.

— А гвинтівка у тебе є?

Хлопець помовчав. Розказувати чи ні? Адже вона допомагає йому.

— Є. Я її в загоні залишив, як на бойове завдання посилали.

— Давай разом міну підставимо фрицам. Хочеш? Ми тепер обоє будемо в партизанах, аж доки наші не прийдуть. Добре? — щebetала Оля.

— Добре. А ти мовчати вмієш?

— Угу.

— А коли тебе ввіймають?

— Нічого не скажу.

— То дай клятву.

— Клянусь!

— Не так. Кажі: я, Оля, даю клятву...

— Я, Оля, даю клятву, що, вступаючи в червоні партизани,— повторювала вона за Петрусем,— буду боротися до останньої краплі крові з ворогами моєї Батьківщини — фашистами...

— І помру, а зрадником не буду.

— І помру, а зрадником не буду.

Діти посиділи мовчки. Першою скочила Оля.

— Треба ще їжі пошукати.

— А де ми знайдемо її?

— На полі вже картопля зацвіла, молода кукурудза молочком налилася, горох є.

— Ну, то підемо в поле.

Погано, що ми красти будемо. Ми ж партизани,— гордо вимовила дівчинка.

— Ми не крадемо. Коли то поле чесного чоловіка, ми йому віддамо, як наші прийдуть. А коли німецького підлабузника, то так йому й треба!

Діти встали і поволі пішли лісом під гору. Йшли довго. Нарешті, крізь дерева заблищало сонце, завиднілось синє небо. Ліс порідшав, і за ровом, зарослим шипшиною, глором, терносливом простяглася широчінь полів.

Оглядаючись, щоб ніхто не бачив, діти ввійшли в кукурудзу. Високі, зелені з довгим шорстким листям і мітелочками султанів, кукурудзяні стебла ледь-ледь шелестіли від надвечірнього вітру.

Швидко розкриваючи тонке прозоре пір'я, Оля наланала повен поділ жовто-білих качанів. А Петрусь знайшов липу з м'ясистими бруньками на молодих паростках. Діти з насолодою жували смачні бруньки й зелене солодкувате зерно кукурудзи.

Сонце сіло за обрій, у лісі посутеніло, дерева стали ширшими, верхи наче пригнулися до землі. Тріск і шарудіння розлягались далеко луною.

Вночі йти моторошно, та й дуже потомлені були діти. Вирішили трохи відпочити, а вдосвіта вирушили в путь.

Петрусь почав уможуватись на землі, але незвикла до цього Оля жалібно попрохала:

— Не треба на землі. Страшно дуже й холодно. Давай краще вити гніздо, як лелеки.

— Як же його вити?

— Я вмію. Так, як кошики плетуть,— і Оля, радіючи з вигадки, підстрибнула на одній нозі.— Ми будемо, як первісні люди, правда, Петрусю?

— Як винахідливі радянські партизани,— відповів, сміючись, Петрусь.

— Наламаємо пруття з ліщини, воно гнучке! — крикнула Оля, зникаючи в гущавині.

Затріщали, зашаруділи довгі рівні гілляки з ліщини, окутані сивуватим листям. Ламали руками, відривали зубами, і незабаром ціла купа хворостиння лежала на землі.

На галявині росла стара ялина з густим розлогим віттям. Діти виламали довгий дрючок з сухої сосни, обламали дрібні гіллячки. Петрусь виліз на ялину, а Оля подала йому дрюк,— він і приладнав його до двох гілляк далі від

стовбура. Один кінець поясом прив'язав, а другий мотузочком від торбини, щоб дрючок не сповз.

— Тепер плотик сплетемо, і на верх винесемо; там прив'яжемо, і спи, скільки хочеш!

За півгодини плотик був готовий. Нарвали трави, і Петрусь розстелив її рівним шаром по плотику. Було м'яко і запашно.

— Вилазь, Олю,— покликав він, перевіривши, що плотик держиться добре, не зірветься від ваги їхніх тіл.

Оля кинула йому фуфайку, а сама з торбою спритно видерлася по сукуватому стовбуру до гнізда.

Темрява наступила раптово, і навкруги все почорніло. Ліс спокійний, сонливий. Тріщать, випростуючись, пересохлі гілки; затріпотіло сонне гайвороння, закаркало спросоння і втихомирилося. Сова, легко помахуючи крилами, злетіла з вершини вниз, на галявину, і звідтіль почувся страшний, тонкий писк. То вона зайця впіймала, запустила гострі кігті йому в голову, б'є дзьобом. Затих і заєць.

У прогаліні між густим віттям зверху висипали зорі.

Лягла, скоцюрбившись, втомлена тривоною Оля, посунулася на самий край, щоб більше місця було Петрусеві.

— Упадеш,— каже Петрусь.— Підніми голову, я тобі ще трави підібгаю, щоб вище було.

Оля підняла голову, він дбайливо збив зелену подушечку, накрив дівчинку фуфайкою.

— Так не можна,— усміхнулася Оля, стягуючи з себе фуфайку.— Обоє вкриємось. Тобі теж холодно.

— Добре,— згодився Петрусь, накидаючи на себе лише один рукав.

Знову тиша. Зірвалась зірка і розсипала міріади іскор по хвостатому сліду. Великий жук прошумів над головою і замовк, зашарудівши в гілці.

— Петрусю!

— Га?

— Тобі не страшно?

— Ні.

Знову німа тиша.

Закривши важкі повіки, Оля швидко заснула, а Петрусь ще довго лежав без сну в звитому ними гнізді.

Хоч було темно, а він дивився на скуйовджену голівку з двома товстими косичками. Рівне, високе засмагле чоло

і носик, тоненька шийка і плічка, на яких вузькими стрічками тримався рябенський сарафанчик,— вся постать під фуфайкою була для нього близькою, рідною, як маленька сестра Таня, що загубилася в далекому ранку його дитинства. Одну добу знає він її, цю дівчинку, а як лягла йому до серця! Вона справжній бойовий товариш. От якби Оля завжди була з ним! Він оберігав би її, ніс на руках через лісові нетрі, щоб колючки глоду не дряпали її рук, через струмки, зарослі зеленими мочарами, де вода навіть серед літа студена.

Як гарно було б на світі, щоб усі були такими, як Варвара Григорівна, Ганна, як партизани; і хочеться йому бути таким, як вони, і щоб Оля з ним.

Снують думи роєм спогадів, не дають заснути.

Петрусь різко ворухнувся. Оля застогнала, плямкнула губами і знову затихла.

— Не бійся, Олюсю, я тут,— прошепотів хлопець.

А лісова ніч мережила звуками тишу.

Почалась передранкова прохолода. Петрусь зовсім скинув з себе фуфайку, обгорнув нею ноги, спину, плічка Олі, підібгав під неї, щоб холод не проник, і вже на світанку заснув міцним сном.

Прокинулись вони, коли вже сонце було високо в небі.

— Дивись, як гарно навкруги,— сказала Оля.— Ми наче лелеки.

— Лелекам треба летіти.

— А куди ж тобі треба йти, Петрусю?

— Мені треба в місто.

— Я теж піду з тобою! — На обличчі в Олі рішучість, оченята прищулені.— Сестричкою тобі назвалась? Клятву партизанську давала? Тепер скрізь з тобою буду!

— А мати твоя що скаже?

— Вона хороша в мене, простить.

— Добре. Ми підемо разом. Вдома все одно тебе заарештують.

— А як нас по дорозі зловлять, що ми скажемо?

— Скажемо, що сироти, шукаємо рідню.

Злізли на землю, вийшли на край лісу. Далеко, за нивами, курився шлях. Діти попрямували до нього спочатку через лани картоплі та проса, а потім степом, що весь заріс колючим осотом.

Нарешті, от і шлях: широкий, рівний, утрामбований безперервним потоком машин. Діти пішли вздовж дороги, за рівчаком. Мурава не холодила ноги, але йти було легше.

Вихором налетіли важкі з високими колесами вантажні автомашини, з хвостатими драконами на кабінах, із сіро-зеленими маскувальними плямами на бортах. Курява знялась високо над зеленим брезентом машин, розбухла над дорогою.

Сонце немилосердно пекло непокриті голови дітей, голі плечі, забруднені пилом ноги; курява, гаряча і в'їдлива, заходила в ніс, в рот, осідала на мокре від поту волосся. Хоч би легенький вітерець, хоч би хмаринка заступила на хвилину гаряче сонце! Небо чисте, сіро навкруги від пилу, куці шипшини теж сірі, жодного зеленого листочка не видно, все вкрите пилом.

Дуже хотілося пити. Язик зробився шорстким, в роті пересохло. А шлях ген-ген ще виднівся, і скільки не йшли, обрій розсувався все далі й далі, і ніщо не прикривало небосхил.

Аж надвечір зачорнів гай у кінці степу, з-за гаю дорога спустилася вниз до річки, а за нею діти побачили кострубаті руїни в квадратах зелених вулиць, приплюснуті хатки по горбах, стрільчасті тополі,— це було місто, мета їхньої подорожі.

У МІСТІ

Край шляху, за сірими од пилу вишневими гілками біліє перша хатина. Вікна забиті дошками, фанерою, шматками картону, тільки в одному три шибки ще цілі. На стук дітей з хати вийшла жінка, нестара, одягнена вбого, оглянула ласкаво дітей:

— Чого вам?

— Ми, тіточко, сироти. Винесіть води напитися.

Жінка уважно подивилася на їх забруднені ноги, на згаслі від втоми і голоду очі і відчинила широко двері:

— Ідіть до хати.

Подала на стіл гарячої картоплі, хліба просяного.

— Їжте, а за хліб вибачайте. Одне лущиння тепер випікають.

Іли мовчки, не кваплячись, відкусуючи по крихітці просяника, лише для годиться; а картопля була смачна. Голод скоро вгамувався, і діти з цікавістю розглядали кімнату.

На голубому фоні килима, що висів над ліжком, трое пухнастих сірих кошенят ганяють вовняні клубочки. Ось клубочок вискочив з обичайки і, залишаючи по сліду волохату ниточку, покотився по долівці. Стрибнуло, піднявши вгору дугою хвостика, кошеня, наїжилось, зиркнуло сірими очима, повело довгими біленькими вусиками і давай лапкою ганяти клубочок.

Друге — лише голову підборіддям на пруг обичайки зіперло, пухнастими лапками держиться. Носик жовтий, вушка з чорними цятками на кінчиках, насторожені — ось і воно зараз вискочить, щоб відбити собі клубочок. А ззаду братик з рудою спинкою підкрадається, легенько, без найменшого шарудіння по килиму ступає, наче якусь здобич зараз спіймає.

— Не махай хвостом! — хочеться крикнути Петрусеві до котика.— Рябенький тебе вкусити хоче!

Котики застигли: мертві, шовкові...

Оля дивилася на іншу картину.

...Надворі зірвалася буря. Гне молоді дерева додолу, ламає гілля, чорні хмари валами перекочуються по небу. Ось-ось вдарить грім, залле косими пасмами дощу все навкруги. Біжить дівчинка, на руках у неї братик маленький; вітер рве їй коси, поділ, хустку, всю одягу, штовхає назад, а вона біжить вузькою кладкою через річечку, рятуючи братика від негоди.

— Ой, хороша ти, дівчинко,— шепоче безмовно Оля.— Я теж врятувала б, нічого не побоялася б!..

Зачаровані сиділи діти в чужій хаті.

Господарка поралась біля мисника, не дивлячись на них, певне, щоб не бентежити — хай поїдять, бо, видно, дуже голодні. Прибираючи зі столу миску, запитала:

— А тут у вас родичі є, чи так ідете?

— Є,— тихо видихнув Петрусь,— тітка.

— У місті? На якій вулиці?

Оля стурбовано подивилася на Петруся. Той зіперся об лаву руками, засовався. Потім рішуче підвівся:

— Спасибі, ми підемо вже.

Вийшли надвір. Жінка подивилася навкруги, нахилилася до обох:

— Будьте обережні, діточки. В місті небезпечно. Поліція всіх чужих ловить, навіть дітей. Недавно їхнього генерала хтось убив, через те й лютують. На мосту патруль стоїть, перевіряє всіх.

Слухали і мовчки дивилися в глибокі темні очі жінки, а вона говорила так, наче знала, хто вони і куди йдуть.

— Спасибі, тітонько,— вклонився знову Петрусь.

— До побачення,— кивнула головою Оля.

За збитими кілками огорож пішли вже по гарячій бруківці, що стрімко обривалася вниз до мосту. Там ходив вартовий.

З-за сірого загорошеного куща дві пари очей — сірі і карі — пильно стежать за зеленим чоловічком, що неквапно ходить вперед і назад по лунких дошках мосту. Він зупиняється посередині, підходить до поруччя, вдивляється; а внизу, між гострими темними гранітними плитами, вирує річка.

Ось до мосту спускається підвода. Вартовий вийшов на середину, підняв руку, і, коли віз зупинився, неквапно засунув руки в сіно, пошпортався в рептуху, заглянув під воза.

Значить, йти через міст небезпечно. Вирішили перейти річку внизу, за мостом.

— Давай, Петрусю, нарвемо трави, зробимо снопики, а в них зав'яжемо торбинку,— говорила Оля,— хто зустріне, подумає, що ми додому йдемо.

— А й справді, добре придумала. Давай! — і вони з запалом почали смикати тонку суху траву.

Оля сплела двоє перевесел, розстелила на землі, на них траву поклала, а зверху ретельно скручену, щоб менше віддувалася, торбину і міцно зв'язала снопик. Потім зробила ще один, звичайний, і закинувши снопики за спину, діти побігли, ховаючись за кущами верболозу, до річки.

Стиснута кам'яними стінами берегів, перегороджена по дну великими брилами і мілкими камінцями, річка вирувала, пінилась, шуміла. Обліплена темно-зеленими водоростями дно було слизьке, і діти, тримаючись за руки, ледве могли зробити кілька кроків. Далі треба було перестрибнути з каменя на камінь, перестрибнути в цю ж хвилину, не

задумуючись, бо німець закінчить перевірку і підійде до поруччя, побачить їх. Густий, з крицевим відблиском, плин води морозить душу; ноги наче обм'якли і дрижать у колінах.

— Стій! Я першим спробую,— Петрусь пустив Олину руку, стрибнув і в ту ж мить ноги його вдарились в слизький камінь. Хлопець швидко випрямився, зіпершись руками на розтріпаний снопик, обернувся:

— Стрибай!

Оля зігнулась, відірвалась від каменя, і Петрусеві здалося, наче вона повисла на хвильку в повітрі. Але тут же трав'яний снопик вдарив його по ногах, Олина голова майнула перед очима і пірнула в бистрині.

Захлинаючись від страху й несподіванки, Петрусь, не роздумуючи, скочив у потік.

Вода з силою крутнула ним, поглинула, але скоро знову підняла і понесла.

— Держись, Олюню! — крикнув Петрусь, вже за двадцять кроків від неї, на повороті за густими лозами.

Почувши його голос, Оля напружила всі сили, схопилась за зустрічний камінь і зупинилась, погойдуючись у сильній течії.

Мокра одежа обважніла, тіло Петруся ось-ось втратить рівновагу, і він піде на дно. Але сильна течія мчала його далі. Недалеко від Олі хлопець напружив усі свої сили, і вода викинула його на мілину.

В ту ж мить він схопив Олю за руку і потяг до берега. Між густого верболозу сили на землю. Оля зіперлась руками, намагаючись сидіти, але в безсиллі опускала голову, і зі змочених кіс стікала вода на обличчя, на траву.

— Ой, злякалась я,— сказала дівчинка, усміхаючись краєчками губ до Петруся.

— Я тебе все одно врятував би. Нічого не бійся зі мною,— і він ніжно стиснув долонями її коси, щоб стекла вода, витер їй чоло.

Діти скинули мокру одежу, викрутили її, розвішали на гнучких лозах, а самі лише в трусах сиділи і грілися проти сонця.

— Сиди, Олю, а я піду за снопиком, там же торба, і Петрусь звівся на ноги.

— А як вартовий тебе побачить?

— Я водою попливу, він не побачить.

Петрусь спустився в річку і мілководдям, де руками можна дістати дна, поплив, вистромивши з води лише голову.

Важко помітити зверху маленьку голову хлопця серед розкиданого каміння, та й вартовий був зайнятий перепусткою проїжджих, і тому Петрусь благополучно зняв із каменя снопик і повернувся до Олі.

— От проклятий цей міст, навіщо ми йшли до нього? Дивись, треба було повернути ліворуч і ось попід ліском спустилися б до річки. А тут перепливли б.

Оля поглянула на міст, якого лише край виднівся, і сумним голосом сказала: — А знаєш, що на цьому мосту торік скоїлося? Аж моторошно розказувати.

— Ото вели наших матросів полонених із Криму. Тільки вийшли на міст, на середину дійшли, а один матрос, з перев'язаною головою, такий кремезний, дужий, підійшов до конвоїра, що багнетом підганяв його, та й каже: «Ех ти, не людина і не звір лютий — гірше. Для науки іншим пропадай, негіднику-фашисте!» Взяв його, підняв разом з гвинтівкою і кинув через поренча з мосту на скелі, що внизу. Розбився на смерть німчура. Інші конвоїри кинулися до матроса, а він плиг на поренча, крикнув: «Прощайте, товариші! Душа не витримала». — І полетів униз. Конвоїра витягли, геть розплесканого об каміння, а матроса ні. Потім люди розказували, що далеко за мостом у воді знайшли його тіло, витягли і поховали вночі, щоб ніхто не бачив, — тихо закінчила своє оповідання Оля.

Мовчки ще трошки посиділи.

— Олю, слухай, — почав Петрусь, — ми підемо на Садову вулицю номер двадцять п'ять. Там живе швець, до нього й доручено мені зайти, щоб міну передати.

— Я нестиму торбу. Дівчинка менше викликає підозри.

— Добре. Ти будеш нести торбу і чекати мене біля будинку, поки я повернуся. Ну, ходім! — І вони разом підвелися.

Сонце сховалося за верболіз, квіти, що вкривали яскравими зірочками зелений килим, згорнулися, і долина втратила свою барвистість.

Діти одяглися і пішли вгору, до міста.

Біля крайньої хати поралася якась бабуся. Діти зупинилися.

— Бабусю, скажіть, будь ласка, де Садова вулиця? — запитав Петрусь.

— Ой, діточки, Садова ж фашистська, наші там не живуть, в центрі вона.

— А як туди дійти?

— Прямо. А потім, біля пам'ятника, праворуч.

— Дякуємо, бабусю, — і пішли.

Біля руїн пам'ятника, на вцілілому будинку, Петрусь прочитав напис на білій бляшці, вирізаній кружком — «Садова». Повернули вздовж вулиці, посередині якої був сквер з покаліченими тополями, розчухнутими кленами, знівеченими кущами жовтої акації. Недалеко від скверу діти побачили номер 25. Вони зайшли в двір, завалений іржавою бляхою, великими брилами розбитої будівлі, мотками колючого дроту, і зупинилися біля будиночка з дверима, на яких білів напис: «Швець. Приймає різні роботи». Петрусь знав, бо йому розказували в штабі: швець — це колишній учитель, тепер підпільник. Йому треба передати все. Не забути пароль.

Петрусь одчинив двері, ввійшов, і раптом почув:

— Ком!

Хлопець побачив перед собою двох німців, що сиділи за столом і грали в шапки. В хаті повно цигаркового диму, все розкидано, поламано.

— Гіб вассер, вода, — сказав довгов'язий, подаючи Петрусеві казанок. Петрусь взяв, роздивився. В кутку шевський стілець, начиння, недошитий чобіт.

— Шнель! — від сердитого окрику хлопець схаменувся, вискочив з кімнати і побіг до Олі.

— Нема шевця. Німці води ось наказали принести.

З сусідньої кособокої хатинки вийшла жінка. Петрусь кинувся до неї.

— Тітонько, а де швець з цієї хати?

Тітка запитливо подивилася на дітей, наче впевнюючись, чи можна їм розказати, і відповіла:

— Там, звідкіля не повертаються. Партизан твій швець. У нього радіо і друкарню знайшли. Три дні, як заарештували його жандарми. Вже, певне, і розстріляли. Тепер

хата пустою залишилась.— І пішла, не сказавши більше нічого.

— Тікаймо! — Петрусь схопив за руку Олю, і вони попрямували через зарослі городи, поламані тини, через згарища — куди вели їх ноги.

Зупинилися біля зруйнованого будинку. Залізне риштування скручене, на карнизах і зламах — зелена лобода. Діти забралися під стіну, сіли на чорній залізній балці.

— Що будемо робити, Петрусью? — запитала, зітхнувши, Оля.

Петрусь мовчав. Він тільки тепер помітив, що тримає в руках новий казанок.

— Ху ти,— сказав і хотів викинути його геть.

— Не треба,— зупинила Оля,— він згодиться нам.

Трохи відпочивши, діти вийшли на широку площу, де, певне, збирався базар. На паркані вони побачили оголошення німецькою і українською мовами:

*З 19.00 ДО 5.00 ВУЛИЦЯМИ МІСТА
ХОДИТИ ЗАБОРОНЕНО.*

За порушення розстріл.

На широкій лаві хтось залишив великий жовтий огірок. Петрусь взяв його, обдивився, сховав у кишеню. Перебігли через площу, зайшли в якийсь подвір'я, стали біля дверей. З сіней вийшла огрядна жінка, доліплюючи білого вареника з ягодами, байдуже подивилася на дітей:

— Що вам треба?

— Пустіть нас, тьотю, переночувати,— нерішуче попросив Петрусь.

— А ви чії?

— Ми сироти.

— Немає в мене де спати. Ідїть далі,— і зачинила двері. Більше вони не просились.

ЩО РОБИТИ?

В кінці вулиці, на пустирі,— глинище. Тут споконвіку господарки копають руду глину, щоб тинькувати піч, призьбу, мастити долівку.

Діти сіли край нього. Місто залишилось на горі; прямо перед ними вибалки і десь, аж ген, де видніються вершечки верб, долина.

Петрусь витяг огірок, обер в його сорочкою, надвоє розламав.

— На, Олю, їж.

Вона мовчки взяла. З насолодою хрумтіли твердим огірком; їсти захотілося ще дужче.

Петрусь, наче вгадуючи Оліні думки, розповів:

— Ми, партизани, один раз чотири дні нічого не їли: оточені були. І нічого. А як спиш — їсти не хочеш, тільки їжа все сниться, що її багато, а тобі не дають.

Сьогодні вони пройшли двадцять п'ять кілометрів, і Оля, не звикла до далекої ходьби, була дуже втомлена.

— Петрусю, давай будемо спати он у тих печерах,— і вона показала на широкі діри, звідкіля копали глину.

— А й справді,— згодився Петрусь,— треба лише полину нарвати, щоб м'яко було. І комахи не люблять його, тікають.

З великими оберемками трави вони спустилися до однієї з печер, що здалась їм найзручнішою. Досить висока і довга, вона була надійним сховищем від вітру, дощу і сонця. Оля дбайливо розстелила полин, зробила в головах підвищення.

Петрусь укрит фуфайкою Олю, вийшов з печери, сів на краю виступу і замислився. Як же повертатися до загону, як сказати командиріві, що ти не виконав завдання? Він же партизан! Невже допустить, що кожен день десятки танків буде відремонтовано в майстернях? Ага, згадав, в нього ж ще одна адреса є, завтра вони підуть на вулицю Польову.

Спали міцним, спокійним сном. Вночі пройшов дощ. Ранкова прохолода вповзла під вологу одягу, і вони тулились одне до одного, поки не піднялось високо сонце і не зігріло навколишній світ.

Оля прокинулася, відкрила Петруся, на стіні нашкрябала: «Жди, я прийду»,— і побігла до міста. Незабаром вона повернулася, несучи в подолі п'ять крайців хліба, огірки, і висипала все з подолу просто біля Петрусевих ніг на запашний полин.

Поснідали.

— Олю,— сказав Петрусь,— ходім зараз до міста; на Польовій вулиці живе одна підпільниця, треба передати їй завдання командира. Міну заріємо тут.

ВИРІШАЛЬНА ХВИЛИНА

Щоб зберегти таємницю своєї оселі від сторонніх очей, вони не вилазили на гору тут же, біля печери, а вузькою стежкою на дні яру пішли до розлогої долини, а потім вийшли на дорогу, що вела з сусіднього села до міста.

Польову вулицю знайшли не швидко. Треба було іти аж на другий кінець, і там, уже за сірими казармами, над шляхом, що вів до аеродрому, вони побачили поодинокі хатки.

Діти почали шукати сьомий будинок, але після п'ятого був дев'ятий, а між ними обсмалена, чорними дірами замість вікон безверха цегляна коробка.

— Ось у цій хаті наші люди жили,— тихенько сказав Петрусь.

— Зайдемо туди! — запропонувала Оля.

— Може, хтось стежить! Це, певне, фашисти спалили.

— А ми чужим двором пройдемо.

— Добридень! — привіталися до бабусі, що вийшла з-за обгорілої хати.

— Добридень! — відповіла та, глянувши на дітей.

— Тут тітка Марія жила, де вона тепер? — спитав Петрусь.

— Не знаю. Тиждень вже, як її хату спалили гітлерівці.— Вона помовчала.— А ви чії будете? Чи не родичі їм?

— Еге, родичі, ми з села,— кивнула Оля.

— Отож її фашисти забрали, з дітьми, а самі в хаті засаду зробили, щоб партизанів ловити, які до них ходили. Тільки одного й впіймали, що з лісу прийшов, сама бачила, як вели.

— Бабусю, а як звали того партизана? — швидко запитав Петрусь.

— А хто його знає, хіба вони говорили? Скрутили руки і повели.— Вона подивилася допитливо: — А хто це, може, батько ваш?

Діти мовчали.

— А чи він з себе, бабуся? — заглядаючи в її маленькі зюзи під зморшками очі, спитав Петрусь.

— Той чоловік? Невисокий, кремезний, чуприна чорна, а надя,— сорочка ж його вся подерта була! — якісь цвп, як гудзики, рубці. Як спіймали його, то зараз оплили хату, щоб інші боялися,— кивнула стара на заїде

— Де побачення, бабуся! — тихо попрощався Петрусь.

— Де здорові! — і зітхнула: — Ой, горе наше, горе...

Ізгублений Петрусь опустил голову і пішов не озирнувшись. За ним мовчки поспішала Оля.

— Іма дядька Михайла. Забрали! — і Петрусеві очі мигляють зльозами. — Він такий сміливий, хороший був, людина. І нікого тут нема, всі заарештовані гестапо...

І їм скрами відчаю в очах, стиснувши Олю за руку, зогрикнув придушеним голосом:

— А що бойове завдання виконає? Я їм міну приніс, щоб місфні підірвали, а їх нема.

— Як майстерні?

— Там танки ремонтують. — Він зітхнув. — А ти знаєш, скільки танки людей наших на фронті повбивають?

— І бачу, а ми давай самі підірвемо, — і вона запитуючи дивилась йому в очі.

— (м)?

— (м)!

— І справді, Олю. Ми виконаємо завдання, а то не можна шертатися так до загону. Тільки як це зробити?

— І ти знаєш, де танки ремонтують?

— І ми питаємо людей. Там, певне, варта з автомашинами, а огорожа кам'яна, — міркує Петрусь.

— І бачу, спочатку побачимо!

І їм обом так і так пройшли аж до шляху, яким безперешкоджались машини.

І якби такі маленькі, непомітні, а повз них гуркотіли і фківці радянського міста ворожі танки.

І їм лежали одне одному руки так міцно, наче хотіли схватити слів, що хоч вони здаються крихітними поруч з величезними велетнями, але вони піонери і тому безстрашно виконують своє бойове завдання.

— Де йди додому, ну, туди, до печери, а я розвідку на місфні зроблю, бо вдвох незручно, — шепнув Петрусь.

— Добре,— Оля кілька разів оглянулась, кивнула на прощання і зникла за поворотом вулиці.

Розпитавши у якогось дядька, що ніс воду, як пройти до майстерень, Петрусь незабаром опинився біля залізної брами. Там від стовпа до стовпа ходив вартовий з гвинтівкою. Коли хлопець порівнявся з ворітьми, той зупинився, зиркнув на нього і попрямував далі.

Петрусь дійшов до кінця муру; напереріз простяглась друга вулиця, на розі якої височіли руїни триповерхового млина.

Залізними сходами Петрусь піднявся на самий верх, звідкля як на долоні побачив весь двір майстерень, оточений товстим муром з колючим дротом. Навколо посипано білим піском, щоб можна було легко запримітити сліди. На подвір'ї танки: праворуч — для ремонту, ліворуч — вже відремонтовані. Танків багато, понад двадцять. А машин — ге-гей, цілий ряд, штук п'ятдесят. І всі вже готові, пофарбовані. Петрусь бачить: пробратися всередину йому не вдасться, але що ж робити? І раптом спалахнула думка: адже міна сама може поїхати до них! Її треба лише вчепити до машини, та стане на ніч, а через шість годин... вибух!

Тепер головне — знати, коли заходять останні цистерни на подвір'я. Ага! Тут допоможе йому сонячний годинник. Він точний.

Сонце хилиться вже до землі. Петрусь сидить і уламком тиньку відмічає границю сонячної тіні, що йде від ґрат. Одна риска, дві, три, чотири... Кожна позначка — прихід машин зі станції до воріт майстерні. Нарешті вїхали останні машини. Настала тиша, робота закінчилася.

Петрусь зліз, весь у білому тиньку і червоній цегляній пилюці. Втоmlений пішов до глинища.

Оля чекала його, стоячи на пагорку. Побачивши Петруся, вона радісно замахала обома руками. Діти зайшли в печеру, сіли, тепер тут було повно запашного лугового зілля. На стінах повтикані гілки верболозу, ожини, папороті.

— Їсти хочеш?

— Ні,— втомлено відповів Петрусь.

— А я хочу! — і Оля швидко розгорнула чорну фуфайку. На ній стояв німецький казанок з водою, а поруч окрайці чорного хліба, що дали Олі добрі люди.

Вгамували голод, лягли на м'яке зілля, позакладавши руки за голови, і Петрусь розказав про все, що бачив.

— Завтра міну причеплю до машини, — сказав він твердо.

— Я теж піду з тобою, Петрусю. Добре? — щебетала дівчинка. — Я заговорю вартового, — і вона нахилила до нього голову, загадково посміхаючись. — Ми обманемо німця!

— А як же? — спитав Петрусь.

— А так. Я дістану ячок, а потім підійду до нього і скажу: «Пан, яйка хочеш?» І фриц про все забуде! А тим часом ти й приліпиш міну до цистерни.

— Де ж ти ячок дістанеш?

— Дістану. За казанок виміняю.

Другого дня огрядна господиня, в хату якої діти постукали, дала їм три яечка за казанок. Потім уважніше подивилась на них і винесла ще кусень хліба і огірки. Діти подякували і пішли до руїн млина.

Оля залишилася внизу на зарослому бур'янами подвір'ї, а Петрусь виліз наверх і почав стежити за машинами і своїм сонячним годинником. Незабаром тінь підійшла до передостанньої риски. Побачивши, як по рівному шосе від станції мчать цистерни, Петрусь швидко кинувся вниз.

— Скоріш, Олю!

І вони побігли до перехрестя вулиць, стали за кіоском. Ось машини виринули на горбок і зупинилися біля брами майстерень.

Не встигли чорні половинки залізної брами розчинитися, як Оля підскочила до вартового і зашебетала:

— Пан, яйка! Яйка! Гут! Хочеш? — і простягла йому троє біленьких ячок.

— О, гут! — розплився в усмішці вартовий і простяг руку.

В той час, як вартовий нахилився, щоб взяти яечко, Петрусь збоку підскочив до задньої машини, витяг з кишені міну і шарпнув запобіжник. У міні щось цокнуло. Він не зогледівся, як неслухняними руками приліпив міну під самою рамою.

Швидкими кроками Петрусь пішов геть від машин не озираючись, бо, здавалося, оглянеться — і все пропало. Дорога була безлюдна, лише далеко, з-за повороту, виринула колона солдатів і попрямувала назустріч.

«Чому не йде Оля? Адже вона бачить, що я пішов», — тривожно стукала в голові думка.

Збентежений, він зупинився і озирнувся. Мить стояв остовпілий.

— Матусю рідна! — вирвалось болісно з його грудей. — Що це?

Велика чорна брама була відчинена, крізь просвіт виднілися жовті велетенські чани, ряди машин, танків, кучугури залізного брухту. На шляху стояла лише одна машина з цистерною, та, до якої він причепив міну, а біля неї — двоє німців. Один щосили різкими рухами крутив ручку, щоб завести мотор, а другий порався за піднятим капотом.

«Що сталося? Чому Оля не йде? Невже вони щось помітили?»

Завівши мотор, шофер пішов назад, вздовж машини, і зупинився майже там, де була причеплена міна. Петрусь завмер. Помітить чи ні? Що робити? Чому не тікає Оля?

В голові роїлось безліч думок. Здавалось, ще мить, ще один рух шофера — і він не витримає, побіжить геть від цього страшного місця.

Але ж Оля! Що з нею?

Тепер Петрусь уже на бачив Олі, бо фашисти колом обступили її, щось голосно говорили. Він хотів крикнути: «Олю! Тікай!», але слова застрягли в охрипшому горлі. А в цей час шофер, що стояв біля міни, підняв руку, щось крикнув до німців, ті замовкли і повернули голови до машини.

«Все пропало! — злякано подумав Петрусь. — Помітив! Ось зараз Олі зв'яжуть руки і поведуть. Її будуть мучити, як дядька Михайла, пекти залізом, бити нагаями...»

Невже він нічого не зробить, щоб визволити її? Невже так і стоятиме занімілий? У цю хвилину він здавався сам собі маленьким, безпомічним. Він ненавидів себе за безпорадність і нерішучість.

А міна? Він підірве її! Саме так! — блиснула думка. І як він не додумався до цього раніше. Це ж дуже просто: він зараз побіжить до машини, схопить міну і щосили

вдарить об цистерну! Краще хай вони загинуть, але Олю не мучитимуть у гестапо. І вони, гади, всі пропадуть!

Ноги були наче дерев'яні. Він ступив крок, другий і нарешті побіг. Ще здалеку гострим зором помітив, так здалося йому, міну, на яку дивився німець. Той підняв знову руку і потер нею чоло, Петрусь це виразно бачив. Боїться брати!

Ось уже залишилося зовсім мало,— ще мить, Петрусь візьме її сам, і тоді всьому буде кінець...

Але раптом мотор загудів, захарчав — і машина рушила до воріт. Солдати розступились, Оля вислизнула з їхнього кола і побігла назустріч Петрусеві.

— Чого ти? — весело крикнула на бігу.— Вони казали, щоб я ще їм яйка принесла, ненажери прокляті!

Діти звернули за розваленою цегляною огорожу парку і сіли в густому бур'яні, під кущами жовтої акації.

— Петрусю! — раптом схопилася Оля.— Пам'ятаєш: після сьомої години вечора ходити заборонено, розстрілюють за це! А зараз...

— Нічого, Олю, тепер уже все рівно більше семи. Зачекаймо тут, поки зовсім стемніє, тоді й підемо...

На шляху було тихо. В парку на суховерхих тополях лаштувалися на ніч ворони.

ПОЄДИНОК ЗІ СМЕРТЮ

Вечоріло. Сутінки впливали з заростей бузку, стелились над кущами акації, лягали по густих бур'янах і поволі розповзались безлюдними вулицями передмістя.

Неясно сіріють стіни хатинок з чорними проваллями вікон. Стрімкі тополі зілдялись верховіттям з небом. Попід парканами темно.

На дорозі щось зашаруділо. Чорніша нічного мороку майнула тінь. Бачить вона, як ідуть дві дитячі постаті, мацкують попідтинно і знову зникають у темряві. Чорна тінь принишкла.

Місяць виплив з-за хмар. Срібні ясні бризки розсипались навколо. Легко на душі Петрусеві; йде, ніг не чує під собою. Як радісно буде доповідати командирові!

Стій, стріляю!

Петрусь крутнувся і відчув, як дужа рука вп'ялась йому в плече.

— Не рухатись! — крикнув поліцай і раптом пронизливо засвистів. Вдалині відгукнулись.

— Пустіть мене! — благально вимовив Петрусь.

— Мовчати!

«Шкура!» — подумав хлопець, рвонувся щосили і з блискавичною швидкістю перескочив паркан. З-за куща вибігла Оля, і вони обоє помчали залитою місячним сйивом вулицею.

Ззаду розірвав тишу лункий постріл, збоку ще один, два, три, і вже не можна було розібрати, де стріляють.

— У парк! — крикнув Петрусь, і обоє вмить пірнули в зарості. Знову темряву розчахнув жмуток вогню, вдарило по нічній тиші. Петрусь став, захитався.

— Олю, Олю, я не можу йти...

— Ти поранений?

— Здається...

Оля обхопила його й потягла між кущами, деревами, по густій кропиві. Руки її зомліли, вона опустила свою важку ношу на землю, але за хвилину нахилилась, підняла нерухомого хлопця на плечі і пішла не оглядаючись навпростець, куди вели ноги.

Ззаду гупало, шкварчало, свистіло, а вона вже нічого не відчувала: ні Петрусеві ваги, ні втоми, лише йшла і йшла, боячись стати, бо випустить і більше не підніме.

Оля несе його через вибалки і пагорки, крадучись дворами згаріщ. Сили нема, руки потерпли, ось-ось упаде, але вже недалеко, ще трішки...

Над урвищем, біля їхньої печери, вона обережно опустила хлопця на росяний полин.

— Петрусю, заговори до мене. Це я, Оля...

Петрусь мовчав. Вона хотіла його покласти рівніше і намацала теплу липку рану.

«Перев'язати,— майнула в неї думка.— А чим?»

Оля рвонула поділ свого сарафана, склала жмутком на рану, міцно перев'язала.

Раптом величезна полум'яна заграва знялась над місцем, вихопила з туману і освітила все навколо.

— Петрусю, братику! Дивись! Горять, прокляті! Ти виконав бойове завдання!

Петрусь відкрив очі. Ясний відблиск блимнув у них і погас.

— Петрусю, хороший мій! Не вмирай,— і Оля цілувала його очі, голову, а голова падала, руки були холодні.

Петрусь застогнав від різкого болю в грудях.

— Боляче, Петрусю? — вже чує він голос Олі, схиленої над ним, бачить її бліде обличчя з темними очима, її складені віночком на голові коси.

З п'янкою прохолодою легкокрилий вітер доносить зі Сходу глухий гул безперервної канонади. То радянські війська женуть фашистів до Дніпра, топлять їх у синіх водах під кручами Славути.

Оля притулила вухо до Петрусевих грудей. Серце билось тихо і розмірено.

Запанувала тиша. Здавалось, уся природа рідного краю прислухається до биття двох відважних сердець.

З М І С Т

Пархоменко Олександр. Симфонія подвигу

5

О П О В І Д А Н Н Я

Моя худоба

11

Рябко-рятівник

15

Моя вчителька

18

Подарунок командира

32

Перший постріл

33

Щирість

42

Зустріч з розвідником

44

Як я був кіннотником

50

Климко

53

Тіме

58

Хоча лист і не дійшов

66

Друкарня підпільників

73

Симфонія подвигу	
106	
Рожева обкладинка	
115	
За річкою — партизани	
121	
На світанку	
133	
Таємниця	
140	
Сашко Ісаєв	
145	
Попередила	
149	
Заради брата	
153	
Мамина рукавичка	
156	
В зоряну ніч	
162	
Алінка	
168	
Подарунок	
180	
Дмитрик-партизан	
185	
Обманщик	
191	
В грозу	
195	
Партизанська діброва	
199	

ПОВІСТІ

Назустріч юності

211

Побратими

285

Бойове завдання

452

Гриб К. К.
Г82 Хоча лист і не дійшов: Вибр. твори:
Для серед. шк. віку / [Передм. О. І. Пар-
хоменка]; Худож. В. А. Євдокименко.—
К.: Веселка, 1990.— 542 с.:іл.

ISBN 5-301-00657-6

До книжки українського радянського письменника, лауреата
Республіканської премії ім. Лесі Українки ввійшли повісті «Науст-
річ юності», «Побратими», «Бойове завдання» та оповідання про
героїзм підлітків у роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

Г 4803640201—055 101.90.
М206(04)—90

ББК 84Ук7—44

Литературно-художественное издание

ГРИБ КУЗЬМА КОНДРАТЬЕВИЧ

Хотя письмо и не дошло

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

(На украинском языке)

Для среднего школьного возраста

Художник
Евдокименко Василий Андреевич

Предисловие
Пархоменко Александра Ивановича

Киев «Веселка»
Завідуюча редакцією
літератури для дітей
середнього шкільного віку
Т. І. Конощук

Редактор М. О. Кучеренко
Художній редактор В. Ю. Тернавський
Технічний редактор К. П. Дворська
Коректори Л. К. Скрипченко,
В. В. Богасвський

ИБ № 5299

Здано на виробництво 27.03.89. Підписано до друку 26.09.89. Формат 84×108/32. Папір друкарський № 2. Гарнітура бодоні. Друк високий. Умовн. друк. арк. 28,56 + (0,42) = 28,98. Умовн. фарб.-відб. 30,24. Обл.-вид. арк. 29,58 + (0,49) = 30,07. Тираж 50 000 пр. Зам. 9—1207. Ціна 1 крб. 50 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка»,
252655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкинг»,
252057, Київ-57, Довженка, 3. Видання набране і оброблене
на автоматизованій системі «ДИС»
та фотонабірному комплексі «Каскад».

До стор. 27

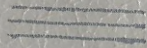

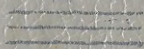

До стор. 509

КУЗЬМА ГРИБ

1 крб. 50 к.

